

FORUM
FÖR
LEVANDE
HISTORIA

Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige

– en analyserande kunskapsöversikt

Martin Ericsson

Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige

– en analyserande kunskapsöversikt

Martin Ericsson

Historiska institutionen vid Lunds universitet
Rapport till Forum för levande historia, 15 april 2016

Bilder på omslaget:

Bokhandel med antisemitisk skylt i Stockholm, 1941. Fotograf: okänd / Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.

Hamn i Gustavia på den karibiska ön Saint-Bartélemy, som var en svensk koloni 1784–1878.
Centralt i bild syns två slavar. Okänd konstnär / Sjöhistoriska museet.

Flyktingbarn från Finland tas emot av lottor i Sverige, 1944. Fotograf okänd / Wikimedia.

Sorselesamer i Ammarnäs, 1871. Fotograf: Lotten von Düben / Nordiska museet.

Romska barn i Linköping får undervisning utomhus under sent 1950-tal. Foto: ERG arkiv.

Titel: Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige
– en analyserande kunskapsöversikt
Författare: Martin Ericsson

Grafisk design: Direktör Wigg reklambyrå
Tryck: Elanders tryckeri 2016

Forum för levande historia
Stora Nygatan 10–12, Box 2123, 103 13 Stockholm
Tel: 08-723 87 50
info@levandehistoria.se
www.levandehistoria.se

ISBN 978-91-86261-48-1
© Forum för levande historia

Innehåll

Förord 6

Kapitel 1. Inledning och utgångspunkter 7

Ambitioner och avgränsningar.....7

Disposition.....10

Kapitel 2. Rasism, främlingsfientlighet, rasifiering eller något annat? 12

Främlingsfientlighet och xenofobi.....12

Begreppet rasism. Den idéhistoriska slagsidan.....14

Institutionell rasism, strukturell rasism och rasifiering.....18

Avslutande diskussion.....21

Kapitel 3. Antisemitism 23

Begreppet antisemitism.....23

Fein och Röhl:
Gemensamma utgångspunkter?.....25

Vem är antisemit, och vem är jude?.....29

Vägen fram till toleransediktet 1781.....30

Judereglementet.....32

Kollektivt antisemitiskt våld mot svenska judar
1838–1852.....35

"Emancipationsprocessen" 1844–1870.
Men emancipation för vem?.....36

Ansträngda relationer mellan de mosaiska
församlingarna och migranterna.....39

Antisemitiska stereotyper i pressen ca 1850–1930.....42

Antisemitiska stereotyper på film ca 1920–1940.....45

Trösklar till kulturens finrum.
Angrepp på judiska kulturutövare.....46

Försök att skapa antisemitiska organisationer
ca 1880–1915.....47

Elof Eriksson och "Nationen".....49

Bilden av "judebolsjevismen".
Antisemitiska tolkningar av kommunismen.....50

Religionskritik eller antisemitism i förklädnad?
"Skäktningsdebatten".....51

"Arierbevisen" och "ariseringskampanjerna"
mot svenska företag.....52

Vad hände med de religiösa
antisemitiska föreställningarna?.....55

Försvunnen eller övervintrad?
Antisemitismen efter andra världskriget.....56

Den revolutionära vänstern och antisemitismen.....57

Avslutande diskussion.....59

Kapitel 4. Det svenska samhället och samerna 63

Tvångskristnande, missionsverksamhet
och kontroll av samiska sedvänjor.....64

Intrång på lappskatteländen.
Svensk ekonomisk expansion ca 1750–1900.....66

Det villkorade skyddet.
"Lapp-ska-vara-lapp"-politiken växer fram.....67

"Lapp-ska-vara-lapp"-politiken
i praktiken: Nomadskolan.....72

"Lapp-ska-vara-lapp"-politiken
i praktiken: Bostadspolitiken.....74

En ny politik växer fram.....75

Lika barn leka bäst? Motsägelsefulla
representationer av samer på film.....77

Avslutande diskussion.....78

Kapitel 5. "Zigenarfrågan" och "tattarfrågan" 83

"Rom", "resande", "zigenare" och "tattare".
Terminologisk problematik.....84

Begreppet antiziganism.....85

De första mötena med det svenska riket.
Ca 1500–1650.....88

Tidig integration och möten med lösdrivarpolitiken.
Ca 1650–1809.....89

"Tattarfrågan" och den kommunala exkluderingen
ca 1870–1940.....93

Exkluderande våldsaktioner 1872–1955	95
Assimileringspolitiken och prästernas initiativ i "tattarfrågan" 1886–1902	96
Socialpolitikerna tar över "tattarfrågan" och "zigenarfrågan" 1907–1934	98
Lokala utredningar om "tattarfrågan" 1935–1944	103
Socialstyrelsens "tattar- och zigenarinventeringar" 1942–1944	106
"Zigenarfrågan" och utbildningspolitiken ca 1930–1970	109
"Zigenarfrågan", exkluderingen och bostadspolitiken ca 1950–1970	110
"Zigenarundersökningen" 1962–1965	112
Fortsatt myndighetsregistrering	114
Diskriminering inom steriliseringspolitiken	115
Diskriminering inom barnvården	120
Mediala och populärkulturella representationer	122
Avslutande diskussion	124

Kapitel 6. Om finska och meänkieli, antikatholicism och islamofobi 131

Svensk politik mot talare av finska och meänkieli	132
Svensk antikatholicism. Fientliga stereotyper på religiös grund	134
Svensk islamofobi	135
Avslutande diskussion	138

Kapitel 7. Sverige och kolonialismen 139

Nya Sverige. Mötet med den amerikanska urbefolkningen	140
Slavhandel, slaveri och Sveriges koloniala projekt i Afrika och Karibien	142
Upptäcktsresande, resenärer och missionärer i kolonialismens tidevarv	145
Avslutande diskussion	150

Kapitel 8. Afrofobi 152

Svenskar med afrikanskt ursprung. En oväntat lång historia	153
Bilden av svarta afrikaner i medierapportering, litteratur och läromedel	154
Populärkulturella representationer av svarta	157
Avslutande diskussion	159

Kapitel 9. Flykting- och migrationspolitiken 161

"Ras"-idéer i emigrationsdebatten	162
Tillkomsten av 1914 års utvisningslag	163
1914 års invandringsförbud för romer	165
1927 och 1937 års lagar	167
Antisemitiska kampanjer mot judisk flyktmigration under 1930-talet	168
Diskriminering av judar i flyktingpolitiken 1938–1944	171
Flyktingmottagande under andra världskriget och vid krigsslutet	174
Flyktingfientlighetens långa kontinuitet?	177
Avslutande diskussion	179

Kapitel 10. Rasbiologi, rasforskning och rashygien 183

En terminologisk tredelning	183
Carl von Linné och frågan om den mänskliga artens variation	187
Sven Nilsson och Anders Retzius. Tidiga kranieundersökningar	190
Arkeologin, rasforskningen och kritiken mot storutbredningsteorin	193
Den stora inventeringen. Arbetet med <i>Anthropologia Suecica</i> 1897–1902	194
Återupptäckten av de "mendelska lagarna"	196
1910-talet. Genombrottsår?	197
Bärande idéer hos det rasbiologiska nätverket	200
Nätverkets lobbykampanj för ett rasbiologiskt institut	201
Institutets första stora projekt: inventeringen av Sveriges befolkning	203
Institutets andra stora projekt: "rasblandning" bland svenska samer	205
Institutets tredje stora projekt: rasbiologiska fototekniker	207
Herman Lundborgs internationella kontakter	209
Chefsstriden 1935. Från "mainline" till "reform eugenics"?	210
I en annan riktning? Rasbiologin och rasforskningen 1935–1945	213
Rasforskning utanför Rasbiologiska institutet ca 1900–1945	215
Innebar andra världskrigets slut en brytpunkt inom svensk rasforskning?	219
Institutet som aldrig lades ner	221

Svenska rasforskarens insamling av mänskliga kvarlevor...	223
Avslutande diskussion.....	226

Kapitel 11. Rasism i partipolitiken och i politiska rörelser

Rastänkande och antisemitism inom bonderörelsen.....	230
Rastänkande och antisemitism inom högern	232
Arbetarrörelsen, synen på nationen och de "utländska" strejkbrytarna.....	233
Socialdemokratin och antisemitismen	235
Nazism, fascism och allt däremellan. Ideologiska begreppsdiskussioner.....	238
Svenska nationalsocialistiska och fascistiska organisationer ca 1924–1950	241
Länken mellan då och nu. Efterkrigstidens nazism och fascism.....	246
Avslutande diskussion.....	247

Kapitel 12. Analys och utblickar

Sammanfattning

Rapportens syfte, genomförande och avgränsningar.....	253
Vilka generella begrepp har forskarna använt?.....	253
Antisemitism.....	254
Det svenska samhället och samerna.....	256
Diskriminering av romer och resande	257
Diskriminering mot finska migranter samt talare av meänkieli.....	260
Islamofobi.....	260
Sveriges deltagande i kolonialism och slavhandel.....	261
Afrofobi.....	261
Myten om den generösa flyktingpolitiken.....	262
Svensk rasforskning	263
Rasism och främlingsfientlighet inom partipolitiken.....	265
Rekommendationer för framtida forskning.....	266

Referenser

Förord

Forum för levande historia är en myndighet till vars uppgifter hör att främja arbete med demokrati, tolerans och alla människors lika värde med utgångspunkt i Förintelsen.

Myndigheten har särskilt till uppgift att informera om Förintelsen och kommunistiska regimers brott mot mänskligheten och bedriver utåtriktad verksamhet med inriktning på kunskap, kultur och fortbildning.

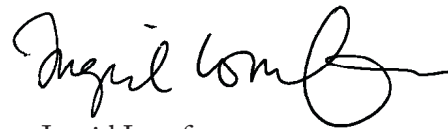
I januari 2015 fick Forum för levande historia i uppdrag av regeringen att under perioden 2015–2017 genomföra en utbildningsinsats om olika former av rasism och intolerans i historien och idag.

Ett viktigt led i detta arbete har varit att utreda forskningsläget kring rasism som historiskt fenomen i Sverige, samt klargöra vad forskningen menar med ”rasism” i olika historiska sammanhang och hur detta begrepp förhåller sig till andra, i sammanhanget relevanta, begrepp. Då en översiktlig framställning av detta saknats har myndigheten låtit ta fram denna analytiska översikt av svensk historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige.

Som rapportförfattaren visar har relativt mycket forskning redan gjorts på många områden. Likväl kan det också konstaterats att det fortfarande finns mer att göra och att det skulle kunna vara fruktbart att prova nya angreppssätt och konceptuella lösningar.

Jag tror och hoppas att denna rapport kan vara till stor nytta för alla med ett intresse för de frågor som rapporten lyfter.

Rapporten är skriven av fil dr Martin Ericsson vid Lunds universitet. Jag vill uttrycka ett varmt tack till honom för det omfattande och noggranna arbete som han har lagt ned på att sammanställa denna rapport!

Ingrid Lomfors

Överintendent, Forum för levande historia

Kapitel 1. Inledning och utgångspunkter

Världens historia är en historia om ojämlikhet. Genom olika maktordningar och sociala kategoriseringar – klass, kön, nationalitet, etnicitet eller påstådd tillhörighet till en viss ”ras” – har vissa grupper av människor getts resurser, makt och pengar medan andra har stått utan. På så sätt har vi byggt samhällen där vissa är överordnade och andra är underordnade, förvisso i mer eller mindre hög grad och ofta genom att olika maktordningar skär in i varandra på komplicerade sätt. Alla dessa system av ojämlikheter är historiskt skapade. Inga av dem är nödvändiga, eller naturgivna. Alla kan analyseras. Alla kan förstås. Alla kan förändras.

En av dessa maktordningar delar in människor på grundval av deras etniska ursprung, deras nationella tillhörighet, deras språk, deras hudfärg eller deras ”kultur”. Hur man i vetenskapliga sammanhang exakt ska benämna denna maktordning har inget givet svar, men två av de benämningar som använts i Sverige är ”rasism” och ”främlingsfientlighet”. Andra benämningar är också möjliga, och en del exempel kommer att ges i denna rapport. Rapporten handlar nämligen om denna maktordning, och är resultatet av ett uppdrag från Forum för levande historia som går ut på att ta fram en kunskapsöversikt om hur den historiskt inriktade forskningen har analyserat, diskuterat, definierat och förstått ”rasism” och ”främlingsfientlighet” i Sveriges förflutna. Det uppdraget är avslutat i och med denna rapport, som härmed överlämnas.¹

¹ Delar av rapporten har tidigare lästs och kommenterats av Lars M Andersson, Karin Kvist Geverts, David Sjögren och Oscar Österberg. Jag vill framföra mitt varma tack till Er för alla kommentarer, tips och synpunkter. Ni har gjort texten så mycket bättre! Alla eventuella felaktigheter, missförstånd och okloka formuleringar som kan finnas i rapporten är dock helt mitt eget ansvar.

Ambitioner och avgränsningar

Men jag tänker mig samtidigt att rapporten kan fungera som något mer än endast en inlaga till en statlig myndighet. Som jag hoppas kommer att framgå finns det i dag många, många vetenskapliga arbeten som behandlar olika aspekter av rasism och främlingsfientlighet i Sveriges förflutna. Det är forskning som rör sig om allt från diskriminering av judar i flyktingpolitiken till diskriminerande skolformer för samer, från kränkande bilder av människor med svart hudfärg i skolans läroböcker till kollektivt våld som riktats mot romer och resande, från rasbiologins skullmätningar till förekomsten av antisemitiska föreställningar i politiska partiers program och propaganda. För att bara nämna några exempel: forskningsläget är stort, det växer, det håller generellt en hög kvalitet och det förs framåt av engagerade forskare som brottas med frågan om hur och varför vissa människor i Sverige har diskriminerats på grund av sitt ursprung, sin hudfärg, sitt språk eller sin kultur.

Men det saknas en vetenskaplig sammanfattning av de viktiga och intressanta resultat som dessa forskare har kommit fram till. Inom vart och ett av forskningsfälten finns det förvisso en del ansatser till sådana sammanfattningar, men för fältet i stort är avsaknaden, såvitt jag har kunnat se, total. Den här rapporten är därför tänkt att fylla denna lucka. Tanken är att Du som läser den ska kunna få en överblick över *hur* svenska historiskt inriktade forskare har förstått och definierat vissa nyckelbegrepp exempelvis rasism, främlingsfientlighet, antisemitism eller antiziganism, vilka ämnen och teman det är som forskarna huvudsakligen har intresserat sig för, vilka *resultat och slutsatser* de har kommit

fram till och vilka *tolkningar och förklaringar* som har förts fram i forskningen. Det säger sig självt att rapporten inte kan vara något annat än en introduktion till dessa frågor. Tanken är att det ska vara möjligt att med hjälp av rapporten själv hitta fram till den vetenskapliga litteraturen, åtminstone de mest centrala verken under de senaste decennierna. Givetvis kan det finnas viktiga arbeten som jag har missat, och läsaren kommer säkert att märka att rapportens författare är mer förtrogen med vissa forskningslägen än andra – det vore lönlöst att låtsas något annat. Men jag föreställer mig att rapporten trots allt kan fungera som en ingång till respektive forskningsläge, och jag hoppas att den kan komma till praktisk användning: kanske för uppsatsskrivande studenter, journalister, disputerade forskare eller för Dig som helt enkelt är intresserad av Sveriges historia och av att förstå varför vår egen tid ser ut som den gör. För dagens rasism, diskriminering och ojämlikheter har inte uppstått ur ett vakuum och saknar inte kopplingar till det förflutna.

Rapporten är en kunskapsöversikt och saknar helt syntetiserande ambitioner, jag drar inga nya slutsatser och presenterar ingen ny bild av Sveriges förflutna. Men det innebär inte att det är en rent deskriptiv framställning utan, som titeln visar, en analyserande kunskapsöversikt. Jag jämför olika perspektiv, pekar ibland på möjliga definitioner och tolkningar, diskuterar styrkor och svagheter, möjligheter och problem med de begrepp och förklaringar som tidigare forskning har presenterat. Ibland gör jag det mer, ibland mindre. Mest gör jag det kanske i kapitel 10, där jag själv presenterar förslag till hur de komplexa och svåra begreppen "rasbiologi", "rasforskning" och "rashygien" skulle kunna definieras. Här hoppas jag givetvis på att få mothugg, och att mina förslag dissekteras, kritiseras och testas. Något som jag också genomgående försöker göra – med vilken framgång får läsaren avgöra – är att analysera vissa fenomen och forskningsresultat ur ett intersektionalitetsperspektiv. Om begreppet intersektio-

nalitet finns det en ofantlig vetenskaplig diskussion, och den ska inte redovisas här. Jag nöjer mig med att konstatera det som jag antydde redan inledningsvis, nämligen att det endast är sällan som en maktordning existerar för sig själv, oberoende av andra maktordningar. Kategorier som klass, kön, etnicitet och "ras" (för att bara nämna några bland flera tänkbara) tenderar att samverka med varandra och påverka varandra. När jag tycker mig ha identifierat en sådan intersektion mellan olika maktordningar och kategoriseringar så kommer jag att påpeka det, för att inspirera och visa hur ett intersektionalitetsperspektiv kan berika också historisk forskning. Intersektionalitetstermen har inte använts i någon större utsträckning av de svenska historiker som forskat om rasism och främlingsfientlighet, även om den förekommer ganska frekvent i de senaste årens historiska forskning om migrations- och flyktingpolitik.² Det innebär *inte* att andra forskare *inte* har gjort analyser som ibland i praktiken ändå kan räknas som intersektionalitetsanalyser; fler forskare än de som explicit har använt denna teoretiska term har undersökt hur kategorier som exempelvis klass, kön och etnicitet/ras samverkar, och jag kommer att lyfta fram sådana analyser vid flera tillfällen i denna rapport. Men annars är termen framför allt använd inom den moderna samhällsforskningen, bland annat inom genusvetenskapen – ett exempel på ett samhällsvetenskapligt ämne som ofta präglas av teoretisk nyfikenhet och nyskapande. Till viss skillnad från historievetenskapen, vill jag hävda att en av de idéer som jag kommer att driva i rapporten är att den svenska historiska forskningen om rasism och främlingsfientlighet skulle må bra av att gå i närmare dialog med den samhällsvetenskapliga forskningen om samma ämne, både genom att låta sig inspireras till att använda nya teoretiska begrepp och metoder och givetvis även till att utsätta dessa för en kritisk prövning.

² Som några exempel på historiker som har använt termen kan nämnas Brunnström 2014; Johansson 2008; Svanberg 2010.

Rapporten innehåller flera avgränsningar, som alla innebär att även om Du som läsare förhoppningsvis får veta mycket när du läser den så är det också mycket som Du inte får veta. Den mest uppenbara begränsningen är att den bara omfattar Sverige, och svenska förhållanden. Med några undantag görs inga komparationer med andra länder, och Sverige sätts inte in i det internationella sammanhang som vårt land i själva verket alltid har varit en del av. Inte heller diskuterar jag den omfattande internationella forskningen om hur exempelvis ett begrepp som rasism kan förstås och definieras. Denna avgränsning är inbyggd redan i själva uppdraget, som anger att rapporten ska handla om svenska förhållanden. Läsaren kan förhoppningsvis använda de svenska arbeten som finns i rapportens referenslista för att genom dessa hitta fram till relevanta internationella forskningslägen. En annan avgränsning är ämnesmässig. Kunskapsöversikten gäller rasism och främlingsfientlighet – begrepp som i sig förstås inte har en given innebörd. Det är givet att dessa fenomen på olika sätt är kopplade till andra fenomen, exempelvis *nationalism*. Det finns mycket forskning om hur den svenska nationalismen, och föreställningarna om "svenskhet" och "det svenska", har konstruerats och vuxit fram från tidig modern tid och fram till i dag. Denna forskning behandlas inte i rapporten, men förhoppningsvis går det att hitta vidare till relevanta arbeten också om den svenska nationalismen genom de verk om rasism och främlingsfientlighet som jag tar upp.

Ytterligare en avgränsning är ämnesdisciplinär. Svensk "historisk" forskning har jag valt att förstå som all slags forskning som berör historia och som bygger dels på primärstudier av historiskt källmaterial, dels diskuterar frågor och resultat i dialog med tidigare forskning. Det innebär att akademiska forskare av olika ämnestillhörighet finns med i rapporten, exempelvis historiker, idéhistoriker, etnologer och forskare i socialt arbete. Ämnet och tillvägagångssättet har ansetts vara viktigare än den

formella disciplintillhörigheten. Det innebär också att jag i vissa fall har valt att behandla också journalistiska verk, under förutsättning att de uppfyller ovanstående kriterier om primära källstudier (och som anger dessa källor på ett sätt som gör deras undersökningar intersubjektivt prövbara) och dialog med tidigare forskning, och att de i någon mån behandlar ämnen som är utforskade eller behandlade på ett mindre uttömmande sätt av akademiska forskare. Det finns ett antal journalistiska arbeten som håller mycket hög klass och som har bidragit med värdefull information – Ola Larsmos undersökning av antisemitisk antiflyktingpropaganda i 1930-talets Sverige och Maja Hagermans biografi över rasbiologen Herman Lundborg är två exempel. Det finns ingen anledning att inte ta med dessa arbeten i en kunskapsöversikt av detta slag.

En svårare avgränsning är den temporala – hur långt bakåt i tiden bör kunskapsöversikten sträcka sig, och hur långt fram i tiden? Här har jag resonerat på följande vis. Termer som "rasism" och "främlingsfientlighet" används endast undantagsvis i den svenska forskning som rör förhållanden före år 1700, och det är ingen överdrift att påstå att forskningsläget som sådant domineras av undersökningar som tar avstamp i 1700-talet även om undantag givetvis finns. I rapporten är det också de tre senaste århundradena som särskilt står i fokus även om exempelvis kapitel 4 och 5, som handlar om den svenska samepolitiken respektive politiken gentemot romer och resande, sträcker sig tillbaka till 1500-talet. Men här finns också en vetenskapligt svår nöt att knäcka: "ras" och "etnicitet" är i mycket hög grad föreställda kategorier som skapats under de senaste århundradena. "Nationalitet" och "nationalism" är äldre kategorier än så, men många forskare har påpekat att de knappast fylldes med samma innehåll i, låt oss säga, 1400- och 1500-talens Sverige och i 1800-talets. Går det att tala om rasism och främlingsfientlighet under tidsåldrar då våra moderna uppfattningar om "ras", "etnicitet" och "nation"

ännu inte fanns, eller innebar radikalt andra saker än i vår moderna historia? Den frågan vågar jag inte uttala mig om, och jag måste också konstatera att min egen modernhistoriska inriktning som forskare gör mig föga kompetent att besvara den. Vad jag kan konstatera är att svensk forskning som på ett någorlunda uttalat sätt har undersökt rasism och främlingsfientlighet framför allt har berört perioden ca 1700–2000 och att detta förhållande avspeglas i min rapport. Inom denna tidsperiod råder det en stor övervikt av undersökningar som behandlar perioden ca 1900–1945. Det är kanske föga förvånande. Sällan har uttryckliga ”ras”-argument förekommit så ofta i den svenska offentligheten som då, migrationspolitiken var synnerligen restriktiv och i debatten om den förekom bland annat antisemitiska argument, och den svenska rasbiologiska forskning som då bedrevs har med all rätt väckt vår egen tids intresse och förskräckelse. Men här menar jag att det är viktigt att *inte* avsluta framställningen efter andra världskriget. Det vore att redan på förhand förutsätta att något avgörande hände just då, och det finns det alltmär forskning som ifrågasätter om det verkligen gjorde. För tänk om det finns kopplingar mellan den rasbiologiska forskning som bedrevs under mellankrigstiden och vår egen tids vetenskapliga frågeställningar inom exempelvis genetiken? Och var det verkligen så att migrationspolitiken efter andra världskriget som genom ett trollslag förvandlades och plötsligt kom att vila på humanistiska principer utan tillstymmelse till likheter med den som bedrevs före kriget? Inte nödvändigtvis. Åtminstone vill jag inte redan genom tidsavgränsningen bekräfta en för vår svenska självbild så smickrande, men kanske inte alldeles sanningsenlig, berättelse om vår historia. Jag väljer därför att lyfta in flera arbeten som sträcker sig fram till ca 1990. Därefter blir det i praktiken omöjligt att skilja mellan vad som kan kallas historiskt inriktad forskning och vad som är samtida samhällsvetenskap.

Disposition

Rapporten är disponerad på ett sätt som jag hoppas ska göra det enkelt att hitta fram till olika forskningslägen. Därför följer först en mer generell diskussion om hur historiskt inriktade forskare i Sverige har förhållit sig till begreppen ”rasism”, ”främlingsfientlighet”, ”xenofobi” och ”rasifiering” (kapitel 2.) Därefter följer ett antal kapitel om en del av de grupper som i dag har status som nationella minoriteter i Sverige: judar och den antisemitism som har riktats mot dem (kapitel 3), politiken mot de svenska samerna (kapitel 4) och mot de människor som myndigheterna nedsättande kallade för ”zigenare” och ”tattare” och som till stor del har utgjorts av romer och resande (kapitel 5). Därefter följer ett kapitel om grupper som bara har två saker gemensamt, nämligen att de har blivit utsatta för diskriminering och att det finns tämligen lite historiskt inriktad forskning om dem: grupper som har talat finska och meänkieli, katoliker/antikatolicism och muslimer/islamofobi (kapitel 6). Här för jag också en diskussion om huruvida fientlighet mot religiösa grupper kan räknas in under paraplybeteckningen ”rasism/främlingsfientlighet”. Den frågan är givetvis inte självklar, men som läsaren märker har jag valt att göra det. Sedan kommer ett kapitel som lyfter fram den svenska kolonialismens historia och det svenska deltagandet i slavhandel och slaveri. Här diskuterar jag också delar av den kristna, svenska missionsverksamhet som bedrivits i koloniserade länder eller med en kolonial attityd, och vetenskapliga forskningsresor och omvärldsskildringar som kan sägas ha byggt på koloniala föreställningar (kapitel 7). Sedan följer ett kapitel om svensk afrofobi, det vill säga negativa föreställningar och diskriminerande praktiker som riktats mot människor med svart hudfärg (kapitel 8). De två kapitlen ligger nära varandra av en anledning: afrofobin är svår att tänka sig utan det koloniala projekt som också Sverige var en liten deltagare i. Sedan kommer ett avsnitt om

hur den svenska migrations- och flyktingpolitiken har utvecklats under framför allt 1900-talet, och där jag lyfter fram den forskning som undersökt rasistiska och främlingsfientliga föreställningar och diskriminerande inslag inom detta politikområde (kapitel 9). Sedan följer ett avsnitt om den vetenskapliga forskning som bedrivits sedan 1700-talet och framåt, och som har delat in mänskligheten i "raser" och/eller kategoriserat mänskligheten utifrån påstådda skillnader i utseende, psykiska egenskaper och genetiskt arv (kapitel 10). Sedan är det dags att gå igenom de svenska politiska partiernas syndaregister: här diskuterar jag rasistiska och främlingsfientliga inslag i Bondeförbundets, Högerens och Socialdemokraternas politik fram till ca 1950, och behandlar även den svenska fascismens och nationalsocialismens historia (kapitel 11). Fokuseringen på de tre nämnda partierna avspeglar forskningsläget. Såvitt jag har kunnat se finns ingen undersökning av rasistiska och främlingsfientliga idéer inom exempelvis det nuvarande Vänsterpartiets eller Liberalernas historia (men den som letar efter sådana idéer hos enskilda svenska liberaler kommer att få sitt lystmäte i kapitel 5). Avslutningsvis följer ett kapitel där jag inte gör någon egentlig sammanfattning av de tidigare kapitlen, men där jag försöker att identifiera vissa teman och problemområden som jag anser behöver diskuteras närmare. Där ger jag också några förslag på hur den historiskt inriktade forskningen om rasism och främlingsfientlighet i Sverige skulle kunna utvecklas.

Fullt så enkelt har dock inte de historiska processer och fenomen som undersöks kunnat tryckas in i dispositionen. Som läsaren märker har det ibland varit svårt att avgöra i vilket kapitel som ett visst ämne ska beröras. Ett exempel är de rasbiologiska undersökningar som har genomförts om svenska samer under 1900-talet. Kapitel 4 handlar visserligen om den svenska samepolitiken, men jag har valt att diskutera de rasbiologiska undersökningarna i kapitel 10, som handlar om den svenska

rasforskningens historia. Ett annat exempel är det migrationsförbud för romer, som gällde i Sverige 1914–1954. Trots att kapitel 5 handlar om romer och resande, väljer jag att behandla migrationsförbudet i kapitel 9, som handlar om den svenska flykting- och migrationspolitiken. Ytterligare ett exempel gäller den diskriminering av judar som förekom i den svenska flyktingpolitiken under 1930-talet och andra världskriget. Denna diskriminering skriver jag om i kapitel 9, eftersom den måste relateras till migrationspolitiken i stort, trots att den givetvis hade kunnat beröras redan i kapitel 4, som handlar om antisemitism.

Kapitel 2. Rasism, främlingsfientlighet, rasifiering eller något annat?

Det kommer förhoppningsvis att framgå av denna rapport att det i dag finns en stor mängd forskning som handlar om diskriminering, förföljelser, negativ särbehandling, fientliga attityder och stereotypa föreställningar som riktats mot grupper på grund av att dessa har ansetts tillhöra vissa ”raser”, nationaliteter, etniciteter, kulturer eller ”folk”, allt fenomen som det vore möjligt att beteckna som rasism eller främlingsfientlighet (beroende på hur dessa termer definieras). Mot bakgrund av det massiva forskningsläget kanske det därför är något förvånande att jag gör följande tre observationer: För det första har ”främlingsfientlighet” och ”rasism” varit termer som historiskt inriktade forskare har använt sig av ganska sällan. För det andra har många forskare som faktiskt använt termerna gjort det utan att egentligen definiera dem och specificera vilken innebörd de har. För det tredje har de forskare som använt termerna och dessutom definierat dem (och framför allt när det gäller termen rasism) gett dem en förhållandevis snäv innebörd. I detta kapitel kommer jag att utveckla dessa observationer närmare, och ge ett antal exempel på hur termerna rasism och främlingsfientlighet har använts i forskningen och på hur de har definierats, implicit eller explicit.

Främlingsfientlighet och xenofobi

Låt oss börja med termen ”främlingsfientlighet”, som skulle kunna ses som ett något neutralare eller bredare alternativ till termen ”rasism”. En term som ligger nära främlingsfientlighet utan att för den skull vara en direkt synonym är ”xenofobi”. Flera

historiskt inriktade forskare har även valt att använda denna term, som därför också behandlas här.³

En forskare som ingående har diskuterat termen ”främlingsfientlighet” ur ett teoretiskt perspektiv är historikern Björn Horgby, som delvis med inspiration från Zygmunt Bauman använder termen i sin studie av relationerna mellan ”svenska” arbetare och olika etniska, religiösa och migrantgrupper i Norrköping 1890–1960. Främlingsfientlighet, skriver Horgby, förutsätter den sociala konstruktionen av ”främlingskap”. Genom denna process tillskrivs en ”vi”-grupp positiva värden, medan negativa värden knyts till ”de andra”. Genom främlingskapandet konstruerar ”vi”-gruppen också sig själv. För att den egna gruppens gränser ska framstå som tydliga måste en annan grupp utses till fiende. Finns den inte så måste den uppfinnas – ”främlingskapande” kan riktas mot en reellt existerande grupp men bygger i lika hög grad på ”vi”-gruppens föreställningar om att det finns en fiendegrupp.⁴ Främlingskapandet sker dels genom stereotypisering, där seglivade föreställningar och berättelser om en grupp produceras och reproduceras, men också genom att grupper tilldelas olika högt ”kulturellt kapital”, en term som Horgby hämtar från Pierre Bourdieu. De grupper som tilldelas högt kulturellt kapital anses ha högre ”heder” än grupper som tilldelas lägst kulturellt kapital som anses vara utan heder.⁵

Horgbys fortsatta teoretiska resonemang bygger,

³ Här diskuteras främst exempel på historiker som använt termerna och fört en terminologisk diskussion om deras innehåll och gränser. Uttrycket ”xenofobi” används dock även i till exempel Hammar 1964, men utan att definieras. Det används även i exempelvis Fornäs 2004.

⁴ Horgby 1996, s. 44f.

⁵ Horgby 1996, s. 53–55.

på ett sätt som är ganska tidstypiskt för 1990-talets akademiska fokusering på "kultur" och "kulturfrågor", på tanken att främlingsskapandet i hög grad sker i "kulturmötet" mellan "vi"-gruppen och "de andra", och då framför allt när "vi"-gruppen av någon anledning upplever sig som hotad. Främlingsfientlighet har därför särskilt lätt att blossa upp när en grupp upplever "otrygghet" eller att de "välbekanta levnadsförhållandena förändras", exempelvis i tider av ekonomiska och sociala förändringar eller när olika grupper konkurrerar om jobb på samma arbetsmarknad. Kampen om sociala resurser och jobbtillfällen gör också, menar Horgby, att "grupper, vars sociala klassificering liknar invandrargruppernas, upplever den sociala konkurrensen starkast och är mest fientligt inställda till dem". Ekonomiska och sociala relationer är alltså viktiga, men Horgby menar också att kulturella olikheter mellan grupper i sig kan upplevas som ett hot och därmed leda till att främlingskap konstrueras. Han exemplifierar genom att hänvisa till att de norska och danska flyktingarna under andra världskriget betraktades mer positivt av den svenska befolkningen än de "baltiska" flyktingarna. Det berodde delvis på, menar han, att "balterna skiljde sig mycket mer kulturellt från svenskarna än vad de skandinaviska arbetarna gjorde"⁶ En kritisk invändning mot Horgbys modell skulle kunna vara att det inte är alldeles oproblemiskt att tala om kulturella skillnader. Vem avgör vad som utgör kulturella skillnader, och syftar modellen på faktiskt existerande kulturella skillnader eller syftar den snarare på "vi"-gruppens egna föreställningar om att "de andra" har en kultur som är avvikande? Och om vi tänker oss att kulturella skillnader påverkar förekomsten av främlingsfientlighet, finns då inte risken att vi i viss mån förlägger en del av ansvaret för främlingsfientligheten på de grupper som drabbas av den?

Under senare år har "främlingsfientlighet" framför allt använts som analytisk term av historikerna

Victor Lundberg och Hans Wallengren. Men det har inte skett utan reservationer. Lundberg har gett begreppet en tämligen elaborerad definition. Han skriver att "främlingsfientlighet" kan fungera som:

ett samlingsnamn för de explicita, vardagliga och socialt manifesta uttryck för negativa stereotyper, attityder och värderingar som ingår i ett vidare, konceptualiserande nät av diskursiva mekanismer som strukturerar rasismens utbredning över tid.⁷

Som framgår är det inte helt klart var Lundberg drar gränsen mellan "främlingsfientlighet" och "rasism", men han ser uppenbarligen de båda fenomenen som relaterade till varandra. En möjlig tolkning av definitionen är att främlingsfientligheten framför allt har en "vardaglig" sida, medan rasismen skulle kunna förstås som mer ideologisk eller idémässigt utvecklad? Man kan också fråga sig hur man ska beteckna de attityder och stereotyper som inte är "explicita", och vad som ska krävas för att något ska räknas som explicit. Lundberg framhåller också själv att termen i viss mån kan kritiseras för att ha en "etnocentrisk" laddning.⁸ Det är en invändning som förts fram mot termen av antirasistiska aktivister och inom samhällsvetenskaplig forskning influerad av så kallade postkoloniala, teoretiska perspektiv. Här är det prefixet "främling-" som är det problematiska. Innebär inte ett användande av termen "främlingsfientlighet" att vi cementerar föreställningar om att vissa grupper är just "främlingar" – även om vi fördömer all "fientlighet" mot dem? Vem har rätt att avgöra vem som ska kallas "främling"? Och gör inte en sådan begreppsanvändning att vi riskerar att se kategorier som "främlingar" som objektivt existerande eller essentiella i stället för som historiskt skapade? Wallengren har rest samma invändning, och skriver att uttrycket "främling" i sig implicerar förekomsten av ett "vi" och ett "dom". Men har ändå valt att själv använda just termen "främlingsfientlig-

⁷ Lundberg 2012, s. 61.

⁸ Lundberg 2012, s. 61.

⁶ Horgby 1996, s. 47f, 87, 128, 162.

het” eftersom han anser att termen ”rasism” inte bör ges en alltför bred definition – en uppfattning som, vilket vi snart ska se, är ganska representativ för svenska historiker.⁹

Termen ”xenofobi” har exempelvis använts som analytisk term av Carl Henrik Carlsson, som argumenterat för att den antisemitiska diskriminering som han studerar i sin avhandling kan ses som en ”underkategori” till den mer generella kategorin xenofobi. Han definierar xenofobi ganska kort, som en ”intensiv, irrationell rädsla för främlingar” eller som en ”stark form av aversion eller negativ stereotypisering”.¹⁰ Termen xenofobi har dock inte varit särskilt flitigt använd inom svensk historisk forskning, och begreppet har flera gånger utsatts för viss kritik. Så har exempelvis historikern Lars M Andersson hävdat att xenofobi är ett olämpligt begrepp för att beskriva antisemitiska föreställningar, eftersom judar inte på mycket lång tid har varit egentliga ”främlingar” i Europa utan tvärtom närvarande under flera århundraden och i flera fall väl assimilerade.¹¹ En invändning mot Anderssons invändning skulle i och för sig kunna vara att ett centralt inslag i främlingsfientlighet och xenofobi är just skapandet av föreställningar om ”främlingar”, dvs. ett diskursivt utpekande av vem som är ”främling”, oavsett hur länge personen eller gruppen har befunnit sig i ett visst samhälle.

En annan kritik riktar sig mot suffixet ”-fobi”. Carlsson, som själv använder xenofobi som analytisk term, har erkänt att ”fobi” riskerar att leda tankarna till ett sjukligt tillstånd hos den enskilda individ som ger uttryck för negativa attityder till främlingar.¹² Fokus riktas därför mot den enskilda individens dysfunktionella psykologi, i stället för mot samhälleliga strukturer, maktordningar eller diskurser. Björn Horgby har också lyft fram detta problem, och

påpekar att beskrivningen av negativa attityder mot ”främlingar” som en ”rädsla” sällan stämmer med den historiska empirin. Om fientligheten orsakades av ”rädsla” borde den försvinna när olika grupper lärde känna varandra bättre och fick mer kunskap om varandra. Så ”entydig” är dock sällan verkligheten, skriver Horgby.¹³

Begreppet rasism. Den idéhistoriska slagsidan

När jag tidigare skrev att ganska få forskare har valt att använda termen ”rasism” i sina historiska analyser ska det inte missförstås. Det faktum att en forskare väljer att inte använda termen i sin vetenskapliga analys innebär inte att forskaren i fråga förnekar att rasism existerar och har förekommit historiskt. Och flera av de andra termer som svenska forskare oftare har använt sig av – till exempel antisemitism – kan givetvis ses som en speciell form av rasism, beroende av vad som menas med begreppet. Slutsatsen innebär endast att svenska historieforskare generellt har valt att använda sig av andra termer än just ”rasism” för att kontextualisera, analysera och beskriva historiska fenomen.

Många forskare som har använt termen har inte definierat den explicit, och bland de som har gjort det råder ingen total enighet om hur den ska definieras. Men det går att urskilja ett tydligt mönster. Svenska historiskt inriktade forskare har, så gott som utan undantag, betraktat rasism som ett fenomen som förutsätter att människor indelas i mer eller mindre klart avgränsade biologiska raser, och flera forskare har lagt till att detta måste ske på ett sätt som innebär att de olika ”raserna” värderas olika eller tilldelas olika positioner i en hierarkisk värdeskala. Definitioner som bygger på dessa eller liknande inslag skulle kunna kallas för *snäva definitioner*. En av de tydligaste definitionerna i denna tradition formulerades av idéhistorikern Hertha

⁹ Wallengren 2014, s. 17.

¹⁰ Carlsson 2004, s. 35f, 56.

¹¹ Andersson 2000, s. 20.

¹² Carlsson 2004, s. 56.

¹³ Horgby 1996, s. 47.

Hanson år 1994. Om något ska kunna klassificeras som rasism krävs det, enligt Hanson, att tre kriterier är uppfyllda: för det första att mänskligheten delas in i ”mer eller mindre tydliga raser” och att dessa raser anses skilja sig åt ”i fysiska och psykiska egenskaper”. För det andra att dessa egenskaper ses som biologiskt ärftliga och överförs ”från generation till generation”. För det tredje att de påstådda egenskaperna läggs till grund för en ”värdehierarki” där raserna placeras in och tilldelas olika värden i förhållande till varandra.¹⁴

Hansons definition fortsätter att citeras än i dag, och har inspirerat andra forskare.¹⁵ Flera andra historiker har också reserverat termen ”rasism” för uppfattningar om ärftliga, biologiska egenskaper. Carl Henrik Carlsson har skrivit att ”den biologiska komponenten måste vara framträdande” för att något ska kunna räknas som rasism.¹⁶ Björn Horgby skriver att rasism förutsätter en ”biologisk indelning av människor utifrån ras och rasegenskaper”, och en liknande uppfattning finns hos Åke Holmberg som tydligt skiljer mellan en biologiskt grundad rasism och kulturellt inriktade kategoriseringar som exempelvis ”eurocentrism”.¹⁷ Även Lennart Lundmark, en av de historiker som mest konsekvent har använt ”rasism” som en analytisk term i sin forskning, har skrivit att rasism innebär uppfattningen att ”människans härkomst och fysiska särdrag bestämmer en del av deras inre egenskaper, till exempel intelligens, beteendemönster och moral”. Lundmark betonar att olika etniska grupper kan tillskrivas olika egenskaper och placeras in i hierarkiska värdeskalor utan att det nödvändigtvis kan räknas som rasism, och han föreslår termen ”kulturhierarkisering” för att beteckna en sådan uppdelning.¹⁸

¹⁴ Hanson 1994, s. 23.

¹⁵ Se till exempel Ljungström 2004, s. 19.

¹⁶ Carlsson 2004, s. 40.

¹⁷ Holmberg 1994, s. 19; Horgby 1996, s. 47.

¹⁸ Lundmark 2002, s. 12f. Lundmark skriver på s. 12 att rasismen ”of-tast” innebär att vissa raser tillskrivs negativa egenskaper, men det är inte helt klart huruvida han menar att detta är ett nödvändigt kriterium för att något ska kunna räknas som rasism. I ett tidigare verk har

Den kanske allra snävaste definitionen av rasism har förespråkats av historikern Henrik Rosengren, som i sin avhandling från 2007 varnade för att alltför lättvindigt sätta likhetstecken mellan ”rasförreställningar och rasism”. Rosengren syftar på det faktum att termen ”ras”, liksom uppfattningar om olika ”rasegenskaper”, vid 1900-talets början kunde användas mycket brett i den offentliga debatten, stundtals oreflekterat och utan att nödvändigtvis peka ut vissa raser som mindervärdiga eller hotfulla. Med inspiration av den danska historikern Sofi Lene Bak föreslår han därför att forskaren bör skilja mellan historiska aktörers rasuppfattningar (dvs. ett oreflekterat användande av rastermen), rastänkande (dvs. ett tillskrivande av särskilda egenskaper till en viss ”ras”) och rashierarkisering (dvs. uttalanden om att vissa raser är bättre eller sämre än andra). Dessa tre fenomen har visserligen kopplingar till varandra, men för att något ska kunna kallas för ”rasism” måste, enligt Rosengren, det tredje fenomenet, alltså ”rashierarkisering”, finnas med.¹⁹ När han själv väljer en definition av ”rasism” går Rosengren ytterligare ett steg längre och snävar in dess användningsområde ännu mer – med teoretisk utgångspunkt i forskaren Anders Langes arbeten. ”Rasism” förutsätter nu tre olika beståndsdelar. För det första en fenotypisk kategorisering, dvs. grupper av människor måste indelas utifrån kroppsliga och/eller mentala egenskaper. För det andra en biologisk, reproduktiv kategorisering, dvs. egenskaperna måste ses som essentiella resultat av fortplantning där vissa egenskaper förs vidare genetiskt. För det tredje en dehumanisering. Det räcker med andra ord inte med att en grupp kategoriseras som en biologisk ras och tillskrivs negativa egenskaper ”i största allmänhet” för att det ska handla om rasism, det måste också till en ”dehumaniserande kompo-

Lundmark definierat rasism något annorlunda, och skrivit att rasism är ”att tillskriva en etnisk grupp medfödda egenskaper som gör den underlägsen andra i något avseende”. Se Lundmark 1998, s. 86.

¹⁹ Rosengren 2007, s. 54.

nent” som ifrågasätter ”de utsattas mänsklighet”.²⁰ Rosengren förklarar dock inte närmare vad han menar med en ”dehumaniserande komponent”, hur en sådan ser ut eller hur man ska identifiera den i ett empiriskt källmaterial.

De snäva definitionerna, där Hansons och Rosengrens kanske är de mest elaborerade, har onekligen flera styrkor. De är exempelvis praktiskt användbara med sina tydliga och sammanhängande kriterier, där varje kriterium förutsätter existensen av det föregående. Det faktum att de är snäva kan dessutom i sig ses som något positivt, eftersom det gör att termen rasism inte används för lättvindigt och därmed riskerar att förlora sitt specifika innehåll. De betonar alla vikten av att mentala och fysiska egenskaper ses som ärftliga, och de sätter därmed fingret på en uppfattning som verkligen har haft stark förmåga att legitimera diskriminerande, exkluderande eller våldssamma politiska åtgärder mot förföljda och utsatta grupper. Definitionerna blir även lätta att använda i undersökningar av långa tidsperioder, där forskaren vill identifiera brytpunkter mellan människouppfattningar som byggt på biologistiska, värderande arvsidéer och uppfattningar som inte gjort det.

Men det måste också konstateras att de snäva definitionerna har svagheter, och frågetecken. En del av dessa ska diskuteras här. För det första har de snäva definitionerna en idéhistorisk tendens, på så sätt att de är lättast att applicera i undersökningar av idéer, ideologier och artikulerade uppfattningar. De inbegriper däremot inte riktigt möjligheten av att praktiker, institutioner eller strukturer skulle kunna vara rasistiska. Kanske är det delvis resultatet av att historiker sedan några decennier tillbaka gärna har varit inriktade på att studera ideologi, diskurser och föreställningar snarare än sociala relationer, ekonomiska förhållanden och politisk handling? För det andra måste det konstateras att utifrån både Hansons och Rosengrens definitioner är det fullt möjligt att kategorisera människosläktet i distinkta raser

och påstå att varje ras skiljer sig åt mycket starkt fysiskt såväl som psykiskt utan att denna uppfattning vore ett uttryck för rasism. Deras definitioner innehåller ju uttryckliga krav på en värdeskala (och i Rosengrens fall dessutom ”dehumanisering”). Men om vi exempelvis påstår att ”juderasen” är ekonomiskt skicklig och matematiskt begåvad, ”zigenar-rasen” har en stark musikalisk läggning, ”negerrasen” är goda dansare och har rytmen i blodet medan ”lapprasen” är tålmodig och uthållig, då kan dessa påståenden förvisso sägas vara rasistiska om vi följer Carlsson och Horgby – de delar ju in mänskligheten i raser och tilldear dem särskilda ärftliga fysiska och mentala egenskaper. Men utifrån Hansons och Rosengrens definitioner är de *inte* att betrakta som rasistiska. De egenskaper som tillskrivs varje ”ras” är ju endast positiva, och det görs ingen värdering av vilken ras som är bättre än den andra. Det faktum att uttryck som i dag upplevs som kränkande används, eller att de starkt stereotypiserande påståendena kan få negativa eller diskriminerande *effekter* för de grupper som beskrivs, är inte heller tillräckligt; om värdeskalen saknas så kan det inte vara rasism.

Arkeologen Fredrik Svanberg har exemplifierat detta problem på ett bra sätt. I vilken mån, frågar Svanberg, kan vi beteckna 1800-talets antropologiska rasforskning som rasistisk? Läser man antropologernas vetenskapliga arbeten får man ofta leta förgäves efter uttalanden om olika rasers olika värden. Det som beskrivs är snarare olikheter i utseende och fysiska drag. Men forskningen producerades i ett idéklimat där det närmast betraktades som självklart att raser hade olika värden. Och om rasforskningen ägde rum i ett samhälle där det var underförstått att det fanns värdeskillnader mellan raser, var det inte en underförstådd grund också för den ”neutrala” vetenskapliga rasforskningen? Den bidrog hur som helst till den uppdelningen av mänskligheten i raser som är förutsättningen för att en värdering alls ska kunna ske.²¹

²⁰ Rosengren 2007, s. 56.

²¹ Svanberg 2012, s. 87.

För det tredje, i vilken mån är "rasism" beroende av uttrycket "ras"? Den här rapporten kommer att visa att "ras" endast är ett av de begrepp som har använts för att diskriminera olika etniska grupper i Sveriges förflutna, och att begreppet har haft många synonymer. På riktigt bred front började inte uttrycket att slå igenom förrän under 1800-talets andra hälft, och efter andra världskriget blev dess användning ovanligare, även om det inte alls försvann. Och det blir mer komplicerat – innebar uttrycket "ras" alltid det som vi förväntar oss att det innebär? Var dess innebörd alltid rasistisk? Mattias Tydén har belyst en aspekt av detta problem. Bland de forskare som på 1930- och 1940-talen propagerade för vad de kallade för "rashygien" (och som diskuteras mer utförligt i kapitel 10) fanns det de som därmed framför allt avsåg åtgärder för att hindra olika "raser" att fortplanta sig med varandra och på så sätt orsaka "rasblandning" och "degenerering". Men där fanns också de som inte alls intresserade sig för frågan om olika människoraser i någon högre utsträckning och som menade något annat med "rashygien". Dessa forskare fokuserade på enskilda arvsanlag, exempelvis sådana arvsanlag som de trodde orsakade vissa sjukdomar eller så kallad "sinnesslöhet", och med "rashygien" menade de politiska åtgärder för att hindra enskilda individer från att föra vidare sådana arvsanlag. Här handlade det alltså om att kontrollera förekomsten av arvsanlag inom befolkningen som helhet. Frågan om vilka "raser" denna befolkning bestod av var inte av någon större vikt, och "ras" användes här närmast som en synonym till "biologiskt arv". Var denna "rashygien" också "rasistisk"? Går det här att skilja mellan vad Tydén betecknat som "etnisk" rasism och "eugenisk" rasism? Eller är det mer fruktbart att betona att båda riktningarna hade en "essentialiserande människosyn"?²² Idéhistorikern Olof Ljungström lyfter fram ett liknande problem. När antropologer och andra forskare vid 1800-talets mitt började tala om

"ras" kunde de därmed avse biologiska egenskaper som ansågs prägla vissa människogrupper. Men "ras" kunde också fungera som en bred och vag term som närmast var liktydig med "kultur", och då syfta på exempelvis språk, klädedräkt och levnadssätt i allmänhet. Den renodlat biologiska innebörden fick inte "ras"-termen förrän efter flera decennier.²³

Även om de snävare definitionerna har dominerat så har alternativa och bredare definitioner också föreslagits. Fredrik Svanberg har formulerat en definition som på sätt och vis ligger nära Hertha Hansons, men som också har en viktig skillnad. Också Svanbergs definition har en idéhistorisk tendens, och han ser rasismen som en "tankefigur". Det centrala i denna tankefigur är att:

*mänskligheten kan delas in i objektivt identifierbara essentiella grupper som kan graderas på en värdeskala. Grupperna är essentiella i den meningen att människorna anses ha inneboende, oföränderliga egenskaper som skiljer dem ifrån människorna i andra grupper.*²⁴

Den viktigaste skillnaden mot Hansons definition är att Svanberg ser fysiska och biologiska skillnader som en möjlig form vad gäller indelningen i essentiella grupper, men att indelningen också kan ske på grundval av påståenden om exempelvis "kulturer".²⁵ Det är en betydelsefull utvidgning, som gör att termen "rasism" kan användas om långt fler uttalanden, idéer och påståenden än i fallet med Hansons definition. Men det är också en definition som har frågetecken. Den fokuserar exempelvis på "inneboende" och "oföränderliga" egenskaper – men i vilken mån ses dessa egenskaper som biologiskt ärftliga? Genom det förflutna har det förekommit att "män" och "kvinnor" setts som essentiella grupper med inneboende, oföränderliga egenskaper. Också historiskt konstruerade kategorier som "heterosexuella" och "homosexuella" har betraktats på liknande

²³ Ljungström 2004, s. 21.

²⁴ Svanberg 2012, s. 87.

²⁵ Svanberg 2012, s. 87.

²² Tydén 1999, s. 35–37.

sätt. Innebär Svanbergs definition att också dessa grupper kan sägas vara utsatta för ”rasism”? Och även Svanbergs definition förutsätter en värdeskala. Därmed blir det att avgöra i vilken mån stereotypa påståenden om hur olika ”raser” är bör betraktas som rasism – sådana uttalanden kan ju göras utan att nödvändigtvis rangordna ”raserna” eller tilldela dem olika värden.

Institutionell rasism, strukturell rasism och rasifiering

Det dominerande sättet att förstå ”rasism” på har alltså varit att ge termen en snäv definition och en idéhistorisk tillämpning, där uttalade föreställningar, tankefigurer och mer eller mindre sammanhängande idéer om ”raser” står i centrum. Definitionerna har, för att använda ett uttryck lånat av historikern Pål Brunnström, fokuserat på rasismen som ”doktrin”: det är *tänkande, föreställningar och ideologier* som stått i centrum, gärna hos *enskilda individer*.²⁶ Men det går också, under de allra senaste åren, att se en tendens bland svenska historiker att definiera rasism på delvis andra sätt, och i en begynnande dialog med den samhällsvetenskapliga forskning som länge varit mindre framträdande.

Ett exempel är användandet av termen ”institutionell rasism”, som har föreslagits av exempelvis Brunnström och historikern Pontus Rudberg. Begreppet har länge diskuterats inom samhällsvetenskaplig forskning, och som har nära kopplingar till termen ”institutionell diskriminering”. Det sätter i stället fokus på *handlande, praxis och regelverk* och fokuserar på *institutioner* snarare än på enskilda individer. Brunnström har använt termen på en mycket generell nivå, och skriver att rasistiska föreställningar genomsyrat ”de flesta samhällen efter kolonialismens uppkomst”, och att mycket få personer, om ens någon, går helt fria från sådana. Men det vetenskapliga målet är inte heller att slå fast

om enskilda personer kan klassificeras som ”raser” eller inte, utan snarare att analysera ”yttranden och praktiker”.²⁷ Rudberg har använt termen för att beskriva den svenska flyktingpolitiken under 1930- och 1940-talen, där judiska flyktingar utsattes för negativ särbehandling (vilket framgår av kapitel 9). ”Institutionell rasism” syftar i hans användning inte på en sammanhängande uppsättning av klart formulerade nedvärderande idéer om judar. Det syftar i stället på den diskriminering som gång på gång drabbade de judiska flyktingarna, utan att enskilda handläggare nödvändigtvis var uttalade antisemiter eller ens hade som avsikt att behandla judar illa. Rasismen var inte med nödvändighet intentionell, och den behövde inte ”racist actors” för att kunna upprätthållas. Den utövades i stället genom de handläggningsrutiner, samt genom ”practices and culture” inom de myndigheter som skulle pröva flyktingars asylskäl och rätt till uppehållstillstånd.²⁸ Termen har, tillsammans med det inte helt väsensskilda uttrycket ”strukturell rasism” också använts av historikern Matthew Kott i hans analys av Skånepolisens etniska registrering av svenska romer som avslöjades år 2013. Kott ser registret som ett utslag av en historisk institutionell eller strukturell rasism som har funnits inom polisen i nästan hundra år och som har gjort att det ses som naturligt och okontroversiellt att registrera romer och resande på grundval av etnicitet, eller att polisen automatiskt betraktar dessa grupper som ”kriminella” och därför ser det som självklart att föra särskilda register över dem.²⁹

En annan term som hämtats från samhällsvetenskaperna, och som tagits upp av vissa historiska forskare på senare år, är ”rasifiering”. Det är en term som, vilket snart kommer att framgå, kan användas på delvis olika sätt, men vars innehåll också har vissa gemensamma inslag. Ett sätt att beskriva termen är

²⁶ Brunnström 2014, s. 321.

²⁷ Brunnström 2014, s. 321.

²⁸ Rudberg 2015, s. 26.

²⁹ Kott 2014, s. 51f.

genom att säga att den inte fokuserar på ett *tillstånd* (som "rasism") utan på en process, och att den inte fokuserar på explicita rasistiska ideologier utan på *praktiker* som rasifierar samhällen och grupper av människor. Ett annat sätt är att säga att den kan användas för att studera både hur mänskliga samhällen organiseras och struktureras utifrån föreställda "ras"-kategorier (som ofta, men inte nödvändigtvis tillskrivs värderande egenskaper och placeras in på en hierarkisk värdeskala), och på själva den process som skapar denna kategorisering. Termen kan med andra ord användas för att beskriva hur den svenska arbetsmarknaden vid vissa historiska tillfällen har varit rasifierad i den meningen att arbetare har tilldelats olika lön beroende på om de betraktats som "svenskar" eller exempelvis polska "galizier" (som vi ska se i kapitel 9). Men den kan också, och det är lika viktigt, användas för att beskriva de processer som gjort att arbetare i Sverige vid denna tid alls kom att betraktas som just "svenskar" och "galizier" och inte som något annat.

En utgångspunkt för resonemanget är antagandet att det inte finns några "objektivt" existerande "raser" eller andra, liknande kategorier som sedan kan diskrimineras eller exploateras. Däremot kan diskriminering och exploatering möjliggöras genom att föreställningar om vissa kategoriers existens produceras, upprätthålls och legitimeras – och det är något som sker genom historiska, politiska processer som inte har något självklart eller givet utfall. Det är, för att ta ett förenklat exempel, inte självklart att vi ska föreställa oss mänskligheten som uppdelad i "vita" och "svarta". De utseendedrag som läggs till grund för en sådan kategorisering bör, med Robert Miles och Malcolm Browns ord, inte i första hand förstås som "biological realities" utan som "socially imagined".³⁰ Många samhällen har innehållit en sådan uppdelning. Men det finns inget som säger att det måste vara så. I de samhällen där just denna uppdelning har funnits, har den uppstått genom att

vissa utseendedrag – i det här fallet hudfärg – har tillskrivits mening och betydelse och lagts till grund för en uppdelning där vissa mänskliga kroppar har rasifierats som "vita" och andra har rasifierats som "svarta". Det är vetenskapens roll att studera sådana rasifieringsprocesser och analysera hur de har uppstått, hur de upprätthålls och kanske också hur de kan utmanas.

Framställningen av begreppets användning här är starkt förenklad, och det är viktigt att betona att det inom samhällsvetenskaperna har förts, och fortfarande förs, en intensiv diskussion om vilka processer som egentligen ska räknas som rasifiering. Förenklat kan positionerna beskrivas på följande vis. Vissa forskare har velat reservera rasifieringstermen för kategoriseringar som sker på grundval av föreställda fysiska och biologiska egenskaper, exempelvis hudfärg. Ett exempel på en sådan användning finns hos Miles och Brown, som i en inflytelserik definition har skrivit att de ser rasifiering som en process:

*by which meaning is attributed to particular biological features of human beings, as a result of which individuals may be assigned to a general category of persons that reproduces itself biologically.*³¹

Andra samhällsvetare har valt att använda termen på ett bredare sätt och vid sidan av hudfärg också inkludera kategoriseringar som sker på grundval av föreställningar om exempelvis religion, "kultur" eller nationalitet. Ett exempel på en sådan användning finns hos Diana Mulinari och Anders Neergaard, som har beskrivit rasifiering som en process där:

*grupper av människor, flertalet – dock inte alla – invandrare eller barn till invandrare skapas som annorlunda och underordnade genom antagandet om deras biologiska eller etniska/kulturella skillnader.*³²

Svenska historiskt inriktade forskare har visserligen hittills endast i få fall använt rasifieringstermen.

³⁰ Miles & Brown 2003, s. 89.

³¹ Miles & Brown 2003, s. 102.

³² Mulinari & Neergaard 2004, s. 19.

Men bland dem som ändå har gjort det, återspeglas denna diskussion och samma vägval är nödvändiga att göra för historiker. Ett exempel på en bredare användning finns i Pål Brunnströms avhandling, där rasifiering beskrivs som praktiker genom vilka en historisk aktör ”konstruerade sig själv och andra som tillhörande olika grupper baserade på etnicitet, ’ras’ och nation”. I Brunnströms begreppsanvändning finns, som synes, också ett annat viktigt påpekande, nämligen att en rasifieringsprocess alltid i någon mån är dubbel. Om en historisk aktör rasifierar någon annan som exempelvis ”svart” skapas samtidigt möjligheter för att aktören ska kunna rasifiera sig själv och sin egen grupp som något annat, exempelvis som ”vit”. ”Vithet” är en lika historiskt konstruerad kategori som någon annan, och konstruktionen har skett genom att ”vita” har rasifierats i förhållande till andra kategorier, exempelvis ”svarta”.³³ I min egen avhandling använde jag rasifieringstermen på ett snävare sätt, och valde där att låta den syfta endast på kategoriseringar som sker på grundval av påståenden om utseendedrag (fenotypi) och föreställningar om biologiskt arv.³⁴ Anledningen var att jag ville använda en definition som tillät mig att undersöka den historiska förändringen från en social eller kulturell kategorisering av grupper (i mitt fall familjer som pekades ut som ”tattare”) till en kategorisering som grundades på föreställningar om särskilda ”raser”. En snävare rasifieringsterm tillät mig, argumenterade jag då för, att urskilja denna förändring bättre än om jag hade använt termen för att beskriva både sociala, kulturella och ”rasliga” kategoriseringar.³⁵

³³ Brunnström 2014, s. 47f. De studier som fokuserar på hur ”vithet” har skapats historiskt brukar, med en engelsk term, ofta kallas för *critical whiteness studies*. Liknande perspektiv finns också i exempelvis Blomqvist 2006, som genomgående använder termen ”socialistisk vithet” för att beskriva de föreställningar om vithet som skapades inom den socialdemokratiska arbetarrörelsen under decennierna runt sekelskiftet 1900.

³⁴ Ericsson 2015a, s. 40.

³⁵ Ericsson 2015a, s. 40. En snäv version av termen finns också i utbildningsvetaren Luis Ajagán-Lesters doktorsavhandling om hur svarta afrikaner framställts i svenska läroböcker från 1700-talet och fram till och med 1900-talet, där den syftar på

Men om man endast använder rasifieringstermen om kategoriseringar som sker på grundval av biologiska egenskaper och utseendedrag, hur ska man då benämna all den diskriminering som drabbar grupper med hänvisning till ”kultur”, ”nationalitet”, och så vidare? Den diskrimineringen finns ju också. Själv har jag i ett tidigare sammanhang föreslagit begreppet särskiljning som en överordnad term som går att använda om alla de processer som syftar till att ”benämna, definiera, avgränsa och tillskriva egenskaper till en grupp människor”. Termen syftar då inte bara på hur föreställningar om en viss grupp produceras, utan också på den process där föreställningen om att gruppen existerar blir till. En form, men endast en form, av särskiljning är då (biologisk eller fenotypisk) rasifiering. Den kan också användas för att beteckna kategorisering av exempelvis etniska eller nationella grupper, liksom kategorisering på grundval av hudfärg och andra påstådda utseendedrag. Men den kan även användas för att beteckna kategoriseringar av ”män/kvinnor”, ”heterosexuella/homosexuella”, ”arbetare” eller ”funktionshindrade”, för att bara nämna några exempel.³⁶ Frågan är dock om inte termen blir alltför övergripande, framför allt om den ska användas för forskning om rasism och främlingsfientlighet – för måste inte sådana föreställningar och kategoriserande praktiker analyseras på ett delvis annat sätt än till exempel de kategoriseringar som skapar genus och kön?

”kategoriseringsprocessen av ett visst socialt kollektiv med hjälp av fenotypiska drag, verkliga eller föreställda”. Se Ajagán-Lester 2000, s. 194. En term som i viss mån kan ses som synonym med ”rasifiering” är ”rasialisering”. Den har använts exempelvis av filmvetaren Ylva Habel i hennes analys av hur svenska tidningar skrev om artisten Joséphine Baker under 1920- och 1930-talen. Se Habel 2008. Rasifieringstermen används också i Laskar 2015a; Yalcin 2010.

³⁶ Ericsson 2015a, s. 38.

Avslutande diskussion

I en analys av den svenska kolonialmaktens hantering av slavar på den karibiska ön S:t Barthélemy konstaterar religionshistorikern Rolf Sjöström, i en artikel från år 1999, att den svenska statsmakten aktivt var med och upprätthöll slaveriet under perioden 1784–1847, bland annat genom grymma kroppsstraff. Han anför också flera uttalanden från svenska ämbetsmän verksamma på ön, där ”negrerna”, som den svarta befolkningen kallades, jämfördes med apor och sades vara så dumma att det var omöjligt att ”civilisera” dem. Ändå betonar Sjöström att han inte riktigt vill gå så långt som att kalla något av detta för rasism. Det är, skriver Sjöström, vanskligt att ”applicera aktuella normer och värderingar på det förflutna”, och de mer systematiska idéerna om olika rasers egenskaper och olika värden befann sig ”ännu under framväxt” under den period då Sverige var delaktigt i slaveriet.³⁷

Sjöströms text är i och för sig ett ganska långtgående exempel, men i sina grunddrag exemplifierar det en generell tendens i det svenska forskningsläge som jag har gått igenom inför denna rapport. Generellt har historiskt inriktade forskare i Sverige varit mycket försiktiga med att använda termen rasism, och när man har gjort det har man i allmänhet gett termen en mycket snäv definition. Definitionerna har då i första hand varit idéhistoriskt inriktade, och fokuserat på explicit uttalade och sammanhängande uppsättningar av idéer om olika ”raser”, gärna förankrade i dåtidens vetenskap och helst också med ett explicit användande just av ordet ”ras”. Rasism har så gott som uteslutande förståtts som en indelning av mänskligheten på en explicit uttalad hierarkisk värdeskala på genetisk och biologisk grund, och kategoriseringar på grundval av exempelvis kultur, etnicitet eller nationalitet har generellt inte ansetts kunna konstituera rasism. I vissa fall har termen rasism definierats ännu snävare.

Efter genomgången i detta kapitel kan ytterligare en observation göras. Endast i försvinnande liten utsträckning har de historiskt inriktade forskarnas definitioner och diskussioner hämtat inspiration från, eller tagit spjärn mot, den omfattande debatt och forskning om rasism som finns inom samhällsvetenskapen eller inom ämnen som (bland flera andra) sociologi och genusvetenskap. Inte heller har de begreppsliga diskussionerna om rasism annat än undantagsvis förts i förhållande till ett internationellt historiskt forskningsläge. När svenska historiskt inriktade forskare diskuterat rasism, har de framför allt gjort det i relation till vad andra svenska historiskt inriktade forskare har skrivit.

Jag menar att detta är en brist, och att historiskt inriktade forskare skulle ha allt att vinna och inget att förlora på att gå i ökad dialog med den moderna samhällsvetenskapliga forskningen – i Sverige såväl som i ett internationellt sammanhang. Det innebär inte att historiska forskare måste anamma allt som görs och sägs inom dessa vetenskaper. Men det skulle kunna vara ett första steg till att öppna upp historieforskningen för nya perspektiv, och till att hitta alternativ till de mycket snäva definitioner av ”rasism” som hittills har använts. Ett exempel på en sådan samhällsvetenskapligt tillvänd forskning är användandet av termen ”rasifiering”, som sätter fokus på rasifierande praktiker och uttryck i stället för på rasistiska ideologier och doktriner. Här tror jag själv att det finns en väg framåt. Men exakt vilket uttryck som används är kanske inte det allra mest centrala. Det viktigaste är att den spännande och viktiga historiska forskning som utförs inte låser in sig själv i ett snävt, ”inomhistoriskt” vetenskapligt fält, utan sträcker ut handen och låter sig inspireras av andra vetenskapliga discipliner. Det är inte bara den historiskt inriktade forskningen som skulle må bra av det. Vem vet, kanske också de nutidsinriktade samhällsvetarna skulle ha något att lära av de historiska perspektiv som vi kan ge?

³⁷ Sjöström 1999, s. 50.

En annan observation som kan göras är att frågan om *varför* rasismen har uppstått historiskt sällan har diskuterats av historiskt inriktade forskare i Sverige. Det avspeglar kanske i någon mån en vetenskaplig kultur, åtminstone inom historiedisiplinen. Vi historiker är generellt skickliga på att göra djuplodande detaljanalyser av avgränsade ämnen, medan vi endast sällan försöker oss på synteser eller undersökningar av generella fenomen över riktigt långa tidsperioder. Oavsett vad det beror på, innebär det att vi alltför ofta har undvikit diskussioner om förklaringar till de fenomen vi studerar. Mitt resonemang är kanske lite väl draget till sin spets – det finns exempelvis många resonemang om antisemitismens bakgrund och orsaker, för att bara nämna ett exempel. Men diskussioner om rasism betraktat som ett generellt eller överordnat fenomen på globalhistorisk nivå har varit mer sällsynta. Här har man i stället ofta valt att ganska kortfattat hänvisa till internationell forskning, om man alls har nämnt något om ämnet.

Ett av de mer ambitiösa försöken att diskutera frågan har gjorts av Håkan Blomqvist, som framför allt har betonat sambandet mellan rasistiska föreställningar och västvärldens ekonomiska och sociala exploatering av befolkningen i dess kolonier. I det här sammanhanget lyfter jag fram hans resonemang endast för att ge ett exempel på hur orsaksförklaringar kan se ut. I Blomqvists framställning är rasismen inte primärt något som växte fram bland "folket", utan som skapades uppifrån. Den måste relateras till fenomen som imperialism och kolonialism, dvs. metoder för exploatering vars ideologi i viss mån utgjordes av rasismen (som i sin tur legitimerade kolonialismen). Rasismen var alltså något av en effekt av och ett redskap för ekonomisk exploatering, men den formulerades som en sekulär ideologi eller uppsättning vetenskapliga begrepp av intellektuella från 1700-talet och framåt. Blomqvist hänvisar också till Benedict Anderson och Etienne Balibar när han hävdar att rasismens framväxt också

måste förstås i relation till den sociala kategorin klass. En bakgrund till rasismens framväxt var (överhetens) försök att legitimera sociala ojämlikheter genom att påstå att de berodde på biologiska skillnader, dvs. ett slags "klassrasism". Vid mitten av 1800-talet växte detta tankesystem till att omfatta befolkningen i hela världen, då västländerna mer intensivt började etablera kolonier och utöka den ekonomiska exploateringen av koloniernas befolkningar. Ytterligare en viktig brytpunkt förlägger Blomqvist till 1800-talets sista decennier, då föreställningarna om "ras" och "nation" alltmer började kopplas samman i Väst Europa.³⁸ Man kan från och med då, för att använda en term som Blomqvist i och för sig inte använder, men som skulle kunna vara tillämpbar i sammanhanget, tala om att nationstanken rasifieras och rasidéerna nationaliseras.

³⁸ Blomqvist 2006, s. 132–139.

Kapitel 3. Antisemitism

Jag skrev tidigare att det är först under de senaste decennierna som den svenska historiskt inriktade forskningen alls har börjat använda sig av, och föra teoretiska resonemang om, generella termer som rasism, främlingsfientlighet och rasifiering. Samma observation kan göras när det gäller svensk historisk forskning om antisemitism, och om det svenska samhällets förhållningssätt till judiska befolkningsgrupper.

Forskningen om relationerna mellan judiska befolkningsgrupper och det svenska samhället startade i och för sig för ganska länge sedan. För nästan hundra år sedan gav historikern Hugo Valentin ut sin omfångsrika bok *Judarnas historia i Sverige* (1924), som fortfarande är ett standardverk. Men Valentins forskning var länge ett unikum, och under mycket lång tid var det endast få forskare som behandlade aspekter på ämnet. Först vid 1980-talets mitt började forskarsamhället intressera sig för dessa frågor i större utsträckning, och en rad studier där begreppet antisemitism användes såg då dagens ljus. Men även om en del av dessa studier i och för sig diskuterade tänkbara orsaker till antisemitism i Sveriges förflutna, var det inte förrän i slutet av 1990-talet som svenska historiker mer allmänt uttryckligen började definiera vad de menade med ”antisemitism”, och relatera dessa definitioner till internationella teoretiska diskussioner. Sedan dess har en mycket lång rad studier publicerats, och forskning om antisemitism utgör i dag ett livaktigt och väl etablerat ämne inom historisk och idéhistorisk forskning.

Denna historiografiska utveckling går givetvis att sätta in i flera olika sammanhang, och endast ett par av dessa ska lyftas fram här. Valentins arbete tillkom i en situation då den historiska vetenskapen var starkt statspolitiskt inriktad och i mycket hög grad sysslade med frågor om den svenska statens

diplomati, utrikes- och handelspolitik. Att forska om statens relation till etniska eller religiösa grupper var något ovanligt, och det var inte förrän under 1980-talets ökade intresse för kultur- och mentalitetshistoriska perspektiv som intresset för judarnas – och antisemitismens – historia ökade. Att intresset växte särskilt kraftigt under 1990-talet måste förmodligen ses i ljuset av att svenska forskare vid denna tid ofta började ifrågasätta vissa viktiga delar av den svenska nationella självbilden och lyfta fram problematiska drag i fenomen som tidigare sällan utsatts för kritisk granskning. Ett exempel är hur olika grupper kategoriserades som avvikande och utsattes för diskriminering under 1930-talets ”folkhemsepok”. Ett annat är den bitvis mycket infekterade debatten om Sveriges agerande under andra världskriget: vilken moralisk skuld hade Sverige till Förintelsen och förföljelserna mot judar, genom vårt agerande eller icke-agerande?

Begreppet antisemitism

Eftersom begreppet antisemitism alltså sällan gavs uttryckliga definitioner före 1990-talet, är det vanskligt att uttala sig om hur forskare innan dess förstod begreppet i de fall det användes. Men givetvis måste också de forskare som använde begreppet utan att definiera det ha haft en implicit förståelse för vad de menade med det, och i vissa fall går dessa implicita tolkningar att rekonstruera fram. En sådan rekonstruktionsprocess kan vara viktig för att ge exempel på hur många olika möjligheter det finns att använda begreppet på, och hur föga självklar dess innebörd har varit.

Så har begreppet ”antisemitism” till exempel ingen framträdande roll i Valentins på många sätt bannbrytande standardverk från 1924. Ändå handlar Valentins arbete till stora delar om hätska försök att på

politisk väg begränsa judars sociala, ekonomiska och politiska rättigheter. Den politiken beskriver Valentin betydligt oftare som exempelvis ”fientlig” mot judar. När han faktiskt nämner begreppet så sker det i samband med händelser utomlands, nämligen när han beskriver hur ”antisemitismen [började] sprida sig som en löpeld över den europeiska kontinenten” under 1870-talet.³⁹ Det Valentin syftar på då är de organiserade politiska rörelser med antisemitiska åtgärder som samlande krav, som formerades i vissa delar av Central- och Västeuropa vid denna tid. Därmed går det också att dra en implicit slutsats om hur Valentin förstod antisemitism: som ett politiskt projekt där krav om att begränsa judars rättigheter gjordes till överordnat och sammanhållande program. Senare under sin karriär skrev Valentin emellertid en inflytelserik bok där han uttryckligen diskuterade de historiska judeförföljelserna i Europa med hjälp av termen antisemitism. Där diskuterade han termen på ett för sin tid mycket initierat teoretiskt sätt.⁴⁰ I senare upplagor av sin bok om judarnas historia använde han också termen, men främst för att beskriva de trakasserier och kampanjer som riktades mot svenska judar under 1930-talet och som han då beskrev som ett fenomen som var påverkat av den tyska nazismen. De attacker som riktades mot judar tidigare i Sveriges historia betecknade han även nu som exempelvis ”judefientliga”.⁴¹

Ett annat exempel på en relativt tidig studie där uttrycket ”antisemitism” förekommer, denna gång dock utan att definieras, är etnologen Sven B Eks bok *Nöden i Lund*. En etnologisk stadsstudie, ursprungligen publicerad 1971. Ek förefaller närmast reservera termen för explicita, ideologiskt genomtänkta, fientliga, programmatiska uttalanden om judar. Därmed ses den stora flora av fördomar, myter och negativa associationer som han empiriskt visar att befolkningen i Lund ibland hyste

mot stadens judiska befolkning (och som Ek på ett inte alldeles oproblematiskt sätt delvis beskriver som en förståelig reaktion mot judarnas ”avvikande och besynnerliga seder”) inte som ett uttryck för antisemitism. Slutsaten blir, enligt Ek, att ”någon utbredd antisemitism” aldrig riktades mot Lunds judar – trots att hans material visar att det förekom berättelser om att judarna lade stenar på sina gravar för att en gång kunna stena Kristus, och att en del av de personer han intervjuat berättar att de under sin ungdom använde uttryck som ”judedjävlar” och ibland överföll och misshandlade judar.⁴² Eks förhållningssätt till termen ”antisemitism” är inte representativt för hur svenska forskare har förhållit sig till termen, utan är snarast det kanske mest långtgående exemplet på en ytterst snäv förståelse av antisemitism.⁴³ Ytterligare en mycket smal (men till sitt innehåll helt annorlunda än Eks implicita) förståelse av begreppet antisemitism finns i statsvetaren Svante Hanssons grundliga analys av den antisemitiska närradiostationen Radio Islam från år 1988. Hansson föreslog då en explicit definition av antisemitism, nämligen att ”antisemitism är att förvägra judarna, som enskilda individer eller kollektiv, en rättighet eller förmån som man tillerkänner andra grupper och/eller deras medlemmar”.⁴⁴ Det är, som framgår, en definition som uteslutande rymmer diskriminerande praktiker men över huvud taget inte idéer, föreställningar och uttryck.

Som nämnts ovan ökade det historievetenskapliga intresset för forskning om antisemitism vid 1980-talets mitt. I de studier som då publicerades är det uppenbart att antisemitism förstods i en mycket bredare mening än hos Valentin och Ek. Flera forskare publicerade nu studier där termen antisemitism användes för att beskriva exempelvis framställningar av judar i tidningsillustrationer eller för att analysera

³⁹ Valentin 1924, s. 443.

⁴⁰ Valentin 1935.

⁴¹ Valentin 1964, kap. 18.

⁴² Ek 1982 (urspr. 1971), s. 171–175, 189–193.

⁴³ Ett annat exempel på äldre forskning där termen används flera gånger utan att definieras är Hammar 1964.

⁴⁴ Hansson 1988, s. 12.

olika kulturpersonligheters uttalanden om judar.⁴⁵ Här användes termen implicit – några uttalade definitioner gjordes inte – alltså inte endast om organiserade politiska kampanjer riktade mot judar, utan också för att beteckna kulturella och mediala representationer av judar. Vid samma tid går det att se ett ökat teoretiskt intresse för att diskutera antisemitismens orsaker. Ett exempel är Tydén studie *Svensk antisemitism 1880–1930*, där orsakerna till antisemitism söks bland ”de mer generella mekanismer som skapar gruppåttillhörighet”, och förstås ”utifrån de allmänmänskliga mekanismer som leder till fördomar, diskriminering och förföljelse”. Antisemitismen ses därmed som en variant av en mer generellt förekommande ”etnocentrism” som inte endast riktas mot judar men som historiskt har drabbat judar mycket hårt, bland annat på grund av att negativa föreställningar om judar tidigt blev en del av ”den kristna traditionen”.⁴⁶ Tydén tolkning av antisemitismen är i detta arbete närmast socialpsykologisk. Det var ett tidigt svenskt försök att teoretisera antisemitismen som företeelse, men det skulle inte få några egentliga efterföljare.

Tvärtom har socialpsykologiska förklaringar av antisemitismen senare fått kritik, inte minst av idéhistorikern Henrik Bachner, som i en bok 1999 hävdade att psykologiska mekanismer inte kan förklara varför just judar har utsatts för en så stark fientlighet genom historien. Bachner har också kritiserat flera andra förklaringsmodeller som förekommer i internationell forskning. Socio-ekonomiska modeller kan exempelvis, enligt Bachner, inte förklara hur antisemitiska föreställningar kan förekomma också i länder med ringa eller ingen judisk befolkning, och marxistiska tolkningar kan inte förklara hur antisemitism kan uppstå i för- eller ickekapitalistiska samhällen. Bachner argumenterade i stället för att antisemitismen måste ses som ett kulturellt fenomen.⁴⁷

⁴⁵ Se exempelvis Besserman 1991; Johannesson 1988; Nyman 1988; Metcalf 1989; Tydén 1986.

⁴⁶ Tydén 1986, s. 11, 16, 18.

⁴⁷ Bachner 1999, s. 20, 23.

De tolkningar av antisemitismens innebörd och mekanismer som skulle komma att dominera från och med 1990-talets slut och in på 2010-talet, har framför allt hämtat sin inspiration från just kulturhistoriska eller till och med diskursanalytiska perspektiv – även om dessa gemensamma inspirationskällor, vilket vi snart kommer att få se, ingalunda har lett till någon konsensus om hur termen bör användas.

Fein och Röhl: Gemensamma utgångspunkter?

En av de första svenska forskare som uttryckligen argumenterade för behovet av teoretiskt grundade definitioner av ”antisemitism” var idéhistorikern Lena Berggren, som i en bok 1997 skrev att det är svårt att undersöka ”antisemitiska tankegångar” om man inte samtidigt diskuterar frågan ”om vad antisemitism egentligen är”.⁴⁸ Därefter, och fram till i skrivande stund, har begreppsdiskussionerna i den svenska, historiska antisemitismforskningen starkt ökat. I hög grad har forskarna utgått från ett litet antal teoretiska definitioner av antisemitism (att forskarna sedan i praktiken har tolkat de gemensamma definitionerna olika, och delvis även modifierat dem, kommer snart att visas).

Det bör dock direkt nämnas, att framför allt Lena Berggren och idéhistorikern Henrik Bachner har framhållit att redan själva begreppet ”antisemitism” i sig är föga självklart att använda. En invändning mot begreppet är att det, vilket torde vara ganska okänt, är tillkommet inom en antisemitisk, politisk tradition. Termens upphovsman anges ofta vara den tyske antisemiten Wilhelm Marr, som lanserade den under 1870-talet i ett uttalat biologiskt, rasistiskt syfte. Han ansåg nämligen att det behövdes en ny term för att beteckna fientliga åtgärder, inte som tidigare mot den judiska religionen, utan mot judarna som folk eller som ras.⁴⁹ Den viktigaste

⁴⁸ Berggren 1997, s. 14.

⁴⁹ Bachner 1999, s. 26; Berggren 1997, s. 14.

invändningen är dock att termen egentligen saknar innehåll, eller rättare sagt: det vi vanligtvis menar med "antisemitism" är något helt annat än vad termen etymologiskt betyder. Problemet ligger i suffixet "semitism". Som Berggren och Bachner båda träffande har skrivit, finns det i själva verket ingen "semitism". Det är därför rent språkligt meningslöst att säga att någon kan ge uttryck för "anti-semitism". Inom språkvetenskapen talar man visserligen om "semitiska språk", som då bland annat syftar på hebreiska, arabiska och arameiska. Men det är ju inte fientlighet mot dessa språk som någon syftar på när hen använder ordet "antisemitism".⁵⁰ Problemet är uppenbart, men samtidigt ett exempel på ett problem som historiska forskare ofta ställs inför. Antingen kan vi lansera ett nytt och mer exakt begrepp, men därmed riskera att inte bli förstådda eftersom ett annat begrepp redan är etablerat. Eller så kan vi använda ett äldre begrepp, men därmed riskerar vi att befästa ett begrepp vars innebörd egentligen inte är rättvisande.

Några förslag till alternativa begrepp har dock inte förts fram. När svenska forskare från 1990-talets slut ändå har valt att använda det vanskliga begreppet "antisemitism", har de i mycket hög utsträckning utgått från den definition som lanserades av den amerikanska historiesociologen Helen Fein år 1987. Feins definition användes, såvitt jag har kunnat se, för första gången av Lena Berggren och Henrik Bachner 1999.⁵¹ Den är kortfattad, men samtidigt mycket innehållsrik. Antisemitism bör, enligt Fein, förstås som:

... a persisting latent structure of hostile beliefs towards Jews as a collectivity manifested in individuals as attitudes, and in culture as myth, ideology, folklore, and imagery, and in actions – social or legal discrimination, political mobilization against the Jews, and/or collective or state violence – which

results in and/or is designed to distance, displace, or destroy Jews as Jews (Feins kursiveringar).⁵²

Feins definition är, för att använda historikern Lars M Anderssons terminologi, inklusiv.⁵³ Den gör det möjligt att slippa välja mellan att definiera antisemitism *antingen* som fientliga föreställningar om judar eller som politiska åtgärder mot judar. Den rymmer båda företeelserna, och ser dem dessutom som kopplade till varandra. Grunden i definitionen är de fientliga föreställningarna ("hostile beliefs"), men dessa kan ta sig olika uttryck i olika situationer. Detta har flera forskare framhållit som särskilt positivt med definitionen: den inkluderar kulturella och diskursiva stereotyper både på ett individuellt och ett samhälleligt plan, den är bred men samtidigt differentierande och slår fast att antisemitismen får olika effekter beroende på hur den tillämpas.⁵⁴ Förintelsen är ett uttryck för antisemitism, men det är också en skämtteckning där judar framställs på ett negativt sätt – om än med mycket olika intensitet. Men skillnaden mellan dessa båda företeelser är enligt Feins definition en fråga om olika uttryck, inte en artfråga. Definitionen betonar också kontinuiteten i de antisemitiska föreställningarna. Den är inte bara en struktur utan en bestående, "persisting", struktur.

Sammanfattningsvis kan Fein sägas definiera antisemitism *brett och inklusivt*, sätta fokus på *diskurser och kulturella representationer* lika mycket som politiskt handlande, betona att föreställningarna om judar är *fientliga*, samt även betona *kontinuitet* snarare än förändring (utan att för den skull förneka att även antisemitiska föreställningar kan förändras). Feins definition kan med andra ord betecknas som *kulturhistorisk*. En av de forskare som tydligast har inspirerats av den, Lars M Andersson, har dock tagit ytterligare ett steg och modifierat

⁵⁰ Bachner 1999, s. 26; Berggren 1997, s. 14f.

⁵¹ Bachner 1999, s. 28; Berggren 1999, s. 47f. Att Feins definition existerade nämndes redan i Berggren 1997, s. 17, men den gången utan att författaren uttryckligen valde att använda den för sin analys.

⁵² Fein 1987, s. 67.

⁵³ Andersson 2000, s. 17f.

⁵⁴ Se till exempel Bachner 1999, s. 28f; Berggren 1999, s. 47f; Berggren 2014, s. 25. Feins definition används också i omodifierad form i Carlsson 2004, s. 36; Hammarström 2007, s. 28.

den i *diskursteoretisk* riktning, vilket inspirerat flera efterföljande forskare. I Anderssons version är antisemitismen inte bara en ”structure of hostile beliefs”, utan ett ”sätt att ordna tillvaron, att skapa sammanhang, ett sätt att tänka som grundar sig på en kunskapsteoretisk och ontologisk uppdelning mellan ’kristet/västerländskt’ och ’judiskt’, senare mellan ’ariskt’ och ’semitiskt’ [...]”.⁵⁵

Det finns dock forskare som argumenterat för att definitionen behöver breddas ytterligare. De har då framför allt vänt sig mot tanken att ett uttalande om judar måste vara fientligt (”hostile”) för att kunna klassas som antisemitiskt. Så har historikern Karin Kvist Geverts argumenterat för att det viktiga inte är ett uttalandes intention så mycket som dess konsekvenser. Hon har därför valt att utgå från Feins definition men med ett viktigt tillägg: även positiva stereotyper om judar kan vara antisemitiska om de leder till negativa effekter för gruppen.⁵⁶ Bachner har gått ytterligare ett steg längre. Han ger Feins definition tillägget att det räcker med att ett uttalande förmedlar ”stereotypa och mytologiska bilder” av judar med ursprung i en ”historiskt rotad” antisemitisk tanketradition.⁵⁷ Tonvikten ligger här alltså på stereotypisering och särskiljande, inte nödvändigtvis på vare sig uttalat negativa eller uttalat positiva värderingar av judar.

Men breddningen av antisemitismbegreppet har också utsatts för kritik. Bachner, som är en av de forskare som trots allt ändå argumenterat för en bred definition, har själv ställt frågan om inte en alltför inklusiv användning gör det svårt att se nyanser och skillnader. Han ställer frågan om det inte finns problem med att sammanföra ett fördomsfullt uttalande med exempelvis systematiskt utrotande av judar i industriell skala under den gemensamma beteckningen ”antisemitism”?⁵⁸

Den frågan har också ställts av historikern Håkan Blomqvist. Han vänder sig emot en diskursiv definition där alla sorters särskiljande eller tillskrivande av kollektiva egenskaper åt gruppen judar ses som ett utslag av antisemitism. Det blir då, skriver Blomqvist, svårt att över huvud taget tänka sig ett historiskt källmaterial som inte i någon form ger uttryck för antisemitiska föreställningar. Och bör sådana föreställningar verkligen räknas som antisemitism på samma sätt som exempelvis politiska kampanjer i syfte att beröva judar deras rättigheter?⁵⁹ Blomqvist sammanfattar sina invändningar på följande vis:

Om antisemitism inte längre kräver diskriminering, motvilja eller ens direkt nedvärdering av judar utan endast en plats i det breda mönstret av hierarkisk särskiljnad riskerar begreppet att omsluta alla och därmed ingen. Även motstånd mot vad som för ett sekel sedan betraktades som antisemitism kommer i hög grad att innefattas av dagens vidare definition [...]. Om både anhängare och motståndare till antisemitism var ”antisemiter” i den vidgade diskursiva betydelsen, vilken roll hade då deras strider och mot-sättningar när de genomkämpades?⁶⁰

Här går det i och för sig att invända att svenska forskare, som framgår längre fram i detta kapitel, generellt inte har haft för avsikt att utpeka enskilda individer som ”antisemiter” utan snarare studerat yttranden och uttalanden. Det går också att invända att forskarens definition av antisemitism och det begreppshistoriska studiet av hur uttrycket antisemitism har använts i det förflutna är två olika saker. Men utan tvekan sätter Blomqvist fingret på ett viktigt teoretiskt och metodiskt problem, som har engagerat också fler forskare. Henrik Rosengren har också ställt frågan om inte en alltför ”diskursiv” användning av begreppet i historiska undersökningar riskerar att leda till att ”nyanserna uteblir” och att uppsättningen av föreställningar om judar i

⁵⁵ Andersson 2000, s. 18.

⁵⁶ Kvist Geverts 2008, s. 36.

⁵⁷ Bachner 2009, s. 32.

⁵⁸ Bachner 1999, s. 27. Se även Andersson 2000, s. 17.

⁵⁹ Se till exempel Blomqvist 2013, s. 19.

⁶⁰ Blomqvist 2006, s. 256.

det svenska samhället ”beskrivs som mer homogen än vad den egentligen var”.⁶¹ Både Rosengren och Blomqvist har också lyft fram att även svenska judiska intellektuella under 1900-talets första decennier kunde tala om judar som en särskild ”ras” med vissa särskilda egenskaper, liksom att det också förekommit uttalanden om att judar besitter särskilda positiva egenskaper som inte alls ansetts utgöra något hotfullt.⁶² Så gjorde för övrigt också Hugo Valentin i sin bok från 1924, där han bland annat skrev om den judiske litteraturkritikern Oscar Levertins ”rasförvanter”, och även uttalade sig om hur vissa judiska migrantgrupper borde klassificeras ”rasbiologiskt”.⁶³ Valentin var en glödande förkämpe för svenska judars rättigheter som kraftfullt motarbetade de aggressiva påståenden som florerade i hans egen samtid, om att judar var en farlig och mindervärdig grupp. Är det rimligt att hävda att han gav uttryck för antisemitism genom dessa påståenden? Innebär inte en sådan tolkning att vi som forskare oavsiktligt riskerar att göra judar ”medansvariga” för skapandet av de föreställningar som ytterst ligger till grund för antisemitismen?

Ett sätt som flera forskare har valt att hantera den kritiken på, är att vid sidan av Feins definition av vad antisemitism är också använda sig av en skala över *nivåer* på vilka antisemitism kan manifesteras. Man har då främst utgått från en skala konstruerad av den brittiske historikern John C G Röhl. Tanken är att man med en sådan skala kan göra en tydlig åtskillnad mellan exempelvis enskilda individers stereotypa uttalanden om hur judar är, mediala representationer, diskriminerande lagstiftning och massmord, men ändå koppla samtliga dessa fenomen till den överordnade tankestrukturen

antisemitism. Det blir därför också viktigt för den enskilde forskaren att tydligt ange vilken nivå det är hen undersöker, och betona att en undersökning av exempelvis den kulturella föreställningsnivån inte nödvändigt säger något om hur det har sett ut på en annan nivå, exempelvis hur judar har bemötts av svenska myndigheter och så vidare.⁶⁴ Carl Henrik Carlsson har modifierat den mest, och han skiljer mellan hela sju antisemitiska nivåer: vardagsantisemitism/diskurs, ”informell diskriminering”, politiska krav på diskriminering, genomförandet av dessa politiska krav, fysiskt våld/pogromer, ”fördrivningsantisemitism” och slutligen ”förintelseantisemitism”.⁶⁵

En annan lösning på dessa problem föreslås av Rosengren, som med inspiration från den brittiske litteraturvetaren Bryan Cheyette, velat lansera en ny term i forskningen. ”Antisemitism” bör då reserveras för uttalanden om judar som är negativt värderande och hierarkiserande, eller där judar framställs som ett hot. När det gäller uttalanden som framställer judar som annorlunda i förhållande till exempelvis en föreställd svensk nation eller svensk ”ras”, utan att för den skull tillskriva dem negativa egenskaper, kan forskaren i stället använda termen *allosemitism* (där prefixet är hämtat från grekiskans ”allus”, dvs. ”annorlunda”).⁶⁶ Termen har fått ett visst genomslag och på senare år använts också av Håkan Blomqvist.⁶⁷ Men den har också rönt kritik. Bachner har invänt att suffixet ”-semitism” förstärker det felaktiga antagandet att det över huvud taget finns en ”semitism” att förhålla sig till. ”Antisemitism” är en så pass etablerad term att den är svår att komma undan,

⁶¹ Rosengren 2007, s. 58–60.

⁶² Blomqvist 2001, s. 113; Blomqvist 2013, s. 19; Rosengren 2007, s. 60f.

⁶³ Valentin 1924, s. 453, 458. Valentin medverkade också med kapitlet ”Judarna i Sverige” i antologin *Rasfrågor i modern belysning*, som gavs ut i samband med den så kallade Folktypsutställningen 1919, en del i propagandakampanjen för skapandet av ett rasbiologiskt forskningsinstitut i Sverige. Se Eriksson 2013, s. 12.

⁶⁴ Röhl's skala har använts av exempelvis Bachner 1999, s. 27; Kvist Geverts 2008, s. 35.

⁶⁵ Carlsson 2004, s. 36f.

⁶⁶ Rosengren 2007, s. 61f.

⁶⁷ Blomqvist 2013, s. 21–25. Blomqvist diskuterar här även möjligheten att, analogt med Michael Billigs begrepp ”banal” kontra ”het” nationalism, tala om en ”banal” antisemitism (innehållande särskiljande men ej nödvändigtvis negativa stereotyper) och en ”het” antisemitism (innehållande krav på diskriminering eller förföljelser mot judar).

hävda Bachner, medan införandet av ännu ett nytt begrepp riskerar att ”göra ont värre”.⁶⁸

Kanske är det dock inte nödvändigt att välja en enda definition av antisemitism, giltig i alla sammanhang och användbar i alla sorters vetenskapliga undersökningar? Carl Henrik Carlsson har argumenterat för möjligheten att mer pragmatiskt tillämpa olika slags definitioner beroende på vilken empirisk undersökning det är som forskaren föresätter sig att göra. Det är, menar Carlsson, fullt möjligt att i anslutning till Feins definition se antisemitismen som en diskurs eller kulturell föreställning, men samtidigt forska om hur diskursen har tagit sig uttryck i konkreta handlingar eller diskriminering. Då kan forskaren behöva en snävare definition, som är tillämpbar på just den undersökning som forskaren genomför. Andra sorters studier kan behöva ytterligare definitioner. Själv har Carlsson valt att både ansluta sig till Feins definition på ett generellt plan, men att i sin konkreta analys snarare utgå från en modifierad version av statsvetaren Svante Hanssons definition av antisemitism. Antisemitism är då det som sker när en aktör förvägrar judar ”som enskilda eller kollektiv, en rättighet eller förmån som man tillerkänner andra grupper och/eller deras medlemmar bara för att de är judar”.⁶⁹ Den definitionen lyfter visserligen inte upp vare sig diskurser eller föreställningar, men är desto mer användbar om forskaren undersöker frågor om diskriminering i myndighetsbeslut eller liknande – och, skulle man kanske kunna hävda, lättare att falsifiera i en empirisk undersökning.

Vem är antisemit, och vem är jude?

Ytterligare en invändning som kan resas mot Feins definition, och kanske mot alla tänkbara definitioner, är hur relationen ser ut mellan termerna ”antisemitism” och ”antisemit”. Vad krävs för att vi ska kunna peka ut en enskild individ som ”antisemit”? Om anti-

semitismen inte i första hand bör ses som en politisk ideologi, utan som en kulturell eller diskursiv föreställningsvärld som kanske till och med är ”hegemonisk”, innebär det att alla människor som lever i denna värld är antisemiter? Är det rimligt att peka ut både den organiserade nazisten, som vill fördriva samtliga judar från Sverige, med en romanförfattare som på ett ställe i en bok tilldelar en judisk karaktär vissa stereotypa karaktärsdrag? Så hävdar exempelvis Bachner att dessa frågor visar att ”den antijudiska problematiken är alltför komplex och mångfasetterad för att låta sig fångas med hjälp av klassificeringar som antisemiter och icke-antisemiter”.⁷⁰

Generellt har svenska forskare valt att över huvud taget inte försöka utreda huruvida enskilda historiska aktörer bör betecknas som antisemiter.⁷¹ Det innebär inte att forskarna har förnekat att människor kan vara antisemiter, men i allmänhet har man inte sett det som en viktig analytisk uppgift att peka ut enskilda personer på detta sätt. I stället för att fokusera på personer, har det vetenskapliga sökarmålet i stället inriktats på uttalanden, bilder, institutioner och praktiker, eller med Bachners ord ”mönster i tänkande och förhållningssätt”.⁷²

Feins inflytelserika definition har ett viktigt tillägg. Fein betonar att när hon skriver om ”judar” syftar hon på ”people who are socially labeled as Jews as well as people who identify themselves as Jews, regardless of the basis of ascription”.⁷³ Det är ett viktigt tillägg, eftersom det innebär att studier av antisemitism inte endast kan innehålla en analys av hur vissa föreställningar kommer att riktas mot ”judar”, utan dessutom måste innehålla en analys av hur själva kategorin ”judar” i ett visst samhälle tolkas, definieras, avgränsas och tillskrivs ett meningsbärande innehåll. Det är det som Lars M Andersson har syftat på när han, med inspiration från Zygmunt

⁶⁸ Bachner 2009, s. 333.

⁶⁹ Carlsson 2004, s. 37f.

⁷⁰ Bachner 1999, s. 45. Se även Bachner 2009, s. 34.

⁷¹ Se till exempel Carlsson 2004, s. 45.

⁷² Bachner 2009, s. 34.

⁷³ Fein 1987, s. 67.

Bauman, har skrivit att den antisemitiska diskursens viktigaste ”produkt” är ”den begreppslige juden”, dvs. juden så som hen ”konstrueras och reproduceras i den antisemitiska diskursen”.⁷⁴ Men den ”begreppslige” juden kan se olika ut i olika diskurser, och frågan om vilka människor som pekats ut som ”judar” i en antisemitisk diskurs är inte nödvändigtvis samma fråga som vilka människor som själva identifierar sig som judar.

Carl Henrik Carlsson har gett flera exempel på hur definitionen av ”jude” kan se olika ut beroende på vem det är som uttalar sig. Där finns den ”halachiska” definitionen, där en jude är den som är född av en judisk mor eller som har konverterat till judendomen. Där finns den strikt religiösa definitionen, dvs. en jude utövar eller bekänner sig till judisk religion, alternativt är medlem i en judisk församling. Man kan syfta på den som identifierar sig själv som jude, eller på den som identifieras som ”jude” av andra personer – oavsett på vilka grunder det sker. Och som kommer att framgå senare i detta kapitel har vissa aktörer under framför allt 1800- och 1900-talen velat betrakta judar som en särskild ”ras”. Det innebär ytterligare en definition, eftersom dessa aktörer då har betraktat också judar som konverterat till kristendomen som just ”judar”.⁷⁵

Ett närliggande problem är hur den moderne historieforskarens egen användning av uttrycket ”jude” förhåller sig till det sätt på vilket uttrycket har använts i den tid hen undersöker. Problemet är både av vetenskaplig och forskningsetisk natur. Carlsson har exempelvis fått motta viss kritik för att han själv valt att använda sig av termen ”östjudar”, ett uttryck som skapades av svenska, icke-judiska debattörer och fylldes med ett negativt innehåll vid 1800-talets slut. Historikern Per Hammarström har hävdat att användandet av själva begreppet ”östjudar” här gör att dåtidens antisemitiska föreställningar och gränsdragningar riskerar att ”konserveras och läsas

in i analysen”.⁷⁶ Exakt hur en historiker i stället bör uttrycka sig är dock allt annat än lätt att säga, och som vi kommer att se längre fram uppstår samma problematik för de forskare som studerar samhällets bemötande av romer och resande.

Vägen fram till toleransediktet 1781

När kan vi säga att de svenska judarnas historia börjar? Frågan har inget givet svar och beror på hur vi definierar själva termen ”jude”. Enstaka personer som i källorna omtalas som judar är kända från 1500-talet, och under 1600-talet förekom det att hela familjer av judar invandrade till Sverige. Men alla dessa människor hade en sak gemensamt: förutsättningen för att de skulle få vistas i Sverige var att de lät döpa sig i Svenska kyrkan och därmed konverterade till luthersk kristendom. Därefter betraktades de, i myndigheternas ögon, som vilka svenska lutherska undersåtar som helst (hur de själva betraktade sig vet vi föga om). Även om det alltså sedan länge förekom att människor med bakgrund i judisk religion och i judiska gemenskaper färdades till Sverige, går det vid denna tid inte att tala om några judiska gemenskaper i Sverige; sådana religiösa avvikelser tolererades inte i den ortodoxa stormaktstidens Sverige, där enhet i religionen var ett överordnat politiskt mål. Redan det ger dock anledning till en viktig observation. Den tidens makthavare såg uppenbarligen judar som en religiös grupp, och ”jude” var den som utövade judisk religion. I samma ögonblick personen konverterade till kristendomen upphörde hen också att vara jude, åtminstone i myndigheternas ögon – hur befolkningen i stort vid denna tid uppfattade de judiska konvertiterna vet vi inte mycket om. Det innebär att judar inte sågs som exempelvis en biologisk grupp med vissa särskilda ”ras”-egenskaper, omöjliga att förändra genom dopet. Sådana föreställningar hade ännu inte börjat formu-

⁷⁴ Andersson 2000, s. 25f.

⁷⁵ Carlsson 2004, s. 33, 53.

⁷⁶ Hammarström 2007, s. 63.

leras, och som vi snart ska se kom de inte heller att formuleras förrän under slutet av 1700-talet.

Inte förrän då blev det möjligt för judar – eller rättare sagt för vissa judar, på vissa villkor och under vissa omständigheter – att leva i Sverige utan att omvända sig till den lutherska kristendomen. I den meningen går det att hävda att de svenska judarnas historia började först vid denna tid, eftersom den lilla grupp av judar som nu tilläts bosätta sig i Sverige kunde fortsätta att utöva sin religion. Bosättningen möjliggjordes genom en serie av reformer från 1770- och 1780-talet, där det viktigaste var det så kallade toleransediktet 1781; främmande trosbekännare gavs därigenom vissa starkt villkorade rättigheter att leva i Sverige utan att vara tvingade att ge upp sin religion.

Vad föranledde dessa för den lutherska religiösa enhetstanken mycket omvälvande beslut? Den ende forskare som verkligen granskat ämnet med fokus på frågan om just judars rätt till bosättning är fortfarande Hugo Valentin, och jag följer till största delen hans arbete från 1924 i framställningen här. Valentin hade två övergripande teser. Dels hävdade han att reformerna var ett kungligt projekt och målmedvetet drevs fram av Gustav III själv. Dels menade han att motiven för kungens agerande var allt annat än ”människovänlighet” i största allmänhet och endast till liten del berodde på kungens syn på religiös tolerans. Den viktigaste drivkraften var i stället ekonomisk: judar sågs som en grupp som kunde starta fabriker och manufakturer, tillföra specialistkompetens inom vissa hantverk, och som genom sin verksamhet inom penningutlåning och valutahandel behövdes på den svenska finansmarknaden. På så sätt skulle den svenska ekonomin moderniseras och växa, och statens skatteintäkter ökas.⁷⁷ Redan här möter oss en föreställning som kom att spela en synnerligen viktig roll i svensk antisemitism ända till efter andra världskriget, nämligen uppfattningen att judar är en grupp som

ägnar sig åt finansiella transaktioner och som har en särskild fallenhet för denna verksamhet. I denna rapport kommer det att ges många exempel på hur en sådan uppfattning använts som argument mot judars rättigheter, men under 1770-talet, då kungen började agera för att åstadkomma reformer, användes uppfattningen alltså snarare som ett argument för judars rätt att vistas i Sverige.

Gustav III och hans närmaste rådgivare gick till väga steg för steg, och agerade genom att utfärda särskilda undantagsbestämmelser och utdela kungliga privilegier. 1775 lät kungen anlägga de tre nya köpingarna Heinola, Tammerfors och Kuopio i den östra rikshalvan, och ge judar rätt att utöva sin religion i dessa tre samhällen. Samtidigt gavs Marstrand status som ”frihamn”, och även där fick judar möjlighet att slå sig ned och utöva sin religion och utan att omfattas av skrå- och handelsförordningarna. Besluten ledde aldrig till någon större judisk invandring, men visade i vilken riktning kungen önskade bedriva sin politik. Av långt större betydelse blev invandringen av så kallade kungliga skyddsjudar till Stockholm. Den förste som tilldelades en sådan status var den tyske stensnidaren Aron Isak, som 1775 lyckade utverka kungens tillstånd att få bedriva pitschaftstickning (dvs. sigillgravyr) i staden, utöva sin religion i hemmets avskildhet och dessutom ta med sig så pass många andra judar som krävdes för upprätthållandet av judiska religiösa ceremonier. Fler ”skyddsjudar” kom snart till Stockholm, men något större antal var det inte. Inte heller innebar det en institutionaliserad rätt till invandring: varje tillstånd innebar ett individuellt kungligt privilegium, som endast gällde under monarkens egen regeringstid.⁷⁸

De kungliga skyddsjudarnas migration skedde inte utan debatt, och dessutom i ett medialt klimat där judar framställdes negativt. Idéhistorikern Magnus Nyman har visat att Stockholmstidningarna under 1770- och 1780-talet hade en återkom-

⁷⁷ Valentin 1924, s. 137, 146, 165.

⁷⁸ Valentin 1924, s. 152f, 161–167.

mande nyhetsrapportering om judar, som i huvudsak gick ut på att peka ut utländska judar som begått någon form av brott. Det underförstådda budskap som tidningarna förmedlade var att det fanns risk för liknande brottslighet om judisk invandring till Sverige tilläts. Men migrationen lyftes också upp explicit. I insändare och debattartiklar varnade vissa skribenter för att judarna snart skulle komma att ta kontroll över svensk ekonomi, och att det var lönlöst att tänka sig att de någonsin skulle bli en del av den svenska nationen. Judar, sades det i tidningarna, var endast lojala mot andra judar. Däremot framställdes den judiska migrationen, vilket kanske är något förvånande, inte som ett religiöst hot; att någon kristen skulle lockas av den judiska religionen verkar inte ha setts som en allvarlig risk.⁷⁹

När 1778–1779 års riksdag samlades för att ta ställning till ett förslag om ”religionsfrihet” (vilket inte ska missförstås som rätten för människor att fritt välja religion, utan avsåg rätten för icke-lutherska trosbekännare att utöva sin religion i Sverige under vissa särskilt kontrollerade former) fanns det alltså sedan några år redan flera judar bosatta i Sverige, liksom en offentlig debatt om gruppen. Nu gällde debatten om denna bosättning skulle permanentas och ges en mer institutionaliserad form. Det kan därför vara intressant att se vilka huvudsakliga argument som framfördes i debatten, och vilka politiska skiljelinjer som förekom. Vid denna tid går det, till skillnad från tidigare, att se enstaka exempel på att judar sågs som en grupp med i viss mån avvikande biologiska egenskaper. Kungens finansminister, Josias Carl Cederhielm, kunde så beskriva ”judens fysionomi” som olik ”allt annat människosläkte”, och Kommerskollegium kunde skriva om judarna som en grupp ”som naturen tycktes hava danat till handel”.⁸⁰ Men dessa biologistiska föreställningar, som i det senare fallet snarast gavs en positiv laddning, spelade ingen roll i riksdagsdebatten. Här

anfördes i stället ekonomiska skäl som argument för en judisk bosättning, och det är knappast någon slump att den person som väckte förslaget i riksdagen, österbottningen Anders Chydenius, också var en varm förespråkare av ökad näringsfrihet. Motståndet formerade sig främst i prästeståndet, som i upprörda ordalag motsatte sig ökad religionsfrihet inte minst av rädsla för ökad katolsk mission. Borgarståndet, som snart skulle bli det stånd som kraftigast försökte motarbeta svenska judars rättigheter, var delat och röstade för förslaget endast efter en debatt där flera stereotypa uppfattningar om judarnas farlighet för samhället fördes fram. En av dessa uppfattningar kommer att dyka upp många gånger senare i denna bok och kom till slut att bli en av den svenska antisemitismens mest seglivade föreställningar. Det gällde myten om judarnas internationella konspiration. Judarna, hävdades det inom borgarståndet, hade kontor över hela världen där de samlade sina rikedomar. Deras lojalitet skulle därför aldrig kunna riktas gentemot Sverige, utan endast mot andra judar, och deras gemensamma drivkraft var att berika sig själva och varandra på bekostnad av det land där de tilläts bo.⁸¹

Trots debatten biföll riksdagen till sist förslaget om ”religionsfrihet”, och i januari 1781 utfärdade kungen det så kallade toleransediktet, som medgav rätt för främmande trosbekännare att utöva sin religion på svensk mark. Men hur den judiska bosättningen mer konkret skulle regleras bestämdes inte i ediktet. Det lämnades till Kommerskollegium att bestämma, och resultatet blev en stadga som kom att reglera svenska judars tillvaro under flera decennier.

Judereglementet

Det fanns många förslag om vilka regler som skulle sättas upp för den judiska bosättningen. Bland annat hade Stockholms borgerskap dryftat tanken att de svenska judarna efter medeltida, europeiskt mönster

⁷⁹ Nyman 1988, s. 116f, 120, 124–126, 131–137, 140, 148, 159.

⁸⁰ Valentin 1924, s. 146, 174.

⁸¹ Valentin 1924, s. 170–172.

skulle förses med särskilda igenkänningstecken. Men när reglerna väl utfärdades den 27 maj 1782 var de i hög grad modellerade efter liknande regler i andra delar av Nordeuropa, särskilt efter stadgor i Preussen.⁸² Stadgan hade titeln *Kungl. Kommerskollegii reglemente för de av judiska nationen, som vilja hit i riket inflytta och sig här nedsätta*. I vissa avseenden innebar reglerna att judar gavs samma rättigheter som andra svenska undersåtar; förslaget om särskilda igenkänningstecken fanns inte med, det skapades inga särskilda gator eller kvarter för judar, och de gavs samma rätt till skydd mot brott som andra. Men helhetsintrycket såg annorlunda ut. Det så kallade judereglementet innebar i själva verket en omfattande särslagstiftning där judar utestängdes från en lång rad samhällsfunktioner. Exkluderingen framstår som extra hård om man dessutom betänker att judar saknade vissa rättigheter redan i sin egenskap av främmande trosbekännare. Om man lägger samman de negativa särbestämmelser som stadgades både i judereglementet och genom toleransediktet framträder en bild av en omfattande, officiellt sanktionerad diskriminering.

I likhet med andra som inte var medlemmar av den lutherska statskyrkan skulle svenska judar inte få inneha några statliga ämbeten, inte få öppna och driva offentliga skolor och inte ha rösträtt eller vara valbara till riksdagen. De förutsattes dessutom utöva sin religion avskilt och i stillhet, utan att den syntes eller hördes i offentligheten. Judereglementet stadgade dessutom att varje jude som ville bosätta sig i Sverige var tvungen att ha med sig minst 2000 riksdaler, som ett bevis på att han – för det var manliga hushållsföreståndare som statsmakten vände sig till – skulle ha ekonomiska resurser nog att kunna öppna de manufaktur- och företag som statsmakten såg som önskvärda. Men han fick inte utöva något hantverk som inkräktade på de etablerade skrånas verksamhetsområden, och han kunde inte vinna burskap (något som exkluderade honom från

medlemskap i borgarståndet och därmed också ytterligare fränkande honom rösträtt i riksdagsvalen). Inte heller fick judar bedriva handel eller hantverk på landsbygden, och bara bevista marknader i sin egen stad. Dessutom var judar skyldiga att underhålla sina egna fattiga. Men de skulle samtidigt betala samma skatter och pålagor som borgerskapet i städerna betalade. Judar fick inte heller gifta sig med andra än judar, och inte ha icke-judar i sin tjänst. I rättegångar fick de inte svära vittneseden. Sammantaget innebar judereglementet allvarliga begränsningar i ekonomiska såväl som medborgarliga och politiska rättigheter. Men den kanske allra allvarligaste begränsningen var reglerna om bosättningsort. Förutom i frihamnen Marstrand skulle judar endast få bo i Stockholm, Göteborg och Norrköping.⁸³

I och med judereglementets införande hade de svenskjudiska bosättningsarna fått en formaliserad, om än starkt villkorad, status. Men detta ledde inte till att frågan om judars rättigheter blev mindre politiskt laddad. Tvärtom, från reglementets införande och fram till dess avskaffande 1838, skulle det utsättas för återkommande kritik från aktörer som antingen helt ville utvisa de svenska judarna, eller ytterligare beskära deras rättigheter. Valentin framhåller städernas borgerskap som den viktigaste aktören i dessa politiska försök och ger flera exempel på hur borgarståndet försökte agera för att vrida klockan tillbaka. Därmed sätter han fingret på något viktigt: det förekom en intersektion mellan kategorierna ras och klass i debatten om judereglementet, där borgarståndet upplevde den judiska invandringen som ett hot mot sina egna ekonomiska och sociala rättigheter, i förlängningen mot skråprivilegierna och sin egen status som stånd. Denna motsättning skulle, menar Valentin, komma att ”dominera svensk-judisk historia i mer än ett halvt sekel”.⁸⁴

⁸³ Valentin 1924, s. 188–193. Förbudet mot att ha icke-judar i sin tjänst luckrades dock upp 1792, då judar tilläts att anställa icke-judiska ammor, bokhållare och tjänstepigor.

⁸⁴ Valentin 1924, s. 162.

⁸² Valentin 1924, s. 177, 193.

Exemplen på borgerskapets negativa inställning till de svenska judarna är många. Redan tidigt efter judereglementets införande kom Karlskrona att i praktiken bli ytterligare en stad där judisk bösättning tilläts, eftersom staten gav juden Fabian Philip tillstånd att slå sig ned där och börja bedriva segeldukstillverkning åt flottan. Tillståndet väckte omedelbara proteser från stadens borgare, som menade att Philips närvaro innebar ett ekonomiskt konkurrenshot mot deras eget hantverk. Under flera decennier fortsatte borgerskapet sin kamp för att få ut judarna ur Karlskrona. Fortfarande 1809 agerade stadens riksdagsman för att utverka förbud mot judisk bösättning i staden, och även han spelade nu på myten om den internationella judiska konspirationen. Det var, menade riksdagsmannen, farligt att i en så militärt betydelsefull stad som Karlskrona tolerera närvaro av ett folk som var spritt över hela jorden, och som dessutom kunde kommunicera med varandra på ett språk – hebreiska – som ingen annan kunde förstå.⁸⁵

En kulmen i debatten nåddes 1815, under den ekonomiska kris som då drabbade Sverige. Nu riktades kraven på begränsningar av judars rättigheter både i riksdagen, i pressen och i pamfletter. De argument som anfördes utgör något av en provkarta på en rad stereotyper som skulle komma att dyka upp i den svenska antisemitismen under lång tid framöver. Judar sysslade, påstods det, inte med hederliga affärer, utan deras vinster var ett resultat av ohederlighet och lurendrejeri. Den ekonomiska krisen var till stor del judarnas fel, inte minst på grund av deras samvetslösa finansspekulation. Om inget gjordes skulle judar snart komma att ta över stora delar av den svenska handeln och ekonomin. Då skulle Sverige i förlängningen komma att kontrolleras av den internationella judendomen, som inte hade något fosterland och som aldrig skulle kunna assimileras av den svenska nationen: ”judar äro judar och blifva i efvighet judar”, som en pamflettför-

fattare uttryckte det. Dessutom förekom religiösa argument: judarna korsfäste Kristus och var därmed kristendomens fiender.⁸⁶ Liknande påståenden skulle dyka upp även ett par decennier senare, när judereglementet till sist avskaffades.

Judereglementet var i funktion fram till 1838. När det till sist avskaffades skedde det inte därför att den allmänna opinionen hade svängt och blivit mer vänligt inställd till judars rättigheter, utan därför att statsmakten beviljat så många individuella dispenser från bestämmelserna – enskilda judar hade beviljats medborgarskap och på så sätt sluppit att omfattas av reglementet, vissa judiska hantverkare hade blivit utsedda till mästare trots att det egentligen var förbjudet – så att politikens praxis och reglementets formella bestämmelser alltmer kommit att skilja sig åt.⁸⁷

Avskaffandet mötte omedelbart en våg av protester, framför allt från städernas borgerskap. Situationen blev än mer infekterad eftersom själva formerna för avskaffandet ledde till att frågan om judereglementet kolliderade med andra politiskt brännbara frågor vid samma tid. Reglementet avskaffades genom ett regeringsbeslut den 30 juni. Detta upprörde inte bara de politiska grupper som i allmänhet var motståndare till ökade rättigheter för judar, utan också den liberala opposition som var motståndare till att regeringen fattade viktiga beslut på bekostnad av riksdagen. Bland liberaler sågs alltså avskaffandet som ett exempel på att regeringen och kungamakten fattade långtgående beslut utan att först höra folkets representanter.⁸⁸

Striderna mellan liberaler och konservativa ska dock inte skymma undan det faktum att det centrala i motståndet mot reglementets avskaffande var antisemitiska föreställningar. Åter formligen vällde stereotypa anklagelser fram mot den lilla svensk-judiska befolkningen – som vid samma tid utgjordes av ca

⁸⁵ Valentin 1924, s. 227f, 233.

⁸⁶ Valentin 1924, s. 286–303, 314–316.

⁸⁷ Valentin 1924, s. 280f, 336–341.

⁸⁸ Valentin 1924, s. 361, 364, 369, 374.

900 personer. Här påstods judarna vara en del av en internationell konspiration, ett förbund av ockrare och utsugare som hela tiden skaffade sig större ekonomisk makt i de länder där de tilläts bo. Och skulle inte judereglementets avskaffande riskera att leda till en okontrollerbar judisk massinvandring? Motståndet skedde på många arenor. Regeringens agerande kritiserades i pressen, och 1839 lämnade städernas borgerskap in en petition till regeringen med protester mot reglementets avskaffande. Den petitionen hade 1400 underskrifter. Opinionsstormen kunde också mycket väl ha lett till att reglementet återinfördes. Riksdagen 1840–1841 fattade till och med ett principbeslut om att reglementet borde återinföras, men regeringen begravde beslutet i utredningar och det ledde inte till några åtgärder.⁸⁹

Vad innebar då judereglementets avskaffande. Det är värt att betona att det inte innebar att svenska judar fick samma politiska och juridiska rättigheter som andra svenskar. Vad det innebar var att restriktionerna för judars ekonomiska verksamhet avsevärt lättades. Det var en viktig förändring i sig. Men judar fick fortfarande inte köpa fast egendom på landet utan särskilt kungligt tillstånd, måste fortfarande försörja sina egna fattiga och bosättningsrestriktionerna fanns i princip kvar: Stockholm, Göteborg, Norrköping och Karlskrona skulle också i fortsättningen vara de städer där den svensk-judiska befolkningen skulle få vistas.⁹⁰

Kollektivt antisemitiskt våld mot svenska judar 1838–1852

I samband med judereglementets avskaffande, och vid ett par andra tillfällen under ett par decenniers tid, förekom det också en annan typ av antisemitiskt politiskt handlande än de press- och parlamentariska debatter som beskrivits ovan. Under åren 1838–1852 förekom det vid åtminstone tre tillfäl-

len att folkmassor i Stockholm utövade kollektivt våld riktat mot stadens judar, i syfte att markera sitt missnöje med de ökade rättigheter som gruppen tilldelats. Åtminstone i viss mån och enligt vissa forskare. Frågan om exakt hur våldet ska tolkas är omdiskuterad och källmaterialet som kan kasta ljus över händelserna är svårtolkat. Men det är viktigt att lyfta fram, inte minst eftersom händelserna under dessa år är de enda exempel på kollektivt våld mot svenska judar som är kända i forskningen.⁹¹

Det började i samband med de våldsamma sammanstötningar mellan folkmassor, regeringsrepresentanter och ordningsmakt i Stockholm som har gått till historien som ”Crusenstolpesommaren” 1838. Uttrycket syftar på författaren och debattören Magnus Jacob Crusenstolpe, som vid denna tid dömdes till straffarbete för att ha kritiserat kungen i sina skrifter. När Crusenstolpe i augusti fördes i väg för att börja avtjäna sitt straff på Vaxholms fästning samlades stora skaror för att visa sitt missnöje med vad de betraktade som regeringens rättsövergrepp och försök att motarbeta tryckfriheten. Detta hade i sak ingenting med antisemitism att göra, men som visats tidigare sågs regeringens avskaffande av judereglementet vid samma tid också som ett maktfullkomligt och reaktionärt angrepp på folkstyrets principer. På så sätt går det att contextualisera det faktum att de folkliga protesterna gradvis ändrade karaktär. Från att inledningsvis ha riktats mot regeringen och domen mot Crusenstolpe, ska protesterna den 27 och 28 augusti också ha riktats mot vissa judiska Stockholmsfamiljer. Så ska fönstren i flera judiska familjers fastigheter på Stora Nygatan och Västerlånggatan ha krossats och enligt Valentin, som kraftigt framhåller de antisemitiska inslagen under Crusenstolpesommaren, ska folkmassan också ”högljutt” ha protesterat mot judereglementets avskaffande.⁹² Antisemitismens roll under hän-

⁸⁹ Valentin 1924, s. 367, 373–382, 385. Endast adelsståndet röstade nej till förslaget om att begära reglementets återinförande.

⁹⁰ Valentin 1924, s. 361, 372.

⁹¹ Med ”kollektivt våld” avses här mer samordnade attacker mot judar som kollektiv. För uppgifter om attacker mot enskilda judar, se Ek 1982 (urspr. 1971), s. 189–192.

⁹² Valentin 1924, s. 363f.

delserna 1838 har därefter betonats av flera andra forskare, och man kan ibland nästan få intrycket att kravallerna i huvudsak handlade om antisemitiska protester mot judarnas utökade rättigheter, vilket alltså inte är korrekt.⁹³ Det finns därför skäl att i någon mån problematisera denna tolkning, och betona det osäkra i forskningsläget.

Det råder till exempel oklarhet om en så grundläggande fråga som när attackerna faktiskt ägde rum. Valentin uppgav datumen 27 och 28 augusti, men i andra äldre framställningar förläggs händelserna till den 29:e.⁹⁴ Historikern Mats Berglund, som är den forskare som mest systematiskt har studerat den sommarens våldsamheter, nämner över huvud taget inga attacker mot judars fastigheter i augusti. Däremot nämner han en ”serie antisemitiska aktioner” som ska ha ägt rum 10 september, då fönster slogs in i några fastigheter som ägdes av judiska Stockholmsfamiljer. Deltagarantalet i dessa aktioner var dock lågt, betydligt lägre än i de folkmassor som en vecka tidigare hade angripit ett antal Stockholmsbordeller.⁹⁵

Tio år senare verkar det antisemitiska våldet ha blossat upp på nytt, åtminstone enligt Valentin. Även denna gång skedde det i samband med politiska protester som egentligen handlade om andra saker. Den franska februarirevolutionens svallvågor nådde i mars också Sverige, och under rop om republik och utökad rösträtt sköts minst sexton personer ihjäl av militären under gatustrider i Stockholm. I samband med oroligheterna ska också fönster hos judiska Stockholmsfamiljer ha krossats och Valentin hävdar, med tidningsrapporter som källmaterial, att någon i folkmassan ska ha yttrat att ”vi vilja slå ihjäl judarne” och ha kritiserat den konservative politiker August von Hartmansdorff för att ”vilja hjälpa judarne att förtrycka oss kristna och föra alla pen-

ningar ur landet”.⁹⁶ Några sådana yttranden nämns dock inte av Mats Berglund, som studerat också dessa händelser med hjälp av ett bredare källmaterial än Valentin. Berglund förhåller sig också skeptisk mot beteckningen av fönsterkrossningen som antisemitisk. Han menar att det i själva verket inte är lätt att se exakt vad som låg bakom exempelvis fönsterkrossningen i den judiske köpmannen Benjamin Lejas butik på Norrmalm eller plundringen av den judiske konditorn Davidssons bageri. Angreps dessa på grund av att de var kända som judar, eller därför att de – i likhet med många andra som också fick sina fönster krossade vid samma tillfällen – sågs som representanter för överklassen?⁹⁷ Händelseförloppet är alltså inte alldeles klarlagt, och det råder ingen konsensus om hur det ska tolkas.

Fyra år senare, 1852, ägde fönsterkrossning åter rum, men inte heller denna gång har forskningen utrett exakt vad som skedde. Nu var det fönster i Stockholms synagoga som slogs in, och det är onekligen en attack som knappast kan tolkas som annat än antisemitisk. Men exakt vad som föranledde fönsterkrossningen har ännu inte utretts.⁹⁸

”Emancipationsprocessen” 1844–1870. Men emancipation för vem?

Det parlamentariska, politiska motståndet mot utökade rättigheter för judar bröts vid 1840-talets början. Eller kanske är det mer korrekt att det genomgick två förändringar. För det första minskade angreppen mot de judiska familjer som redan befann sig i Sverige, och i stället var det *ny* judisk invandring som alltmer utmålades som ett hot. Det är första exemplet på ett fenomen som kommer att återkomma flera gånger i den svenska antisemitismens historia: redan bosatta judiska grupper har setts som ”bra” judar möjliga att tolerera (trots att de utsattes för antisemitiska angrepp då de migre-

⁹³ Se exempelvis Andersson 2000, s. 175; Carlsson 2004, s. 28; Tydén 1988, s. 260.

⁹⁴ Nerman 1938, s. 276–278.

⁹⁵ Berglund 2009, s. 332f; Nerman 1938, s. 288.

⁹⁶ Valentin 1924, s. 398f.

⁹⁷ Berglund 2009, s. 359f.

⁹⁸ Valentin 1924, s. 399.

rade till Sverige) medan nyanlända judar beskrivs mer negativt. För det andra började borgarståndet, som fram tills nu varit mest hätska i motståndet mot de svenska judarna, att bli mer vänligt inställda till utökade rättigheter. Från och med nu var det inom prästeståndet som det skarpaste motståndet mot ”emancipationen”, dvs. avskaffandet av särskild lagstiftning för judar, stod att finna.⁹⁹ Varför denna omsvängning inom borgarståndet ägde rum har inte blivit helt utrett. Valentin argumenterar för att det ska ha haft att göra med en social förändring inom ståndet, där ”hantverkarnas och småhandlarnas” synpunkter ersattes av ”storborgarnas och den borgerliga intelligensens [sic!]” uppfattningar.¹⁰⁰ Någon egentlig undersökning av frågan genomförde han dock inte, och hans tämligen schematiska hypotes bör nog betraktas som endast en av flera möjliga.

Det tog ungefär trettio år innan den politiska och juridiska emancipationsprocessen var genomförd, åtminstone för de judar som var svenska medborgare. Valentin förlägger processens slutpunkt till år 1870. Då hade riksdagen under ett par decenniers tid genom stegvisa reformer luckrat upp särskild lagstiftningen. Judiska medborgare hade gradvis beviljats rösträtt i kommunala val och riksdagsval på samma villkor som andra medborgare, fått fullständig rätt att vittna och att gifta sig med icke-judar, fått rätt att inneha de flesta statliga ämbeten och inte minst rätt att bosätta sig var som helst i landet. Efter 1870 återstod i stort sett endast samma restriktioner som gällde för alla som inte var medlemmar i den lutherska statskyrkan, framför allt förbudet mot att bli statsråd. För judar tillkom dessutom plikten att försörja sina egna fattiga, och

först 1899 fick svenska judar rätt till fattigvårdsunderstöd på samma villkor som andra svenskar.¹⁰¹

Valentins påstående att den judiska emancipationsprocessen var avslutad i Sverige vid 1870-talets början har inte stått oemotsagd. Den viktigaste invändningen mot påståendet har rests av historikern Carl Henrik Carlsson, som har lyft fram att de rättigheter som steg för steg tilldelades judar under 1800-talet endast gällde de judar som var svenska medborgare. De judiska familjer som befunnit sig i Sverige sedan decennierna runt sekelskiftet 1800, och som utgjorde de etablerade judiska eller med dåtidens administrativa terminologi ”mosaiska” församlingarna, var alla svenska medborgare. Men vid exakt samma tid skedde det också en ganska omfattande migration till Sverige, där judar från Östeuropa och det ryska riket migrerade till Sverige. Dessa judar, som sammanlagt utgjorde ca 3000–4000 personer och som migrerade till Sverige från 1860-talet och fram till 1900-talets början, var *inte* svenska medborgare och omfattades därmed inte av de rättigheter som ”emancipationsprocessen” medförde. Carlsson har kritiserat tidigare forskning för att inte ha uppmärksammat detta, och hävdar själv att det inte är korrekt att säga att emancipationsprocessen var avslutad ca 1870. För de judiska migranterna från öst hade den bara precis börjat.¹⁰²

Migranterna anlände till Sverige under den så kallade passfrihetens tid, då ingen behövde visa upp pass för att komma in i landet. Invandringen var alltså i princip fri, även om myndigheterna i efterhand kunde utvisa exempelvis personer som begick brott eller inte klarade av att försörja sig själva. Migranternas kamp för att bli likvärdiga medlemmar i samhället, och få laglig rätt att bedriva den gårdfarihandel som många åtminstone initialt försörjde sig genom, handlade alltså inte om att få komma in i landet utan om att tilldelas medborgarskap. Under åren 1860–1920 ansökte

⁹⁹ ”Emancipationen” sätts här inom citattecken för att markera att begreppet i sig inte har en självklar innebörd. Valentin 1924 använder det för att beteckna processen som ledde fram till judars lika rättigheter med övriga svenskar i sociala, juridiska och politiska avseenden. Men han påpekar själv på s. 358 och 362 att ordet ”emancipation” under exempelvis 1830-talet syftade främst på utökade ekonomiska rättigheter.

¹⁰⁰ Valentin 1924, s. 396, 399f.

¹⁰¹ Valentin 1924, s. 413, 421f, 425–441, 446–450.

¹⁰² Carlsson 2004, s. 29f, 55, 69.

sammanlagt ca 11000 personer hos regeringen om att få bli svenska medborgare, och Carlsson har gått igenom samtliga medborgarskapsbeslut och ett stort antal ansökningsakter. Han konstaterar att ca 1800 av ansökningarna skickades in av judiska migranter från öst. Resultaten i Carlssons studie är anmärkningsvärda: om man räknar bort de ansökningar som sorterades bort omedelbart eftersom de rent formellt var felaktigt utformade, visar det sig att bifallsprocenten för de ”östjudiska” migranterna var endast 52 procent. Motsvarande bifallssiffra för människor som inte betecknades som ”östjudar” var hela 98 procent. Carlsson tolkar detta som att de skedde en ”klar diskriminering” av de judiska migranterna från öst, eller närmare bestämt en ”institutionell diskriminering”, något som han definierar som en negativ särbehandling som sker inom en myndighet trots att det inte finns några lagar eller direktiv som påbjuder den. Undersökningen ger också fler intressanta resultat. Judar från väst förefaller inte ha blivit diskriminerade i ansökningsprocessen, och Carlsson ser detta som ett tecken på att det fanns en speciell sorts ”östjudefobi”. Därmed menar han att dessa migranter drabbades inte endast av antisemitism i allmänhet, utan av en fientlig attityd som baserades på deras dubbla egenskaper av judar och östeuropéer, dvs. om man så vill en intersektion mellan kategorierna ras och nationalitet. Han visar också att lokala myndigheter påfallande ofta tillstyrkte också de ”östjudiska” migranternas ansökningar, men att regeringen trots det ofta valde att avslå dem. Detta fenomen tolkar han som ett utslag av ”byråkratisk distans”, dvs. att en utsatt person blir alltmer avpersonifierad ju högre upp i det byråkratiska systemet hans fall kommer, medan lokala myndigheter har lättare att se hen som en individ. Han visar också att avslagsprocenten var i stort sett konstant oavsett regeringens politiska färg, och att makten över besluten i själva verket låg hos de ”lägre ämbetsmännen”. Däremot korrelerade besluten i viss mån med de ekonomiska konjunkturerna:

i tider av ekonomisk kris ökade avslagsprocenten.¹⁰³

I vissa fall bosatte sig de nya migranterna tillsammans i vissa städer – Sundsvall och Lund är två exempel. Där kom vissa stadsdelar snart att betraktas som ”judiska” stadsdelar. Sundsvallsimmigrationen har utforskats av historikern Per Hammarström, som genom en omfattande källgenomgång har kunnat bekräfta vilken stor vikt de ovan nämnda medborgarskapsbesluten verkligen fick i judiska immigranternas liv. De Sundsvallsjudar som tilldelats medborgarskap hade markant högre inkomst än de som inte var medborgare. Bifall på en medborgarskapsansökan gjorde det möjligt att avancera ekonomiskt och socialt, medan ett avslag ökade risken för att judiska familjer skulle bli kvar i fattigdom.¹⁰⁴ Hammarström har också kunnat belägga att det förekom en kommunal diskriminering av judiska immigranter. Anledningen till att han har kunnat belägga det är att Sundsvall brann ner så gott som till grunden 1888. Efter branden tillsattes en kommunal nödhjälpskommitté, som skulle dela ut ekonomiskt understöd till de stadsbor som förlorat sina hem i lågorna. Under de första veckorna efter branden fick en majoritet av de judiska invånarna avslag på sina ansökningar om hjälp, medan de icke-judiska invånarna fick bifall i 75 procent. Att de skilda siffrorna verkligen handlade om antisemitisk diskriminering stöds ännu mer genom stadens eget sätt att registrera de hjälpsökande. Nödhjälpskommittén antecknade nämligen noggrant i sina handlingar vilka av de hjälpsökande som var judar. Senare kom de judiska invånarna att få hjälp i ungefär lika många fall som alla andra, men hjälpen till judarna utgick nu främst i form av flyttbidrag. Staden använde med andra ord nödhjälpskommittén för att försöka få den judiska befolkningen att flytta sin väg.¹⁰⁵

I Lund är en större bosättning av judiska migranter känd från 1875 och fram till 1920-talet.

¹⁰³ Carlsson 2004, s. 56, 64, 184f, 202f, 209, 234f, 239, 251.

¹⁰⁴ Hammarström 2007, s. 168, 174.

¹⁰⁵ Hammarström 2007, s. 117–120, 129.

Naturligtvis måste tillvaron för de judiska migranterna till en del ha präglats av den diskriminering mot så kallade ”östjudar” som snart kommer att uppmärksammas. Men det bör redan nu betonas att slutsatser om de lokala relationerna mellan stadsdelens judar och den icke-judiska befolkningen bör dras med försiktighet. På samma sätt som en del Lundabor senare har berättat om stadsdelens låga status och om hur de judiska familjerna betraktades med fientlighet och ibland utsattes för våld, så har andra berättat om en del stadsdelar där judar och icke-judar umgicks, hjälpte varandra, handlade hos varandra och visade varandra ömsesidig respekt. Som snart kommer att visas var samhällets officiella reaktion på den judiska migrationen från öst entydigt negativ. På det lokala planet var relationerna mer komplexa.¹⁰⁶

Ett exempel på de stereotypa och negativa uppfattningarna om migranterna från öst möter oss hos ingen mindre än Hugo Valentin. Visserligen hade många judiska migranter från öst blivit dugliga medborgare, skrev Valentin, men en del av dem utgjordes av ”icke-önskvärda” invandrare som ”genom sin fattigdom och oredlighet förorsakade sina härvarande trosförvanter bekymmer”.¹⁰⁷ Valentins beskrivning kan i någon mån sägas reproducera de stereotypa föreställningar om gruppen som figuretrade i offentligheten från 1860-talet och en bit in på 1900-talet. Under denna tid blev det nämligen mer och mer de nyanlända judarna, eller ”östjudarna” som de slentrianmässigt kom att kallas i den allmänna debatten, som blev mest utsatta för antisemitiska angrepp och föreställningar. Framför allt beskrevs de som ohederliga och opålitliga, och den gårdfarihandel som många judiska familjeförsörjare ägnade sig åt beskrivs som ett sätt att lura av godtrogna svenska bönder deras surt förvärvade slantar genom att sälja värdelösa varor.

De stereotypa anklagelserna började hagla över

migranterna tidigt. Redan när de första judarna kom till Nöden i Lund vid mitten av 1870-talet pekade en lokal tidning ut dem som ”krämare och schackrare” som föraktade ”det hederliga fasta arbetet” och som säkert snart skulle förvandlas till ”fattighjon”, och stadens magistrat skrev i en rapport år 1880 att de inte såg inflyttningen av judar som ”någon företeelse af samhällsglädjande art”.¹⁰⁸ Attackerna riktade sig särskilt in sig på migranternas verksamhet som gårdfarihandlare, som överlag betraktades med stor skepsis av politiker och ämbetsmän.¹⁰⁹ Under 1880-talet togs initiativ i riksdagen som ledde till att näringslagstiftningen ändrades på så sätt att gårdfarihandel 1888 helt förbjöds för personer som inte var svenska medborgare. Även om det inte klart sades ut i lagen, visar debatten inför lagändringen enligt Carlsson att syftet var att förvägra just de judiska migranterna denna försörjningskälla.¹¹⁰

Ansträngda relationer mellan de mosaiska församlingarna och migranterna

En fråga, som ibland har diskuterats i de senaste decenniernas forskning, är hur relationen såg ut mellan de etablerade mosaiska församlingarna och de judar som migrerade från Östeuropa under decennierna kring sekelskiftet 1900. De mosaiska församlingarnas medlemmar hade befunnit sig i Sverige under lång tid, var svenska medborgare och hade därmed efter 1870 i stort sett samma rättigheter som andra svenskar. Och även om det givetvis fanns undantag så hade flera familjer en relativt stark ekonomisk ställning. Migranterna från öst

¹⁰⁸ Ek 1982 (urspr. 1971), s. 156f; Svensson 1995, s. 55.

¹⁰⁹ Se till exempel Hammarström 2007, s. 92f, som också påpekar att vi vet betydligt mindre om hur befolkningsmajoriteten faktiskt såg på den judiska gårdfarihandeln: onekligen köpte de ju gårdfarihandlarnas produkter, och vi bör inte förutsätta att de betraktade den lika negativt som de politiker som hade makten.

¹¹⁰ Carlsson 2004, s. 143f. Lagändringen innebär dock, som Carlsson framhåller på s. 143, i praktiken endast en kodifiering av praxis, eftersom regeringen ända sedan år 1880 konsekvent hade avslagit alla ansökningar om att få bedriva gårdfarihandel om dessa gjordes av icke-medborgare. Se även Hammar 1964, s. 54.

¹⁰⁶ Ek 1982 (urspr. 1971), s. 167f, 177, 182, 187.

¹⁰⁷ Valentin 1924, s. 452.

saknade, som nämnts, ofta medborgarskapsstatus och var dessutom ofta fattiga (en fattigdom som förstärktes genom frånvaron av medborgarskap och därmed sammanhängande möjligheter till handelsrättigheter).

Redan år 1862, när de första migranterna börjat anlända från Östeuropa, vände sig Stockholms mosaiska församling till myndigheterna i Stockholm och anhöll om att alla nyanlända judar som saknade "lagligt näringsfång" borde utvisas från Sverige.¹¹¹ Församlingen visade därefter under flera decennier en ambivalent inställning till migranterna. Å ena sidan hjälpte man många av dem ekonomiskt, och i sin egenskap av remissinstans vid medborgarskapsärenden tillstyrkte man oftast ansökningar från migranter. Å andra sidan utgick en del av den ekonomiska hjälpen i form av resebidrag avsedda att få migranterna att återvända, och församlingen agerade också för att hindra migranterna från att bli församlingsmedlemmar genom att endast acceptera medlemmar med svenskt medborgarskap.¹¹² Liknande attityder är kända från Malmö mosaiska församling. När judiska migranter från öst började anlända till Nöden i Lund vid 1800-talets slut, kom de att formellt tillhöra Malmöförsamlingen. Men Malmöförsamlingens ledare såg inte det som något positivt, och vidtog åtgärder för att begränsa rösträtten i församlingen till judar med svenskt medborgarskap, vilket i praktiken utestängde de nyanlända migranterna från inflytande. Allra mest explicit var Malmöförsamlingen i sina protester mot de försök att etablera en ny mosaisk församling i Lund som genomfördes av judar bosatta där 1902. Malmöförsamlingen tog avstånd från planerna, bland annat med motiveringen att om migranterna fick bilda en egen församling, så skulle deras "mera än obehagliga och lagstridiga invandring" anta "vida större proportioner" och kanske till och med "förorsaka

en 'folkvandring' från Ryska Polen till Lund för att därifrån översvämma landet".¹¹³ Här använde alltså Malmö mosaiska församling en retorik som liknade den som förekom under 1830-talet, då vissa aktörer varnade för en judisk massinvandring om judereglementet skulle avskaffas.

Hur ska denna hållning förstås? Carlsson har föreslagit tolkningen att de etablerade judiska församlingarna under 1800-talet ingick ett slags "socialt kontrakt" med den svenska staten. Staten skulle enligt denna informella överenskommelse gradvis ta bort särlagstiftningen mot svenska judar, men i utbyte mot att de judiska församlingarnas medlemmar inte på något sätt väckte uppmärksamhet eller innebar några ekonomiska kostnader för samhället. När de fattiga immigranterna från öst började anlända, uppfattades det enligt Carlsson som ett hot mot kontraktet som riskerade att underminera den "emancipation" som församlingsmedlemmarna till sist själva lyckats uppnå.¹¹⁴ Här förekom kanske också en intersektion där kategorin klass spelade en roll. De etablerade församlingarna leddes av personer med ganska hög social och ekonomisk position, medan de nya immigranterna flydde bort från en tillvaro präglad av svår fattigdom.

Forskningen har alltså lyft fram flera exempel på att de etablerade mosaiska församlingarna betraktades migrationen från öst med skepsis, ibland påtalade vikten av att inte låta alltför många nya judiska migranter komma in i landet, och dessutom vidtog vissa åtgärder för att få de nyanlända att lämna landet – samtidigt som forskningen också har visat att församlingarna i vissa fall försökte hjälpa migranterna ekonomiskt. Resultaten är med andra ord inte entydiga, men väcker svåra och känsliga frågor: har vissa judar i Sverige agerat antisemitiskt gentemot andra judar? Vad innebär det i så fall för vår tolkning av begreppet antisemitism?

¹¹¹ Valentin 1924, s. 452.

¹¹² Carlsson 2004, s. 264, 276f. Se även Hammarström 2007, s. 126, 161.

¹¹³ Ek 1982 (urspr. 1971), s. 162; Svensson 1995, s. 134–139.

¹¹⁴ Carlsson 2004, s. 255, 262f, 276. Se även Hammarström 2007, s. 32, 130, 176.

De frågorna ska inte besvaras här. Men forskningen i ämnet visar utan tvekan vikten av att inte betrakta kategorin ”judar i Sverige” som en enhetlig grupp med enhetliga åsikter och en enhetlig social position. I motsats till vad antisemitiska föreställningar har försökt påstå, har judar i Sverige varit en grupp där människor har olika bakgrund, olika klassposition och – i frågan om relationen mellan de mosaiska församlingarna och migranterna från öst – inte alltid samma uppfattningar om vilka judar som bör ha rätt att vistas i landet.

Det är också viktigt att påpeka att de mosaiska församlingarnas agerande gentemot judiska migranter såg annorlunda ut vid sekelskiftet 1900 än vad det kom att göra senare under 1900-talet. Det har förts fram påståenden om att Stockholms mosaiska församling under 1930- och 1940-talen skulle ha försvarat och till och med förstärkt den restriktiva svenska flyktingpolitik som i hög grad hindrade judar från att fly hit från Nazityskland. Steven Koblik menade till exempel i en bok från 1987 att Stockholmsförsamlingens medlemmar ”framgångsrikt hade smält in i samhället” och därför inte ville ”riskera sina positioner” genom att släppa in nya och ännu inte assimilerade grupper av judar i landet. Församlingen ”understödde därför en synnerligen restriktiv invandringspolitik för judiska flyktingar” under 1930-talet, och dess ledare ”satte inte någon press på regeringen” för att få den att ta emot fler flyktingar.¹¹⁵ Statsvetaren Svante Hansson har gjort liknande tolkningar i en bok om Stockholms mosaiska församling under andra världskriget. Han konstaterar att församlingen visserligen samlade in mycket pengar till hjälpverksamheten, men skriver också att församlingen till stor del stödde den restriktiva svenska flyktingpolitiken, inte minst mot judar, och han anför flera sentida intervjuuppgifter där flyktingar uppger sig ha blivit dåligt bemötta av församlingens ledning.¹¹⁶ Andra

forskare har dock tolkat församlingens agerande mycket annorlunda och hävdar att Koblik och Hanssons slutsatser inte riktigt har stöd i samtida primärkällor.¹¹⁷ Redan historikern Hans Lindberg lyfte 1973 fram hur Stockholmsförsamlingen både försökte påverka regeringen att släppa in fler judiska flyktingar, och dessutom lyckades utverka särskilda ”kvoter” av judiska flyktingar som fick tas emot under förutsättning att församlingen garanterade deras försörjning.¹¹⁸ En sådan kvot var chaluz-kvoten, som innebar att ett antal tyska, judiska ungdomar fick komma till Sverige och utbilda sig till lantarbetare och jordbrukare, för att därefter färdas vidare till Palestina.¹¹⁹ En annan var den så kallade ”barnkvoten”, som Stockholmsförsamlingen tog initiativ till efter Novemberpogromen i Tyskland 1938, och som innebar att flera hundra judiska barn kunde komma till Sverige och utplaceras på barnhem eller i fosterhem. Barnens erfarenheter från fosterhemmen har visserligen visat sig vara starkt skiftande. Det rådde brist på fosterhem, och fosterföräldrarna fick därför en stark position gentemot församlingen, och någon insyn i fosterhemmen fanns inte. Det förekom att syskon skildes från varandra och barnens tillgång till judisk religion och judisk kultur var, som Ingrid Lomfors har visat, ofta begränsad.¹²⁰ Men det råder ingen tvekan om att barnkvoten samtidigt innebar att barnen fick en fristad från nazismens förföljelser, och många barn som kom till Sverige skulle annars ha mördats i den kommande Förintelsen. Både Lomfors och historikern Pontus Rudberg poängterar också att ansvaret för den restriktiva svenska flyktingpolitiken ytterst var politikernas, och att de mosaiska församlingarna inom ramen för denna politik lade ner ett stort arbete och omfattande ekonomiska resurser på att trots allt rädda många

¹¹⁷ De källkritiska invändningarna finns framför allt i Rudberg 2015, s. 18–20.

¹¹⁸ Lindberg 1973, s. 45f.

¹¹⁹ Chaluz-kvoten har studerats i Thor 2005.

¹²⁰ Lomfors 1996, s. 148f, 252, 263–266.

¹¹⁵ Koblik 1987, s. 58f, 63.

¹¹⁶ Hansson 2004, s. 72–81, 412, 420, 422.

människor.¹²¹ Att hjälpen inte kunde bli större berodde, menar Rudberg, mer på ”rigid governmental refugee policies, inadequate financial resources, and international pressures” än på ”a lack of effort or will on the part of the Swedish Jews”.¹²² Även mosaiska församlingar utanför Stockholm deltog på olika sätt i arbetet med att hjälpa och stödja flyktingar, även om det framför allt är Stockholmsförsamlingen som har varit föremål för forskning.¹²³

Antisemitiska stereotyper i pressen ca 1850–1930

Innebar ”emancipationsprocessen” för de judar som var svenska medborgare att vi kan säga att den svenska antisemitismen minskade vid 1800-talets mitt? Här har vi ett bra exempel på hur olika definitioner av ”antisemitism” kan leda till olika svar på samma fråga. Den som definierar antisemitism som ett politiskt projekt syftande till att inskränka judars rättigheter kommer förmodligen att svara ”ja” på frågan: sådana försök minskade i intensitet vid 1800-talets mitt. Valentins inflytelserika bok företräder närmast det perspektivet, och han betonar att emancipationsprocessen nådde sin kulmen ca 1870, det vill säga vid just den tid då en antisemitisk våg med krav på minskade rättigheter för judar svepte över Tyskland och andra delar av Europa.¹²⁴ Men sedan 1880-talet har flera forskare genomfört studier där antisemitism snarare definieras utifrån kulturhistoriska perspektiv, och där fokus legat på att studera hur ”judar” har framställts i populärkultur och i folklig kultur. De forskare som har inspirerats av dessa perspektiv har tvärtom besvarat frågan med ”nej”.

Ett viktigt resultat av denna forskning är att under just de decennier som ”emancipationsprocessen”

var som intensivast, ca 1840–1870, växte en rad visuella och kulturella stereotyper och föreställningar fram om judars utseende, språk, beteende och karaktärssegenskaper. Inte minst inom delar av pressen och i skämttidningar representerades judar på ett sätt som visade mycket starka likheter sinsemellan, och som etablerade ett antal visuella koder som skulle komma att prägla populärkulturella såväl som politiska framställningar av judar till långt in på 1900-talet.

Exakt när dessa representationer växte fram går inte att säga exakt, men det står klart att vissa av dem fanns redan under 1800-talets första år. Redan 1817, i en översättning av en tysk teaterpjäs, förekom det exempelvis att judar framställdes som talare av ett visst särpräglat språk, med stark brytning. Här sade judiska karaktärer ”edmjukhet” i stället för ”ödmjukhet”, ”shtore affärer” i stället för ”stora affärer” och så vidare.¹²⁵ Och 1830 gavs en humoristisk skrift ut i Stockholm, med titeln *Judarne i all sin glans och härlighet*, eller en utvald Samling af 263 lustiga Anekdoter, Infall och märkvärdiga Historier om dessa Guld-Menniskor, som både gjorde kopplingar mellan ”judar” och penningmakt och dessutom skrev in antisemitiska stereotyper i en humoristisk tradition, som senare skulle bli vanlig.¹²⁶

De språkliga och ”humoristiska” stereotyper som alltså räknar sina anor till 1800-talets början, fanns vid seklets mitt fullt utvecklade i den Stockholmsbaserade pressen. Här skapades nu en ganska enhetlig visuell representation av ”juden”, något som Lena Johannesson och Håkan Blomqvist har visat genom analyser av folkligt inriktade, politiskt radikala ”rabulisttidningar” som *Söndagsbladet/ Friskytten*, *Folkets röst* och *Fäderneslandet*. Särskilt de två sistnämnda tidningarna bedrev ibland regelrätta kampanjer mot judiska affärsmän och arbetsgivare. Tidningarnas framställning av judar måste förstås utifrån en intersektion mellan

¹²¹ Lomfors 1996, s. 105, 262; Rudberg 2015, s. 152f, 211f, 240, 328.

¹²² Rudberg 2015, s. 329.

¹²³ Norrköpingsförsamlingens hjälparbete har dock undersökts i Thor 2008.

¹²⁴ Valentin 1924, s. 442f.

¹²⁵ Valentin 1924, s. 319.

¹²⁶ Andersson 2000, s. 169.

kategorierna ras och klass, och stundtals var det föga som skilde deras visuella framställningar av ”judar” från framställningarna av ”kapitalister”. Därmed medverkade de till att etablera en därefter vanlig bild av ”penningjuden” som just en girig och hänsynslös kapitalist, med kontroll över finansmarknaden och besatt av att göra ekonomisk profit.¹²⁷ Judarna i rabulistpressen framställdes gång på gång på samma sätt, även visuellt och kulturellt. De talade med den ovan nämnda brytningen: ”Vi Israels ättlinger ere then hele verltens adelsmän”, som *Fäderneslandet* lät en judisk tecknad karaktär säga 1862.¹²⁸ De var giriga och kallades ibland för ”Farbror Kontant”, ”Moses Femti-procent” eller ”firtiprocentare”, syftande på föreställningen om att judar krävde hutlöst höga räntor på utlånade pengar. Den judiske mannen – bilder av kvinnliga judar verkar ha varit sällsynta – framställdes som mörkhårig, med överdrivet tjocka läppar och tunga ögonlock, och framför allt med extremt stor och krokig näsa.¹²⁹ Det bör dock betonas att det också fanns politiskt radikala eller socialistiska miljöer som inte deltog i de antisemitiska kampanjerna. Stockholms arbetareförening, som var verksam runt år 1800, uttalade exempelvis sitt stöd för utökade politiska rättigheter åt judar, och uttalade protester mot antisemitismen i *Folkets röst*. I en annan av Stockholms radikala tidningar, *Demokraten*, var antisemitiska stereotyper frånvarande och också där uttalades stöd för judars medborgerliga rättigheter.¹³⁰

Mer eller mindre exakt samma stereotyper som förekommit i *Folkets röst* och *Fäderneslandet* fördes vidare i form av skämtteckningar i den vitt spridda och väl läsa skämttidningspress, som hade sina glansdagar i slutet av 1800-talet och under

1900-talets första decennier. Vår kunskap om dessa bilder kommer till största delen från historikern Lars M Anderssons omfattande undersökning av omkring 5000 nummer av på sin tid mycket populära skämttidningar som (för att nämna några) *Karbasen*, *Kasper*, *Naggen*, *Strix*, *Söndags-Nisse* och *Skallran*. Andersson har identifierat ett antal olika ”rasmarkörer”, som alla signalerade till läsaren att en tecknad karaktär skulle tolkas som ”jude”, och det är markörer som var konstanta över tid. Markörerna byggde också på en intersektion mellan ras och kön. När judiska kvinnor tecknades, och det var inte särskilt vanligt, framställdes de som feta, fula och fåfänga, och i övrigt som bärare av samma karaktärsdrag som manliga judar.¹³¹ Det var nämligen till absolut största delen manliga judar som karikerades, och det gjordes på ett sätt som inte endast konstruerade juden som annorlunda i etniskt eller ”rasligt” avseende, utan samtidigt också konstruerade honom som ”omanlig”.

För det första gavs de manliga judarna vissa stående utseendedrag. Deras hår var svart, och ofta krulligt eller krusigt. Ögonlocken var tunga och med långa ögonfransar, deras ansikten tecknades med tjocka läppar och de framställdes ofta som plattfotade. Allra viktigast var det stundtals rent bisarra framhållandet av storleken på de tecknade judarnas näsor. Den så kallade ”judesexan”, dvs. en näsa tecknad på samma sätt som siffran 6, var den kanske allra tydligaste rasmarkören. För det andra gavs manliga judar ett säreget kroppsspråk, framför allt på så sätt att de slog ut med händerna med handflatorna uppåtriktade. Det var den så kallade ”que sais-je”-gesten (franska för ”vad vet jag?”), och gesten signalerade också en uppfattning om judars karaktärsdrag: de försökte slå ifrån sig beskyllningar och undvika att ta ansvar. För det tredje gavs de säregna namn som ”Isaskar Isaskarsson” eller ”Moses Nathanson”, som hade mycket lite att göra med svenska judars faktiska namnskick men

¹²⁷ Blomqvist 2006, s. 261f; Johannesson 1988. Se dessutom Abrahams-son 1990, s. 237–242.

¹²⁸ Johannesson 1988, s. 205.

¹²⁹ Johannesson 1988, s. 184, 190–196, 200–205. Det förekom också en annan visuell kod, nämligen juden som en ”oriental” iförd exotiska kläder och med långt skägg. Den koden förefaller dock inte ha förts vidare efter 1800-talets mitt. Se Andersson 2000, s. 87.

¹³⁰ Blomqvist 2006, s. 266–268, 304.

¹³¹ Andersson 2000, s. 132–146.

som tydligt talade om för läsarna att en karaktär var jude. För det fjärde så talade skämttidningarnas judar ett märkligt språk, som inte heller hade något att göra med hur svenska judar pratade i verkligheten, men som var en direkt vidareförmedling av de språkliga koderna från mitten av 1800-talet och som skulle fortsätta att reproduceras även i 1930-talsfilmen, vilket framgår av senare avsnitt. Judar framställdes här som oförmögna att uttala svenska ”korrekt”, utan sade i stället saker som exempelvis ”ten er micket pillig”, ”femti kråner” och så vidare. För det femte framställdes den manlige juden både som fysiskt svag, feg och dessutom som ointresserad av sex och oförmögen att attraheras av kvinnor. Det hänger ihop med den sjätte rasmarkören: den manlige judens hela driftliv var inriktad på att uppnå ekonomisk profit. Han framställdes som oförmögen att hysa några andra mänskliga känslor än girighet, och det enda han var intresserad av var att med vilka metoder som helst utöka sin förmögenhet.¹³²

Ett exempel, till sin karaktär inte grövre än många andra, kan få illustrera flera av dessa rasmarkörer. I en teckning från tidningen Nya Nisse år 1900 ser vi en judisk man som har hamnat i vattnet utan att kunna simma. Han kämpar för sitt liv – med handflatorna uppåtvända i den typiska ”que sais-je”-gesten. Han är tecknad med mörka och stereotypa utseendedrag. På bryggan står hans son Josef, som till utseendet ser ut som en lilleputt-version av den vuxne juden. Sonen ler och gör ingenting för att få upp fadern ur vattnet. I stället utspinner sig följande dialog, som är ett ovanligt grovt exempel på den ”lätsasjudiska” som skämttidningskaraktärerna ofta pratade:

– *Schäsef! Schäsef! Din fater trunkner, om tu nicht jælper hånnom?*

– *Ja, sum jack sacht, vater lieb, firti präcent af dine pänge, eljes nicht?*

– *Tie, tie får tu! Jack går hällre till potten, än jack slöddre port så micke pänger!*¹³³

Exemplet visar också tydligt ett annat inslag i skämtteckningarna. Judiska barn var ofta med, och dessa tecknades konstant som bärare av samma utseendedrag och samma beteenden som de vuxna, manliga judarna: i fallet ovan oförmågan att tänka i några andra banor än profitmaximeringens, inte ens när en förälder svävar i livsfara. Enligt Andersson var dessa porträtt av judiska barn viktiga, på så sätt att de signalerade att ”judar” *inte* var en religiös eller kulturell grupp, vars beteenden kunde förändras eller omformas genom assimilering. Skämttidningarna konstruerade i stället judar som en biologisk ras, de var ”styrda av sitt biologiska arv” och försöken att omvända eller assimilera judar var både ”meningslösa” och rentav löjligen. De teckningar där ”judiska” karaktärsdrag framträdde redan hos små barn förstärkte kraftigt denna biologiserande bild.¹³⁴ Det gjorde också de skämt som handlade om judiska familjer som konverterat till kristendomen. Skämttidningarna framställde konsekvent dessa konversioner som resultatet av ekonomiska överväganden hos familjerna i syfte att göra det lättare för dem att tjäna pengar, och skämten gick ut på att också konverterade judar fortsatte att bete sig som just judar.¹³⁵

Exakt hur länge antisemitiska skämtteckningar förekom i Sverige är inte helt lätt att avgöra. Anderssons undersökning slutar 1930, vid en tidpunkt då skämtpressens glansdagar var över. Historikern Per Hammarström har dock visat att på lokal nivå kunde teckningar med antisemitiska stereotyper publiceras längre än så. I Sundsvallstidningarna Gadden och dess bilaga Lutfisken förekom giriga och vilt gestikulerande ”judar” med stora näsor och uppåtvända handflator fram till andra världskrigets slut.¹³⁶

¹³³ Andersson 2000, s. 154.

¹³⁴ Andersson 2000, s. 95, 116, 146–157.

¹³⁵ Andersson 2000, s. 224f, 228, 313.

¹³⁶ Hammarström 2007, s. 240–243.

¹³² Andersson 2000, s. 86–132.

Antisemitiska stereotyper på film ca 1920–1940

De visuella koder som användes för att representera ”judar” i dagstidningar och skämtpress hade en anmärkningsvärd seghet, på så sätt att de förblev intakta också när de exporterades in i 1900-talets kanske allra mest slagkraftiga populärkulturella medium – filmen. När judar porträtterades på film under mellankrigstiden, skedde det med hjälp av så gott som exakt samma visuella koder som vi känner igen från skämttidningarnas illustrationer. Nu fick ”juden” ofta spela rollen som filmskurk, framför allt i form av den girige, mörkhårige och kroknäste penningutlånaren eller bedragaren, helt oförmögen att tänka på något annat än ekonomisk vinning.

Antisemitiska stereotyper av detta slag fanns med redan i den svenska stumfilmens storhetsperiod på 1920-talet, då filmer som *Dollarmillionen* eller *Löjen och tårar* innehöll scener där kroknästa judiska pantlånare girigt räknade sina sedlar eller höll upp handflatorna i ”que sais-je”-gesten.¹³⁷ De förändrades inte när talfilmen slog igenom på 1930-talet, ett decennium då Per Olov Qvist bedömer att minst 20 filmer innehåller antisemitiska inslag, dvs. ungefär en tiondel av decenniets samlade filmproduktion.¹³⁸ De flesta filmerna är nu bortglömda, och få svenskar minns i dag Simon i Backabo, Flickorna på Uppåkra eller Kanske en gentleman. Men flera av filmerna var mycket framgångsrika på sin tid. Ett exempel på en stor publikframgång är farsen *Trötte Teodor* från 1931. Där förekom den judiske panthandlaren och penningutlånaren Mosesson, som spelar rollen som bedragare och filmskurk. Mosesson och hans fru – som framställs som fet, ful och fåfäng enligt samma schema som i skämttidningarna – är visserligen döpta och således formellt kristna. Men filmen spelar på samma biologiserande föreställning som i skämttidningarna: judars egenskaper förblir intakta oavsett vilken religion de formellt tillhör. Moses-

son talar fortfarande det ”judiska” låtsasspråk som skämtteckningarna var fyllda med, han håller upp handflatorna i ”que sais-je”-gesten, han är extremt girig och smeker dyrbara halsband med fingrarna och så vidare. Han agerar konsekvent för att lura filmens ”svenske” huvudperson på pengar, men i slutet visar det sig vara Mosesson själv som blivit lurad – på grund av sin egen girighet. Därmed har den sociala ordningen återställts, och ”juden” Mosesson har fått spela rollen som ”den andre”, som filmskaparna har använt för att kontrastera mot den ”svenske” huvudpersonen, som därmed kan framställas som i grunden hederlig.¹³⁹

Liknande stereotyper var centrala också i decenniets kanske allra mest framgångsrika antisemitiska film, nämligen filmatiseringen av Waldemar Hammenhøgs roman *Pettersson & Bendel*. Historien om hur den judiske bedragen Bendel träffar den arbetslöse svensken Pettersson och övertalar denne att delta i en förmlig karusell av inkomstbringande lurendrejerier innehåller en rad av de stereotyper som diskuterats tidigare. Bendels ”judiska” drag framhävs genom svart och krulligt hår, medan Petterssons hår är ljusblont. Bendel får aldrig nog av pengar, medan den ”svenske” Pettersson till slut tycker att det är nog med bedrägerierna och slår sig till ro med en ”svensk” fästmö och börjar leva lagligt. Filmen var en stor framgång. Den fick dessutom goda recensioner, intressant inte minst på så sätt att tidningarna, med undantag för kommunistiska *Ny Dag*, vare sig diskuterade eller uppmärksammade filmens antisemitiska inslag – vilket i sig kanske tyder på att antisemitism vid denna tid endast sågs som antisemitism om den omfattade politiska krav på inskränkningar av judars rättigheter, medan kulturella framställningar inte sågs som antisemitism. En som däremot såg filmens antisemitiska tendens klart och tydligt, och som dessutom uppskattade den, var Nazitysklands propagandaminister Joseph Goebbels. Han klassificerade filmen som ”staats-

¹³⁷ Gustafsson 2007, s. 251–257.

¹³⁸ Qvist 1995, s. 442.

¹³⁹ Wright 1998, s. 14f.

politisch wertvoll” och befriade den från nöjesskatt när den gick upp på tyska biografer.¹⁴⁰

Decenniets sista antisemitiska film, *Panik*, var också den grövsta. Den framställde det tidiga 1930-talets Kreugerkrasch som resultatet av en internationell judisk konspiration, med sitt högkvarter i en judisk butik i Gamla stan i Stockholm.¹⁴¹ Den floppade emellertid rejält, och strax därefter började andra världskriget. Därmed verkar det som om de grova antisemitiska stereotyperna i stort sett försvann från svensk film.¹⁴² Det är dock svårt att säga exakt varför. Kanske innebar världskriget en polarisering, där antisemitiska stereotyper som tidigare setts som ett kulturellt allmängods, alltmer kom att förknippas med nazismen?

Trösklar till kulturens finrum. Angrepp på judiska kulturutövare

Den nationalism som växte fram i Sverige under 1800-talet, och som kraftigt intensifierades vid sekelskiftet 1900, byggde på föreställningar om att det fanns ett svenskt ”folk” med en gemensam etnicitet: en historia, ett språk, en svensk ”kultur”. Sådana föreställningar blev nu starka inte minst inom konsten, musiken och litteraturen: den klassiska musiken började influeras av nordiska folkvisor, konstnärer inspirerades av fornnordisk estetik och så vidare. Dessa konstarter spelade i sin tur en viktig roll för att förmedla och förstärka den etniska nationalismen. Därmed bidrog nationalismen till att inkludera vissa konstnärliga uttryck och vissa konstutövare i en ”svensk” gemenskap. Men som all annan nationalism byggde den samtidigt på att vissa uttryck och utövare utdefinierades som ”icke svenska” och som avvikare i förhållande till den ”svenska” kulturen. Som vi har sett var judar en grupp som på flera sätt kategoriserades som avvikande vid 1800-talets slut och 1900-talets början. Och det var inte en kategori-

seringsprocess som bedrevs endast i den ”folkliga” skämtpressen och liknande media, utan i högsta grad även i intellektuella debatter.

En av de judiska kulturutövare som drabbades hårdast av antisemitiska attacker var poeten och litteraturkritikern Oscar Levertin (1862–1906). Och en av de intellektuella som angrep honom hårdast var den kände kulturpersonligheten Bengt Lidforss (1868–1913), professor i botanik i Lund och en av de första tunga vetenskapsutövare som anslöt sig till den framväxande socialdemokratin. Lidforss samhällsanalys hade länge präglats av ett tydligt rastänkande, och han kunde tala om svenskarna som ett ”enhetligt kulturfolk” som måste skyddas från ”inblandning av fysiskt och andligt underlägsna raser”. Hans kritik mot Levertin hade delvis en politisk bakgrund: Levertin hade tagit Heidenstams parti mot August Strindberg (som själv använt sig av antisemitiska stereotyper i sin bok *Nya riket* från 1882) i 1910-talets ideologiskt laddade ”Strindbergsfej” i tidningarnas kulturspalter. Men när Lidforss gick till offentliga angrepp mot Levertin sågs detta ställningstagande konsekvent genom ett antisemitiskt filter: Levertin var en ”oriental”, en ”judefysionomi” som var instinktivt fientlig mot ”allt som är svenskt i djupare mening”. Levertins ovilja att ta Strindbergs parti – Strindberg uppfattades av Lidforss som en äkta, svensk författare – sågs alltså som ett utslag av judarnas ovilja att vara en del av den svenska kulturen. Men samtidigt kunde Lidforss också skriva att det inte fanns något ”löjligare” än judar som försökte vara svenskt ”nationella”.¹⁴³ Det är ett exempel på ett antisemitiskt ”damned if you do and damned if you do not”- tänkande som skulle drabba fler än Levertin. Liknande antisemitiska attacker riktades exempelvis också mot bildkonstnären Isaac Grünewald under 1910- och 1920-talen.¹⁴⁴

De drabbade särskilt under 1920-talet även den

¹⁴⁰ Qvist 1995, s. 433, 436, 442, 444; Wright 1998, s. 48–58.

¹⁴¹ Qvist 1995, s. 444; Wright 1998, s. 61–66.

¹⁴² Wright 1998, s. 68.

¹⁴³ Tydén 1986, s. 30–35. Lidforss rastänkande och antisemitiska utfall mot Levertin framhålls också i exempelvis Andersson 2000, s. 178f; Blomqvist 2001, s. 28.

¹⁴⁴ Andersson 2000, s. 370–412.

svenske, judiske tonsättaren och musikkritikern Moses Pergament (1893–1977), vilket historikern Henrik Rosengren har visat i en biografiskt upplagd avhandling. Pergament uppfattades som musikalisk modernist, och i den svenska kritiken gavs detta stundtals en ”biologisk” tolkning där modernismen kopplades samman med ”judiskhet”. Dessa sammankopplingar behövde inte vara uttalat negativa mot Pergament, och Rosengren analyserar dem inte som ett utslag av antisemitism utan som ”allosemitism” (en term som diskuterades tidigare i detta kapitel). Det som i grund och botten ifrågasattes var Pergaments förmåga att skriva ”svensk” musik, och hans ”svenskhets” var, med Rosengrens ord, ”tvungen att erövrats och hela tiden förhandlas”. Men allosemitismen kunde slå över i mer handlingsinriktade antisemitiska kampanjer, som när Föreningen svenska tonsättare agerade för att Pergament skulle bli avskedad från sitt arbete som musiksribent på Svenska Dagbladet, eller i form av de anonyma hatbrev som skickades till honom. Pergament blev också hårt angripen av den kände tonsättaren och recensenten Wilhelm Peterson-Berger, som i en artikel 1929 kallade honom för ”utländsk parasit”. Pergament valde den gången att försvara sig handgripligen: han gick hem till Peterson-Berger och slog honom på käften. Det minskade dock inte de antisemitiska attackerna, och en senare så känd antinazist som Torgny Segerstedt skrev sarkastiskt om Pergament att om han inte var beredd att följa ”svenska seder” så var det bäst att han ”återtogade dit, varifrån han kommen är”. Det underförstådda budskapet var att Pergament som jude endast hade villkorlig rätt att vistas i Sverige.¹⁴⁵

Segerstedts uttalande är ett bra exempel på hur även glödande antifascister och antinazister, som senare kraftigt skulle ta avstånd från politiska förföljelser riktade mot judar, kunde ge uttryck för antisemitiska stereotyper och uppfattningar på ”vardags”-nivå eller i kulturdebatten. Den tidigare

nämnde Peterson-Berger är ytterligare ett sådant exempel. Under 1910- och 1920-talen skulle Peterson-Berger flera gånger i sina recensioner sätta likhetstecken mellan musikalisk modernism och ”judiskhet”, och missade sällan ett tillfälle att peka ut musiker eller tonsättare som han ogillade som judar. Också han gav uttryck för uppfattningen att judiska musiker var rotlösa och utan nationell identitet. De kunde därför aldrig fullt ut ge uttryck för ”nationella” musikaliska stilar eller skapa något genuint nytt, utan plagierade och kopierade endast den musik som fanns i det land där de vistades. Men dessa antisemitiska uppfattningar avtog starkt hos Peterson-Berger vid 1930-talets början, när nazisterna växte sig starkare i Tyskland. Och redan omedelbart vid Hitlers maktövertagande tog Peterson-Berger offentligt avstånd från den nazityska regimen, som han ansåg hade störtat ner Tyskland (ett land vars kultur Peterson-Berger annars kände djup samhörighet med) i ett ”otroligt och ofattbart barbari”, där ”all frihet undertrycks” genom en ”sinnessjuk politiks omänskliga ingrepp”.¹⁴⁶

Försök att skapa antisemitiska organisationer ca 1880–1915

Som nämndes tidigare svepte en våg av antisemitism över Europa med start under 1870-talet och fram till sekelskiftet. I bland annat Tyskland ledde denna våg till att politiska rörelser och partier bildades, med diskriminering av judar som främsta krav på sina program. Som Tydén har framhållit, ägde en liknande antisemitisk organisering inte rum i Sverige.¹⁴⁷ Men det berodde, vilket Tydén visar i sin forskning, inte på att det saknades försök i den riktningen. Det förekom verkligen svenska försök att lansera antisemitiska kampanjer, men de kom däremot aldrig att resultera i bestående politiska organisationer med resurser nog att göra avtryck i det partipolitiska landskapet.

¹⁴⁶ Karlsson 2005, s. 55–100, 113–115.

¹⁴⁷ Tydén 1988, s. 259, 274.

¹⁴⁵ Rosengren 2007, s. 178–180, 215–223, 251, 309, 334.

Kampanjerna började under 1880-talet, och organiserades enligt Tydén inom de protektionistiska kretsar där köpmän, handelsmän och butiksinnehavare samlades, med det övergripande målet att bekämpa frihandel och internationell konkurrens (medan de egna företagen beskrevs som fosterländska och nationella). Här anknöt de protektionistiska antisemiterna i hög grad till den etablerade bilden av juden som en internationell finanskapitalist som skapade sin profit genom ohederliga affärsmetoder – även om deras attacker i praktiken oftast riktade sig mot de mycket fattiga judiska gårdfarihandlare som nyligen migrerat från Östeuropa, och som diskuterats i tidigare avsnitt.

Under decenniet såg två organisationer med antisemitiska krav på sina program dagens ljus. Den ena var Svenska antisemitiska förbundet, som bildades år 1889 under ledning av August Skarin och med dennes tidning *Den svenske arbetaren* som språkrör. Skarin var inspirerad av den organiserade antisemitiska rörelse som växte fram i Tyskland under ledning av hovpredikanten Adolf Stöcker, och han ansåg exempelvis att judiska affärer borde bojkottas. Han förklarade också, på ett sätt som ofta varit typiskt för antisemitismen, en rad till synes motstridiga fenomen som ett resultat av judiska konspirationer. Socialismen var judarnas verk, och Skarin såg sin rörelse som ett försök att vända arbetarnas intresse bort från den växande socialdemokratin. Men kapitalismen var också judarnas fel, och i likhet med 1850-talets "rabulistpress" försökte han att, med Håkan Blomqvists ord, "kanalisera den folkliga antikapitalismen i antisemitisk riktning".¹⁴⁸

Skarins organisation kom dock aldrig att få några större framgångar.¹⁴⁹ Mer inflytelserik blev *Sveriges allmänna handelsförening* (SAH), som grundades redan 1883. Den föreningen drev givetvis inte bara antisemitiska krav. Men det var SAH och dess ordförande Per Emanuel Lithander, riksdagsledamot

från 1885 och flera decennier framåt, som i hög grad låg bakom de begränsningar av judiska migranternas gårdfarihandelsrättigheter som diskuterades i tidigare avsnitt. Särskilt Lithander fortsatte sina antisemitiska kampanjer i riksdagen flera år in på 1900-talet. Så kunde han 1907 i en riksdagsdebatt beskriva judarna som en "liga" med mål att "bekräfta det kristna samhället". Därmed knöt han an till den ständigt återkommande myten om den judiska världskonspirationen. Men vid det här laget hade Lithanders argumentation också börjat influeras av rena rasföreställningar: "judeinvandringen" riskerade dessutom, ansåg han, att leda till det svenska folkets "degenerering".¹⁵⁰

SAH fick snart eldunderstöd av ytterligare en organisation med liknande agenda, nämligen Sveriges minuthandlares riksförbund (SMR). SMR lyckades 1911 få audiens hos kung Gustav V, och överlämnade då en petition med krav på att de judiska migranterna från öst skulle utvisas och att inte ens judar med svenskt medborgarskap skulle få bedriva gårdfarihandel. Petitionen innehöll en provkarta över flera antisemitiska stereotyper med lång kontinuitet, och spelade särskilt på föreställningarna om det judiska maktövertagande och judars oförmåga att assimileras: judar utförde inget produktivt arbete utan bedrev endast "utsugning" av det svenska folket, samt utgjorde en "stat i staten" som endast såg till sina egna intressen och strävade efter att göra Sverige till ett av judar "behärskat och utsuget land". I organisationens tidning *Köpmannen* fortsatte attackerna under 1910-talet, och färgades då alltmer av idéer om ras, till exempel genom att judarna beskrevs som ett "främmande blod".¹⁵¹

SAH och SMR slogs samman till *Köpmannaförbundet* 1918. Även om attackerna därefter verkar ha avstannat, fanns antisemitismen kvar som en underström inom organisationen. Den kom att blossa upp igen vid 1930-talets början, då många

¹⁴⁸ Blomqvist 2006, s. 286–290.

¹⁴⁹ Tydén 1988, s. 259, 275.

¹⁵⁰ Hammar 1964, s. 54; Tydén 1988, s. 264, 267, 269.

¹⁵¹ Hammar 1964, s. 52; Tydén 1988, s. 268f.

småhandlare upplevde att de utsattes för konkurrens från nya varuhuskedjor, framför allt de så kallade Epa-varuhusen. Kedjan hade skapats av en judisk företagare, och i sina kampanjer mot Epa-varuhusen anknöt tidningen *Köpmannen* till samma myt om den internationella judiska konspirationen som under 1910-talet. I en ledarartikel 1934 anklagades Epa-kedjan för att ”befinna sig i judiska händer” och styras av ”samma ras, som i flera länder behärskar detta slag av affärer”. Epa-varuhusen motarbetades också av fascistiska och nazistiska grupperingar vid samma tid, som i likhet med Köpmannaförbundet uppmanade till bojkotter av den ”judiska” firman.¹⁵²

De antisemitiska organisationsförsöken fortsatte efter första världskriget. Nu radikaliserades de kraftigt och fick ett starkt ökat inslag av idéer om ”ras”. Och även om de inte lyckades samla några stora skaror av medlemmar i ett europeiskt perspektiv, så utvecklade de en betydande verksamhet och vissa av medlemmarna kom senare att gå vidare och bli aktiva i de framväxande svenska fascistiska och nazistiska rörelserna. En av de mindre föreningarna var *Organisationen Svenske*, bildad i Malmö 1923. Den samlade omkring 200 medlemmar – som var tvungna att intyga att de var av ”arisk ras” – och publicerade bland annat en förteckning över judiska butiker i Malmö, i syfte att få människor att bojkotta dem.¹⁵³ Föreningen var kortlivad, men visade att antisemitiska rörelser nu utvecklat mer propagandistiska och aggressiva politiska aktionsformer än vad som kännetecknat de äldre handels- och köpmannasammanslutningarna. Mer framgångsrik blev *Svenska antisemitiska föreningen*, grundad i Göteborg 1923 och med aktivitet fram till 1931. Föreningen leddes i praktiken av den hårdföre antisemiten Barthold Lundén, som samtidigt gav ut den grovt antisemitiska tidningen *Vidi*. När föreningen var som störst mobiliserade

den någonstans runt 1000–1500 medlemmar, och den drev renodlat politiska antisemitiska kampanjer där kravet i praktiken var en återgång till judereglementets dagar: judar skulle ej få arbeta inom rättsväsendet och köras ut ur riksdagen och andra parlamentariska församlingar. Dessutom skulle äktenskap mellan judar och icke-judar förbjudas. Det kravet motiverades nu med renodlade rasargument: det svenska folkets ras fick inte ”förorenas och förjudas”. Propagandistiskt utvecklade föreningen stor aktivitet med flera spektakulära aktionsformer: offentliga möten anordnades, flygblad delades ut utanför det påstått ”judiska” varuhuset NK i Stockholm, och förteckningar över judiska göteborgsfirmor publicerades med krav om bojkott. Dessutom spelade man en viktig roll för att sprida internationell antisemitisk litteratur, exempelvis Henry Fords bok *Den internationelle juden* och *Sion vises protokoll*, ett dokument som utgav sig för att vara judarnas hemliga plan för världsherravälde, men som i själva verket var en förfälskning producerad av den ryska säkerhetspolisen vid 1900-talets början. Föreningen var något av en plantskola för blivande nazister, och flera personer gick runt år 1930 vidare till de framväxande svenska nationalsocialistiska partierna.¹⁵⁴

Elof Eriksson och ”Nationen”

Det allra mest extrema försöket att etablera en svensk politisk, antisemitisk rörelse under mellankrigstiden kan dock klassificeras som något av ett enmansprojekt. Den som drev det var Elof Eriksson, som från 1925 och ett par decennier framåt var redaktör för den exceptionellt antisemitiska tidningen *Nationen*. Eriksson började sin politiska bana som aktivist i 1910-talets framväxande bonderörelse, en rörelse som i sig hade en del inslag av såväl rastänkande som antisemitism, vilket framgår i kapitel 11. Han behöll en hel del av bonderörel-

¹⁵² Fredriksson 1998, s. 58–61, 87.

¹⁵³ Tydén 1988, s. 275.

¹⁵⁴ Löw 2004, s. 13; Tydén 1988, s. 276–279.

sens tankegods också efter att han vid 1920-talets mitt lämnat rörelsen: kritiken mot allt som kunde uppfattas som ”modernt” i kulturen, motståndet mot ”sedeslöshet” och viljan att återupprätta vad han såg som en kristen moral, antikommunismen och tron att bönderna utgjorde samhällets kärna. Men i Erikssons världsuppfattning kopplades alla dessa politiska frågor till vad han uppfattade som den internationella judendomen och dess konspiratoriska strävan att ta över världen – genom att exempelvis kontrollera Frimurarorden eller genom det svenska medieföretaget Bonniers. Det som Eriksson såg som negativt i samhället beskrev han också som ”judiskt”, och allt han såg som positivt beskrev han som *hotat* av judarna.¹⁵⁵

Eriksson var en solitär, och han stod utanför de nazistiska och fascistiska partierna. Faktum är att han stundtals fick kritik till och med från nazistorganisationer för att hans antisemitism var alltför extrem. Som Lena Berggren påpekar var den svenska nazismen förvisso antisemitisk, men antisemitismen var aldrig nazisternas enda politiska projekt.¹⁵⁶ För Eriksson däremot var antisemitismen ett projekt som var överordnat alla andra politiska mål. Det projektet drev han inte bara i Nationen – vars upplaga vid 1930-talets mitt bör ha legat på mellan 7000 och 8000 exemplar – utan också genom förlagsverksamhet. Han bedrev dessutom en privat registreringsverksamhet av svenska judar. 1939 och 1941 gav han ut det märkliga tvåbandsverket *Semi-Gotha*, av Berggren beskrivet som en ”släktkatalog” över svenska judar i syfte att visa vilket oproportionerligt stort inflytande de hade på olika samhällsområden.¹⁵⁷

Nationens upplagesiffror visar att Erikssons antisemitiska verksamhet inte kan betecknas som betydelslös. Men sitt verkligt stora inflytande fick han, paradoxalt nog, kanske egentligen först efter andra

världskriget. Eriksson fortsatte, om än med mindre intensitet, sitt antisemitiska skriftställarskap och gav så sent som 1962 ut boken *Världskulturer*, enligt Berggren präglad av ”rasmystik”. Då var Eriksson sedan länge en bortglömd gestalt i offentligheten i stort. Men i den nynazistiska rörelse som formades under efterkrigstiden fick han gradvis allt större status, och han utgjorde därmed en av länkarna mellan 1930-talets ultranationalistiska, antisemitiska idémiljöer och nynazismen.¹⁵⁸

Bilden av ”judebolsjevismen”. Antisemitiska tolkningar av kommunismen

En röd tråd i antisemitismens historia är myten om den ”judiska världskonspirationen”. Myten har, vilket visas flera gånger i detta kapitel, haft en stark förmåga att kunna kopplas samman med två motstridiga föreställningar: å ena sidan tanken att judarna kontrollerar kapitalismen, å andra sidan tanken att judarna ligger bakom revolutionära rörelser.

Den senare sammankopplingen kom att göras inte minst i samband med det svenska samhällets reaktioner på en av 1900-talets mest inflytelserika händelser – bolsjevikernas oktoberrevolution i Ryssland 1917, och på den sovjetunion och den internationella kommunistiska rörelse som revolutionen gav upphov till. När Lenins kommunister grep makten och påbörjade sin omvandling av det ryska samhället, tvingade det fram ställningstaganden på hela det svenska politiska fältet. Hur skulle revolutionen påverka Sverige? Kunde samma sak hända här? Så formulerades frågorna inom borgerligheten, som såg med skräck och avsky på revolutionen. Inom arbetarrörelsen kunde frågan dessutom formuleras: borde samma sak, eller något liknande, hända här? Den frågan var en av flera anledningar till socialdemokratins stegvisa splittring i en reformistisk del, som anslöt sig till den parlamentariska

¹⁵⁵ Berggren 2014, s. 102, 118f, 131, 138f, 144, 148, 170.

¹⁵⁶ Berggren 2014, s. 116, 324.

¹⁵⁷ Berggren 2014, s. 105, 112f, 123.

¹⁵⁸ Berggren 2014, s. 127, 167.

demokratin, och en mer revolutionär och från 1920-talets första år uttalat kommunistisk del.

Dessa ställningstaganden var generellt naturligtvis inte präglade av antisemitiska föreställningar. Men det fanns också sådana inslag i diskussionerna bland de antikommunister som motsatte sig revolutionen. Håkan Blomqvist, som nyligen behandlat frågan, har fällt omdömet att de till och med ”ingick relativt allmänt i motrevolutionära föreställningsvärldar” under åren runt 1920, även om de formulerades ”längs en glidande skala, från okommenterade konstateranden till nedsättande formuleringar eller varningsord”.¹⁵⁹

Blomqvist använder, med inspiration av Henrik Rosengren, den terminologiska uppdelning i ”allosemitiska” och ”antisemitiska” yttranden som diskuterades tidigare i kapitlet. Bland allosemitiska yttranden i samtida tidningskrönikor, böcker och reseberättelser hittar han exempelvis en rad påpekanden om att flera ledande bolsjevikar var judar. Dessa omnämnanden behövde inte framställa det påstådda höga inslaget av judar som något negativt, men de bidrog likväl till att skapa bilden av ”judisk egenart eller annorlundahet” som hade stark potential att underblåsa och förstärka rent antisemitiska tolkningar.¹⁶⁰

Sådana fanns nämligen också. Åren 1919–1924 publicerades exempelvis förfalskningen Sion vises protokoll på svenska, och ett ansett förlag som Almqvist & Wiksell gav ut Henry Fords Den internationelle juden. I båda dessa skrifter förekom uppräknningar av judiska bolsjevikar, vilket sågs som ett bevis på hur den internationella judiska världskonspirationen nu valt att använda kommunismen som ett av sina redskap för att ta över världen. Också i dagspressen kunde dessa föreställningar nu blandas samman, som när konservativa Stockholms Dagblad skrev om kommunistiska revolutionsplaner i Berlin som en ”judeinvasion österifrån”. Men

föreställningarna fick ett anmärkningsvärt genomslag också bland svenska, polisiära myndigheter. I efterdyningarna av de ryska revolutionerna kom en rad ryska flyktingar till Stockholm. 1920 upprättade den svenska generalstabens ”polisbyrå” en särskild dossier över ”ryska judar misstänkta för bolsjevikpropaganda”, där de samlade detaljerad personinformation om ca 50 flyktingar bosatta i Stockholm.¹⁶¹ Och 1921 gjorde den svenska säkerhetspolisen ett studiebesök i tyska Bayern, där de blev märta imponerade av den tyska polisens övervakning av revolutionära aktivister. Men inte bara det, de utskickade säkerhetspoliserna sammanfattade sina lärdomar från Bayern på följande sätt, när de hemkomna till Stockholm skrev en rapport om sina upplevelser:

*Det torde näppeligen numera kunna bestridas, att det var judar som planlade och ledde revolutionen i Ryssland, Tyskland och Ungern. Detta såväl som det förhållandet, att judarna stå i spetsen för arbetet på en tilltänkt världsrevolution, är även bevisat.*¹⁶²

Exemplen i Blomqvists studie är framför allt hämtade från borgerlig offentlig debatt. Men som kommer att framgå i kapitel 11 så finns det också exempel på att antisemitiskt färgade avståndstaganden från kommunismen kunde uttryckas även inom den socialdemokratiska arbetarrörelsen vid 1920-talets början.

Religionskritik eller antisemitism i förklädnad? ”Skäktningsdebatten”

Denna rapport kommer flera gånger att lyfta fram exempel på hur forskningen har haft svårt att beskriva och tolka debatter som rör reglerandet av vilka religiösa sedvänjor som bör tillåtas i det svenska samhället. Problemet handlar om var gränsen går för en legitim kritik av religiösa sedvänjor eller sättet på vilket de tillämpas, och i vilken mån rasistiska eller, i det här fallet antisemitiska, före-

¹⁵⁹ Blomqvist 2013, s. 87, 169.

¹⁶⁰ Blomqvist 2013, s. 75, 78, 84–86, 99.

¹⁶¹ Blomqvist 2013, s. 53–55, 87, 112–115, 126f, 172.

¹⁶² Rapporten har citerats i Blomqvist 2013, s. 175; Lööv 2004, s. 321f.

ställningar kan föras fram med en religionskritisk täckmantel. Ett exempel på problemet är debatten om så kallad ”skäktning”, dvs. slakt som sker enligt vissa judiska, religiösa traditioner, under framför allt 1920- och 1930-talen. Det var en debatt där redan samtidens debattörer ansåg att det var svårt att se var gränserna gick mellan den övergripande diskussionen om slaktmetoder och djurskydd och antisemitiska kampanjer.

I riksdagen lades motioner om förbud både mot skäktning och mot vissa andra slaktmetoder från och med 1903 och flera decennier framåt. Men det var under 1920- och 1930-talen som debatten var intensivast, och till sist också resulterade i att slaktmetoden förbjöds genom ett riksdagsbeslut 1937. Det var en debatt som enligt forskaren Michael F Metcalf präglades av ”considerable elements of anti-semitic rhetoric”.¹⁶³ Det är ett påstående som inte är alldeles lätt att värdera, eftersom Metcalf aldrig definierar vad han menar med antisemitism. Utan en definition blir det svårt att avgöra vilka typer av argument som innebär antisemitism, och vilka som inte gör det. De tydligaste empiriska exempel som Metcalf lyfter fram är två riksdagsmotioner från 1934. I den ena ska socialdemokraten Carl Lindhagen ha ställt judar i kontrast till ”the white race”, och senare i debatten ha hävdat att om judarna inte accepterade ett skäktningsförbud så fick de helt enkelt lämna landet. I den andra ska bondeförbundaren Otto Wallén, vars tydliga antisemitiska ställningstaganden i den samtida migrationspolitiska debatten kommer att lyftas fram i senare kapitel, ha påstått att judarna måste anpassa sig till den kristna kulturen, och att det endast var positivt om ett skäktningsförbud fick dem att lämna landet.¹⁶⁴ Särskilt i det senare fallet är det uppenbart att argumenten mot skäktning inte i första hand handlade om djurrättsfrågor, utan präglades av antisemitism. Men det bör samtidigt framhållas att Metcalf inte visar att

¹⁶³ Metcalf 1989, s. 46.

¹⁶⁴ Metcalf 1989, s. 40–43.

Walléns argument inte var representativa för riksdagsdebatten i stort.

Andra forskare har dock presenterat ytterligare empiriska belägg. Lars M Andersson har visat att *Nordisk slakteri- och charkuteritidning* redan 1902 motiverade sitt ställningstagande mot skäktning med hjälp av antisemitiska stereotyper; judar sågs inte bara som ansvariga för den påstått plågsamma skäktningen, de framställdes också som att de njöt av att få utöva slaktmetoden. Och 1927 innehöll både tidningen *Socialdemokraten* och Livsmedelsarbetareförbundets tidskrift ställningstaganden mot skäktning som åtföljdes av illustrationer där judar tecknades med hjälp av ”rasmarkörer” i den ovan diskuterade antisemitiska bildtraditionen och gavs namn som ”Moses”.¹⁶⁵

”Arierbevisen” och ”ariseringskampanjerna” mot svenska företag

Trots den antisemitism som kom till uttryck såväl inom populärkulturen som inom vissa politiska rörelser under första halvan av 1900-talet, infördes aldrig någon särlagstiftning eller andra diskriminerande förordningar riktade mot svenska judar. Inte heller slog idéerna om ”ras” igenom i lagstiftningen. I svensk lagstiftning sågs judar som en uteslutande religiös grupp. Det uttryck som förekom var ”mosaisk trosbekännare”, och det syftade på en medlem i en ”mosaisk”, dvs. judisk, församling. I samma ögonblick som en person lämnade en sådan församling för att exempelvis gå över till ett kristet samfund upphörde hen också att i myndigheternas ögon vara ”mosaisk trosbekännare”.

Men i två fall har forskningen hävdat att en ”raslig” definition av ”jude” ändå kom att präglade civilrättsliga och ekonomiska förhållanden i Sverige, i ena fallet med aktivt stöd av svenska myndigheter, i andra fallet trots myndigheternas motstånd. I inget

¹⁶⁵ Andersson 2000, s. 200; Blomqvist 2001, s. 77–80.

av fallen handlade det om initiativ som emanerade från Sverige. Det handlade i stället om hur Sverige hanterade krav som riktades från Nazityskland, som 1935 infört de antisemitiska Nürnberglagarna. Enligt dessa spelade det ingen roll vilken religion en person tillhörde. Judar definierades i stället just som en biologisk ras, och det slogs fast att jude var den som härstammade från minst tre (i rashänseende) judiska far- eller morföräldrar, eller från två judiska föräldrar. Dessa bestämmelser kom att få konsekvenser också i Sverige.

I det första fallet, som undersökts av kyrkohistorikern Anders Jarlert, handlar det om äktenskapslagstiftning. Den nazityska regimen utfärdade snabbt regler som förbjöd äktenskap mellan tyska "arier" och judar – definierade utifrån Nürnberglagarnas biologiska härstamningskriterier. Det innebär att varje tysk medborgare som ville gifta sig var tvungen att kunna bevisa att han inte härstammade från judar. Bestämmelserna ställde svenska myndigheter – framför allt då landsarkiv och Svenska kyrkan, i dess egenskap av lysningsförrättare och ansvarig för kyrkobokföringen – inför två sorters problem. För det första började allt fler tyskar vända sig till landsarkiven för att få intyg som bevisade att de inte hade några judar i sin släkt. Den svenska kyrkobokföringen var offentlig, och enligt offentlighetsprincipen var arkiven skyldiga att lämna ut efterfrågade uppgifter. För det andra fanns det tyska medborgare bosatta i Sverige (eller uppehållande sig där i egenskap av flyktingar). Om dessa ville gifta sig i Sverige, så var svenska myndigheter enligt en internationell konvention undertecknad i Haag 1902 skyldiga att pröva deras rätt att ingå äktenskap enligt lagen i deras hemland, dvs. efter det tyska äktenskapsförbudet mellan judar och "arier" och efter Nürnberglagarnas definition av "jude".¹⁶⁶

Sverige hade kunnat agera som Nederländerna, som också undertecknat 1902 års konvention, och helt enkelt informerat om att svenska register inte

innehöll anteckningar om personers "ras" – den svenska folkbokföringen antecknade ju endast om någon var "mosaisk trosbekännare", dvs. religionstillhörighet. Men så skedde inte. I stället genomfördes en process, där myndigheterna så att säga översatte den tyska rasdefinitionen till att bli kompatibel med den svenska, på religiös grund ordnade, kyrkobokföringen – vilket den ju egentligen inte var. Tidigare arkivvetenskaplig forskning har exempelvis visat att Uppsala landsarkiv utfärdade ca 1000 arierbevis, de flesta före 1939. När arkivet gjorde det, undersökte dess arkivarier själva aktivt om den sökandes förfäder varit döpta och/eller gått till nattvarden, och i sådana fall intygades det att de var "arier". I pastorsämbetenas äktenskapshandläggning togs ytterligare ett steg. För att förenkla handläggningen, utfärdade Utrikesdepartementet 1937 ett särskilt formulär som pastorsämbetena kunde låta tyska medborgare, som ansökte om att få gifta sig i Sverige (eller svenskar som ville gifta sig med en tysk), underteckna. I formuläret skulle den sökande på heder och samvete intyga att "ingen av mina far- eller morföräldrar tillhört den judiska rasen eller religionen". Jarlert, som är starkt kritisk till hur myndigheterna hanterade frågan, skriver att därmed "gjorde nationalsocialistisk rättspraxis – genom ett administrativt beslut på UD:s rättsavdelning – sitt intåg på Svenska kyrkans pastorsexpeditioner". Klart är, att svenska myndigheter genom detta beslut övertog en "raslig" definition av "jude" och började agera utifrån den inom en del av äktenskapslagstiftningens område, trots att en sådan definition egentligen stred mot svensk administrativ praxis när det gällde judar. Enligt anteckningar i UD:s arkiv undertecknade minst 430 par denna "arierförsäkran" fram till andra världskrigets slut.¹⁶⁷

Arierförsäkringen infördes helt utan offentlig debatt och utan offentliga protester.¹⁶⁸ En annan tysk "arise-

¹⁶⁷ Jarlert 2006, s. 31–33, 53, 56–58, 69f.

¹⁶⁸ Undantaget utgjordes av Malmöprästen Albert Lysander, som tidigt skrev en debattartikel till Svenska Dagbladet där han protesterade mot de tyska försöken att förbjuda äktenskap mellan olika "raser"

¹⁶⁶ Jarlert 2006, s. 9, 19f.

ringsåtgärd” som däremot väckte offentlig diskussion i Sverige, var naziregimens införande av förbud för tyska företag att handla med utländska firmor som ansågs ha ”judiskt” inflytande. Politiken syftade ytterst till att helt utestänga judar från ekonomin inte bara i Tyskland, utan i hela Europa. Dess konsekvenser i Sverige har undersökts av Sven Nordlund och Göran Blomberg. Framför allt från 1938 och framåt kom såväl det tyska konsulatet som enskilda tyska företag att begära in upplysningar om huruvida judar var ägare, styrelsemedlemmar eller anställda i ett stort antal svenska företag. I synnerhet riktades förfrågningarna till svenska upplysningsbyråer, motsvarande våra dagars kreditupplysningsfirmor. Men redan i december 1938 avslöjades förfrågningarna av svenska tidningar. Tidningen Social-Demokraten brännmärkte kampanjen som ett ”tyskt krig mot Sveriges judar”, och utrikesminister Rickard Sandler var snabbt framme med ett offentligt uttalande, där han fördömde de tyska försöken att ”överflytta till ett grannland tillämpningen av en specifikt tysk lagstiftning” som dessutom var ”för det allmänna rättsmedvetandet stötande”. Utrikesministern uppmanade också svenska företagare att inte lämna ut de begärda upplysningarna, och Sverige protesterade också genom formella diplomatiska kanaler. Tyskland brydde sig inte om de svenska protesterna, och från 1941 intensifierades ariseringsförsöken. Från och med då kunde tyska varuleverantörsfirmor kräva att deras svenska kunder skrev under ”edliga förklaringar”, där de intygade att de ”i och för uppbyggandet av ett judefritt Europa” förband sig att ”varken direkt eller indirekt leverera några varor från Edert företag till judiska firmor”.¹⁶⁹

Men hur ställde sig svenska företag till de tyska förfrågningarna? Lämnade de ut uppgifter om vilka av deras anställda som var judar? Avskedade de judisk personal? Eller följde de Slanders uppmaning att vägra anpassa sig till nazisternas drömmar om

(vilkas existens Lysander i och för sig inte förnekade). Men hans artikel refuserades och kom aldrig till allmänhetens kännedom. Se Jarlert 2006, s. 11–16, 26, 35.

¹⁶⁹ Nordlund 2005, s. 576, 578, 582f, 590–593, 596f, 602–606.

ett ”judefritt” Europa? Forskningen ger inget tydligt svar, och det verkar som om reaktionerna var blandade. Det fanns företag som öppet visade motstånd, som när ett antal Stockholmsfirmor gick samman och tillsammans bestämde sig för att de konsekvent skulle svara tyskarna att deras personal kort och gott var ”svensk”, oavsett om de hade judiska anställda eller inte. Sven Nordlunds slutsats är att denna typ av motstånd dominerade, och han framhåller att de tyska myndigheterna överlag såg ariseringsförsöken i Sverige som misslyckade.¹⁷⁰ Göran Blomberg har målat upp en delvis annan bild. Han har gått igenom ett ovanligt källmaterial, nämligen avskrifter och kopior av de brev som den svenska säkerhetstjänsten i all hemlighet öppnade och läste under andra världskriget. Redan säkerhetstjänsten noterade i en rapport att det inte alls var ovanligt att svenska företag lämnade ut de begärda upplysningarna till Tyskland, och Blomberg drar efter sin genomgång slutsatsen att det är ”uppenbart att åtskilliga svenska företagare och affärsmän visade stor beredvillighet att gå de tyska kraven till mötes när de anade att det kunde leda till goda affärer”. Så skrev en Borås-företagare till ett tyskt företag 1941: ”Jag sänder Eder härmed kundlistan tillbaka och har antecknat vilka av kunderna, som äro ariska”. Och en pälshandlare i Stockholm skrev samma år: ”Vår firma är rent arisk och det finns, Gud vare tack, inte en droppe judiskt blod i den”. Nu är Blombergs källmaterial inte representativt: det är ju per definition endast företagare som över huvud taget har svarat på de tyska förfrågningarna som blir synliga i brevkontrollen. Inte heller är det enkelt att avgöra i vilken mån de företagare som lämnade ut uppgifter om judiska kunder till tyskarna styrdes av djupa, antisemitiska övertygelser eller av krass ekonomisk beräkning. Konsekvenserna för de judiska företagare som angavs blev dock, som Blomberg skriver, ”under alla omständigheter desamma”.¹⁷¹

¹⁷⁰ Nordlund 2005, s. 587, 597, 603.

¹⁷¹ Blomberg 2003, s. 19, 83, 97–102, 122. Citaten som redovisas här är

Vad hände med de religiösa antisemitiska föreställningarna?

Det har tidigare framgått att debatten om judarnas ställning i det svenska samhället under 1700-talet och det tidiga 1800-talet innehöll en hel del religiöst färgade, antisemitiska föreställningar, även om de inte var så vanliga som man kanske hade kunnat förvänta sig i ett samhälle präglad av den lutherska enhetskyrkan. Men de fanns där: judarna hade dödat Kristus, de var drabbade av ett gudomligt straff och de hatade kristendomen. Vi har också sett hur antisemitiska föreställningar från 1800-talets mitt alltmer kom att färgas av föreställningar om "ras", som i teorin borde ha gjort de religiösa argumenten obsoleta. Och om en jude av biologiska skäl inte kunde upphöra att vara en jude genom religiös omvändelse till kristendomen, borde inte de religiösa argumenten då också försvinna ur den antisemitiska föreställningsvärlden?

Ett intressant resultat, som flera forskare har kommit fram till, är att den utvecklingen inte ägde rum. Även om det är ett rimligt antagande att de religiösa antisemitiska föreställningarna minskade i intensitet från 1800-talets slut och framåt, är det alltså viktigt att konstatera att de inte försvann, och det går inte att se något tydligt brott när de entydigt ersattes av "ras"-antisemitism. De var i högsta grad närvarande i de artiklar som den antisemitiske redaktören Mauritz Rydgren skrev i Uplands-Posten runt sekelskiftet 1900.¹⁷² Och Henrik Bachner har kommit fram till att exempelvis idén om att judarna var drabbade av Guds straffdom fanns närvarande inom den kristna idédebatten så sent som under 1930-talet.¹⁷³ Den tidigare nämnde Elof Erikssons antisemitiska tidning *Nationen* byggde vid samma tid också på vad som har beskrivits som en "religiöst grundad antisemitism" där judendomen sattes i motsatsställning till kristendomen lika mycket som till

en föreställd arisk eller germansk ras.¹⁷⁴ En liknande antisemitism fanns inom den lilla organisationen Kyrkliga Folkpartiet, en rörelse som kan räknas in i mellankrigstidens ultranationalistiska och antidemokratiska miljö. Partiet kunde föra fram aggressiva antisemitiska påståenden, men betraktade inte judar primärt som en ras. Tvärtom betonade partiet att en jude upphörde att vara en jude om hen lät döpa sig och alltså övergick till den kristna religionen.¹⁷⁵

Dessa påståenden fanns också närvarande inom delar av Svenska kyrkans missionsverksamhet, vilket Anna Besserman har visat i en studie av *Svenska Israelmissionens* utgivna skrifter under perioden 1900–1950. Israelmissionens inställning till judar rymde visserligen en stor komplexitet. Man såg judar som ett folk, och detta folk hade fått ett löfte från Gud som en dag skulle uppfyllas. Därför ställde man sig också försiktigt positiv till sionismen, dvs. den framväxande judiska nationalismen. Men förutsättningen för att Gudslöftet skulle uppfyllas var att judarna erkände Jesus som Messias, och missionens mål var att omvända judar till kristendomen. Antisemitismen kunde, enligt Besserman, stundtals bli "kopiöst förekommande" i missionens skrifter, och här fanns det gott om religiösa argument: Judarna bar på Guds straffdom så länge som de förkastade Kristus, judarna "hatade" de kristna, de var fanatiska och intoleranta – ett måhända något paradoxalt argument från en förening med det uttalade målet att få judar att sluta vara judar. Men också inom Israelmissionen förekom det även såväl rastänkande som antisemitiska argument av mer världslig natur: judarna var kosmopoliter och visade ingen lojalitet med de länder där de fick bo, de kontrollerade stora delar av pressen och finansväsendet och deras påstått stora inflytande sågs som ett problem.¹⁷⁶ En liknande ambivalens i Israelmissionens verksamhet fanns under andra världskriget. Israel-

Blombergs översättningar från tyskan.

¹⁷² Tydén 1988, s. 263, 275.

¹⁷³ Bachner 2009, s. 320.

¹⁷⁴ Berggren 2014, s. 119.

¹⁷⁵ Berggren 2014, s. 84f; Löw 2004, s. 327.

¹⁷⁶ Besserman 1991, s. 53, 55f, 58–63, 68f, 72, 77.

missionen bedrev då ett ganska omfattande arbete för att rädda människor undan Förintelsen, bland annat genom att se till att de fick en fristad i Sverige. Missionen samlade också in information om den utrotning av Europas judar som nazisternas och deras allierade hade satt i gång. Men det var judar som omvänt sig till kristendomen som man inriktade sig på att hjälpa, och man markerade att ett sätt för de troende judarna att slippa förföljelser var att överge den judiska religionen (vilket de tyska nazisterna, som såg judar som en biologisk ras, knappast hade brytt sig om).¹⁷⁷

Försvunnen eller övervintrad? Antisemitismen efter andra världskriget

De svenskar som läste sina dagstidningar ordentligt hade redan 1942–1943 möjlighet att se att något fruktansvärt höll på att hända med de europeiska judarna, och att en stor del av dem utsattes för någon form av organiserat dödande. En som tidigt varnade för att Förintelsen pågick var den tidigare flitigt omnämnde Hugo Valentin, som redan 1942 skrev om det som skedde i tidningsartiklar. Och han var inte ensam: flera riksdagsledamöter talade under år 1943 öppet om ”förintelseåtgärderna” och om de ”speciella avlivningsläger” som nazisterna byggt upp.¹⁷⁸ Men det var först i och med krigsslutet 1945 som journalfilmernas bilder av tyska koncentrations- och dödsläger verkligen spridde en mer detaljerad kunskap om vad som hade hänt. På vilket sätt påverkade avslöjandena om det som senare kom att kallas för Förintelsen förekomsten av svensk antisemitism?

Den som främst har studerat den svenska antisemitismen under efterkrigstiden är Henrik Bachner. Han hävdar i sin bok *Återkomsten från 1999* att antisemitismen visserligen kraftigt avtog efter 1945, men också att brottet inte var så skarpt och tydligt

som man skulle kunna tro, och att flera viktiga antisemitiska stereotyper senare skulle dyka upp igen, men i andra sammanhang och i delvis modifierade former än de före 1945.

Det verkar exempelvis ha tagit flera år innan insikterna om Förintelsen verkligen sjönk in och gjorde antisemitismen till något tabubelagt. Det visas för övrigt också av Björn Horgbys undersökningar av intervjuer och folkminnesuppteckningar från Norrköping. Där förekom det stereotypiserande uttalanden om judar även efter 1945. Och även om stadsbefolkningen ”förmodligen” fick en allmänt förändrad syn på gruppen så rörde det sig knappast, menar Horgby, om något glasklart brott med tidigare attityder.¹⁷⁹ Och enligt Bachner går det fortfarande under 1940-talet att spåra antisemitiska uttalanden i den svenska pressen, även om dessa inte är representativa för debatten i stort. Bachner lyfter fram pressens reaktioner på mordet på Folke Bernadotte i Jerusalem 1948 som ett exempel. Den absoluta majoriteten av pressreaktionerna innehöll inga antisemitiska stereotyper alls, men i vissa presskommentarer gavs judar som kollektiv skuld för mordet, och judar utmålades som fanatiska, opålitliga och oförsonliga. Men detta var undantag. Under perioden ca 1950–1967 innehöll den svenska debatten exceptionellt få antisemitiska uttryck, och Bachner framhåller att antisemitismen kanske aldrig någonsin varit så diskrediterad som under dessa år.¹⁸⁰

Ett uttryck för diskrediteringen av antisemitismen är införandet av lagen om hets mot folkgrupp. Den lagen är i dag, i vår egen tid, inte tänkt att skydda någon viss grupp mot förföljelser. Men den har en annan tillkomsthistoria. När den infördes var det uttalade syftet med lagen att den skulle användas för att motarbeta just antisemitisk propaganda. Därför är dess tillkomsthistoria och första tillämpning också intressant att studera för den som vill undersöka vad som under 1940-talet och 1950-talet

¹⁷⁷ Frohnert 2008, s. 243, 246–248. Israelmissionens hjälpverksamhet under kriget diskuteras också i Koblik 1987.

¹⁷⁸ Byström 2008, s. 124.

¹⁷⁹ Horgby 1996, s. 166.

¹⁸⁰ Bachner 1999, s. 85f, 148f.

faktiskt räknades som antisemitism, och vad som inte gjorde det.

Det hade funnits förslag om en lagstiftning redan under åren 1942–1943, då flera riksdagsledamöter motionerade om införandet av en lag mot ”rashets” och ”raspropaganda”. Lagen skulle visserligen inte peka ut någon viss grupp som föremål för sådan hets och propaganda, men i debatten kring motionerna blev det tydligt att det var antisemitism som avsågs.¹⁸¹ Socialstyrelsen gjorde i samband med riksdagsbehandlingen ett intressant uttalande i ett remissvar. Styrelsen var positiv till tanken på en lag, men betonade att den inte fick användas för att kriminalisera sakliga diskussioner om ”rasers” olika ”fel och förtjänster”. Det som skulle motarbetas var ”högljudd”, propagandistisk antisemitism.¹⁸² De många stereotyper om judars ”rasegenskaper”, ofta nedvärderande och biologiserande, som florerade i Sverige vid samma tid och (som framgår av kapitlet om migrationspolitik) också förekom inom Socialstyrelsen, betraktades alltså inte som antisemitism. Antisemitism var sådan politisk propaganda för att begränsa judars rättigheter som förekom i Nazityskland, men inte något som utgjorde mer än ett marginellt problem i Sverige. Liknande uppfattningar kom till uttryck också i den fortsatta riksdagsbehandlingen, där motståndarna till förslagen exempelvis kunde hävda att en lag om rashets var onödig eftersom svenskar ändå inte ägnade sig åt antisemitism. Det tog också flera år innan riksdagsförslagen fick resultat. Nya initiativ togs 1946 och 1947, och först genom en lagändring år 1948 blev ”rashets” kriminaliserat genom en särskild paragraf i Strafflagen.¹⁸³

När lagen om hets mot folkgrupp till sist infördes så kom den först att tillämpas mot en enda person. Skriftställaren Einar Åberg var en av få aktörer som under åren efter andra världskriget fortsatte

att sprida den typ av aggressiv, handlingsinriktad antisemitisk propaganda som förekommit under mellankrigstiden. Han bedrev mer eller mindre på egen hand en omfattande verksamhet där han spred antisemitiska flygblad och skrifter, och var en av de första svenska aktörerna som ihärdigt förnekade Förintelsen. Lagen kom därför snart att kallas för ”Lex Åberg” eftersom den i praktiken endast användes mot hans verksamhet: 1960 hade Åberg åtalats sexton gånger.¹⁸⁴

Den revolutionära vänstern och antisemitismen

Bachners viktigaste tes är dock att vissa antisemitiska föreställningar återkom från och med ca 1967, och han hävdar att de gjorde det dels inom vissa kristna organisationer men framför allt inom delar av den framväxande revolutionära, marxistiska vänstern. Den avgörande brytpunkten skedde under junikriget 1967, och från och med nu skulle de antisemitiska stereotyperna föras fram inom ramen för vänsterns och Palestinarörelsens kritik mot Israels agerande och ockupationspolitik. Retoriskt skulle, hävdar Bachner, antisemitismen formuleras med hjälp av en retorik som utgav sig för att vara ”antisjonistisk”.

Bachners slutsatser ledde, när de publicerades år 1999, till en häftig och polariserad debatt. Det kan därför vara på sin plats att mer detaljerat redogöra för vad Bachner faktiskt skrev i sin bok. Han var tydlig med att Israel var en stat ”vars agerande och samhällsutveckling kan kritiseras och fördömas utan att detta på något sätt har med antisemitism att göra”, och att sionismen – betraktad som en av flera nationalistiska rörelser som växte fram under det sena 1800-talet – kan kritiseras på samma sätt som alla andra nationalistiska rörelser. Han betonade också att majoriteten av de Israelkritiska opinionsyttringar som förekommit i Sverige från 1967 och

¹⁸¹ Byström 2008, s. 123f.

¹⁸² Kvist Geverts 2008, s. 246–248.

¹⁸³ Byström 2008, s. 126–128.

¹⁸⁴ Berggren 2014, s. 323; Lööw 2004, s. 125–129.

framåt inte innehållit antisemitiska inslag.¹⁸⁵ Men sådana föreställningar artikulerades också, inte alltid och inte av alla inom den revolutionära vänstern, utan av vissa aktörer, i vissa situationer och i vissa sammanhang. Han sammanfattade grunderna i sin tes på följande sätt:

*Sionismen är en ideologi eller nationell rörelse som kan kritiseras och förkastas på samma sätt som andra ideologier eller uttryck för nationalism. Inte heller är det ett uttryck för judefientlighet att påstå att etablerandet av staten Israel var orättfärdigt och aldrig borde ha ägt rum. Men den antisemitism som växer fram efter 1967 innebar något radikalt annorlunda. Den kritiserade inte sionismen på samma sätt som andra ideologiska eller nationella rörelser. Inte heller angrep den sionismen för vad denna rörelse eller ideologi stod för. I stället attackerades en sionism som i hög utsträckning var en konstruktion vilande på antisemitiska föreställningar och myter. Den nya antisemitismen stannade ej heller vid ett avståndstagande från den judiska statens tillblivelse, utan krävde – utifrån en demoniserande tolkning av sionismen och staten Israel – denna stats utplåning. Detta krav var unikt och riktades aldrig mot någon annan statsbildning, ny eller gammal.*¹⁸⁶

De antisemitiska föreställningar som Bachner ger empiriska exempel på kan delas in i två grupper. Den ena gruppen består av uttalanden som, på ett oreflekterat och inte nödvändigtvis ens medvetet sätt, bygger vidare på de gamla antisemitiska stereotyperna om *juden som kapitalist* samt *den judiska världskonspirationen*. Här formulerades påståenden om att Israels grundande inte hade något med religion och ideologi att göra, ej heller med Förintelsen. I stället hade Israel bildats av ”sionisterna” som ett redskap för det internationella kapitalet. Syftet var att underminera och destabilisera de arabiska folkens socialistiska kamp, och ”sionisterna” kunde lyckas med sitt mål eftersom de kon-

trollerade viktiga delar av västvärldens medier.¹⁸⁷ Så kunde till exempel tidskriften *Palestina-Bulletinen* 1969 skriva att ”zionistiska organisationer utövar en effektiv kontroll över den internationella pressen”, och i en programförklaring från *Palestinakomitéernas Front* 1973 påstods det att Israel grundats för att skapa ”ett område där judiskt kapital kunde investera utan risk för förluster i samband med antisemitiska kampanjer från andra kapitalister”.¹⁸⁸ Den andra gruppen består av teckningar och bilder som bygger vidare på de stereotyper och koder som ända sedan ”rabulistpressens” dagar på 1850-talet använts för att visuellt signalera att någon är ”judisk”. De mest kända exemplen är satirtecknaren Lars Hillersbergs serier och teckningar i tidningen *Puss* i början av 1970-talet. I ett nummer från 1971 medverkade Hillersberg med en serie om Israels bildande, där han framställde ”sionister” på mer eller mindre exakt samma sätt som ”judar” framställdes i den äldre, antisemitiska bildtraditionen: de tecknades med groteska kroknäsor och fylliga läppar, och klamrade sig girigt fast vid penningpåsar. I en satirteckning av den amerikanske utrikesministern Henry Kissinger 1973, som då skulle motta Nobels fredspris, inkorporerade han ännu fler inslag ur samma tradition. Kissinger framställdes som kroknäst, slog ut med handflatorna i den klassiska ”que sais-je”-gesten och pratade samma ”judiska” påhittade språk som förekom i skämttidningarna runt sekelskiftet 1900: ”Jak fixa fred zwischen Israel und dem jeffa araber. Ja, få 100 präsident af thet fredspris, ja?”¹⁸⁹

Den ”nya” antisemitismen var dock inte, enligt Bachner, begränsad till denna tid. Han menar också att antisemitiska föreställningar fördes fram under rapporteringen om Libanonkriget 1982. Flera forskare har också särskilt lyft fram den extremt antisemitiska närradiostationen Radio Islam vid 1980-ta-

¹⁸⁵ Bachner 1999, s. 17, 41, 330f, 459.

¹⁸⁶ Bachner 1999, s. 331.

¹⁸⁷ Bachner 1999, s. 269–271, 333–336.

¹⁸⁸ Bachner 1999, s. 250, 272.

¹⁸⁹ Bachner 1999, s. 253–258.

lets slut och 1990-talets början, som under ledning av Ahmed Rami spred påståenden om judiska ritu-
almord och sexualbrott, om att Förintelsen var en bluff iscensatt av judar som kontrollerade världens massmedier, och som hänvisade till den ökända förfalskningen Sion vises protokoll som bevis för sina påståenden. Ramis offentliga påståenden ledde till slut att han dömdes för hets mot folkgrupp.¹⁹⁰

Avslutande diskussion

Den historiska forskningen om den svenska antisemitismens rötter, orsaker och uttrycksformer är inte gammal – åtminstone inte om man menar forskning som tydligt definierar termen ”antisemitism” och sedan använder det som ett analytiskt verktyg. Som det här kapitlet har visat etablerade Hugo Valentin redan på 1920-talet en forskningstradition där fientliga politiska kampanjer mot svenska judar lyftes fram och analyserades, men det var inte förrän under 1980-talet som forskningen blev mer omfattande, och det var först under 1990-talet som den började föra explicita teoretiska resonemang och anknyta till ett internationellt forskningsläge. Sedan dess har emellertid en lång rad studier publicerats, som lett till kraftigt ökade kunskaper om både antisemitismen i sig och om de aktörer och institutioner som gav uttryck för antisemitiska föreställningar.

Här ska inte all den forskning som gåtts igenom i kapitlet rekapituleras ytterligare en gång. I detta avsnitt kommer jag i stället att sammanfatta vissa särskilt viktiga observationer som går att göra om forskningsläget, samt diskutera ett antal särskilt frekvent förekommande slutsatser om antisemitismens historia i Sverige – både i de fall då slutsatserna har varit gemensamma för många forskare och i de fall då forskare har gjort olika tolkningar av samma fenomen. Slutsatserna gäller den svenska antisemitismens historia, men det är viktigt att observera att flera forskare har framhållit att antisemitismen

givetvis inte är ett ”svenskt” fenomen. Tvärtom har exempelvis Bachner med skärpa argumenterat för att svensk antisemitism är en del av ”den generella europeisk-kristna idétraditionen”, som bygger på vissa ”grundläggande föreställningar som återkommer i större delen av den kristna världen från medeltiden fram till 1900-talet, om än i nya skepnader och med nya rationaliseringar”.¹⁹¹

För det första har vi i dag en bred kunskap som visar att den svenska historiska antisemitismen har tagit sig olika uttryck i olika perioder och på olika nivåer. Flera forskare har, som nämnts, använt sig av den brittiske historikern John C G Röhl:s schema för att skilja mellan dessa olika nivåer. En mer förenklad nivåindelning, som väl avspeglar vad den svenska forskningen har studerat, skulle kunna göras så här: svenska forskare har studerat *diskursiv antisemitism*, *propagandistisk antisemitism* och antisemitism i form av *diskriminering*. Dessa nivåer bör hållas isär, men det är ett rimligt antagande att de samtidigt är kopplade till varandra. Det är svårt att tänka sig aktiv diskriminering av judar om det inte finns några som helst negativa föreställningar eller diskurser om judar. Och forskningen har tydligt visat att antisemitism har förekommit på alla dessa nivåer i Sverige: det är inte frågan om antingen – eller, utan om både – och.

Med ”diskursiv antisemitism” syftar jag på föreställningar om samt representationer av ”judar” i olika medier och konstformer och i den offentliga debatten. Den forskare som tydligast anslutit sig till en diskursiv förståelse av antisemitism har varit Lars M Andersson, som dessutom betonat att han anser att den diskursiva antisemitismen i Sverige under decennierna runt sekelskiftet 1900 var ”hegemonisk”. Med detta menar han att antisemitiska föreställningar i hög grad ”uppfattades som självklara och naturgivna”, och att de kunde föras fram oreflekterat – och utan att den som spred dem uppfattade detta som ett uttryck för antisemi-

¹⁹⁰ Hansson 1988; Löw 1998, s. 315; Bachner 1999, s. 367f.

¹⁹¹ Bachner 1999, s. 456.

tism.¹⁹² Liknande slutsatser är möjliga att dra utifrån exempelvis Tommy Gustafssons, Per Olov Qvists och Rochelle Wrights undersökningar av hur judar representerades i svenska filmer ca 1920–1940. Även Per Hammarström är en liknande tolkning på spåren, när han skriver att antisemitismen under 1800-talet och 1900-talet låg som ett ”tankeraster, inbäddat i språket och kulturen”. Det kunde ”aktiveras och artikuleras om de rätta förutsättningarna infunnit sig”, men var inte samma sak som en handlingsinriktad antisemitism och ledde inte heller med nödvändighet till en sådan.¹⁹³ Även Karin Kvist Geverts och Mikael Byström delar Anderssons slutsats, men anser att ”hegemonisk” är ett något för starkt ordval. De har i stället beskrivit hur ett ”antisemitiskt bakgrundsbrus” fanns närvarande åtminstone fram till andra världskrigets slut, och syftar då på en ”mer eller mindre medveten tankestruktur” där det visserligen ”inte var accepterat att vara uttalat antisemitisk men där det var ’normalt’ att ha en del antipatier gentemot judar”.¹⁹⁴

Den diskursiva antisemitismen finns på en föreställningsnivå, och det är inte alls säkert att föreställningarna omsätts i handling. ”Propagandistisk antisemitism”, en term som också är lånad från Andersson, syftar därför på politiska krav på åtgärder och särlagstiftning riktad mot judar, eller på politiska program där sådana krav är framträdande.¹⁹⁵ Ett exempel på den propagandistiska antisemitismen är de många kampanjerna mot judiska gårdfarihandlare vid 1900-talets början, eller de olika försöken att skapa antisemitiska organisationer vid samma tid. Dessa var visserligen aldrig framgångsrika om man ser till deras medlemsantal. Men de gjorde avtryck i debatten, och spelade en icke försumbar roll för att sprida antisemitiska myter och stereotyper. Som det

tydligaste exemplet på diskriminering måste förstas judereglementet nämnas. Men också efter att det avskaffades har det förekommit diskriminering av judar i Sverige, exempelvis i prövningen av medborgarskapsansökningar eller (som jag kommer att diskutera närmare i kapitel 9) inom flykt- och migrationspolitiken.

För det andra har forskningen visat att antisemitismen har haft den märkliga förmågan att både uppvisa starka kontinuiteter när det gäller dess idéer och föreställningar om judar, och att dessa föreställningar samtidigt har varit mycket elastiska och har kunnat användas i olika syften av olika aktörer. Flera forskare har gjort den viktiga observationen att ”juden” i en antisemitisk tradition har kunnat användas som symbol för en lång rad motstridiga fenomen, på ett sätt som till synes verkar vara helt paradoxalt. Redan Mattias Tydén konstaterade i flera arbeten under 1980-talet att ”juden” har varit ett begrepp som socialister har kunnat sammankoppla med kapitalism, som bönder och högermän associerat med socialism, som protektionistiska företagare har förknippat med frihandel och internationell konkurrens, och som konservativa modernitetskritiker har kunnat förknippa med en lång rad föreställda kulturella hot – sexuell frihet, jazz och stadskultur, för att ta några exempel.¹⁹⁶ I det här kapitlet har jag lyft fram flera sådana exempel ur den tidigare forskningen, framför allt från 1800- och 1900-talen. Inte minst det faktum att judar har anklagats både för att kontrollera den internationella kapitalismen och ligga bakom kommunistiska och socialistiska revolutioner, har flera gånger lyfts upp, inte minst i Håkan Blomqvists forskning. Nu måste kanske i och för sig den ”antikapitalistiska” antisemitismen problematiseras något. Antisemitiska rörelser har generellt inte motsatt sig tanken på fri företagsamhet eller privat äganderätt. Vad man däremot gjort är att beskriva vissa former av kapitalism – exempelvis finansspekulation – som judiska, eller hänvisat till

¹⁹² Andersson 2000, s. 14.

¹⁹³ Hammarström 2007, s. 244.

¹⁹⁴ Kvist Geverts 2008, s. 37f, 249f. Se även Byström & Kvist Geverts 2007, s. 156, 159. Författarna anger att termen ”antisemitiskt bakgrundsbrus” ursprungligen myntades av Stéphane Bruchfeld i en artikel i *Historisk tidskrift* år 1996.

¹⁹⁵ Andersson 2000, s. 17, 19.

¹⁹⁶ Tydén 1986, s. 67; Tydén 1988, s. 280. Se även Bachner 1999, s. 23.

judiska konspirationer för att förklara kapitalismens återkommande kriser. August Skarin, redaktören för den antisemitiska tidningen *Den svenske arbetaren*, utmålade exempelvis ofta judar som "kapitalister". Men, skrev Skarin, det var inte kapitalet i sig det var fel på, utan "de människor som samvetslöst roffa åt sig allt kapitalet", och enligt Skarin var det i första hand judar som gjorde det.¹⁹⁷

För det tredje har forskningen visat att det inte riktigt är så enkelt som att det först fanns en renodlat religiös antisemitism som någon gång under 1800-talet ersattes av en renodlat "ras"-baserad antisemitism, även om en sådan tendens utan tvekan är märkbar. Men redan under det sena 1700-talet finns det exempel på att judar har beskrivits som en grupp vars karaktärsdrag och drivkrafter är essentiella, och i grund och botten beroende av biologiskt arv mer än av uppfostran och religion. Vissa sådana uttalanden lyftes fram i avsnitten om debatten om den judiska invandringen under 1770- och 1780-talen. Från denna tid finns det också, som Magnus Nyman visat, exempel på en uppfattning som därefter skulle komma att framföras till en bra bit in på 1900-talet, nämligen att judar som konverterat till kristendomen aldrig fullt ut blev riktiga kristna. Deras dop var endast taktiskt betingade och innebar ingen äkta omvändelse.¹⁹⁸ Att liknande uppfattningar framfördes i skämtpressen under decennierna runt sekelskiftet 1900, visades tidigare. Det visar att vi kanske inte bör fokusera alltför hårt på just ordet "ras" om vi vill spåra biologistiska eller rasistiska föreställningar i det förflutna. Sådana föreställningar har inte varit beroende av just "ras"-termen, och har förekommit innan "ras"-termen etablerades i Sverige.

Men trots att "ras"-idéer går att belägga redan i slutet av 1700-talet, var dessa endast en av alla de idéer som fanns om judar, och som användes för att legitimera diskriminering och antisemitiska,

politiska kampanjer. Det fanns också religiösa idéer, sociala och ekonomiska idéer och idéer om judars avvikande "kultur". Flera forskare har poängterat att det inte går att identifiera någon enskild tidpunkt då dessa idéer ersatte eller avlöste varandra. Att "ras"-antisemitism blev allt vanligare från ca 1870 och fram till andra världskriget är ovedersägligt. Men parallellt med denna levde de äldre, antisemitiska föreställningarna kvar. De visade en seg kontinuitet och påverkades inte i någon avsevärd utsträckning av att de också dök upp idéer om ras. Så har Henrik Bachner inte utan viss förvåning konstaterat att rastänkande och raskategorisering spelade en relativt undanskymd roll i de tidningsartiklar och debattinlägg om "judefrågan" under 1930-talet som han har studerat. När antisemitiska föreställningar förekom, anknöt de i anmärkningsvärt hög grad till äldre religiösa, sociala och ekonomiska föreställningar. Idéer om "ras" var, skriver Bachner, "en faktor som i vissa fall införlivades i argumentationen och tillskrevs visst förklaringsvärde i relation till judars påstådda egenskaper, men förefaller sällan ha haft en avgörande betydelse i det tänkande som avspeglas".¹⁹⁹ Lena Berggren beskriver en liknande utveckling. Hon menar att rasidéernas framträngande vid 1800-talets slut gjorde att antisemitismen nu fick "ytterligare ett lager", som lade sig på äldre lager men utan att ersätta dem. Inte ens i 1930-talets grävsta antisemitiska kampanjer var, menar Berggren, "ras"-argumenten helt dominerande. Lika ofta utgjorde de ett "tilläggsargument till en essentiellt kulturell antisemitisk uppfattning".²⁰⁰

Bachner och Berggrens slutsatser innebär inte något förringande av de rasidéer som fanns. De förekom, och de påverkade antisemitismen i Sverige framför allt från andra halvan av 1800-talet och fram till andra världskrigets slut. Men antisemitismen fanns i Sverige också innan rasidéerna slog igenom, och den var aldrig beroende av föreställningar

¹⁹⁷ Skarin citerad i Blomqvist 2006, s. 289.

¹⁹⁸ Nyman 1988, s. 217.

¹⁹⁹ Bachner 2009, s. 303, 305.

²⁰⁰ Berggren 2014, s. 35f, 48, 324.

om "ras". Kanske är det också en ledtråd till hur antisemitismen i vissa fall kunnat fortleva även efter andra världskriget. Ett kategoriskt "ras"-tänkande var starkt diskrediterat efter krigsslutet (även om vare sig rastermen eller vissa sorters rasidéer övergavs, vilket visas i kommande kapitel). Men det ledde inte med någon automatik till att antisemitismen försvann, helt enkelt därför att antisemitismen aldrig hade varit helt beroende av "ras"-föreställningar.

För det fjärde är det viktigt att betona att dagens historiskt inriktade forskare inte menar riktigt samma sak med "antisemitism" som de historiska aktörer som de undersöker. Termen antisemitism användes också i det förflutna, och under 1930- och 1940-talen var det många som var överens om att antisemitism var något förkastligt som borde motarbetas. Men samma aktörer – politiker, tidnings-skribenter och debattörer – kunde själva göra grova uttalanden där judar tilldelades stereotypa och negativa egenskaper, och hävda att "judefrågan" var ett problem som krävde någon sorts lösning. Uppenbarligen finns det en stor diskrepans mellan hur den svenska forskningen sedan 1980-talet och framåt har definierat "antisemitism" och hur det förflutnas aktörer såg på termen. Det fanns över huvud taget, menar Karin Kvist Geverts, under mellankrigstiden och andra världskriget en benägenhet att endast uppfatta yttringar som antisemitiska om de var propagandistiska, och dessutom erkändes det inte att antisemitismen faktiskt byggde på en svensk tradition. Nazismens maktövertagande i Tyskland må ha gjort öppna antisemitiska deklARATIONER svårare att göra i Sverige. Men det ledde också till att antisemitism kom att ses som något "tyskt", och underförstått då också som något som egentligen inte fanns i det harmoniska, demokratiska Sverige.²⁰¹

Den slutsatsen får ytterligare stöd hos Henrik Bachner, som har undersökt hur "antisemitism" uppfattades under 1930-talet i dels konservativ, dels kristen och dels socialdemokratisk intellektuell

debatt. Bachner visar att dessa debatter visserligen såg mycket olika ut, samt att förekomsten av antisemitiska uttalanden var vanligast förekommande i den konservativa debatten och minst vanliga inom den socialdemokratiska. Den socialdemokratiska debatten saknade också, till skillnad från hos vissa konservativa och kristna debattörer, helt förslag om politiska åtgärder riktade mot judar. Men en sak var gemensam för alla debatter: "antisemitism" definieras i regel mycket snävt, och det var i huvudsak aggressiva och propagandistiska politiska kampanjer innehållande krav på diskriminering av judar som uppfattades som "antisemitiska". Att ansluta sig till sådana kampanjer, eller att öppet deklarera att man var "antisemit" var inte accepterat i den etablerade politiska kulturen. Däremot räknades fördomsfulla eller allmänt negativa uttalanden om judar inte som antisemitism, och den som gav uttryck för sådana räknades inte som antisemit.²⁰²

²⁰¹ Kvist Geverts 2008, s. 255.

²⁰² Bachner 2009, s. 302f.

Kapitel 4. Det svenska samhället och samerna

Med tanke på hur länge samiska grupper har levt i de områden som i dag är norra Sverige, och hur länge samerna har haft kontakter av olika slag med ”svenskar” och med representanter för den svenska statsmakten, är det inte särskilt förvånande att det i dag finns ganska mycket forskning om den svenska samepolitikens framväxt och historia.²⁰³ I en rapport av det här slaget är det just det svenska samhällets föreställningar *om* och politik *mot* samer som måste stå i fokus. Jag kommer därför att här helt utelämna den viktiga forskning som finns om samernas egen historia, deras ekonomiska verksamheter, sociala organisering och religion. Jag kommer inte heller att lyfta upp den betydelsefulla forskning som finns om samers *egen* politik, exempelvis om hur samer har organiserat sig i föreningar och ställt krav på den svenska statsmakten eller försökt tillkämpa sig status som ett minoritetsfolk.²⁰⁴ Här är det i stället den svenska samepolitiken som kommer att behandlas. Politik kan givetvis definieras på flera olika sätt. Här kommer politik att främst förstås som liktydig med ”maktutövning”, och som jag kommer att visa, har forskningen lyft fram flera exempel på hur representanter för den svenska staten och den svenska kyrkan har utövat makt över samer och över samers land och naturresurser, men också hur föreställningar om samer har skapats i filmer och inom vetenskapen. Just de vetenskapliga perspektiven kommer dock att främst behandlas i kapitel 10, som handlar om den svenska rasforskningens historia. Det är nämligen i anmärkningsvärt hög grad i egenskap av en särskild föreställd ”ras” som samer

hamnade i den svenska vetenskapens blickpunkt under 1900-talet.

Forskningsläget om samepolitiken skiljer sig på flera sätt från exempelvis forskningsläget om den svenska antisemitismens historia. Som framgick av förra kapitlet har mycket av diskussionerna där handlat om hur begreppet ”antisemitism” ska definieras och förstås. Något motsvarande ”anti”-begrepp finns dock inte när det gäller samepolitiken. Här har tvistefrågorna sett delvis annorlunda ut och exempelvis rört sig runt följande teman. I vilken mån bör den moderna svenska samepolitiken, särskilt så som den utformats från 1800-talet och fram till 1900-talets mitt, beskrivas som ”rasistisk”? Eller bör den beskrivas på något annat vis, exempelvis som ”socialdarwinistisk” eller ”kulturhierarkisk”? Och går det att beskriva de försök som den svenska statsmakten från 1600-talet och framåt har gjort för att utöva allt starkare makt och inflytande på samers områden som ett utslag av svensk kolonialism? Dessa analytiska frågor kommer att diskuteras sist i kapitlet. Först följer en mer sammanfattande beskrivning av vissa av de viktigaste undersökningar om samepolitikens framväxt och förändring. Den är huvudsakligen kronologisk, men i vissa avseenden bryts kronologin upp till förmån för ett mer tematiskt framställnings-sätt. Jag bör också nämna att det finns ett viktigt historiskt arbete som jag tyvärr inte har haft möjlighet att gå igenom: Svenska kyrkan publicerar under år 2016 en omfattande vitbok över sitt agerande mot samer i det förflutna. Den har dock ännu inte hunnit publiceras när dessa rader skrivs, och jag har därför inte kunnat diskutera den närmare.

Det är inte självklart när en framställning av den svenska samepolitiken ska börja. Samer och ”svensk-

²⁰³ En mycket välskriven populärvetenskaplig framställning i ämnet, som sträcker sig över flera hundra år, är Lundmark 2008.

²⁰⁴ För forskning om svenska samers egen kamp och organisering, se exempelvis Lantto 2000; Lantto 2003.

ar” har haft kontakter med varandra ända sedan medeltiden, inte minst genom handel. Och inlemmandet av samernas områden i det svenska riket var en lång process som skedde genom flera steg, inte genom en ”erövring” vid ett visst historiskt tillfälle. Det står dock klart att vid 1600-talets början rådde en situation i norra Sverige som såg ut ungefär på följande vis: Olika samiska grupper bebodde större delen av övre Norrland och även viktiga partier av södra Norrland. Den svenska befolkningen var koncentrerad till ett mindre antal kuststäder, men samerna och svenskarna mötte varandra relativt ofta och då framför allt vid de marknadsplatser i inlandet som kronan försökte koncentrera deras handel till. Statsmakten hade under 1500-talet själv tagit god kontroll över beskattningen av samerna genom sina egna fogdar. Samerna betalade alltså skatt, och i utbyte skyddade den svenska staten deras handel och garanterade samernas kontroll över naturresurser i de områden – så kallade lappskatteland – som de betalade skatt för. Samernas ägande- och brukanderätt över lappskatteländerna erkändes i princip på samma sätt som för vanliga svenska skattebönder. För övrigt kontrollerade samerna i mycket hög grad sina egna angelägenheter, även om statsmakten börjat spinna ett juridiskt nät av domstolar också i samernas områden. Men nämndemännen bestod i mycket hög grad av samer, och domstolarna var ålagda att i så hög utsträckning som möjligt tillämpa samisk sedvanerätt. Samer kunde försörja sig på många olika sätt, exempelvis genom jakt, fiske och renskötsel. Under 1600-talet växte renskötseln kraftigt i betydelse och omfång, delvis som ett resultat av statens skatte- och handelspolitik. Detta ledde till ökade sociala klyftor inom det samiska samhället, och till en tydligare uppdelning mellan fjällsamer som skötte renar i stor skala, och så kallade skogssamer som var mer bofasta, kombinerade flera ekonomiska verksamheter och som i allmänhet var betydligt fattigare.²⁰⁵

²⁰⁵ Framväxten av renskötsel i stor skala under 1600-talet behandlas

Utifrån denna bakgrundsbeskrivning väljer jag att börja framställningen under 1600-talet, en tid då den svenska statsmakten gjorde de första riktigt intensiva försöken att inte bara få samer att betala skatt, utan också att påverka och förändra samernas egna kulturella och religiösa sedvänjor. Det blev nämligen starten för en maktutövning som sedan i olika former och med delvis olika målsättningar bedrevs fram till långt in på 1900-talet. Anledningarna till statens ökande intresse för samernas områden var flera. Exempelvis upptäcktes vissa silverfyndigheter, bland annat i Nasafjäll, och staten anlade nu gruvor som visserligen inte gav någon egentlig vinst, men som innebar ett betydande intrång i marker som samerna tidigare hade kontrollerat.²⁰⁶ Men en annan anledning, som för 1600-talets makt-havare framstod som långt viktigare, handlade om religionen.

Tvångskristnande, missionsverksamhet och kontroll av samiska sedvänjor

Under 1600-talet blev Sverige ett alltmer ortodoxt, kristet land. Både kyrkliga och världsliga myndigheter ingrep nu mot en lång rad företeelser som de tidigare haft relativt liten kontroll över: genom stränga straff försökte överheten exempelvis förbjuda föräktenskapliga sexuella relationer, och rättsprocesser mot kvinnor (och i viss mån även män) som anklagades för ”trolldom” inleddes. Samtidigt fick kyrkan i uppdrag att föra register över ingångna äktenskap, födda och döda samt senare även att upprätta husförhörlängder. Myndigheternas kontroll över vardagslivet blev starkare. Flera av dessa ingripanden handlade delvis om att upprätthålla social kontroll, men minst lika mycket om att implementera en kristen, fundamentalistisk religion i alla

i Lundmark 1982, som också tar upp samisk ekonomi och relationerna till den svenska kronan under äldre tid. Se även Fur 2006, s. 41, 44–47, 51–55, 69f. Rolf Sjölin har skrivit att det höga inslaget av samiska nämndemän var framträdande fram till ca 1800, men att samernas inflytande över rättsskipningen därefter minskade. Se Sjölin 2002, s. 68.

²⁰⁶ Fur 2006, s. 60–62.

delar av Sverige: om landet skulle skonas från Guds hämnd och straffdom måste överheten utrota alla avvikande religiösa sedvänjor. Många företeelser som tidigare setts som relativt harmlös vidskepelse eller som ”vit” magi blev nu också demoniserade, inspirerade eller frammanade av Djävulen själv.

Den utökade kontrollen drabbade alla människor som på något sätt ingick i det svenska riket. Men de flesta människor var åtminstone kristna från början – även om vanliga människor inte nödvändigtvis delade de kyrkliga teologernas uppfattningar om vad riktig kristendom egentligen var för något. Men för samerna i norr var det en annan sak. Samerna hade visserligen under en ganska lång period stundtals gått i kyrkan, och fram till 1600-talets början verkar inte den svenska statsmakten ha betraktat dem som annat än kristna – i den mån den alls intresserade sig för samernas trosuppfattningar. Men från och med nu började statsmakten bli alltmer oroad. Var samerna kristnade – egentligen? Rapporter från prästerna i norr berättade något annat. De berättade om samiska icke-kristna religiösa sedvänjor som i hög grad fortfarande var levande, exempelvis bruket av trummor (goavddis) i religiösa ceremonier eller bruket att offra till gudar och andeväsen på särskilda offerplatser, så kallade seitar. Och den svenska staten startade nu en kampanj som hade som mål, inte bara att förmå samerna att delta i kristna aktiviteter, utan också att tvinga dem att överge alla sedvänjor som prästerna inte uppfattade som kristna. Det var ett tvångskristnande som nu påbörjades, och även om det inleddes redan vid 1600-talets början var det som allra mest intensivt under perioden ca 1680–1750.²⁰⁷

Kampanjerna, som undersökts bland annat av religionshistorikern Håkan Rydving, tog sig framför allt fem uttryck. För det första ingrep rättsväsendet mot sådana praktiker som lagen definierade som ”trolldom”. Det var emellertid inget unikt för samer,

²⁰⁷ Bakgrunden till de religiösa kampanjerna tecknas i Rydving 2004, s. 79–82.

och de många dödsdomar för trolldom som är kända från resten av Sverige verkar ha utdömts endast mycket sällan mot samer. Men vissa exempel är kända. En same avrättades 1693, och en dödsdom avkunnades så sent som 1739 i lägre instans även om inget tyder på att den faktiskt verkställdes.²⁰⁸

För det andra ingrep överheten för att få samer att upphöra med användandet av rituella trummor, eller ”trolltrummor” som svenska myndigheter benämnde dem för att antyda att de i själva verket var djävulens redskap. Samer som använde trummor stämdes nu till häradsrätten. Särskilda kommissioner fick också i uppdrag att utreda hur utbrett bruket av trummor var. En sådan undersökning ägde rum i Jokkmokk 1688. Då ”erkände” 35 samer att de använt trummor, och ålades därefter att lämna över dem till myndigheterna. Vissa trummor förstördes och andra sändes till Stockholm.²⁰⁹ För det tredje förekom det att präster handgripligen förstörde samiska religiösa föremål och offerplatser. En norsk präst som vistades i norra Sverige åren 1726–1727 uppgav senare att han under resan hade bränt ner sjutton offerplatser, och även svenska präster är kända för liknande förstörelse.²¹⁰

För det fjärde vidtog myndigheterna särskilda åtgärder för att ordna religiös undervisning åt samiska barn. Därmed inleddes något som vi senare kommer att få se många exempel på, nämligen försök att påverka samers religion och kultur genom särskilda undervisningsåtgärder. Redan 1606 skickade staten med tvång sexton samiska pojkar till Uppsala för att studera teologi i ett misslyckat försök att göra dem till präster. År 1632 inrättades den så kallade Skytteanska skolan i Lycksele, dit samiska familjer ålades att sända sina pojkar för religiös undervisning.²¹¹ År 1723 utfärdades en förordning om inrättandet av så

²⁰⁸ Rydving 2004, s. 54–57.

²⁰⁹ Rydving 2004, s. 56f, 63f. Se även Granqvist 2004, s. 117–128, 197–199; Lindmark 2014, s. 143–149 (som också lyfter upp samiskt motstånd mot de svenska försöken att avskaffa bruket av trummor).

²¹⁰ Rydving 2004, s. 65.

²¹¹ Fur 2006, s. 76–86; Rydving 2004, s. 59.

kallade "lappskolor" som skulle ligga i anslutning till kyrkor. Där fick samiska pojkar bo under internatliknande former och undervisas i kristendoms-kunskap. Verksamheten leddes av en central myndighet i Stockholm.²¹² Kyrkans ökande grepp märks också i dess administrativa funktion som ansvarig för kyrkobokföringen. Under seklet slutade kyrkan att acceptera samiska namn, utan försvenskade på eget bevåg dessa: samerna tilldelades –son och –dotterefternamn, "Ande" omvandlades till "Anders", "Pavva" till "Paul" och så vidare.²¹³

För det femte gjorde rättsväsendet och kyrkan försök att öka sin kontroll över samers för- och utomäktenskapliga sexuella relationer (eller rättare sagt relationer som uppfattades på detta sätt av myndigheterna). Detta var, som redan nämnts, något som skedde i hela Sverige under 1600-talet. Men gentemot samerna fick politiken också ett etniskt drag. Samerna hade sedan länge sina egna giftermåls- och trolovningstraditioner. Dessa kom nu att betraktas som brottsliga, omoraliska, osedliga och okontrollerbart sexuella av kyrkan och domstolarna, även om de inte alls uppfattades så av samerna själva. De rättsliga ingripandena fick därmed ett drag inte bara av religiöst nit utan kan delvis också ses som ett ingrepp mot en specifikt samisk kultur och samiska sedvänjor, och synen på samer som överdrivet sexuella påminde delvis om europeiska kolonialmaktens sätt att betrakta.²¹⁴ I de svenska myndigheternas syn på samisk sexualitet fanns även en intersektion mellan kategorierna etnicitet/ras och kön. Myndigheterna var fascinerade och förundrade över vad de uppfattade som en otydlig könsarbetsdelning inom de samiska hushållen, där män och kvinnor inte utförde de uppgifter och roller som svenskarna förväntade sig.²¹⁵

²¹² Forsgren 1999, s. 30; Lindmark 2014, s. 142. Myndigheten hette Kungliga direktionen för Lapplands ecklesiastikverk.

²¹³ Fur 2006, s. 76–86.

²¹⁴ Fur 2010, s. 301–312; Fur 2015, s. 68–70, 74; Granqvist 2004, s. 108–117, 197.

²¹⁵ Fur 2015, s. 73.

Intrång på lappskattelanden. Svensk ekonomisk expansion ca 1750–1900

Som nämnades tidigare betalade svenska samer skatt till staten åtminstone från och med 1500-talet, och erhöll därför också i princip samma slags äganderätt till sina marker som andra svenska, skattebetalande undersåtar. De så kallade *lappskattelanden* ägdes av enskilda samiska familjer, och samerna avgjorde själva om andra samiska familjer skulle få exempelvis brukande- eller nyttjanderätt till olika delar av markerna. De domstolar som statsmakten etablerade i norr, och som under 1600-talet i allt högre utsträckning kom att utnyttjas av samerna själva när de exempelvis ville hantera tvister inom den samiska gruppen, understödde i allt väsentligt samernas rätt till lappskattelanden och bekräftade samernas äganderätt.²¹⁶

De kampanjer för att utöva religiös kontroll och påverkan som staten och kyrkan inledde under 1600-talet kombinerades alltså inte med en strävan efter att ekonomiskt ta över samiska territorier, förutom genom de gruvprojekt som nämnades tidigare. Det var, om man så vill, samernas själar som staten riktade sina angrepp mot, inte mot deras äganderätt. Detta kom att ändras, men inte förrän vid 1700-talets slut. Då inledde statliga myndigheter en rad försök att dels omvandla samernas lappskatteland till så kallad kronojord, dvs. mark som ägdes av staten, dels att förmå svenska nybyggare att börja uppföra jordbruksfastigheter på samernas marker och börja utnyttja dess resurser, något som givetvis innebar ett hot inte minst mot fjällsamernas renskötsel. Men det var inte domstolarna som låg bakom dessa försök, utan de statliga länsstyrelserna.

Lennart Lundmark, som har undersökt jordövertagandet, har betonat att länsstyrelserna inte verkar ha motiverat politiken vare sig med "ras"-argument eller argument om samernas "kultur". I likhet med många andra nya, statliga politiska projekt under 1700-talet motiverades de i stället utifrån tankar om

²¹⁶ Granqvist 2004, s. 201–204; Lundmark 2002, s. 44f.

ekonomi och statsnytta, där ”statsmaktens intresse att uppodla och befolka Lappmarken med fler skattebetalare” stod i centrum.²¹⁷ Men det var ett projekt som tog lång tid att genomföra. Det mötte också motstånd, inte minst från de lokala häradsrätterna, där samerna ofta var nämndemän och som länge kämpade emot länsstyrelsernas gång på gång upprepade påståenden om att samernas marker borde betraktas som kronojord. Lundmark betonar också att domstolarna faktiskt hade rätt. Lappskatteländen var inte kronojord, och när länsstyrelserna tog över dem skedde det utan laglig rätt, och det fanns svenska aktörer som påtalade detta redan när det hände. Men vem som hade högst beslutanderätt över frågor om lappskatteländen var oklart, och länsstyrelserna gav inte upp. Vid 1800-talets början bedömde häradsrätterna fortsatt motstånd vara lönlöst, och inom svenska myndigheter började lappskatteländen nu att betraktas som kronojord. Kronojord administrerades av länsstyrelserna, och det innebar att det blev upp till dessa myndigheter – inte upp till samerna – att besluta om vilka nybyggare som skulle få tillstånd att slå sig ner och börja bruka jorden på de marker där samerna under lång tid bedrivit sin renskötsel eller sina andra ekonomiska verksamheter.²¹⁸

Därmed inleddes en period där svenska nybyggen alltmer kom att tränga undan eller försvåra samernas näringar. Det fick givetvis effekter för hela det samiska samhället, och under 1800-talets andra hälft började dessa effekter att diskuteras också i svensk nationell politik. Lokala ämbetsmän skickade alarmerande rapporter som påstod att allt färre samer valde att försörja sig genom nomadiserande renskötsel, ja, att den samiska befolkningen kanske till och med skulle riskera att helt försvinna om nybyggarnas expansion tilläts fortsätta. Hur skulle svenska politiker ställa sig till dessa farhågor – verkliga, överdrivna eller inbillade? Svaret på den

frågan blev framväxten av en speciell samepolitik, som på ett långtgående sätt kom att prägla tillvaron för många svenska samer från 1800-talets slut och fram till 1900-talets mitt, och som på ett genomgripande vis kommit att prägla svenska uppfattningar om vilka människor som alls ska få räknas som ”samer”. Det är framväxten av denna politik som nästa avsnitt handlar om.

Det villkorade skyddet. ”Lapp-ska-vara-lapp”-politiken växer fram

Den expansion som länsstyrelserna i Norrland bedrev från 1700-talet och in i 1800-talet var ett regionalt myndighetsprojekt. Det hade inte med nödvändighet stöd i de nationella myndigheter eller parlamentariska församlingar som vid samma tid alltmer började diskutera samepolitiska frågor i Stockholm. För diskuterade var just var de gjorde – de diskuterade länsstyrelsernas intrång, samernas ekonomiska näringar, frågan om nybyggens anläggande på samiska områden, frågor om rennäringen och frågor om skolpolitiken för samer. Det var ämnen som under 1800-talet gradvis kom att påverkas av de parallella diskussioner som fördes inom antropologin och arkeologin vid samma tid, och där olika idéer om vilka som egentligen var Sveriges ursprungsbefolkning stod emot varandra (vilket visas i kapitel 10), av idéer om olika ”kulturers” utveckling likaväl som av framväxande idéer om ”ras”, och av en övergripande uppfattning om att framför allt den renskötande fjällsamiska befolkningens näringar och tillvaro hotades av samhällets snabba modernisering och att den skulle komma att gå under om inget gjordes för att hindra utvecklingen.

Ur denna komplicerade idéhistoriska och politiska härva, där ekonomiska överväganden och teman ur den svenska rasforskningen var två av de mest framträdande inslagen, växte från mitten av 1800-talet en ny svensk samepolitik fram. Den formulerades i bred partipolitisk enighet, slog igenom

²¹⁷ Lundmark 2002, s. 61.

²¹⁸ Lundmark 2002, s. 51–58.

på allvar runt sekelskiftet 1900 och kom att spela en betydelsefull roll fram till efter andra världskriget.²¹⁹ Den var betydelsefull både för relationerna mellan samerna och den svenska staten samt för de rättigheter eller brist på rättigheter som samer hade till utbildning och medborgarskap, men också för själva synen på vem som alls skulle räknas som en ”riktig” same. I forskningen brukar den nya politiken betecknas med hjälp av ett uttryck som en av dess främsta förespråkare, kyrkoherden Vitalis Karnell i Karesuando, myntade i en tidningsintervju år 1906. Han uttalade sig då om den politiska organisering som svenska samer börjat bedriva:

*När lapparna börja bilda föreningar och hava sin egen tidning, när de börja tillägna sig folkhögskoleutbildning, då är det totalt slut med dem som lappar och då bliva de de eländigaste människor man gärna kan tänka sig. [...] Gynna gärna lapparna på allt sätt i deras näring, gör dem till sedliga, nyktra och nödtorftigt bildade människor, men låt dem inte läppja på civilisationen i övrigt, [...] det har aldrig varit och skall aldrig bli till välsignelse. Lapp skall lapp vara.*²²⁰

Där kom han att sammanfatta flera av de viktigaste föreställningarna i politiken, som med utgångspunkt i hans uttalande brukar benämnas för ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken. Men vad menade han egentligen, och vad fick dessa och liknande föreställningar för politiska konsekvenser? De frågorna kommer att behandlas i detta avsnitt, och det ganska utförligt. Någon förståelse för svenska myndigheters förhållningssätt gentemot samer under perioden ca 1880–1950 är nämligen inte möjlig utan att man först har diskuterat de viktigaste beståndsdelarna i ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken. Ett sätt att göra det på är att försöka blottlägga ett antal olika centrala idéer i politiken.

För det första fanns det, som nämnts, en uppfattning om att samernas rennärning var hotad dels av

nybyggarnas expansion in på samiska marker, dels därför att samer själva valde att försörja sig på andra sätt. Detta vävdes också samman med farhågor om att minskad rennärning skulle innebära slutet inte bara för en ekonomisk verksamhet, utan för samer som grupp, och att något måste göras för att hindra detta.²²¹ Den nya politiken kom därför att bygga på en del skydd och en del kontroll. Å ena sidan skulle renskötande samer få ett ökat lagligt stöd. I riksdagen togs initiativ för att skydda samiska renbetesmarker redan från och med 1820-talet. År 1873 drogs en ”odlingsgräns” upp i Norrland, och det betonades att nybyggen endast fick anläggas ovan odlingsgränser efter att ”nomadlapparnas” behov hade beaktats. Genom flera lagar och förordningar på 1880- och 1890-talen slogs det till och med fast att det endast var samer, eller ”lappar” med lagens ord, som hade rätt att äga och bedriva renskötsel.²²² Å andra sidan skulle renskötande samer att så långt det alls var möjligt hindras från att överge rennärningen. Inte nödvändigtvis genom direkta tvångsåtgärder, utan framför allt genom att hindras från att ha kontakt med ”civilisationen” dvs. den kultur, den undervisning och den materiella standard som ”svenskarna” hade tillgång till. Om samerna fick för stora inblickar i ”svenskarnas” levnadssätt, skulle de också komma att vilja bo i hus, och därför lämna den rennärning som de ansågs vara bäst lämpade för.²²³ Det var, om man så vill, en välvillig diskriminering men likväl en diskriminering, och det var inte bara statliga myndigheter som bedrev den: så nekades exempelvis samer anställning som gruvarbetare i Kiruna med ”lapp-ska-vara-lapp”-politiska argument.²²⁴

För det andra byggde politiken i mycket hög grad på sådana ”lämplighets”-argument. Samer var,

²²¹ Amft 1998, s. 591; Lantto 2012, s. 73; Mörkenstam 1999, s. 96.

²²² Exempel på sådana (villkorade) skyddsåtgärder för renskötande samer finns i Amft 1998, s. 590; Lundmark 2002, s. 29, 33f; Mörkenstam 1999, s. 80f, 86, 90.

²²³ Lundmark 2002, s. 63, 73.

²²⁴ Broberg 1982, s. 72.

²¹⁹ Rolf Sjölin betonar den partipolitiska enigheten, men menar att det går att se en viss övervikt av konservativa politiker bland den nya politikens varmaste förespråkare. Se Sjölin 2002, s. 68, 284.

²²⁰ Karnell citerad i Lundmark 2002, s. 70.

menade allt fler politiker och ämbetsmän, egentligen endast lämpade till att sköta renar och leva ett nomadiserande liv. Visserligen fanns här också ekonomiska argument, något som statsvetaren Ulf Mörkenstam särskilt har betonat. Exempelvis ansåg man före vattenkraftsutbyggnadens och gruvnäringens industriella expansion länge att fjällvärden inte kunde nyttjas till något annat än renskötsel, att renskötseln var hotad och måste understödjas, och att det var viktigt att det fanns en grupp som bar upp denna näring.²²⁵ Men det fanns även idéer om att nomadismen och lämpligheten för renskötsel så att säga låg essentiellt inbäddad i den samiska kulturen, eller i den samiska "rasen". Och här råder det ingen enighet om vilken typ av argument som var viktigast. Argument om "kultur" såväl som om "ras" går att hitta i källmaterialet, och olika forskare har betonat deras vikt på olika sätt. Lennart Lundmark är den forskare som kanske tydligast har framhållit i vilken hög grad som den nya politiken byggde på idéer om samers "ras"-egenskaper, ja till och med på rasism.²²⁶ Han menar att "ras"-argumenten började dyka upp i debatten under 1870-talet och att de därefter spelade stor roll fram till ca 1930, då de gradvis kom att utmanas av andra kategoriseringar och idéer. Så sent som 1928 kunde en myndighet som Domänstyrelsen bygga sitt försvar för "lapp-ska-vara-lapp"-politiken på ett systematiskt rastänkande. Myndigheten varnade detta år för att göra det lättare för rensköttande samer att bo i fasta hus. Visserligen hade samer "inte samma anspråk på livet som en nybyggare av svensk ras", men myndigheten skrev också att samer snabbt – alltför snabbt – började vilja leva på samma sätt som svenskar, inte minst om de gifte sig med någon av "svensk ras".²²⁷ Historikern Patrik Lantto har däremot hävdad att sådana argument visserligen förekom, men att det framför allt var ett "kultur-

²²⁵ Mörkenstam 1999, s. 84, 88, 99. Mörkenstam betonar att även andra argument spelade en viktig roll. Se för en diskussion om de ekonomiska övervägandena även Lantto 2012, s. 15; Lundmark 2002, s. 67; Pusch 1998, s. 115; Uppman 1978, s. 165.

²²⁶ Lundmark 2002, s. 63, 72; Lundmark 2008, s. 152. "Ras"-argumenten förs fram också i Uppman 1978, s. 42f.

²²⁷ Lundmark 2002, s. 113.

hierarkiskt" synsätt som dominerade hos de aktörer som utformade politiken.²²⁸

För det tredje hade den nya politiken starkt paternalistiska drag. De åtgärder som nu vidtogs var, som vi snart ska se, på flera sätt starkt diskriminerande mot svenska samer. Men de gjordes inte av illvilja, utan motiverades uttryckligen med att samerna behövde hjälp och beskydd från "svenskarna" – dvs. den kultur eller den "ras" som ansågs stå högre än de själva i utvecklingskedjan. Och det är en viktig distinktion. Åtgärderna vidtogs inte därför att samerna uppfattades som ett hot mot det svenska samhället – vilket andra grupper, som exempelvis romer och resande, gjorde vid samma tid. Och samerna betraktades visserligen som en kultur eller som en "ras" som var dåligt lämpad för att leva ett "civiliserat" liv, men samtidigt som extremt bra lämpade för att bedriva nomadiserande renskötsel. Medan andra grupper i Sverige och i världen vid samma tid kunde beskrivas entydigt negativt (så är det exempelvis nästan omöjligt att hitta några uppskattande eller positiva beskrivningar av romer, resande eller svarta människor vid sekelskiftet 1900) kunde samer beskrivas som både ärliga, hederliga, sega och uthålliga, och omtalas i starkt uppskattande ordalag – så länge som de höll sig till de områden och till de verksamheter som det svenska samhället ansåg att de skulle hålla sig till. Och det i sig var givetvis en starkt villkorad uppskattning som inte utmanade, utan i stället befäste och understödde samhällets diskriminering.²²⁹ Ett av flera sådana exempel på paternalistiskt grundad diskriminering gentemot samer är det generella förbud mot att föra in och sälja brännvin och andra spritdrycker på samisk mark, som gällde under åren

²²⁸ Lantto 2012, s. 25, 137, 360f.

²²⁹ "Paternalismen" eller "patriarkalismen" har särskilt betonats i Kvist 1986, s. 47; Kvist 1992, s. 70; Lantto 2012, s. 74, 137, 262–264; Lundmark 2002, s. 69, 72; Mörkenstam 1999, s. 108, 145, 148. I Uppman 1978, s. 34–40 finns en genomgång av vilka egenskaper som svenska författare har tillskrivit samer under framför allt 1800-talet. Här fanns många "positiva" omdömen: samerna var fredliga, vänliga, hjälpsamma och uthålliga. Men också många nedlåtande, om än sällan distinkt negativa: samerna var lättleda, njutningslystna och utan förmåga att planera sin tillvaro på ett rationellt sätt.

1839–1898. Det innebar ett omyndigförklarande av samerna, som inte ansågs kunna hantera alkohol. Den svenska staten ansåg sig därför vara tvungen att ”skydda” dem från brännvinets giftiga verkan. Det generella förbudet avskaffades inte på grund av att dessa tankar upphört, utan på grund av att många ”svenskar” vid 1800-talets slut flyttat in på samisk mark, exempelvis genom utbyggnaden av gruvorna i Kiruna och Malmberget. Det ansågs då orättvist att dessa inflyttare, som sågs som så pass myniga att de själva kunde avgöra huruvida de ville dricka eller inte, skulle drabbas av förbudet. I vissa delar kvarstod dock diskrimineringen. Så sent som 1937 utfärdades en kungörelse som förbjöd innehav av sprit vid handel med ”lappbefolkningen”.²³⁰

Det finns fler exempel på paternalistiska tankegångar. Luleåbiskopen Olof Bergqvist uttryckte dem väl år 1911, och yttrandet har likheter med det sätt på vilket koloniserade folk i andra delar av världen ofta beskrevs vid samma tid:

*Liksom lapparna inte spelat någon politisk roll utåt, ha de icke heller ägt förmåga att taga några avgörande initiativ till utveckling av sina inre förhållanden. Den lilla kultur de äga ha bibragts dem utifrån, dvs. av de folk, under vilka de kommit att lyda.*²³¹

Luleåbiskopen var alltså inte negativt inställd till att samerna skänktes ”kultur”. Men hur mycket kultur, och vilken kultur, och vad som alls kunde räknas som kultur, var upp till svenskarna att bestämma. Det var paternalistiska uppfattningar som fanns företrädade också inom de norrländska länsstyrelserna och deras samepolitiska tjänstemän, och innebar en mycket låg acceptans för samernas egna politiska organisering. Samepolitiken sågs som något som svenskarna i all välmening skulle utforma åt samerna, och de samer som försökte föra fram politiska

protester eller organisera sig för att ställa krav gentemot den svenska statsmakten motarbetades och misstänkliggjordes.²³²

För det fjärde fick politiken mycket stora effekter för hur det svenska samhället kom att definiera gruppen samer – eller ”lappar”, som var ordet som användes av svenska myndigheter. Denna fråga ledde faktiskt till stora utredningar och stort huvudbry inom myndigheterna, och ledde till att Sverige ibland hade delvis skiftande officiella definitioner. ”Lapp-ska-vara-lapp”-politiken byggde på uppfattningen att samer ”egentligen” sysslade med nomadiserande renskötsel. Det var just där problematiken började, för i själva verket stämde en sådan uppfattning dåligt överens med verkligheten. Samer hade länge försörjt sig på skiftande sätt, och det var definitivt inte alla svenska samer som fick sin huvudsakliga försörjning genom storskalig renskötsel. Det var, som nämndes tidigare, en näring som bedrevs av fjällsamer, men redan under 1600-talet hade många fjällsamer börjat slås ut från rennäringen. Den utvecklingen accelererade under 1800- och 1900-talen. Många samer som verkligen bedrev storskalig renskötsel strävade då också efter en högre materiell standard, och ville gärna skaffa fasta bostäder som de kunde bo i under åtminstone delar av året. Men många samer skötte över huvud taget inte renar, eller gjorde det endast i mindre omfattning och kombinerade renskötseln med ett bofast liv och flera andra försörjningskällor. Denna grupp benämndes ofta som skogssamer i myndigheternas diskussioner, och var helt utestängd från de särskilda skyddsåtgärder som de nomadiserande, renskötslande samerna åtnjöt.²³³ Ännu längre ner i den sociala rangordningen stod de fattiga samer som nedsättande benämndes som ”fattiglappar” eller ”sockenlappar” av den omgivande befolkningen. Uttrycket ”fattiglapp” syftade på ekonomiskt utblottade samer, som tvingades försörja sig genom

²³⁰ Kvist 1986; Sjölin 2002, s. 135–137; Uppman 1978, s. 36. Ett temperärt brännvinsförbud hade utfärdats redan under tidigt 1700-tal, men det kom i praktiken inte att efterlevas.

²³¹ Bergqvist citerad i Lundmark 2002, s. 69.

²³² Lantto 2012, s. 139, 267f, 376.

²³³ Se till exempel Amft 1998, s. 598f.

tillfälliga påhugg och som kunde exploateras som tillfällig, billig arbetskraft såväl av den ”svenska” befolkningen som av rika, renskötande samer. ”Sockenlappar” var en benämning på kringresande samiska familjer, som livnärde sig genom handel, hantverk och genom att utföra tjänster som de bofasta bönderna behövde men som de inte själva ville utföra – exempelvis att flå hästar och hundar.²³⁴

De svenska samerna var alltså i själva verket en mycket starkt skiktad och differentierad grupp, både vad gäller levnadssätt, social status och ekonomisk ställning (och så är det för övrigt även i dag). Men allt detta stämde ju synnerligen dåligt överens med den nya politikens uppfattning om den ”riktiga”, renskötande, samiska nomaden. Myndigheternas reaktion blev förtigandet. Skogssamerna, liksom de fattiga samer som kallades för ”sockenlappar” och ”fattiglappar”, betraktades med Lundmarks ord ”som en anomali och skulle egentligen inte existera”.²³⁵ Därmed gavs bara två val: antingen kunde svenska samer försöka bedriva nomadiserande renskötsel, och därmed räknas som ”riktiga” samer i myndigheternas ögon. Eller så kunde de bedriva andra ekonomiska näringar, men då kunde de inte heller på något sätt bli erkända som samer av myndigheterna – oavsett vilken etnisk identifikation de hade, vilket språk de talade eller vilka naturresurser de hade behov av att utnyttja. Och för dessa bofasta samer gällde sannerligen inget särskilt ekonomiskt skydd från myndigheternas sida, som i stället betraktade dem som människor som så snabbt som möjligt skulle assimileras in i den vanliga svenska befolkningen och, med Mörkenstams ord, ”anpassas till ett bofast svensk levnadssätt” och ”inordnas i det svenska samhället på samma grunder som an-

dra svenskar”.²³⁶ Dessa grupper drabbades alltså av samma ”försvenskningspolitik” som många andra grupper i den etniska nationalismens tidevarv. Men som Simone Pusch har noterat gjorde den etniska assimileringspolitikens halt vid fjällsamerna. Dessa ansågs vara för annorlunda ”svenskarna” för att någon assimilering skulle vara möjlig, eller ens önskvärd.²³⁷

Den bild av samer som skapades genom ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken var alltså en bild av de renskötande fjällsamerna. De betraktades av de svenska myndigheterna med en starkt patriarkalistisk välvilja, som byggde på villkoret att de betedde sig så som ”autentiska” samer förväntades bete sig, som till delar baserades på ”ras”-argument och som i sina effekter blev starkt diskriminerande. Man kan tillägga att politiken dessutom förstärkte en redan etablerad bild av samerna som något ”exotiskt”. Ända sedan 1700-talet hade det funnits framställningar där samer beskrevs som en spännande ursprungsbefolkning som kittlade fantasin och som gav Sverige en aura av vildmarksmystik. Den föreställningen kom också att exploateras och förmedlas långt utanför samernas egna områden. Ett exempel är de många utställningar av samiska livs- och boendemiljöer, och stundtals av samer själva, som arrangerades i Sverige såväl som ute i Europa från 1700-talets slut och framåt. Den första riktigt belagda utställningen ägde rum i Newcastle på 1780-talet, där sameflickorna Sigrid och Aina från Jokkmokk visades på värdshuset. Från och med 1870-talet finns det, som Gunnar Broberg har visat, fler exempel. I Berlin ställdes exempelvis ett sällskap av samer från Jämtland ut i stadens zoologiska trädgård 1888, och reste sedan vidare ända till Budapest, och 1911 kom ett femtiotal samer från Kirunatrakten åter till Berlin och ställdes ut vid Kurfürstendamm. Vid dessa utställningar

²³⁴ Broberg 1982, s. 67; Liliequist 2013, s. 255–257, 261–264, 271; Svanberg 1981; Svanberg 1999.

²³⁵ Lundmark 2002, s. 63, 68, 74, 95. Se även Amft 1998, s. 596; Lantto 2012, s. 74; Mörkenstam 1999, s. 93f. Detta var inte alldeles nya tankar. Redan på 1690-talet hade landshövdingen i Västerbottens län valt att endast räkna renskötande samer som riktiga ”lappar”, och varnat för att skogssamerna var ett problem. Se Fur 2006, s. 58f, 67f.

²³⁶ Mörkenstam 1999, s. 102 (citatt), 112. Se även Amft 1998, s. 604, 610.

²³⁷ Pusch 1998, s. 108f.

framställdes samerna som exotiska objekt liknande de renar, kåtor, ackjor och andra föremål som de hade med sig (för det var konsekvent bilden av renskötande fjällsamer, inga andra, som visades upp).²³⁸ På Skansen i Stockholm fanns, ända sedan dess öppnande 1891 och flera decennier framåt, ett särskilt ”lappviste” där besökarna kunde beskåda hur riktiga ”lappar” hade det: samiska kåtor, renar och under sommarveckorna ofta dessutom samer från Norrland som levde i miljöerna.²³⁹ Även här var det renskötande fjällsamer som ställdes ut för att representera hela den samiska kulturen. Denna var, som påpekats tidigare, egentligen mycket mer heterogen och differentierad än så, men det som arrangörerna ville förmedla var bilden av ”äktalappar” så som de själva föreställde sig dessa, och enligt ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken var det bara renskötande fjällsamer som var ”äktal”. Utställningarna på Skansen hade inte en lika tydlig underhållningskaraktär som de som nämndes ovan. Skansen var ett nationalistiskt projekt med tydliga pedagogiska ambitioner, där besökarna skulle få lära sig hur Sverige såg ut, och stifta bekantskap med landets folkgrupper, djur och miljöer. Men det innebär inte att den rena underhållningsexploateringen var över i och med Skansens öppnande. Inför den stora Göteborgsutställningen 1923, som visade upp ny arkitektur, konst och teknik, hade arrangörerna tänkt sig att ha med ett sameläger med 15–20 ”äktal”samer som bland annat skulle få ge uppvisningar i lassokastning. Planerna förverkligades dock aldrig. De begravdes efter en infekterad pressdebatt, där utställningen både kritiserades för att framställa samer på ett nedvärderande sätt (de skulle bland annat ställas ut på Lisebergs nyöppnade tivoli) och i patriarkalistisk anda för att dra bort samerna från deras naturliga miljöer och konfrontera dem med en stadskultur som de inte skulle kunna hantera.²⁴⁰

²³⁸ Broberg 1982, s. 29–38.

²³⁹ Broberg 1982, s. 39f.

²⁴⁰ Agermark 2009.

”Lapp-ska-vara-lapp”-politiken i praktiken: Nomadskolan

När ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken genomfördes innebar det att den svenska staten uppmuntrade och understödde etnisk segregering: särskilda institutioner och offentliga verksamheter skulle utformas för renskötande fjällsamer, andra för ”svenskar” och de samer som inte räknades som ”äktalappar”. Det ledde bland annat till att staten från och med 1920-talet finansierade särskilda ”lappålderdomshem” för samer, där dessa kunde vistas på ålderdomen utan att blandas med ”svenskar”. Finansieringen av denna segregering äldreomsorg upphörde inte förrän 1953, även om beläggningen på ålderdomshemmen länge varit sjunkande.²⁴¹

Men det är framför allt de segregering inslagen i den samepolitiska utformningen av skola och utbildning som har uppmärksamats i forskningen. Som framgick tidigare i kapitlet hade den svenska statsmakten redan under 1600-talet börjat vidta vissa särskilda utbildningsåtgärder just gentemot samer, men det var först vid 1900-talets början som ett helt eget, sammanhållet samepolitiskt utbildningsprogram växte fram.²⁴² Programmet benämndes ”nomadskolan” och genomfördes från och med 1910-talet. Det har beskrivits som det politikområde där ”lapp-ska-vara-lapp”-politikens idéer kanske fick sitt allra största genomslag, och dess effekter för samiska barn har av Lennart Lundmark beskrivits som en ”uppenbar diskriminering”.²⁴³

Många samer hade gått i skola redan innan nomadskolereformen, men i olika former: vissa hade gått i vanliga folkskolor, andra i så kallade katekesskolor som finansierades av staten, och andra i missionsskolor som drevs av olika kristna sällskap.²⁴⁴

²⁴¹ Lundström 2015, s. 138.

²⁴² En översiktlig framställning av de olika skolformerna för samer från 1600-talet och fram till 1950-talet finns i Henrysson & Flodin 1992, som också innehåller en del intervjuer med lärare och elever i nomadskolorna.

²⁴³ Lundmark 2002, s. 81, 93.

²⁴⁴ Sjögren 2010, s. 50f.

I viss mån innebar denna utbildningspolitik, som Roger Kvist har påpekat, delvis också något av en assimileringpolitik eftersom svenska åtminstone principiellt skulle vara det språk som talades i skolorna.²⁴⁵

När nomadskolan infördes, något som beslutades av riksdagen 1913 men som fick detaljerade instruktioner för sin verksamhet först 1916, skedde det inte för att alla de barn som vi i dag betecknar som samer skulle gå i en särskild skola, inte heller alla barn från familjer som själva identifierade sig som samer. Tanken var att skapa ett särskilt utbildningsväsende uteslutande för den grupp som de svenska myndigheterna ansåg var ”riktiga” samer, dvs. renskötande fjällsamer med ett ”nomadiserande” levnadssätt. Och målet med verksamheten var att barnen ur dessa familjer skulle fortsätta att vara ”riktiga” samer. Men det kunde bara uppnås om barnens kontakt med ”civilisationen” begränsades. Därmed baserades reformen på ”lapp-ska-vara-lapp”-politikens centrala tankar, och i den debatt som föregick beslutet betonades bland annat ”ras”-argumenten: det var samernas inneboende egenskaper som gjorde att de måste skyddas från det svenska samhällets och den vanliga skolans lockelser. Regeringens ansvariga statsråd uttryckte dessa tankar tydligt, när han argumenterade på följande vis i den proposition som låg till grund för riksdagsbeslutet:

Vi önska, att den ras, vilken ensam är i stånd att utnyttja våra öde fjällvidder, skall bibehållas vid det levnadssätt, som den ärvt av sina fäder och för vilket den till sin själva natur är anpassad, men vi önska tillika, att den ej härigenom skall avstängas från den grundläggande undervisning, som man vill låta varje medborgare i vårt land få åtnjuta. [Skolan måste utformas så att] den icke drager dem bort från det för dem naturliga och för deras fortvaro som ras nödvändiga nomadlivet.²⁴⁶

²⁴⁵ Kvist 1992, s. 69.

²⁴⁶ Ecklesiastikminister Fridtjuv Berg år 1913, citerad i Sjögren 2010, s. 51f. Propositionen diskuteras också i Lundmark 2002, s. 79.

Nomadskolan skulle därför endast omfatta de renskötande fjällsamernas barn. Alla andra samiska barn skickades till den vanliga folkskolan. Nomadskolan byggde på principen att eleverna inte skulle vänjas vid ett bofast liv, och inte heller vid alltför bekväma materiella omständigheter. Under sommarmånaderna bedrevs undervisningen på så sätt att en lärare följde med de renskötande familjerna och undervisade de mindre barnen i ett särskilt skoltält. När barnen blev äldre fick de vistas i en fast nomadskola under vintertiden. Den fasta nomadskolan kunde se ut på flera sätt, men länge förekom exempelvis internat i kåtaform – så kallad hushållskåta – där barnen fick bo under tämligen spartanska omständigheter. Undervisningen för nomadskolans elever var också kortare än för andra barn. Allt för att, med David Sjögrens ord, skapa en ”säker zon” som ”skyddade samebarnen från den omgivande svenska kulturens negativa inflytande”.²⁴⁷

Exakt hur undermålig den materiella standarden egentligen var i nomadskolan har varit omdebatterat, och Sjögren har hävdad att skolornas utrustning kanske inte var fullt så bristfällig som det ibland påståtts.²⁴⁸ Men helt klart är att nomadskolan både var annorlunda än andra skolformer och att den innebar att många samiska barn fick betydligt mindre undervisning än andra svenskar. Men nomadskolans verklighet var aldrig så lätt att bedriva som politikerna ursprungligen tänkt sig. Och som så många gånger i den svenska samepolitiken var det definitionsfrågorna – vilka var egentligen nomadiserande ”lappar”, och i vilken utsträckning bedrev de egentligen renskötsel? – som ställde till de största problemen. Under 1930-talet påpekade allt fler skolmyndigheter att antalet samer som bedrev renskötsel i nomadiserande form var litet. Nomadskolan framstod alltså ganska snabbt efter införandet som ett omöjligt projekt: tanken var att den skulle förmå barnen att stanna kvar inom ren-

²⁴⁷ Sjögren 2010, s. 46, 63 (citat).

²⁴⁸ Sjögren 2010, s. 85.

näringen, men den ekonomiska utvecklingen och samernas egna val av försörjningskällor visade att detta i praktiken inte gick. Långsamt började därför också nomadskolan att förändras, och små steg togs mot att göra den mer lik den vanliga folkskolan. Antalet myndighetspersoner som såg kunskap i sig som ett hot mot renskötselns framtid blev färre, och vid 1950-talets början försvann de sista flyttande skolorna. I samband med införandet av en enhetlig grundskola i Sverige, en serie reformer under 1950- och 1960-talen, omformulerades också nomadskolans målsättningar och former. 1957 slog en statlig utredning fast en ny inriktning. Nomadskolan skulle i första hand försöka bevara det samiska språket och ge samiska barn rätt att få kunskap om sina familjers kultur. Nomadskolan borde också öppnas för alla samer, och vara en helt frivillig skolform. Detta blev också verklighet år 1962. Och nu hade onekligheten något hänt, åtminstone på den normativa nivån. Myndigheterna talade inte längre om "ras", utan om det "samiska kulturarvet" och "lappkulturens särart".²⁴⁹

"Lapp-ska-vara-lapp"-politiken i praktiken: Bostadspolitik

Som jag nämnde tidigare, var en av de centrala beståndsdelarna i "lapp-ska-vara-lapp"-politiken rädslan för att om renskötande samer slog sig ner i fasta hus, eller om deras kåtor ens började påminna om husliknande byggnader, skulle de vänjas av med sitt nomadiserande liv och snart upphöra också med den storskaliga renskötseln. Därför måste samerna hållas kvar i en nomadiserande livsstil, med eller mot sin vilja. Nomadskolan, som nyss diskuterades, syftade ytterst till att åstadkomma just detta. Men statsmakten vidtog också andra åtgärder för att neka samer rätten att själva bestämma hur de skulle bo, en rätt som tillkom andra svenska medborgare.

Den viktigaste förutsättningen för dessa åtgärder

var införandet av 1886 års renbeteslag. Den innebar att den gamla organiseringen i så kallade lappskatteland, som funnits åtminstone sedan 1500-talet, slogs sönder. I stället delades samerna administrativt in i så kallade "lappbyar", och det var inte upp till samerna att dra gränser för dessa lappbyar eller ens att slå fast reglerna för hur de skulle administreras.²⁵⁰ Den uppgiften sköttes i stället av särskilda "lappfogdar", som under åren 1885–1971 var tjänstemän inom länsstyrelserna med särskilt ansvar för att implementera samepolitiken. Det stod i lappfogdarnas instruktioner att de främst skulle fungera som medlare mellan samer och bofasta svenskar, men den medlande funktionen blev i praktiken snabbt mindre viktig. I stället kom de, som flera forskare har visat, att fungera som ett övervaknings- och kontrollorgan över samerna och de var fram till ca 1940-talet varma anhängare av "lapp-ska-vara-lapp"-politikens idéer. Samer anställdes aldrig som lappfogdar, med den uttryckliga motiveringen att de ansågs vara partiska när det gällde att bedöma samepolitiska frågor. Svenskar sågs däremot aldrig som partiska.²⁵¹

Lappfogdarna hade med andra ord stor makt över lappbyarnas administration, och de utnyttjade denna makt för att hindra samerna från att bo i fasta byggnader. De införde till exempel regler i byordningarna, som stadgade om ett fastslaget maximalt avstånd mellan eventuella renvaktarbostäder och renhjordarnas belägenhet. Det var regler som i praktiken gjorde det omöjligt att uppföra sådana bostäder på laglig väg. Efter 1917 fanns det möjlighet för renskötande fjällsamer att ansöka om särskilt tillstånd från länsstyrelsen om de ville uppföra fasta byggnader på sina renskötselområden. Men länsstyrelsen prövade sådana ansökningar först efter att lappfogdarna fått yttra sig om dem, och lappfogdarna avstyrkte som regel ansökningarna.²⁵² Det

²⁵⁰ Lundmark 2002, s. 38, 58.

²⁵¹ Amft 1998, s. 608; Lantto 2012, s. 263, 362; Lundmark 2002, s. 138, 367.

²⁵² Lantto 2012, s. 138, 264f, 368.

²⁴⁹ Sjögren 2010, s. 109–114, 119, 121–123, 127–138.

förekom också att länsstyrelserna, där lappfogdarna var de viktigaste samepolitiska tjänstemännen, genomförde omflyttningar av familjer mellan lappbyar, en möjlighet som slagits fast genom en författning år 1898.²⁵³ Tjänstemännen använde själva uttrycket ”dislokationer”, medan Lantto valt att beteckna åtgärderna som ”tvångsförflyttningar”.²⁵⁴

En ny politik växer fram

Under 1930-talet kom ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken att få alltmer kritik. Allt fler samepolitiska tjänstemän kom nu att acceptera tanken att också renskötande fjällsamer skulle kunna få bo i fasta hus, och den tidigare politiken blev allt svårare att upprätthålla när det år efter år visade sig att många samer i praktiken lämnade rennäringen eller valde andra försörjningskällor. Enligt Lennart Lundmark började också de ”ras”-argument som tidigare legitimerat åtminstone delar av politiken att tyna bort under 1930-talet, även om Lantbruksstyrelsen så sent som 1941 kunde skriva att samernas ”rasegenskaper” inte lämpade sig för bofasthet och att det bästa vore om de stannade inom den rennäring ”vartill de av klimatologiska och rasbiologiska skäl ackommoderats”.²⁵⁵

Men sådana uttalanden blev nu mer och mer undantag, och enligt Lundmark går det från slutet av 1930-talet att tala om en ”närmast total omsvängning”, inte minst inom tidigare starka representanter för ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken som länsstyrelsen i Norrbottens län och Domkapitlet i Luleå.²⁵⁶ Men de konkreta förändringarna gick långsamt. Under 1940-talet gavs renskötande samer i princip rätt att bli nybyggare och jordbrukare på samma villkor som

alla andra, men det skedde vid en tidpunkt då det småskaliga jordbruket snabbt började förlora sin position som viktig näringsgren i Sverige. Först 1950 fick samer rätt till egnahemslån för uppförandet av bostäder på renbetesmark, och det dröjde till 1959 innan de fick samma rätt till bostadsbidrag som andra medborgare.²⁵⁷ Vid samma tid började också länsstyrelsernas lappfogdar att ge upp sina tidigare så kraftiga försök att hindra samer från att överge den nomadiserande renskötseln, och enligt Lantto betraktade sig lappfogdarna under 1950-talet snarare som ett serviceorgan åt den rennäring som trots allt fanns kvar snarare än som övervakare av samerna i stort. Samer släpptes vid samma tid också oftare in i beslutsprocesserna än tidigare.²⁵⁸

Vad låg bakom dessa förändringar? Varför upphörde ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken, som nyss varit så stark? Flera tänkbara förklaringar har förts fram inom forskningen. Samernas egen politiska organisering och deras kritik mot lappfogdarnas verksamhet var till exempel viktig.²⁵⁹ Och i takt med att den storindustriella gruvnäringen expanderade och vattenkraften byggdes ut i de norrländska älvarna, utmanades den tidigare viktiga föreställningen om att fjällvärlden endast var möjlig att exploatera ekonomiskt genom storskalig renskötsel.²⁶⁰ En annan förklaring är att ekonomiska och sociala förändringar bland samerna själva gjorde att de idéer som ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken vilade på till slut blev helt ohållbara. Politiken byggde ju på antagandet att samer egentligen var, och borde vara, nomadiserande renskötare. Men redan 1923 publicerades en statlig utredning som konstaterade att hela två tredjedelar av de svenska samerna inte levde på detta sätt, och att många av de samer som verkligen skötte renar dessutom sysslade med andra ekonomiska verksamheter vid sidan om.²⁶¹

²⁵³ Mörkenstam 1999, s. 123.

²⁵⁴ Lantto skriver framför allt om åtgärder för att flytta ett antal familjer och deras renar från norra Karesuandoområdet till ”lappbyar” längre söderut, efter att renbetesmöjligheterna i Norrbotten försämrats genom den så kallade renbeteskonventionen med Norge år 1919. Se Lantto 2012, s. 230–234.

²⁵⁵ Lundmark 2002, s. 118.

²⁵⁶ Lundmark 2002, s. 90–93. Se även Mörkenstam 1999, s. 127, 129, 135.

²⁵⁷ Lundmark 2002, s. 120.

²⁵⁸ Lantto 2012, s. 264, 354f.

²⁵⁹ Lantto 2012, s. 363.

²⁶⁰ Lantto 2012, s. 355f.

²⁶¹ Lundmark 2002, s. 145. Se även Amft1998, s. 597.

Det fanns med andra ord ett betydande glapp mellan ideologi och verklighet. Det glappet ledde dessutom till att den svenska staten under flera decennier hade stora svårigheter att alls komma fram till hur själva begreppet same – eller ”lapp” med dåtidens myndighetsspråkbruk – skulle definieras. Och som Lundmark har visat, hade Sverige under mellankrigstiden inte en, utan två olika officiella definitioner, som inte var helt kompatibla med varandra. Det fanns en näringspolitisk definition. I en författning från år 1917 slog staten fast att ”lapp” var den ”vars fader i någon mån är av lapsk härstamning, dock endast såvitt fadern eller dennes fader drivit renskötelse såsom stadigvarande yrke, utan att samtidigt bruka hemman eller nybygge”. Definitionen upprepades 1928, och fick då en ännu starkare näringspolitisk betoning.²⁶² Här var en same någon som sysslade med renskötelse och som hade haft föräldrar eller far- och morföräldrar som gjort detsamma. Det innebar, som Andrea Amft har påpekat, att den majoritet av samerna som inte gjorde det faktiskt fränkandes status som samer och inte tillerkändes några som helst av de sär rättigheter som kom de renskötande samerna till del.²⁶³ Dessutom innehöll 1928 års lag en intersektion mellan kategorierna ras/etnicitet och kön, på så sätt att samiska kvinnor diskriminerades. De samiska kvinnor som genom sin börd hade rätt att äga och sköta renar, förlorade denna rätt om de gifte sig med en icke-same, eller med en same som inte räknades som ”lapp” enligt 1928 års lag. Den diskrimineringen upphörde, som Amft påpekar, först 1971.²⁶⁴

Som Mörkenstam och Amft har betonat, innebar dessa definitioner att exempelvis ett kriterium som språk var helt frånvarande, och att människors egen

identifikation som samer inte heller räknades.²⁶⁵ Det spelade ingen roll huruvida en person talade samiska eller inte, och det gjorde det inte heller i den alternativa definition som tillämpades vid samma tid. Enligt denna definition var samer att betrakta som en särskild ”ras”. Statistiska centralbyrån, som ansvarade för de svenska folkräkningarna och befolkningsstatistiken, hade före år 1920 visserligen försökt att definiera ”lappar” bland annat utifrån språkliga kriterier. Men från och med 1920 års folkräkning övergick myndigheten till att definiera samer utifrån biologisk härstamning från andra samer – i sig ett tecken på att explicita ”ras”-idéer vid denna tid fick en starkare ställning i Sverige (vilket diskuteras närmare i kapitel 10). Men att göra ”ras”-definitioner visade sig vara lättare sagt än gjort. Under 1930- och 1940-talen vände sig byrån till Statens institut för rasbiologi i Uppsala, som bland annat med hjälp av sina egna register över svenska samer hjälpte myndigheten att konstruera alltmer invecklade härstamningskriterier. Till slut blev kriterierna så komplicerade att hela projektet havererade, och i 1945 års folkräkning övergavs ”ras”-definitionen. Nu använde sig byrån i stället av en kombination av språkliga och näringspolitiska kriterier.²⁶⁶

Definitionsproblematiken kan få illustrera ”lapp-ska-vara-lapp”-politikens inneboende motsättningar. Vid 1950-talets början hade dess inflytande minskat, och svenska myndigheters syn på samerna kom nu att förändras. Renskötande samer kom nu att betraktas närmast som en typ av småföretagare, som behövde samhällets stöd för att effektivisera, rationalisera och modernisera renskötelsen. Det var en avgörande förändring av en politik som strax dessförinnan hade kämpat för att näringsgrenen absolut inte fick förändras eller utvecklas. Representanter för samiska grupper tilläts nu också att i ökad utsträckning vara med i myndigheternas utredningar om samepolitiken, och

²⁶² Lundmark 2002, s. 146f. Att definitionen var näringspolitisk innebar inte att ”ras”-argument hade saknats när den formulerades. Tvärtom lyfte regeringen i den proposition som låg till grund för definitionen fram att en anledning till att den inte ville använda annat än näringspolitiska kriterier var att ”rasblandning” hade gjort det svårt att objektivt avgöra vilka som skulle räknas som ”lappar” på något annat sätt. Se Mörkenstam 1999, s. 1050.

²⁶³ Amft 1998, s. 599f.

²⁶⁴ Amft 1998, s. 605f.

²⁶⁵ Amft 1998, s. 611; Mörkenstam 1999, s. 142.

²⁶⁶ Lundmark 2002, s. 146f, 149f.

motståndet mot samernas politiska organisering övergavs steg för steg. Samtidigt ska förändringen kanske inte övervärderas. Patrik Lantto har hävdad att idéer från ”lapp-ska-vara-lapp”-politikens dagar levde kvar på vissa håll, och även om samer alltmör representerades i utredningarna menar han att i samepolitikens viktigaste frågor ”tilläts inget reellt samiskt inflytande”.²⁶⁷

Lika barn leka bäst? Motsägelsefulla representationer av samer på film

I kapitlet om antisemitism framgick att det redan i början av den svenska stumfilmens glansdagar under 1920-talet förekom att ”judar” framställdes i spelfilm, och att dessa representationer under ett par decennier framåt var entydigt negativt laddade. Som vi kommer att se längre fram gällde detta också representationer av personer som pekades ut som ”tattare” och ”zigenare”.

Samerna kom också att bli en av de grupper som redan under 1920-talet och till långt in i efterkrigstiden porträtterades på svensk film. Också samerna kom att framställas som markant annorlunda än den ”svenska” befolkningen, och de tillskrevs en rad stereotypa egenskaper. Men medan representationer av judar och ”tattare” var entydigt negativa, kan detsamma inte sägas när det gäller filmer om samer. I alla dessa fall var det, om man så vill, fråga om en ”andrafiering”. Men den andrafiering som drabbade samer såg annorlunda ut, och måste analyseras i sitt eget sammanhang. Framför allt måste filmrepresentationerna relateras till den ”lapp-ska-vara-lapp”-politik som diskuterades tidigare. Filmer med samiska karaktärer var starkt präglade av den politiken, och de bilder som förmedlades i filmerna gav i sin tur argument åt just en sådan politik. Detta gällde, att döma av den forskning som utförts av Rochelle Wright och Tommy Gustafsson om perioden från 1920-talets början och fram till omkring 1960.

En sammanfattning av de mest centrala inslagen i filmerna, som både utgörs av spelfilmer och filmer med dokumentära ansatser, ser ut som följer. Till skillnad från judar och ”tattare” framställdes samer så gott som aldrig som ett hot. Snarare kunde ”svenska” nybyggare i fjällen ibland framställas som ett hot mot de renskötande samernas ekonomiska och sociala ordning. Samerna fick visserligen inte själva komma till tals i filmerna, och de framställdes gärna på ett särskiljande och exotiserande sätt, men inte negativt.²⁶⁸ Tvärtom framhöll många filmer att samer var fysiskt starka, uthålliga, hederliga, fredliga och (nu för tiden) goda kristna. Bilden av samer var med andra ord tämligen positiv. Men det var en positiv bild som var starkt villkorad, och byggde på ”lapp-ska-vara-lapp”-tanken. De samiska karaktärerna var uteslutande renskötande samer och ingenting annat, och renskötandet framställdes som den enda naturliga verksamheten för en same. Ett exempel på en film med ett sådant budskap är den halvdokumentära *Midnattssolens son* från 1939. Filmen handlar om en samisk man som trots hårt arbete förlorar många renar då han blir bestulen av tjuvar. Han beger sig därför till Stockholm, där han får audiens hos själve kungen, som med landsfaderlig omsorg hjälper honom att få tillbaka sina renar. Ingenting i filmen är, enligt Wright, negativt. Tvärtom ses samerna som en del av den svenska nationen, och de har rätt till samma skydd mot övergrepp som andra medborgare – på villkor att de betar sig så som samhället förväntar sig att en same ska bete sig.²⁶⁹

Ett annat villkor, som filmerna implicit ställde upp, var att de gränser som fanns mellan (renskötande) samer och ”svenskar” inte borde överkorsas. Medan både judar och ”tattare” konsekvent framställdes som grupper som egentligen inte hade någon plats alls i det svenska samhället, betonade många filmer om samer att dessa och svenskarna

²⁶⁷ Lantto 2003, s. 223; Lundmark 2002, s. 159f.

²⁶⁸ Gustafsson 2007, s. 258–261.

²⁶⁹ Wright 1998, s. 149–153.

mycket väl kunde leva sida vid sida i fred och harmoni. Men förutsättningen var, förutom den gemensamma kristna religionen, att samiska män gifte sig med samiska kvinnor och att ”svenska” män gifte sig med ”svenska kvinnor”, och att grupperna inte hade för mycket kontakt med varandra. Samisk och ”svensk” kultur borde alltså, för bådas bästa, hållas åtskilda. I filmen *Laila* från detta år växer en ”svensk” flicka upp i en samisk fosterfamilj. Men hennes biologiska härkomst gör det i grunden omöjligt för henne att leva ett liv som same, och filmen slutar också ”lyckligt” i och med att hon blir tillsammans med en icke-same. Budskapet i filmen är att samer är värda respekt, men att svenskarna inte bör blanda sig för mycket med dem och framför allt inte skaffa barn med dem. Det är anmärkningsvärt att ett så tydligt biologiserande ”ras”-budskap kunde spridas i en film så sent som 1958. Men det finns också tecken på att budskapet vid denna tid inte längre sågs som självklart, eftersom det förekom tidningsrecensioner som öppet anklagade filmen för ”rasdiskriminering”.²⁷⁰

Avslutande diskussion

Någon form av politik gentemot samerna har den svenska staten bedrivit åtminstone sedan 1500-talet. Det är en politik som dock har genomgått stora förändringar, och det går att periodisera den på olika sätt. En sådan periodisering har gjorts av historikern Roger Kvist. Under åren 1550–1635 kan politiken, enligt Kvist, betecknas som inriktad på att hävda territoriell överhöghet över samiska områden och driva in skatter, i konkurrens med andra riken som Ryssland och Danmark-Norge. Under åren 1635–1673 gick politiken i första hand ut på att bedriva gruvbrytning på samisk mark. Under den långa perioden 1673–1846 var politiken inriktad på att steg för steg kolonisera samiska områden med nybyggare, även om visst skydd för de renskötande

fjällsamerna infördes under tidigt 1800-tal. 1846–1913 betecknar Kvist som en assimileringssperiod, då politiken snarast gick ut på att försöka försvenska samer och motarbeta det samiska språket. Perioden 1913–1971 ser han däremot som en segregeringsperiod, då åtminstone de renskötande fjällsamerna skulle förmås att fortsätta vara ”lappar” (så som de svenska myndigheterna förstod ordet) och inte alls assimileras.²⁷¹ Det är en periodisering som utan tvekan fångar viktiga förändringar i den svenska politiken, även om man kan undra varför Kvist inte för in tvångskristnandet i tidsindelningen.

Det är givetvis också möjligt att göra andra periodiseringar. En sådan, som utgår från hur myndigheterna betraktat samerna som grupp, ska på förslag ställas upp här, för att exemplifiera hur en periodisering också skulle kunna ske. Jag vill betona att flera andra periodiseringar är tänkbara och att gränsen mellan perioderna givetvis inte är knivskarp och att varje period självfallet inte har innehållit en enda idé eller föreställningar om samer. Men om man ska tala om övergripande tendenser i politiken, går det kanske att hävda att under perioden ca 1500–1650 såg myndigheterna främst samerna som skatteobjekt och var främst intresserade av att driva in skatter och andra ekonomiska resurser från dem. Från ca 1650 och fram till ca 1750 var det som religiösa subjekt som samerna stod i myndigheternas fokus, och politiken gick ut på att förmå dem att överge samiska, religiösa sedvänjor och i stället anamma kristendomen så som den svenska kyrkan såg på den. Under perioden ca 1750–1830 sågs samerna och deras mark som ett statsekonomiskt objekt, och myndigheterna försökte gradvis öppna upp deras marker för sådan kolonisation som under denna tid sågs som en ekonomisk tillgång för den svenska staten. Under perioden ca 1830–1880 sågs samerna som en underlägsen kultur, och uppfattningen om att den svenska staten hade ett patriarkalt ansvar

²⁷¹ Kvist 1992. Kvist betonar att perioderna inte ska ses som klart avgränsade från varandra, utan att de är tänkta att beskriva vissa grunddrag i utvecklingen.

²⁷⁰ Wright 1998, s. 163–168.

för att hindra dem från att dö ut växte fram, sida vid sida med en nog så materiell faktor: renskötseln började ses som en ekonomisk tillgång. Under åren ca 1880–1940 sågs samerna som en underlägsen ras, som genom sina inneboende, biologiska egenskaper var oförmögen att bedriva några andra sysslor än den nomadiserande renskötseln (även om ”ras”-argumenten började luckras upp under 1930-talet). Därefter växte långsamt en syn på samerna som en näringspolitisk yrkesgrupp fram, som skulle stödjas till att genomföra ekonomisk rationalisering. Sida vid sida med denna förändring började myndigheterna också, delvis som ett resultat av samers egen politiska organisering, att se gruppen som en nationell eller etnisk minoritet.

Nu har den vetenskapliga diskussionen om den svenska samepolitiken i och för sig inte kretsat så mycket kring frågan om periodisering. Inte heller har diskussionen kretsat kring frågan om hur föreställningarna om och politiken mot svenska samer ska betecknas. I föregående kapitel såg vi hur debatten om termen ”antisemitism” förts inom den svenska historiska forskningen, men som Gunnar Broberg har påpekat finns inte någon liknande term, exempelvis ”antisami[t]ism”, i forskningen om samepolitiken, och jag har inte kunnat se några förslag om att införa en sådan term.²⁷² Den vetenskapliga diskussionen har i stället fokuserat på andra frågor, exempelvis om hur de centrala inslagen i ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken egentligen bör beskrivas.

Från 1970-talet och fram till millennieskiftet förekom det att samepolitiken beskrevs som ”socialdarwinistisk”.²⁷³ Det är i och för sig ett begrepp som ofta definierats både brett och vagt, och vars konturer därför inte är alldeles lätta att teckna.

²⁷² Broberg 1982, s. 66.

²⁷³ Se till exempel Lundmark 1998, s. 92–94 (som vid sidan av ”socialdarwinism” också talar om ”kulturdarwinism”); Pusch 1998; Sjölin 2002, s. 110, 112; Uppman 1978, s. 32f, 46f, 166 (som, liksom Lundmark, dock betonar att socialdarwinistiska idéer kunde ta sig olika uttryck och endast var några av de idéer som fanns om samer bland svenska skribenter och politiska aktörer).

Simone Pusch har exempelvis, i en definition som hon använt i en analys av nomadskolans införande, skrivit att socialdarwinism syftar på uppfattningen att ”somliga raser och kulturer anses stå högre i den kulturella utvecklingspyramiden än andra”, och att vissa av de lägre raserna eller kulturerna var dömda att gå under till följd av utvecklingens lagar.²⁷⁴ Här går det att invända: Är inte en sådan definition alltför bred? Vad skiljer i så fall socialdarwinism från exempelvis rasism i allmänhet? Definitionen ger heller inget svar på frågan om hur statsmakten, vetenskapsutövare och andra debattörer såg på den ”undergång” som evolutionen och utvecklingen ansågs predisponera vissa raser eller kulturer till: ansågs den vara positiv, negativ eller bara något oundvikligt? Och vilka slags politiska åtgärder föranledde den?

Ett snävare sätt att definiera termen på kan därför vara att beskriva den som uppfattningen att vissa kulturer eller ”raser” är dömda att gå under genom utvecklingens och evolutionens lagar, *och* att det varken är önskvärt eller ens möjligt att förhindra en sådan utveckling. Exempel på sådana uttalanden finns. De är framträdande exempelvis i ett utlåtande som ett av riksdagens utskott skrev år 1893:

*Lappen är en nomad på en lägre kulturgrad, vilken nästan med naturnödvändighet måste vika för den bofasta med högre kultur samt småningom tyna bort och dö. Må staten därför ägna lappen sådan omvårdnad att han, utan att förorättas, må få dö i fred.*²⁷⁵

Ett annat exempel är ett yttrande som skrevs av Högsta domstolen 1884, och som kritiserade tanken på särskilda ekonomiska rättigheter för samers renskötsel. Yttrandet, som dock inte kom att påverka den förda politiken, slog fast att nomadiserande ”folkstammar” med ”nödvändighet” måste ”stanna på en lägre kulturgrad, gifva vika för de mera civiliserade, bofasta stammarne och slutligen,

²⁷⁴ Pusch 1998, s. 104, 107.

²⁷⁵ Citerat i Lundmark 2002, s. 41.

efter ett tynande lif, utdö”. Staten borde, menade det justitieråd som skrev yttrandet, inte hindra denna utveckling genom att gynna renskötseln på jordbrukets bekostnad.²⁷⁶

Men sedan 1990-talets slut har begreppet ”socialdarwinism” också utsatts för ganska kraftig kritik. Invändningarna har dels gått ut på att själva termen ”socialdarwinism” är för bred, dels på att de exempel på ”socialdarwinistiska” uttalanden som finns är få och att de verkar saknas hos de aktörer som verkligen utövade det starkaste inflytandet över samepolitikens faktiska utformning. Lennart Lundmark, som själv tidigare valt att tala om ”socialdarwinism”, har i ett arbete från år 2002 hävdade att samepolitiken från och med 1800-talets slut i praktiken alltmer gick ut på att skydda och bevara det som makthavarna ansåg var en äkta samisk kultur, och att förhindra att den gick under.²⁷⁷ Den politiken byggde, i mer eller mindre hög grad, på idén att samerna skulle gå under som folk eller som ”ras” om inte de överlägsna svenskarna valde att beskydda dem och på så sätt förhindra, eller åtminstone fördröja, att de dog ut. Det var just ett sådant skydd som ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken var tänkt att åstadkomma. Gunnar Broberg har också påpekat att det ibland finns en tendens att lägga för stor vikt vid just Charles Darwins skrifter och teorier i den vetenskapliga analysen av 1800-talets evolutionistiska tänkande. Darwin var bara en av seklets alla evolutionister, och det är kanske först i efterhand vi uppfattar just Darwin som den mest inflytelserike. Föreställningar om att olika kulturer stod på olika nivåer, och att vissa ”lägre” kulturer skulle trängas undan av ”högre” kulturer, fanns hur som helst etablerade redan före Darwin.²⁷⁸

²⁷⁶ Yttrandet citerat i Mörkenstam 1999, s. 97 (och se för fler exempel s. 100).

²⁷⁷ Lundmark 2002, s. 14–17. Även Pusch har noterat detta som något som talar mot en ”socialdarwinistisk” syn på samerna, se Pusch 1998, s. 102, 128.

²⁷⁸ Broberg 1982, s. 47, 65, 69. Broberg betonar också att en del av de idéer som ibland benämns ”darwinism” snarare var influerade av ”lamarckism”, dvs. de evolutionsteorier som utarbetats av Jean-Baptiste de Lamarck.

I dag är det ovanligt att begreppet ”socialdarwinism” används i forskningen. De senaste årens svenska forskare har snarare pendlat mellan att antingen beskriva den moderna samepolitikens idémässiga grundval som rasistisk, eller som ”kulturhierarkisk”. Rasism har då generellt definierats som idéer som bygger på uppfattningen att samer har vissa ärftliga fysiska och mentala egenskaper som gör dem särskilt lämpade för vissa verksamheter – framför allt nomadiserande renskötsel – och olämpliga för andra, och att detta är ”rasegenskaper” som skiljer dem från andra ”raser”. ”Kulturhierarkisering” kan i stället, utifrån Lennart Lundmarks forskning, beskrivas som en idé om att olika ”kulturer” eller ”folk” har nått olika högt i sin utveckling, och att den ”svenska” (eller västerländska, europeiska) kulturen är den mest högtstående eller mest civiliserade. Men i teorin kan också andra folk röra sig uppåt på en tänkt utvecklingstrappa och nå en högre grad av utveckling och civilisering. Lundmark framhåller att ”kulturhierarkisering” existerade också före framväxten av ”ras”-idéer, och att det var först i och med den moderna rasismens framväxt som de tänkta positionerna i utvecklingshierarkin började ses som fixerade på grund av biologiskt arv. Starten för en sådan framväxt av ”ras”-idéer förlägger Lundmark, vad gäller debatten om samepolitiken, framför allt till 1870-talet.²⁷⁹

Få forskare har entydigt valt att välja antingen det ena eller det andra sättet, utan lyft fram exempel på föreställningar om ”ras” såväl som ”kultur”. Men de har samtidigt valt att göra ganska olika betoningar. Jag visade tidigare i detta kapitel hur framför allt Lundmark själv har betonat i vilken hög utsträckning som ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken byggde på rent rasistiska föreställningar, där samer sågs som olämpliga att syssla med något annat än nomadiserande renskötsel på grund av inneboende ”ras”-egenskaper.²⁸⁰ Patrick Lantto har gjort en

²⁷⁹ Lundmark 2002, s. 13, 37.

²⁸⁰ Se dock även Kvist 1992, s. 75 (”institutional racism”); Liliequist

annorlunda tolkning. I hans forskning om de tjänstemän som utformade samepolitiken på regional nivå och inom länsstyrelserna förekom, menar han, i högsta grad idéer om att samerna stod på "en lägre nivå än övrig befolkning". Men det var snarare undantag än regel att detta synsätt motiverades med "ras"-argument, och han beskriver i stället det dominerande synsättet bland tjänstemännen som "kulturhierarkiskt".²⁸¹

Att rena "ras"-argument förekom i utformandet av "lapp-ska-vara-lapp"-politiken är sammanfattningsvis tydligt, även om det inte råder någon enighet om hur viktiga just dessa argument var i relation till argument som baserades på en "kulturhierarkisk" uppfattning. Och om vi väljer att beteckna samepolitiken som "rasistisk" ställer det oss inför vissa teoretiska utmaningar. Uppenbarligen ser olika rasismer i så fall olika ut. Andra grupper (exempelvis romer och resande) tillskrevs konsekvent negativa egenskaper vid 1800-talets slut och 1900-talets början, och rasismen innebär att de utmålades som ett farligt hot. Men samer kunde lika gärna beskrivas som bärare av positiva egenskaper, och beskrivas inte som ett hot utan som en tillgång för Sverige – under förutsättning att de agerade i enlighet med den svenska utformade politikens grundantaganden om hur en riktig same borde bete sig. *Effekten* blev dock klart negativ för samerna, på så sätt att också föreställningen om deras positiva "ras"-egenskaper användes för att legitimera en omfattande utbildnings- och bostadspolitisk diskriminering mot dem.

En annan fråga som diskuterats ingående handlar om huruvida den svenska samepolitiken kan ses som ett uttryck för svensk kolonialism. I jämförelse med europeiska stormakter som England, Holland och Frankrike var Sverige aldrig någon stor kolonialmakt. Men Sverige var, från 1600-talet och fram till 1800-talets slut, en kolonialmakt, om än

i mindre format, hade flera mindre kolonier och deltog i viss utsträckning även i den transatlantiska slavhandeln. Att denna del av Sveriges historia, som kommer att behandlas i kapitel 7, kan beskrivas som kolonialistisk säger sig självt. En svårare fråga, som har getts olika svar inom forskningen, är om också den svenska statsmaktens ökade maktutövning över samer och samiska områden från 1600-talet och framåt bör beskrivas som kolonialistisk.

Två forskare som båda har argumenterat för en sådan beskrivning är historikerna Gunlög Fur och Patrik Lantto. Fur har i flera arbeten hävdad att den svenska samepolitiken från och med 1600-talet måste ses som ett utslag av kolonialism, och att politiken var en liten del av det europeiska koloniala projekt som växte fram vid denna tid. Hon betonar visserligen att den svenska politiken mot samer givetvis inte såg exakt likadan ut som i andra kolonialistiska projekt, och hon betonar också att samiska områden aldrig inlemmades i det svenska riket genom våldsamma militära erövringsexpeditioner. Men på ett övergripande plan var den svenska expansionen och den ökande maktutövningen i norr en del av "the history of European expansion" i stort, och genom att delta i denna började också det svenska samhället att "share and shape relations and ideas that became part of the legacy of colonization". Hon har också skrivit att den svenska samepolitiken kan betecknas som kolonialistisk oavsett om man med kolonialism avser "the process of peopling and cultivating land by encouraging migration from the core area of a state, or as the conquest, control and exploitation of areas beyond the colonizers primary territory" (dvs. ekonomisk och territoriell exploatering) eller om man avser "a struggle over the hearts and minds of people by the way of education, missionization, and legal intervention" (det vill säga social, kulturell eller religiös maktutövning).²⁸² Som synes är argumentet beroende av hur "kolonialism" definieras, och Fur har nyligen skrivit att förutsätt-

2013, s. 258 ("rasism").

²⁸¹ Lantto 2012, s. 25 (citatt), 74, 137, 360f, 372.

²⁸² Fur 2006, s. 3f, 7f, 87 (citatt), 247 (citatt).

ningen för att samepolitiken ska kunna beskrivas på detta sätt är att "kolonialism" definieras som "en process varigenom en statsmakt egensidigt tar sig rätten att bestämma över ett annat folks territorium, kultur och ekonomi, under förevändning att man har ett överlägset samhällssystem".²⁸³ Lantto är inne på liknande tankar, när han skriver att kolonialism är tänkbar också utan det våld och de transoceana erövringståg som kännetecknade många stormakters koloniala projekt. I stället hänvisar Lantto till sociologen James S Frideres, som har hävdad att kolonialism kännetecknas av flera faktorer, där territoriell expansion endast är en. Kolonialism kan också innebära "undergrävande av urbefolkningens sociala och kulturella struktur", att urbefolkningen försätts i en ekonomisk beroendesituation, erhåller en annan och sämre utbildning, och att politiken mot urbefolkningen baseras på föreställningar om att de står på en lägre kulturell nivå än den "koloniserande" befolkningen. Dessa faktorer anser Lantto stämmer in på den svenska samepolitiken.²⁸⁴

Även historikern Daniel Lindmark har betecknat de svenska försöken att påverka samiska sedvänjor och religiösa praktiker genom missionsverksamhet och särskild skolundervisning som ett slags "utbildningskolonialism". Han hävdar att i stort sett alla utbildningsinslag i samepolitiken, från den Skytteanska skolan på 1600-talet och fram till och med 1900-talets nomadskola baserades på myndigheters "interest in domesticating a colonized populace". Han betonar också att maktrelationerna mellan svenskarna och samerna ända sedan 1600-talet har varit konstant ojämlika, och att det endast har varit svenskarna som har försökt påverka samernas levnadssätt och inte tvärtom.²⁸⁵ Därmed blir det

möjligt att hävda att även om samepolitiken inte har byggts på ett enda kolonialt erövringståg har alltså relationerna mellan svenskarna och den samiska befolkningen haft en kolonial prägel.

Men det har också rests invändningar mot att alltför snabbt sätta samepolitiken i relation till den europeiska kolonialismen. David Sjögren har framhållit att om vi använder termen för att beteckna politik mot minoritetsbefolkningar i olika länder så blir det lättare att se likheter och gemensamma inslag, men samtidigt svårare att uppmärksamma de skillnader som onekligen har funnits – i Sjögrens fall rörande skolfrågor och utbildningspolitik.²⁸⁶ Lennart Lundmark har också betonat att den svenska statens agerande under "lapp-ska-vara-lapp"-politikens dagar på 1800- och 1900-talen inte syftade till att tillägna sig samiska territorier eller till att fördriva samerna från dem, utan tvärtom till att hålla samerna *kvar* på sina territorier.²⁸⁷ Det är oklart om en sådan politik kan ses som ett exempel på kolonialistisk exploatering, och det är ett inslag som skiljer den svenska samepolitiken från många andra koloniala projekt. Däremot innebar också detta givetvis en synnerligen ojämlik maktutövning: vad samerna själva ville intresserade inte den svenska statsmakten.

²⁸³ Fur 2015, s. 70. Se dock även Kvist 1992, s. 74, som skriver att "the Saami experience is therefore, in general, not different from that of other colonized peoples", även om han betonar att det inte innebär att den svenska samepolitiken såg likadan ut som exempelvis politiken mot den amerikanska ursprungsbefolkningen. Se också Forsgren 1999, s. 27, som särskilt skriver om "undervisningskolonialism".

²⁸⁴ Lantto 2003, s. 9–11.

²⁸⁵ Lindmark 2014, s. 151, 141. Se även Sjölin 2002, s. 112 om att skolpolitiken mot samer länge hade en "kolonial prägel".

²⁸⁶ Sjögren 2010, s. 16.

²⁸⁷ Lundmark 2002, s. 71. Detta uppmärksammas även i Lantto 2012, s. 17.

Kapitel 5. "Zigenarfrågan" och "tattarfrågan"

I dagens Sverige finns det flera olika grupper som identifierar sig själva som romer, eller som medlemmar av det svenska resandefolket. Det är grupper som givetvis inte på något sätt har en enhetlig kultur, talar samma språk eller har en identisk historia. Långt ifrån – men vissa saker kan onekligen sägas vara gemensamma för grupperna. Det rör sig om släkter och familjer som mycket ofta har varit kringresande och som har försörjt sig genom handel och hantverk med varor och tjänster, som den bofasta befolkningen visserligen har behövt eller velat få utförda, men som de bofasta själva inte utövat. Många familjer ur det svenska resandefolket har exempelvis sysslat med hästhandel, bedrivit skrot-handel, varit handelsagenter eller plåtslagare eller – under 1800-talet – valackare, dvs. kastrerat böndernas hästar. För att bara nämna några få exempel, för de resande har ofta skickligt kombinerat en rad olika försörjningskällor. Detsamma gäller de svenska romer som migrerade hit under decennierna runt sekelskiftet 1900, och som bland mycket annat bedrivit tivolverksamhet eller förtennat kopparkärl. Grupperna har också talat olika språk från språkgruppen romani chib, och inte minst resandefolkets svenska romani har påverkat svenskan en hel del (det är till exempel därifrån ordet "tjej" kommer).

Det här kapitlet handlar inte om vare sig romers eller resandes etnicitet, kultur, språk eller historia. Det finns vetenskapliga och journalistiska verk som behandlar dessa ämnen, men de står inte i centrum här.²⁸⁸ Här är syftet i stället att diskutera den forskning som handlar om den rasism och främlingsfientlighet, de negativa stereotyper och föreställningar

som funnits om romer och resande i Sverige och den politik som det svenska samhället har bedrivit mot dem: politikområden som särskilt under 1900-talet ofta kallades för "zigenarfrågan" respektive "tattarfrågan". Det finns alla skäl att betona att både romer och resande drabbas av rasism och främlingsfientlighet också i dag, och det är något som svårligen kan förstås utan att vi är medvetna om den långa historia fientliga attityder mot grupperna som har präglat det svenska samhället tidigare. Forskningen om ämnet är av ganska ungt datum, och det är inte förrän under 2000-talet som svenska forskare i någon större utsträckning har studerat samhällets förhållningssätt till svenska romer och resande.

Innan jag går vidare är det dock nödvändigt att först diskutera själva begreppen "rom" och "resande" lite närmare. Som framgick av kapitlet om anti-semitism och om den svenska samepolitiken, är det inte alltid självklart att etniska termer som dagens forskare använder fullt ut är identiska med de ord som används i de historiska källorna, och med de innebörder som orden där ges. Det har exempelvis aldrig varit självklart hur "jude" har definierats i Sverige, och en betydande del av den svenska samepolitiken gick ut just på att definiera själva innebörden av ordet "same" – och de innebörder staten gav begreppet uteslöt i själva verket många personer som själva identifierade sig som samer. Samma principiella problematik finns när det gäller romerna och de resande, och många forskare har grubblat över hur historikern bör förhålla sig till begreppen. Den som börjar studera historiska källor kommer nämligen snart att märka att dessa ord generellt inte förekommer före 1900-talets andra hälft. De ord som myndigheterna och den bofasta befolkningen

²⁸⁸ Se exempelvis Carling 2005; Hazell 2011; Lindholm 1995; Minken 2009; Tervonen 2010.

har använt har i stället varit ”zigenare” och ”tattare”, två uttryck som i dag allmänt anses ha en starkt nedsättande klang och som därför med rätta undviks i det officiella språkbruket. Men vad innebar egentligen dessa ord, och vilken relation har de till de ord som används i dag?

”Rom”, ”resande”, ”zigenare” och ”tattare”. Terminologisk problematik

Låt oss börja i vår egen tid. Den svenska minoritetslagstiftningen ger i dag status som nationellt minoritetsfolk åt gruppen *romer*. Till denna grupp räknas också gruppen *resande*, i den mån som de resande själva identifierar sig som romer. Gör de det då? En del gör det: många svenska resande betonar i dag sin identitet just som romer och benämner sig själva exempelvis med uttrycket *resanderomer*. Andra resande benämner sig emellertid inte alls som romer, och värjer sig mot att räknas som en romsk grupp. De betonar i stället helt enkelt att de är just *resande*.²⁸⁹

Det som sker i dag är med andra ord en identitetsformeringsprocess, där människor själva uttalar sig om sin etniska identitet och hur de önskat bli benämnda. Historikern har dock sällan möjlighet att fråga det förflutnas människor om hur de identifierade sig själva. Ordet ”rom” förekommer såvitt vi vet över huvud taget inte i svenska historiska källor, och även ”resande” är ett nästan uteslutande modernt uttryck. Det utesluter givetvis inte att människor kan ha benämnt sig som både romer och resande i det förflutna, men det har i så fall avsatt ytterst få spår i bevarade källor. De ord som används i myndighetsdokument, vetenskapliga rapporter och andra källor som de bofasta har skapat (grupperna i fråga har endast efterlämnat mycket få skriftliga källor) är i stället *zigenare* och *tattare*, eller dialektala varianter av dessa. Hur förhåller sig dessa ord

– rom, resande, zigenare och tattare – till varandra? En enkel tolkning, som man ibland kan se i äldre forskning, är att säga att ”zigenare” var det bofasta samhällets ord för romer, och ”tattare” var det nedsättande ord som användes om resande.²⁹⁰ Fullt så enkelt är det dock inte.

Ända sedan tidigt 1500-tal har svenska myndigheter pekat ut vissa kringresande familjer som ”tattare” eller ”zigenare”. Och ända fram till slutet av 1800-talet användes dessa ord synonymt, dvs. myndigheterna gjorde såvitt vi vet ingen betydelsemässig åtskillnad mellan dem. Först under 1800-talets sista decennier skedde något som kan kallas för en terminologisk separation. Den tog lång tid att genomföra, men den fick omfattande betydelse. Ordet ”tattare” kom nu att användas uteslutande om kringresande familjer som redan funnits i Sverige under lång tid, ibland i flera hundra år. Ordet ”zigenare” kom däremot nu att användas uteslutande om de romska familjer som migrerade till Sverige från andra europeiska länder vid samma tid.²⁹¹ Vill man sätta likhetstecken mellan termerna ”tattare” och ”resande” respektive ”zigenare” och ”rom” bör man alltså vara medveten om att detta endast är möjligt att göra för de senaste 120–130 åren.

Men det blir mer komplicerat än så. Myndigheterna i Sverige lyckades aldrig, även om de kämpade nog så hårt under framför allt 1900-talet, att skapa enhetliga och konsekventa definitioner av vad de exakt menade med ”zigenare” och ”tattare”. Och på lokal nivå var definitionsproblematiken än större. Flera forskare under senare år har betonat att främst uttrycket ”tattare” kunde användas tämligen löst, och på delvis olika sätt på olika platser och i olika sammanhang. Det innebär givetvis inte att det användes hur löst som helst. Det användes i regel om familjer och släkter, inte om enskilda individer, och de som pekades ut med termen sysslade ofta med någon form av kringresande ekonomiska

²⁸⁹ Den politiska process som ledde fram till att gruppen ”resande” kom att inkluderas i den nationella minoritetsgruppen ”romer” analyseras i Wiklander 2015.

²⁹⁰ Se främst Svensson 1993.

²⁹¹ Montesino Parra 2002, s. 33, 96f.

verksamheter. Men det innebär att det är vanskligt att automatiskt sätta likhetstecken mellan den etniska självidentifierande benämningen ”resande” och det bofasta samhällets pejorativa benämning ”tattare”. Familjer ur det svenska resandefolket har förmodligen under mycket lång tid kallats för ”tattare” (eller liknande nedsättande uttryck) av sin omgivning. Men vi kan inte automatiskt förutsätta att alla människor som i myndigheternas dokument beskrivs som ”tattare” själva också har identifierat sig som resande.²⁹²

Hur bör vi förhålla oss till denna terminologiska problematik? Den väcker många etiska frågor, och ställs inför kravet på att gå en svår balansgång mellan det vetenskapliga behov av terminologisk differentiering och nyansering och risken för att på ett oproblematiserat sätt föra vidare rasistiska uttryck ur det förflutna. Olika forskare har valt att hantera det på delvis olika sätt. Ett sätt är att använda benämningen ”resande” för de människor som i de historiska källorna benämns som ”tattare” från 1800-talets slut och framåt (eller ”rom” för de som benämns som ”zigenare”). Så har exempelvis historikern Jan Selling gjort. Han har i sin forskning valt att använda termen ”romer” om alla människor som i hans källmaterial betecknas som ”zigenare”, och termen ”resande” om alla människor som i källorna beskrivs som ”tattare”. Han motiverar sitt val med att han vill undvika de ”nedsättande konnotationer” som onekligen är förknippade med källornas benämningar, och skriver att han vill ”markera skillnaden mellan min egen diskurs” och de diskurser om romer och resande som förekommit i det förflutna.²⁹³ Den forskare som väljer att göra så, undviker onekligen att reproducera uttryck som i dag uppfattas som nedsättande eller rent av kränkande. Men problemet kvarstår med att termerna ”rom” och

”zigenare” respektive ”resande” och ”tattare” inte nödvändigtvis har samma innebörder eller syftar på exakt samma människor. Andra forskare, däribland jag själv, har därför valt att inte översätta termerna, utan i stället skriva exempelvis ”människor som pekades ut som tattare” eller liknande om de personer som benämns på detta sätt i källmaterialet. Termerna ”rom” eller ”resande” reserveras då för personer som själva, i det förflutna eller i vår egen tid, ger explicit uttryck för en romsk eller resandeidentitet, dvs. benämner sig själva på detta sätt.²⁹⁴

Begreppet antiziganism

Hur vi förhåller oss till användandet av termerna ”rom”, ”resande”, ”zigenare” och ”tattare” har också betydelse för ställningstagandet till en teoretisk samlingsterm, som är avsedd att vara en beteckning för olika sorters fientliga föreställningar mot dessa grupper, och som har börjat användas av vissa svenska forskare under 2000-talet, liksom i statliga utredningar.²⁹⁵ Det rör sig om termen *antiziganism*, som är tänkt att fungera som en motsvarighet exempelvis till den mer etablerade termen antisemitism. Det råder dock ingen konsensus bland svenska forskare om huruvida termen bör användas i historiska undersökningar, eller hur den i så fall bör definieras, och möjligheter såväl som risker med termen har lyfts fram.

I de statliga utredningarna har termen sällan getts en särskilt genomarbetad definition. I en rapport från Diskrimineringsombudsmannen från 2004 de-

²⁹⁴ Ericsson 2015a, s. 18f. Den mest långtgående begreppsanvändningen i denna riktning är Pia Laskars, som valt att över huvud taget inte skriva ut ordet ”zigenare”, utan att i stället skriva ”z*” eller ”z-andra”, eftersom hon ser själva ordet ”zigenare” som ”en fantasi skapad av majoritetsbefolkningen”. Se Laskar 2015a, s. 158 och liknande i Laskar 2015b, s. 138.

²⁹⁵ Jan Selling har identifierat DO:s rapport Diskriminering av romer i Sverige (2004) som den första text där termen antiziganism förekommer i Sverige. Se Selling 2015, s. 121f. Rapporten hänvisade då till tysk forskning där begreppet ”Antiziganismus” förekommer. Därefter har termen använts i exempelvis Kott 2014; Palosuo 2009, s. 47; Rodell Olgaç 2006, s. 24; Strand 2009 och genomgående i SOU 2010:55. På internationell nivå finns det flera termer som mer eller mindre relaterar till termen antiziganism, exempelvis ”anti-gypsyism”, ”anti-Romaism” eller ”Roma-phobia”.

²⁹² Den komplicerade relationen mellan termerna ”resande” och ”tattare” har diskuterats i exempelvis Ericsson 2015a, s. 16f; Lindholm 1995, s. 12; Ohlsson al Fakir 2013, s. 7, 10; Sjögren 2010, s. 21–23; Wiklander 2015, s. 622.

²⁹³ Selling 2013b, s. 14, 17. Se även De los Reyes 2013 för en likartad begreppsanvändning.

finierades antiziganism både som ”förhållningssätt med seglivade fördomar om och negativa attityder till romer” och som ”rasistiskt grundade förhållningssätt till romer inom majoritetssamhället”.²⁹⁶ I en utredning från 2010 beskrivs antiziganism som ”fientlighet, fördomar, föreställningar eller rasism riktat mot romer”, och som en ”distinkt form av rasism” som är ”både likartad, skiljaktig och sammanflätad med många andra former av rasism”.²⁹⁷ Dessa myndighetsdefinitioner är givetvis tillkomna i syftet att uppmärksamma och motarbeta en förkastlig form av etnisk diskriminering, som drabbar människor i Sverige och orsakar svåra lidanden. Men ur ett vetenskapligt perspektiv måste det konstateras att definitionerna väcker flera obesvarade frågor. Vad menas exempelvis med rasism? Kräver det biologiska uppfattningar om genetiskt arv, eller kan det definieras på något annat sätt? Vad menas i sammanhanget med ”romer”? Inkluderar den beteckningen resande? Och hur förhåller sig då dessa nutida etniska termer till begreppen ”zigenare” och ”tattare”, som ju är de som förekommer i historiska källor? Vad är egentligen en fördom, och hur definierar man den? Och kan en viss sorts rasism både vara ”distinkt” och på samma gång ”likartad, skiljaktig och sammanflätad” med andra sorters rasism?

En betydligt mer genomarbetad och vetenskapligt grundad definition av termen har nyligen presenterats av historikern Jan Selling. Han har beskrivit antiziganism som ”en historiskt föränderlig diskursformation i vilken den ’konceptuelle zigenaren’ tar skepnad och majoritetssamhällets exkluderande praktik utvecklas”. ”Diskursformation” har Selling i sin tur definierat som ett ”sammanhang av texter, uttalanden, sociala handlingar etc., vilka refererar till samma objekt, uppvisar gemensamma stildrag, stödjer en viss strategi, eller bär vissa gemensamma institutionella, administrativa eller

politiska kännetecken”.²⁹⁸ En styrka med Sellings definition är att den inkluderar både föreställningar och praktisk politik (även om definitionen endast talar om ”exkluderande” praktiker och inte exempelvis assimilerande): diskurserna påverkar och har betydelse för den politik som förs mot grupper som omfattas av föreställningarna om den ”konceptuelle zigenaren”. Det senare uttrycket är viktigt: antiziganismen bygger enligt Selling på samhällets bilder av ”zigenare” och kan därför riktas också mot människor som inte själva nödvändigtvis identifierar sig som romer.²⁹⁹

Självt har jag i min tidigare forskning valt att inte använda mig av termen antiziganism. Jag har då betonat att jag anser att termen kan vara användbar exempelvis i dagens antirasistiska kamp, men samtidigt argumenterat för att det finns vissa omständigheter som gör den svårare att använda i historiska undersökningar, eller som den historiske forskaren åtminstone bör vara väl medveten om i de fall då den används. Den första invändningen är i princip densamma som kan riktas gentemot alla generaliserande termer, exempelvis antisemitism eller afrofobi (en term som diskuteras i kapitel 8). Att generalisera innebär både möjligheter och problem i vetenskapliga undersökningar. Det blir exempelvis, som Selling har påpekat, lättare att göra internationella komparationer om det finns en allmänt etablerad teoretisk term som kan användas om förhållanden i flera olika länder.³⁰⁰ Väljer vi en enda, gemensam term blir det även lättare att urskilja historiska kontinuiteter och uppmärksamma idéer och uttryck som är gemensamma för en rad olika situationer, aktörer och perioder, och vi får lättare att se de långa trådarna mellan nutiden och dåtiden. Så har också exempelvis Selling utnyttjat termen, då han använder den i en bok som sträcker sig från

²⁹⁸ Selling 2013b, s. 13. Se även Selling 2015, s. 120.

²⁹⁹ Se särskilt Selling 2015, s. 120: ”...the fictional character of the conceptual Gypsy, which in antiziganist discourse is projected onto Roma and other persons”.

³⁰⁰ Selling 2015, s. 128.

²⁹⁶ Diskriminering av romer i Sverige (2004), s. 9.

²⁹⁷ SOU 2010:55, s. 82.

tidigt 1700-tal och fram till vår egen tid; och han skriver i ett annat arbete om vilken stark kontinuitet antiziganismen har uppvisat trots att romers och resandes historia och kultur egentligen har varit mycket diversifierad.³⁰¹ Men därmed blir det också, menar jag, svårare att urskilja historisk förändring och skillnader i föreställningar och politik. Hur många olika slags idéer kan termen användas för att beteckna? Går det fortfarande att tala om en antiziganistisk kontinuitet om det exempelvis visar sig att myndigheterna vid en viss tidpunkt övergick från att betrakta grupperna som en social kategori som formades av sin miljö till att börja betrakta dem som en "ras" som formades av sitt biologiska arv?³⁰² Min andra och viktigare invändning gäller att termen i Sellings forskning om den svenska historien, trots att den benämns "antiziganism" och fokuserar på den diskursiva konstruktionen av den "konceptuelle zigenaren", används för att beteckna diskurser och politik som riktats både mot människor som pekats ut som just "zigenare" och om människor som pekats ut som "tattare".³⁰³ Som jag nämnde tidigare användes dessa termer som synonymer fram till slutet av 1800-talet. Men därefter kom de att separeras i myndigheternas språkbruk såväl som i vetenskapliga och mediala sammanhang. "Tattarfrågan" och "zigenarfrågan" kom hädanefter att utredas på olika sätt och resulterade i olika politiska åtgärdsförslag, och myndigheterna påpekade flera gånger att de inte ansåg att "tattare" och "zigenare" var samma grupper. I "tattarfrågan" var det med andra ord, hävdar jag, inte den "konceptuelle zigenaren" som det producerades diskurser om. De diskurser som producerades där konstruerade något annat, nämligen – om man så vill – den "konceptuelle tattaren". Riskerar då inte ett användande av termen antiziganism för att beteckna både politiken mot personer utpekade som

"zigenare" och mot personer utpekade som "tattare" att bli i någon mån anakronistisk, och göra det svårare att urskilja de viktiga skillnader och terminologiska uppdelningar som dåtidens aktörer gjorde?³⁰⁴

Invändningar mot termen har också rests av socialantropologen Charles Westin. Han menar att det i och för sig finns ett behov av en teoretisk term som kan användas i internationella sammanhang för att belysa kontinuiteter och gemensamma drag i föreställningar och politiska åtgärder som riktats mot grupper av romer och resande. Han har också formulerat flera olika kriterier som han menar bör vara uppfyllda för att en term ska kunna fungera i ett sådant syfte. För det första menar han att termen måste vinna acceptans från romska grupper själva och att den inte får upplevas som förolämpande av någon, oavsett hur liten den gruppen är: "No-one should feel offended by a term used for analytical purposes". För det andra måste den vara internationellt gångbar och lyckas hantera det faktum att olika språk innehåller distinkt olika ord för de grupper som föreställningarna och politiken har riktats mot. För det tredje måste termen vara enkel och inte förutsätta omfattande teoretisk och historisk bakgrundskunskap för att den ska vara möjlig att begripa. För det fjärde ska den vara analytiskt användbar och kunna generera ny kunskap. För det femte ska den på ett tydligt sätt ange vilka grupper det faktiskt är som drabbas av föreställningarna och den diskriminerande politiken. Utifrån dessa kriterier är det kanske föga förvånande att Westin vänder sig emot termer som antiziganism och den mer internationellt gångbara "anti-gypsyism": de bygger ju alla rent språkligt på uttryck ("zigenare", "gypsies") som kan upplevas som kränkande (även om det som avses i exempelvis Sellings definition uteslutande är föreställningar om "konceptuella zigenare" som avses).³⁰⁵

³⁰¹ Selling 2015, s. 123.

³⁰² Ericsson 2015a, s. 20.

³⁰³ Selling 2013b, kap. 2–3 tar upp flera aspekter av "tattarfrågan", som alltså räknas in i en antiziganistisk politik. Se även Selling 2015, s. 124.

³⁰⁴ Ericsson 2015a, s. 20.

³⁰⁵ Westin 2015, s. 199–201. I mitt referat av Westins kriterier har jag slagit samman två av dessa, som jag menar innehållsmässigt innebär i princip samma sak. Westin skriver egentligen att en term både måste

Men frågan är om det över huvud taget är möjligt att konstruera en term som lever upp till alla Westins kriterier. Själv menar han att det förmodligen inte är det, och föreslår därför att forskarsamhället använder enklare sätt att beskriva sin forskning på, exempelvis genom att tala om "racism against Romanies" eller "anti-Roma racism".³⁰⁶ Men därmed är vi tillbaka i ett av de problem som nämndes tidigare. För om vi talar om rasism mot "romer" – inkluderas då exempelvis det svenska resandefolket i den gruppen? Det finns resande som identifierar sig själva som romer, och resande som absolut inte gör det. Om vi i en sådan situation använder oss av en terminologi som identifierar "resande" (eller de grupper som i andra europeiska länder exempelvis identifierar sig som "Travellers") som just romer, riskerar vi då inte att förolämpa vissa grupper och dessutom göra det otydligt vilka grupper som faktiskt omfattas av termen? Då lever vi knappast upp till vare sig det första eller det femte av de kriterier som Westin har formulerat.

Mindre komplicerad än så blir inte frågan, och den diskussion som här har förts om den svenska termen antiziganism motsvaras av en liknande diskussion som på senare år har förts på europeisk nivå.³⁰⁷ Min diskussion av problem och styrkor med termen antiziganism är bara avsedd att exemplifiera några av de problem som möter forskare som söker en teoretisk term att använda, och som givetvis inte är väsensskilda från de problem som möter alla historiskt inriktade forskare som letar efter generaliserande termer: något som vi trots alla problem oundvikligen måste göra, i mer eller mindre hög grad. Diskussionen om dessa problem har inget givet svar, och den kommer säkerligen att fortsätta under de närmaste åren.

vara "understandable to each and all" (kriterium 3) och "simple, communicable" (kriterium 4).

³⁰⁶ Westin 2015, s. 201.

³⁰⁷ Selling 2015, Laskar 2015b och Westin 2015 ingår alla i en läsvärd antologi där en rad europeiska forskare tar sig an termen, dess definition och användningsområde.

De första mötena med det svenska riket. Ca 1500–1650

Ordet "tattare" förekommer för första gången i svenska källor år 1512, då ett folje av kringresande människor anlände till Stockholm där de betecknades på detta sätt.³⁰⁸ Därefter dyker omnämnanden om "tattare" och "zigenare" upp med jämna mellanrum från flera myndighetspersoner i det dåvarande svenska riket. Det första kända omnämnandet från det som i dag är Finland härrör exempelvis från 1559, då hertig Johan skrev till sin fogde på Åland att han omedelbart skulle göra slut på "tattarens otilbörlige handell" och fängsla de familjer han stötte på. Men som den finska historikern Tuula Rekola har påpekat rör det sig ofta om svårtolkade källfragment, och det är för övrigt även uppenbart att myndigheterna aldrig klart definierar exakt vad de menar med uttrycken "tattare" och "zigenare". Det är med andra ord mycket vi inte vet om hur mötet mellan dessa grupper och det svenska samhället såg ut vid denna tid, och allra minst vet vi om de vardagliga mötena mellan de kringresande familjerna och landsbygdens "vanliga" människor.³⁰⁹

Den uppmärksamme läsaren noterar säkert att jag nyss skrev "det svenska riket". Det gjorde jag för att betona att det svenska rike som fanns under 1500- och 1600-talen inte var samma sak som det vi förknippar med dagens "Sverige". Fram till 1809 var det som nu är Finland en integrerad del av svenska riket, och när vi talar om romernas och de resandes historia före detta årtal talar vi med andra ord om en historia som utspelade sig på båda sidorna av Bottenviken. Det går inte att tala om en historia för "svenska" romer och resande och en historia för "finska" romer och resande före freden i Fredrikshamn 1809, då hela den östra rikshalvan avträdde till Ryssland. Romska och resandefamiljer rörde sig över Östersjön, reste runt och bedrev sina ekono-

³⁰⁸ Montesino Parra 2002, s. 34.

³⁰⁹ Rekola 2015, s. 20–22, 26.

miska näringar i båda rikshalvorna.³¹⁰ Konsekvensen för detta kapitel blir att jag, när jag behandlar romernas och de resandes historia före 1809, inte begränsar mig till de territorier som i dag är "Sverige". En sådan uppdelning vore anakronistisk. Jag skriver i stället om hela det territorium som då utgjorde Sverige, oavsett hur gränserna dras i dag.

Rekola har påtalat den låga grad av långsiktighet som fanns i myndigheternas påbud under 1500- och 1600-talen om hur de skulle förfara med familjer utpekade som "tattare" eller "zigenare". De instruktioner som utfärdades var ofta motsägelsefulla, det var inte självklart att myndigheterna själva visste vilka regler som gällde, och någon samlad eller systematisk politik går det knappast att tala om. De påbud som faktiskt utfärdades syftade länge till att exkludera de utpekade familjerna ur riket, eller från de lokala och religiösa gemenskaper som fanns inom riket. Mellan åren 1560 och 1594 utfärdades till exempel flera kyrkliga påbud, som förbjöd präster att döpa eller begrava "tattare".³¹¹ Bristen på systematik innebär dock inte att åtgärderna saknade gemensamma kontexter. En sådan är den förändrade synen på staten och den världsliga överhetens roll efter reformationen. Fattigvården och de sociala skyddsnäten hade tidigare ytterst garanterats av kyrkan, men nu kom de att ytterst garanteras av statsmakten, som därför försökte öka sin kontroll över kringresande grupper som kunde tänkas komma att belasta fattigvården (en kontext som kom att spela en stor roll på lokal nivå till långt in på 1900-talet).³¹² Inte minst Norma Montesino Parra har framhållit att myndigheternas instruktioner om hur man borde agera gentemot "tattare" och "zigenare" ofta utfärdades i sammanhang med instruktioner om hur man skulle förfara med "lösdrivare" eller grupper av kringvandrande personer i stort.³¹³ Den

norska historikern Anne Minken har betonat att detta inte innebär att myndigheterna satte likhetstecken mellan "tattare", "zigenare" och "lösdrivare", men det indikerar att åtgärderna mot dem länge formulerades inom ramen för samma övergripande lösdrivarpolitik.³¹⁴

Det mest drastiska exemplet på den världsliga exkluderingspolitiken är en kunglig förordning från år 1637 med rubriken *Placat om Tartarnes fördrifwande af landet*. Förordningen slog fast att de familjer som påträffades skulle gripas, männen avrättas utan rättegång och kvinnorna och barnen drivas ut ur landet. Det är ett märkligt påbud, som helt saknar motsvarighet i svensk lagstiftning. Men som flera forskare har påpekat finns det ingenting alls som tyder på att plakatets drakoniska åtgärder någonsin tillämpades. Tvärtom finns det flera exempel på att familjer utpekade som "tattare" eller "zigenare" mycket väl kunde resa omkring i Sverige under åren efter 1637 utan att myndigheterna ens verkar ha varit medvetna om (eller låtsats om) plakatets existens.³¹⁵ Och det gäller också allra högsta nivå: i en diskussion i det svenska riksrådet år 1648 lyfte drottning Kristina upp en tanke (som aldrig förverkligades) om att det kanske skulle gå att tvinga de utpekade familjerna att bli kolonister i Nya Sverige, den svenska koloni i Nordamerika som etablerats 1638 och som diskuteras närmare i kapitel 7. Vare sig drottningen eller någon av rådsmedlemmarna nämnde plakatets existens i den diskussion som utspann sig.³¹⁶

Tidig integration och möten med lösdrivarpolitiken. Ca 1650–1809

Som de motstridiga och osystematiska påbuden visar, var det svårt för statsmakten att upprätthålla någon riktigt effektiv kontroll över kringresande familjer i det vidsträckta och glesbefolkade svens-

³¹⁰ Rekola 2015, s. 79–81.

³¹¹ Montesino Parra 2002, s. 37.

³¹² Rekola 2015, s. 22–24.

³¹³ Montesino Parra 2002, s. 39.

³¹⁴ Minken 2009, s. 245–247, 255.

³¹⁵ Montesino Parra 2002, s. 41; Rekola 2015, s. 25–27.

³¹⁶ Rekola 2015, s. 27.

ka riket. Även om vissa familjer utvisades, skedde utvisningarna förmodligen inkonsekvent och det var dessutom ingen omöjlighet för utvisade familjer att ta sig tillbaka igen. Allteftersom tiden gick blev antalet familjer som vistats länge i Sverige fler och fler, och de barn som föddes inom dessa familjer hade inget land att utvisas till. Kanske var det därför som många åtgärder från och med mitten av 1600-talet snarare kom att inrikta sig på att åstadkomma ekonomisk, religiös och social integration av de utpekade familjerna, snarare än nationell exkludering – åtminstone av de familjer som redan fanns i riket. Så upphävdes de tidigare starkt exkluderande kyrkliga påbuden genom 1668 års kyrkolag, som tillät dop av ”tattarens” barn, och som över huvud taget betonade att prästen skulle försöka få kringresande familjer att anta den kristna religionen och införliva dem i den religiösa gemenskapen – allt dock under villkor att familjerna blev bofasta.³¹⁷

Det var dock en förändring som inte främst växte fram som resultatet av ett centralt fattat beslut, utan genom förändrad praxis: lokala och regionala myndigheter och makthavare fann att de kungliga påbuden om utvisningar blev alltmer omöjliga att tillämpa, och improviserade i stället fram en egen politik. Denna stod ibland, med Rekolas ord, i ”bjärt kontrast” till den anbefallna exkluderingspolitiken.³¹⁸ Det mest kända exemplet är förmodligen den svenske riksdrotsen Per Brahe den yngres verksamhet i nuvarande Finland under 1650- och 1660-talen. Ca 1650 började han värva familjer utpekade som ”tattare” och ”zigenare” som nybyggare till sina stora marker i Savolaxområdet. Ca 130 personer kom på detta sätt att flytta dit, även om det inte verkar som att familjernas bosättningar i regel blev så långvariga: missväxt slog hårt mot de nyblivna bönderna och de blev inte försedda med några större resurser

för att kunna livnära sig genom jordbruksarbete.³¹⁹

Brahes agerande vägledades uppenbarligen av hans förhoppningar om ekonomisk nytta, i kombination med svårigheterna att faktiskt tillämpa den nationella exkluderingspolitiken på familjer där många vid det här laget aldrig vistats utanför det svenska riket. Svårigheterna kom till sist att förändra också den centralt påbjudna politiken, och i de nya instruktioner som statsmakten formulerade blev just nyttoargumenten alltmer betonade. Om staten inte kunde förvisa de utpekade familjerna, kanske det var möjligt att tillägna sig deras kroppar och exploatera dem för statens egna ändamål? För staten hade behov, dels av soldater till den växande svenska stormaktens arméer, dels av arbetskraft i jordbruk och manufakturer. Från andra halvan av 1600-talet kom den statliga politiken mot romer och resande därför till stor del att formuleras inom ramen för den militära politiken och lösdrivarpolitiken. Allt fler romska och resande män tog nu också värvning inom krigsmakten, och deras status som värvade soldater gav dem möjligheter att fortsätta sin kringresande handel och sitt ambulerande hantverk utan att staten kunde kategorisera dem som lösdrivare. Inte minst i Östra Finland var det relativt vanligt med romska soldater i de värvade regementena fram till åren efter 1800.³²⁰

Assimilerings- och integreringstendenserna fortsatte under 1700-talet, ett sekel då statsmakten överlag fick ett växande intresse för hur befolkningen skulle kunna utnyttjas på ett ekonomiskt rationellt sätt.³²¹ Den första lagstiftning om romer och resande där dessa idéer hade en tydlig påverkan, var en förordning som utfärdades 1748 – och som till skillnad från tidigare förordningar också kom att tillämpas konsekvent. Nyanlända familjer skulle fortfarande utvisas. Men de familjer som redan fanns i riket skulle tillåtas att resa runt och bedriva handel på

³¹⁷ Montesino Parra 2002, s. 44.

³¹⁸ Rekola 2015, s. 29.

³¹⁹ Rekola 2015, s. 29–32.

³²⁰ Rekola 2015, s. 37–40, 52f

³²¹ Montesino Parra 2002, s. 55.

marknader, under förutsättning att de också slog sig ner i en stad och blev åtminstone delvis bofasta.³²² Så hade i flera fall redan skett. Under 1600-talets slut och 1700-talets början erhöll flera familjer som i källorna beskrivs som "zigenare" eller "tattare" så kallade genant- eller kontingentborgerskap i svenska städer, exempelvis i Gränna, Vimmerby, Hjo, Alingsås och Falkenberg. Därmed fick de liknande ekonomiska rättigheter som stadens övriga borgare, dock utan att helt räknas som fullvärdiga medlemmar av borgarståndet.³²³ Gustav III kompletterade förordningen efter sin statskupp 1772, och befälde att de utpekade familjer som inte hade fast bostad och som bedrev näringar som statsmakten inte accepterade som lagliga skulle sändas som tvångsarbetsare till olika fästningsbyggen runt om i riket. Under decennierna runt år 1800 kom också många personer utpekade som "tattare" eller "zigenare" att sändas som tvångsarbetsare till fästningen Sveaborg.³²⁴

Men 1700-talet innebar också att de familjer som betecknades som "tattare" eller "zigenare" för första gången rönt intresse inte bara från statsmakten, utan också i vetenskapliga sammanhang. Det var inte ett unikt svenskt fenomen, utan tvärtom växte den europeiska litteraturen om dessa och liknande grupper vid samma tid. Och det bör rimligtvis också sättas i samband med 1700-talets växande intresse för befolkningens sammansättning och utnyttjande som nämndes tidigare. På svensk botten gav det upphov till flera lärda avhandlingar och traktater, som sinsemellan förde fram ganska olika uppfattningar om den grupp som fortfarande betecknas omväxlande som "zigenare" och omväxlande som "tattare", och som hade delvis olika uppfattningar angående möjligheten till assimilering. Det tidigare kända verket är en latinsk avhandling av Samuel Björckman, publicerad i Uppsala år 1730 med titeln *Dissertatio academica de cingaris*. Den

innehöll många negativa bedömningar av personer utpekade som "zigenare" i det svenska riket, och tillskrev dem egenskaper som kriminalitet, tiggeri och fattigdom.³²⁵ 1779 hade intresset för hela frågan uppenbarligen växt så pass mycket att Kungliga Vitterhetsakademien utlyste en pristävling för att få in skrifter om "zigenare". Endast ett svar kom dock in. Det var prästen Christfrid Ganander som i en skrift från 1780 beskrev de familjer av "zigenare" som han gjort bekantskap med i den del av Finland där han var präst. Gananders skrift var präglad av en stark tilltro till möjligheten att omforma och påverka människor som ansågs utgöra sociala problem, dels genom lagstiftningsåtgärder och dels genom kristen omvändelse. Hans skrift innehöll visserligen uppgifter om att gruppen hade ett särpräglat och "svart" utseende, och den beskrevs som en "egen nation". Men vad gäller gruppens beteende och psykiska egenskaper innehöll den inga egentliga "ras"-argument, och han betonade att "zigenare" var människor som precis som alla andra kunde bli "underwiste" och därigenom också förmås att bli bofasta.³²⁶ Mer tydliga "ras"-argument fanns däremot starkt närvarande i en avhandling som publicerades i Uppsala år 1791, med titeln *Observationes historiam Zigeunorum illustrantes*. Den var skriven av Laurentius Rabenius, var starkt påverkad av europeisk vetenskaplig litteratur, och innehöll inslag som Jan Selling har betecknat som "biologisk rasism". Det skiljer den från de vetenskapliga skrifterna om "zigenare" i Sverige tidigare under seklet. Rabenius skrev till exempel om att en av "zigenarnas" karaktärsegenskaper var en "medfödd" lättja, och slog redan i sin inledning fast att det fanns olika människoraser som skilde sig åt genom både utseende och levnadssätt.³²⁷

³²⁵ Minken 2009, s. 73; Montesino Parra 2002, s. 59f; Selling 2013a, s. 22

³²⁶ Minken 2009, s. 74f; Montesino Parra 2002, s. 57–60.

³²⁷ Minken 2009, s. 73; Selling 2013a, s. 21. I den svenska översättning som finns tillgänglig anges det att Rabenius skrev om "människoraser", men det framgår inte vilken latinsk term detta är en översättning av. Se Strand 2009, s. 51f.

³²² Minken 2009, s. 246–248; Montesino Parra 2002, s. 51; Rekola 2015, s. 41.

³²³ Minken 2009, s. 289–296.

³²⁴ Rekola 2015, s. 42–47.

Efter att den östra rikshalvan avträtts till Ryssland år 1809 började en delvis ny tillvaro för de svenska romerna och resandefamiljerna. De gamla kontakterna över Östersjön blev nu mycket svårare att upprätthålla, och den militära banan blev också mindre framkomlig. Redan 1805 hade staten förbjudit romers antagande som soldater i Finland, och även i den västra rikshalvan blev de romska och resande soldaterna allt färre.³²⁸ Nu inleddes en period som kom att sträcka sig från 1800-talets början och ända fram till ca 1880, som på vissa sätt kan beskrivas som en period av stor tystnad. Många romer och resande drabbades visserligen av de svenska lagarna om försvarslöshet och lösdriveri, som stadgade att den som reste runt på landsbygden utan att inneha en anställning eller som saknade medel till sitt eget uppehälle kunde dömas till tvångsarbete. Men det utfärdades inte längre några statliga lagar och förordningar som särskilt talade om "tattare" och "zigenare", och de lokala myndighetsåtgärder som vidtogs genomfördes alltså inom ramen för den generella lagstiftning som gällde alla som vistades i Sverige. Inte heller känner vi till några mer omfattande diskussioner om befolkningsgrupperna i den politiska, vetenskapliga eller mediala debatten.³²⁹

Det skulle ändras vid 1800-talets slut. Först där-efter går det att tala om "tattarfrågan" respektive "zigenarfrågan" som särskilda politikområden i Sverige, och debatten om hur det offentliga samhället borde agera mot grupperna blev nu periodvis intensiv. Och det är viktigt att skilja mellan de båda frågorna. Som nämndes tidigare skedde vid denna tid en ny romsk migration till Sverige, och den gav upphov till en terminologisk separation där de familjer som redan länge funnits i landet allt oftare kom att kallas för "tattare" i myndigheternas dokument, medan den tidigare synonyma termen "zigenare" kom att reserveras för de nyanlända migranterna.

Varför de nya politikområdena kom att utvecklas just under 1800-talets sista decennier går knappast att besvara på något enkelt sätt. Men det går att nämna några viktiga sammanhang som deras framväxt bör relateras till, och som alla kommer att diskuteras närmare längre fram i kapitlet. Dels hade allt fler av de familjer som nu kallades för "tattare" under seklets gång blivit alltmer bofasta. Eller försökte bli det – som vi snart kommer att se motarbetades detta ofta av lokala myndigheter. Den ökade bofastheten hängde i sin tur delvis samman med de omfattande ekonomiska strukturförändringar som den svenska landsbygden genomgick vid 1800-talets slut, och som gjorde att de ekonomiska näringar som många familjer tidigare försörjt sig genom nu blev mindre ekonomiskt lönsamma. Det framväxande veterinärväsendet minskade behovet av valackare och handelsbodas, och ökad industriell produktion av konsumtionsvaror gjorde kringresande handel och hantverk svårare att livnära sig på. Samtidigt växte det vid seklets slut fram en ideologisk uppfattning, åtminstone i vissa politiska kretsar, om att det offentliga samhället hade ett politiskt ansvar för att samla in kunskap om grupper som ansågs utgöra sociala problem, och använda denna kunskap för att inter文enera i deras liv och förändra deras beteende. Det innebar en assimileringspolitik, och den kunde hämta inspiration från två av Sveriges nordiska grannländer, där Norge och Finland diskuterade och genomförde program av detta slag vid samma tid. Samtidigt växte, som jag diskuterar närmare i kapitel 10, långsamt uppfattningen fram att sociala problem ytterst berodde på biologiskt arv, dvs. på egenskaper som ofta sammanfattades med benämningen "ras". Det kom också att innebära en förnyad syn på romer och resande, även om det tog lång tid för "ras"-begreppet att ta sig in i debatten. Sammantaget kom allt detta att innebära ett hårdare tryck mot alla kringresande grupper i det svenska samhället. Romer och resande kom, som vi nu kommer att se, på många sätt att drabbas hårdast.

³²⁸ Rekola 2015, s. 54f.

³²⁹ Minken 2009, s. 377f, 392, 406f; Montesino Parra 2002, s. 54.

”Tattarfrågan” och den kommunala exkluderingen ca 1870–1940

Under 1800-talet växte antalet människor som saknade egen jord och egna försörjningsmöjligheter på den svenska landsbygden. Klyftorna mellan besuttna och fattiga ökade, och ute i de små svenska kommunerna – som vid den här tiden utgjordes av kyrksöcknarna och ibland bara hade något tusental invånare – utvecklades en lång rad politiska tekniker för att hålla kringvandrande fattiga människor ute. Denna politik, som jag i ett annat sammanhang har kallat för *territoriell exkludering*, drabbade alla fattiga människor som saknade hemhörighet i kommunernas lokala gemenskaper. Men de slog särskilt hårt mot familjer utpekade som ”zigenare” eller ”tattare”, och i vissa fall utformades politiken uttryckligen mot framför allt den senare gruppen. I viss mån är en sådan exkluderingspolitik känd också från en urban miljö – så bedrev exempelvis polisen i Ystad under 1910-talet en regelrätt kampanj mot ett antal familjer som de ansåg vara ”tattare” (eller ”lättjefulla inkräktare” som stadens polischef också kallade gruppen), för att med hjälp av lösdri-varlagen trakassera dem tills de valde att flytta från staden.³³⁰ Men i allmänhet verkar exkluderingspolitiken ha varit ett utpräglat landsbygdsfenomen. Och det är kanske inte så förvånande. Landsbygdskommunerna var mindre än stadskommunerna och inflyttningen av ett fåtal personer märktes mer än i en stad. Landsbygdens kommuner hade också ända sedan tidigt 1800-tal en tradition av att stänga oönskade grupper ute.

Det går givetvis inte att studera samtliga politiska diskussioner som förts i alla Sveriges landsbygdskommuner (det rör sig om mer än 2000 innan storkommunreformen 1952), men vi vet vid det här laget att sådana tekniker förekom åtminstone från 1800-talets sista decennier och fram till 1940-talet, även om en kulmen (att döma av resultaten i tidigare forskning) verkar ha nåtts ca 1890–1925. De

³³⁰ Jag har tidigare undersökt polisens kampanj i Ericsson 2013a.

studier som har genomförts har en kraftig regional slagsida, på så sätt att det framför allt är Hallands län som har undersökts. Hallands län påstods vid denna tid vara särskilt rikt på ”tattare”, och är det enda län vars kommunala protokoll har blivit digitaliserade i den omfattande men ofullständiga databasen Svensk lokalhistorisk databas. I Halland riktade dessutom en lokal präst redan år 1871 uppmaningar till länets kommuner att de borde arbeta för att ”utrota” det tiggeri som han anklagade ”krämare” och ”skojare” (regionala synonymer till ”tattare”) för att bedriva.³³¹ Men teknikerna förekom också på andra håll i landet, som vi snart ska se.³³²

Redan under 1700-talet förekom det att halländska socknar³³³ utfärdade vitesförbud, dvs. regler om att de invånare som på något sätt hade kontakter med familjer utpekade som ”tattare” skulle betala böter till socknen.³³⁴ De halländska kommunerna utfärdade en rad sådana vitesförbud också under decennierna kring sekelskiftet 1900. Det vanligaste var att invånare som lät ”tattare” övernatta på sina gårdar bötfälldes (och i vissa fall fick sina namn upplästa från predikstolen i kyrkan för att på så sätt skambeläggas), men böter kunde också utfärdas för den som bedrev handel med familjer utpekade som ”tattare”. Inte mindre än minst 34 kommuner, motsvarande en tredjedel av länets samtliga, utfärdade sådana förbud någon gång under åren 1880–1923. Vitesförbuden är också kända från andra delar av Sverige, och vi vet att de förekom i delar av Älvsborgs, Jönköpings, Värmlands, Kopparbergs, Södermanlands, Västerbottens, Jämtlands samt Göteborgs och Bohus län åtminstone från 1880-talet och

³³¹ Tervonen 2010, s. 81.

³³² Framställningen bygger här på forskning som använt samtida, skriftligt källmaterial. Men det finns också muntliga vittnesmål från svenska resande som kan berätta om vissa aspekter av exkluderingspolitiken. Se Lindholm 1995, s. 112.

³³³ Fram till 1862 var det socknarna som hade ansvar för såväl världsliga som kyrkliga lokala frågor. Därefter övertogs den världsliga lokalpolitiken av kommuner, som dock helt baserades på socknarnas territoriella gränser.

³³⁴ Holt 2010, s. 26f.

fram till 1922.³³⁵ Det bör betonas att vitesförbuden var en renodlat kommunal metod, som inte hade stöd av statsmakten. Tvärtom slog den halländska länsstyrelsen gång på gång fast att vitesförbuden faktiskt inte var lagliga, men länsstyrelsen hade inga sanktionsmöjligheter mot kommuner som ändå utfärdade förbuden, och den statliga myndighetens påpekanden verkar ha ignorerats. Till och med regeringsrätten meddelade i en prejudicerande dom år 1915 att vitesförbud inte var lagliga, men ändå är flera förbud kända fram till 1920-talets mitt.³³⁶

En annan metod var att inrätta särskilda polisstyrkor med uppdrag att övervaka och ”gripa” familjer som ansågs vara ”tattare” (eller att ge detta uppdrag till redan existerande kommunala polisstyrkor), ofta med synnerligen oklart stöd i lagen. Sådan polisövervakning är känd både från Halland och flera län i övriga Sverige från 1880-talet och fram till och med 1920-talet.³³⁷ Ytterligare en teknik var att använda kommunens skattemedel för att köpa upp hus som familjer som ansågs vara ”tattare” annars hade flyttat in i, för att därefter sälja husen vidare till andra eller helt enkelt jämna dem med marken för att omöjliggöra all framtida inflyttning. En variant av denna teknik var att köpa hus i andra kommuner, och erbjuda dessa åt bygdens egna familjer utpekade som ”tattare” i hopp om att de skulle slå sig ner i grannkommunen i stället. Dessa tekniker verkar ha förekommit något senare än de som nämndes tidigare, kanske beroende på att de familjer som pekades ut som ”tattare” efter sekelskiftet 1900 i allt högre utsträckning försökte bli åtminstone periodvis bofasta. I Halland förekom minst sex sådana fastighetsköp under åren 1906–1941, och det sista kända i hela Sverige ägde rum i Dalsland år 1942.³³⁸ Exakt varför dessa landsbygdskommunala tekniker verkar ha upphört efter ca 1940, och i praktiken

börjat minska i antal efter ca 1925, är svårt att svara på. Men det kan ha hängt samman med att allt fler familjer utpekade som ”tattare” vid denna tid flyttade in till städerna, och att en ny syn på kommunerna långsamt började växa fram. Enligt de nya idéerna, som låg bakom 1952 års storkommunreform, skulle kommunerna vara en motor i välfärdsutveckling och inte längre ha som överordnat mål att hålla kommunalskatten så låg som möjligt. Men exakt hur diskussionerna i landsbygdens kommuner fördes, och om det förekom att de pekade ut enskilda familjer som ”tattare” också efter exempelvis storkommunreformen, vet vi i dagsläget ganska lite om.³³⁹

Hur såg då landsbygdskommunerna på de människor som de på dessa sätt så brutalt försökte hindra från att flytta in? Det motiv som oftast angavs i de kommunala protokollen förefaller ha varit det ekonomiska. De familjer som pekades ut som ”tattare” antogs innebära ekonomiska risker, bland annat genom att förorsaka kommunerna fattigvårdskostnader. Nu har givetvis inte alla dessa familjer varit i behov av fattigvård, men det var så som kommunernas bild av dem såg ut och det var detta kommunerna fruktade – på samma vis som man fruktat det alltifrån att andelen kringresande fattiga börjat öka under tidigt 1800-tal. Däremot beskrevs de utpekade familjerna inte som en ”ras” i protokollet, och det går inte att urskilja några idéer om särskilda utseendedrag eller biologiskt arv. Det innebär inte att sådana idéer nödvändigtvis saknades, men det var inte de som anfördes i protokollen. Här talade kommunerna om de utpekade familjerna på ett sätt som till viss del jämställde dem med ”lösdrivare” i allmänhet, även om det hela tiden betonades att ”tattare” färdades tillsammans i familjeform, något som särskilde dem från exempelvis ”luffare” eller andra grupper som reste runt på landsbygden.³⁴⁰

³³⁵ Ericsson 2015a, s. 64, 78; Ohlsson al Fakir 2013, s. 30, 37.

³³⁶ Ericsson 2015a, s. 68–71, 79.

³³⁷ Ericsson 2015a, s. 65f, 79; Ohlsson al Fakir 2013, s. 38; Tervonen 2010, s. 82.

³³⁸ Ericsson 2015a, s. 67f, 79f; Tervonen 2010, s. 246f.

³³⁹ Se för en diskussion om möjliga förklaringar Ericsson 2015a, s. 81.

³⁴⁰ Ericsson 2015a, s. 67, 72–75.

Exkluderande våldsaktioner 1872–1955

Men exkluderingen kunde också ta sig andra, än mer direkta uttryck. Under både 1800-talet och 1900-talet har det nämligen förekommit att människor i svenska lokalsamhällen har beväpnat sig och använt våld för att köra i väg familjer som de ansett vara ”tattare” såväl som ”zigenare”, eller på annat sätt använt våld för att trakassera och hota familjer ur dessa grupper. Ett uppmärksammat fall av sådant våld är de så kallade Jönköpingskravallerna, som utspelade sig 1948. Då åkte ett beväpnat gäng under en blodig sommarvecka runt på lastbilsflak och i bilar för att misshandla och trakassera människor som de ansåg vara ”tattare”, länge utan att polisen ingrep för att stoppa våldet och stundtals påhejade av en folkmassa på upp emot tusen personer. Det hela hade börjat som mindre bråk mellan några personer ur gänget och ett par personer som råkade tillhöra det svenska resandefolket. Och det hade kunnat stanna där, men lokaltidningarna beskrev det hela som ett krig mellan stadens samtliga ”tattare” och de hederliga, ”vita” gängmedlemmarna. Tidningarna underblåste alltså kravallerna, som kan ses som ett typexempel på den vikt som press, polis och andra omgivande aktörer har för att legitimera eller delegitimera rasistiskt våld. Kravallerna har tolkats på delvis olika sätt inom forskningen. Själv har jag tidigare lagt vikt vid de föreställningar om ”heder” som fanns hos det attackerande gänget, och relaterat deras våld till en egensinnig arbetarkultur. Historikern Jan Selling har starkare betonat de rasistiska idéer om resandemänniskor som han anser fanns bland befolkningen i Jönköping.³⁴¹

Jönköpingskravallerna är förmodligen det mest kända exemplet på våld mot familjer utpekade som ”tattare” och ”zigenare”, men ironiskt nog samtidigt det kanske minst typiska. Våldet var nämligen nästan alltid ett landsbygdsfenomen, men där uppvisade det å andra sidan en lång kontinuitet. Det har

hittills inte genomförts någon riktigt systematisk studie där dessa aktioner studerats i sin helhet. Själv har jag nyligen skrivit en mindre studie, där jag identifierar inte mindre än 17 sådana episoder under åren 1872–1955, vissa kända i tidigare forskning och vissa nyupptäckta.³⁴² De attacker som riktades mot familjer utpekade som ”tattare” (och där fler aktioner än Jönköpingskravallerna ägde rum så sent som under 1940-talet) innebar ofta att unga män, i synnerhet ur bondebefolkningen, gav sig ut och dels körde i väg oönskade familjer, dels rev eller på annat sätt förstörde deras hem i syfte att göra det omöjligt för dem att återvända. I ett fall, en aktion i halländska Veinge år 1906, brändes en stuga där det vistades personer utpekade som ”tattare” ner till grunden.³⁴³ I ett annat fall, i skånska Verum år 1897, hade de attackerande männen svärtat sina ansikten med sot för att inte bli igenkända, och efter att ha jagat i väg en lerkärlshandlare och hans hustru och barn utsatte de familjens hus för systematisk förstörelse.³⁴⁴ I vissa fall fanns det dessutom kopplingar till de kommunala myndigheterna och deras mer officiellt sanktionerade exkluderingspolitik. Det tydligaste exemplet är från skånska Västerstad och utspelade sig 1872. Ett antal bönder tog sig då in i ett hus som beboddes av personer som var kända som ”tattare”, misshandlade invånarna och utsatte byggnaden för allvarlig skadegörelse. Tidningarna spekulerade redan då om att bönderna eventuellt var utskickade av kommunen för att bli av med stugans invånare, och det bekräftas åtminstone indirekt av en anteckning i kommunalstämmans protokoll. En av bönderna dömdes nämligen till fängelse och böter för sin medverkan i attacken, och kommunen beslutade då att använda skattebetalarnas pengar för att betala hans böter.³⁴⁵

³⁴² Ericsson (opublicerat artikelmanuskript). Se för tidigare forskning framför allt Pettersson 2011.

³⁴³ Ericsson 2015b.

³⁴⁴ Pettersson 2011, s. 103–105. Pettersson lyfter i denna artikel också upp flera andra aktioner.

³⁴⁵ Ericsson (opublicerat artikelmanuskript).

³⁴¹ Ericsson 2013b; Selling 2013b, s. 75–102.

Attackerna mot de familjer som pekades ut som "zigenare" såg något annorlunda ut, men var inte mindre allvarliga. Dessa familjer var vid denna tid inte bofasta, utan försörjde sig ofta genom att resa landet runt, slå upp sina läger i närheten av städer och samhällen och därefter öppna tivolverksamhet, göra musikframträdanden eller förtenna kopparkärl – aktiviteter som byggde på att lokalbefolkningen kom in i lägret. I vissa fall började grupper ur lokalbefolkningen trakassera lägerinvånarna, och i vissa fall övergick trakasserierna till rena fördrivningsaktioner. Den sista aktion som jag själv har hittat är från 1955. Men den allra allvarligaste som hittills är känd utspelade sig i Skövde år 1897. Grundlösa rykten uppstod då om att medlemmar av ett "zigenarfölje" skulle ha misshandlat ett barn, alternativt höll på att mörda en äldre kvinna – ryktesspridarna kunde inte riktigt bestämma sig. En beväpnad folkmassa tog sig då in i deras tält och misshandlade människor med träplankor och andra tillhyggen, och familjerna jagades ut i en närbelägen skog. När de till sist vågade återvända till lägret hade polisen själv kommit till platsen, och han befallde då att alla tält skulle rivas ner. Familjerna drevs sedan ut ur staden, åtföljda både av poliser och av en hurrande folkmassa. Aktionen slutade inte förrän vissa av sällskapets äldre medlemmar svimmade av utmattnings. Först då avbröt polisen fördrivningen, och lät de förföljda människorna få åtminstone en natts ostörd sömn på stadens rådhus.³⁴⁶

Assimileringspolitiken och prästernas initiativ i "tattarfrågan" 1886–1902

Exkluderingspolitiken, oavsett om den utövades av kommunala myndigheter eller av beväpnade människor, byggde på en paradox. Det gick att köra i väg oönskade familjer till en annan kommun, men vad skulle hända där? När familjerna försökte slå sig ner där utsattes de för nya exkluderingsmetoder,

och så länge som exkluderingspolitiken dominerade kommunernas förhållningssätt skulle de familjer som pekades ut som "tattare" aldrig kunna bli bofasta.³⁴⁷ Men under slutet av 1800-talet trädde en rad politiska aktörer fram, först med hemhörighet inom Svenska kyrkan och senare (från 1900-talets första år) med förankring i den socialliberala reformrörelse som vid samma tid började omdana och förbättra fattigvården och andra delar av den svenska socialpolitiken, som krävde åtgärder så att människor blev bofasta, och inte minst att de kringresandefamiljernas barn skulle assimileras in i det bofasta samhället – med eller mot sin vilja. Dessa reformatorer formulerade nu en politik som inte gick ut på att driva bort, utan till att förändra och omvandla de personer som pekades ut som "tattare". Grunden för en assimileringspolitik var lagd, och även om dess mest radikala förslag aldrig kom att förverkligas kom debatten om "tattarfrågan" länge att präglas av dess grundläggande idéer.

Debatten hade än så länge en regional prägel, och var alltså tidigt knuten till aktörer inom Svenska kyrkan. Samtliga mer omfattande politiska initiativ som togs för att skapa en nationell politik i "tattarfrågan" från 1880-talet och tjugo år framåt togs av präster, och samtliga var verksamma i Halland. Den retorik som präglade initiativen var klart färgad av en kristen barmhärtighetstanke, där också mycket långtgående tvångsåtgärder mot så kallade "tattare" kunde beskrivas som medmänskliga kärleksgärningar avsedda att "rädda" dem. Det första kända initiativet togs 1886 av Gustaf Ludvig Björck, präst i Vinberg, som hade fört "tattarfrågan" på tal under en audiens med ingen mindre än kung Oscar II själv. Därefter vände sig Björck till den regionala ledningen för kyrkan, dvs. domkapitlet i Göteborg, och bad om stad för en skrivelse till regeringen, där han ansåg att man borde föreslå särskilda statliga pengar till kommuner som lät omhänderta barn från den grupp han kallade för "vandringsfolket" – en regio-

³⁴⁶ Ericsson (opublicerat artikelmanuskript).

³⁴⁷ Paradoxen har uppmärksamats i Tervonen 2010, s. 51, 241, 263.

nal synonym till uttrycket "tattare". Domkapitlet radikaliserade emellertid Björcks initiativ kraftigt, och skrev i ett brev till regeringen att samtliga barn ur "vandringsfolket" helt enkelt borde tvångsomhändertas, så att de "genom undervisning och uppfostran må afvännas från det last- och lättjefulla lif, hvari föräldrarna lefva". Förslaget ledde dock inte någon vart, och flera myndigheter som yttrade sig över det påpekade dels att ingen konkret plan för hur sådana omhändertaganden skulle gå till hade presenterats, dels att det var svårt att avgöra exakt vilka som skulle räknas som "tattare" – en uppfattning som därefter skulle återkomma gång på gång när statliga myndigheter diskuterade "tattarfrågan".³⁴⁸

Initiativen fortsatte. År 1895 fick prästen Flodén i Lindbergs församling sju personer att underteckna en skrivelse som han därefter skickade till myndigheterna i Stockholm. Undertecknarna uppgavs vara medlemmar av "vandringsfolket", och i skrivelsen (som förmodligen var författad av Flodén själv) bad de regeringen att hjälpa dem att få "jord, där vi kunde mot skälig ersättning få rättighet att bygga hus och hem åt oss och våra barn samt komma i åtnjutande af undervisning och religionsvård".³⁴⁹ I vilken mån avspeglar dessa ord undertecknarnas egna önskligheter? Frågan är svår att besvara, men det är givetvis inte omöjligt att människor som pekades ut som "tattare" eller som medlemmar av "vandringsfolket" i 1890-talets Halland ville få ett slut på den kommunala exkluderingen och önskade att få möjlighet till exempelvis skolgång på samma villkor som alla andra svenska medborgare. Däremot är det högst tvivelaktigt att undertecknarna skulle ha ställt upp på Flodéns konkreta förslag om hur den statliga

hjälp skulle gå till. I en separat skrivelse, som undertecknarna med största sannolikhet aldrig fick se, skrev Flodén att han själv tänkte sig någon form av särskilda reservat åt dem, av samma slag som "lapparne i Norrland" och "indianerna i Nordamerika" levde i. I dessa reservat kunde barnen få gå i skolan och familjerna ställas "under extra polisuppsigt". Inte heller denna aktion ledde emellertid till någon politisk åtgärd.³⁵⁰

Det gjorde inte heller Björcks sista initiativ i "tattarfrågan", som han tog tillsammans med ordföranden i Vinbergs kommunalnämnd, en klockare vid namn Johannes Strömqvist, år 1902. De lät då publicera ett upprop i Hallands lokaltidningar, där länets kommuner uppmanades att uttala sitt stöd för deras förslag i "tattarfrågan", som beskrevs som en "kräftböld, hvari behöfver skäras djupt". Och återigen var det omhändertaganden av barnen som var det viktigaste förslaget, även om tvångsåtgärder också skulle riktas mot den utpekade gruppen i sin helhet. Björck och Strömqvist krävde nämligen att:

*alla tattare i hela vårt land som fyllt 15 år, såväl män som kvinnor, intagas på statens bekostnad på allmänna arbetsinrättningar. Alla barn af ofvannämnda folk som fyllt 1 år (således barn 1–14 år) utackorderas på landet, till allvarligt och kristligt sinnadt folk mot en viss bestämd årlig afgift, som också betalas af staten.*³⁵¹

Minst 44 procent av Hallands kommuner stödde till slut upppropets förslag, och stöd kom också från några kommuner i angränsande län. Men det finns hittills inga belägg för att initiativet någonsin nådde politikerna i Stockholm, och det ledde alltså inte till några konkreta resultat.³⁵²

Men samma år presenterades ett annat förslag i "tattarfrågan". Det var den statliga så kallade Tvångsuppfostringskommittén, som under flera år arbetat med att ta fram en modern barnavårdslag-

³⁴⁸ Ericsson 2015a, s. 83–88. Det var inte första gången som en diskussion om att tvångsomhänderta etniska gruppers barn fördes i Sverige. Redan på 1780-talet hade sådana tankar uttryckts om de samiska grupper som då nedsättande benämndes "sockenlappar", och som i likhet med det svenska resandefolket också reste omkring på landsbygden och försörjde sig genom olika slags handels- och hantverkssysslor och genom att utföra tjänster åt bondebefolkningen. De idéer som då presenterades kom dock aldrig att lämna idéstadiet. Se Broberg 1982, s. 67.

³⁴⁹ Ericsson 2015a, s. 90.

³⁵⁰ Ericsson 2015a, s. 92; Tervonen 2010, s. 83.

³⁵¹ Uppropet citerat i Ericsson 2015a, s. 102.

³⁵² Ericsson 2015a, s. 103f.

stiftning där kommunerna skulle ges möjligheter att tvångsomhänderta barn som riskerade att bli ”vanartade”, som nu presenterade sitt slutbetänkande. Där presenterade de också en del förslag om ”tattarfrågan”, och det var första gången som frågan verkligen resulterade i konkreta politiska förslag på en statlig nivå. Bakgrunden till kommitténs förslag var en motion i riksdagen som lagts fram redan år 1897. Motionens författare var – återigen – en halländsk präst, och den undertecknades av länets samtliga ledamöter i riksdagens andra kammare. Den beskrev behovet av att göra ”de s.k. tatarne” delaktiga i ”samhällets förmåner och rättigheter”, och uttalade skarp kritik mot kommunernas exkluderingspolitik. Men tillgången till rättigheter gjordes samtidigt villkorad. Den kunde ”naturligtvis” bara komma ”under förutsättning att de [’tattarna’] efter förmåga skola arbeta”.³⁵³ Därmed förde motionen vidare en stereotyp uppfattning som skulle återkomma många gånger i såväl ”tattarfrågan” som ”zigenarfrågan”, nämligen att de familjer som pekades ut som ”tattare” eller ”zigenare” inte ägnade sig åt ”riktigt” eller ”ordentligt” arbete.

Motionen krävde åtgärder för att få fler barn ur den utpekade gruppen att gå i skola, något som dock ansågs kräva att familjerna först blev helt bofasta. Förslagen om att öka bofastheten var inte så konkreta, men motionärerna nämnde effektiviserad mantalsskrivning och statliga bidrag till kommuner som hade kostnader för familjernas bosättning. Men under riksdagsbehandlingen hände samma sak som hänt med Björcks initiativ från 1886 – förslagen radikaliserades under diskussionens gång. Ett av de riksdagsutskott som behandlade motionen gick flera steg längre och föreslog ett organiserat tvångsomhändertagande av samtliga barn ur familjer utpekade som tattare:

Den enda åtgärd, som kan på ett fullt verksamt sätt motarbeta och så småningom utrota de s.k. tatarne

*och med jemförliga personers kringflackande och oordentliga lefnadssätt, är att undandraga deras barn från föräldrars och anhöriges inflytande. Det synes utskottet fullt antagligt, att om barnen skiljas från den vandrande skaran vid tidiga år och öfverlemnas till uppfostran inom en anstalt eller hos enskilda personer på en ort, der föräldrarne icke pläga uppträda, de skola kunna uppfostras till ordentliga och arbetsamma medborgare.*³⁵⁴

Riksdagen beslutade till slut att vända sig till regeringen och uttala att den önskade få frågan utredd, men lämnade stor frihet åt regeringen att själv avgöra hur det skulle ske. Regeringen valde att lämna över frågan till den ovan nämnda ”Tvångsuppfostringskommittén”, som dock inte verkar ha ägnat frågan något större engagemang och vars betänkande år 1902 inte riktigt motsvarade de idéer som ventilerats i riksdagsdiskussionerna 1897. Visserligen ansåg kommittén att många barn ur familjer utpekade som ”tattare” borde omhändertas, men det borde kunna ske redan inom ramen för den generella barnavårdslagstiftning som kommittén utformat. Men den presenterade ändå ett förslag till ändring av lösdrivarlagen, avsett att göra det lättare att använda den mot kringresande familjer, och lyfte dessutom fram tanken på ”arbetskolonier” åt vuxna personer utpekade som ”tattare” med tyska tvångsarbetsanstalter som förebild. Inte heller dessa förslag ledde dock till några politiska beslut.³⁵⁵

Socialpolitikerna tar över ”tattarfrågan” och ”zigenarfrågan” 1907–1934

Även om de initiativ som nämndes ovan inte ledde till konkreta resultat, innebär de att en viktig tanke etablerats inom ramen för ”tattarfrågan”. Det var idén om att det kunde vara möjligt att i stor skala organisera omhändertaganden av så kallade ”tattarfamiljers” barn och därefter assimilera in barnen i det bofasta samhället genom tvångsuppfostran. Under

³⁵⁴ Utskottsbetänkandet citerat i Ericsson 2015a, s. 94.

³⁵⁵ Ericsson 2015a, s. 95–100.

³⁵³ Ericsson 2015a, s. 93; Selling 2013b, s. 47f.

1900-talets första decennier återkom denna tanke gång på gång i diskussionen om "tattarfrågan". Men saken tog en ny vändning – på två sätt.

Det första som hände var att prästernas dominans över debatten kraftigt försvagades för att snart upphöra. I stället togs "tattarfrågan" på många sätt över av en krets av liberalt inriktade socialpolitiker, som under det tidiga 1900-talet genomförde genomgripande reformer av den svenska socialpolitiken. De kallades ofta för "fattigvårdsfolket", och deras reformer var dubbeltydiga. De innebar dels att människor fick kraftigt utökad rätt till ekonomiskt understöd vid fattigdom och sjukdom, att äldre fick utökad rätt till vård och omsorg och att samhället fick större rätt att omhänderta barn som riskerade att fara illa. Men de innebar samtidigt att samhällets kontroll ökade, över fattiga och över människor som ansågs vara avvikande eller socialt problematiska. Och hjälpen var alltid villkorad. Ytterst hotade de statliga tvångsarbetsanstalterna för de människor som i reformatörernas ögon inte var "arbetsvilliga", och samhället fick kraftigt utökade möjligheter att tvångsomhänderta barn på grunder som det i dag är lätt att reagera inför. Dessa politiska idéer kom nu att fortsätta att influera de statliga utredningarna om "tattarfrågan", där medlemmarna av "fattigvårdsfolket" ofta var drivande.

Det andra som hände var att de statliga myndigheterna långsamt började intressera sig också för de grupper som benämndes som "zigenare", och som vid denna tid utgjordes av familjer som migrerat till Sverige under de senaste decennierna. År 1914 infördes en lagparagraf som uttryckligen förbjöd alla "zigenare" att korsa den svenska gränsen, en klart diskriminerande regel som kvarstod till 1950-talet och som diskuteras närmare i kapitel 9. Men under 1900-talets första decennier presenterades också andra förslag i samband med de utredningar som gjordes av "tattarfrågan" såväl som av "zigenarfrågan".

Den viktigaste utredningen gjordes av den statliga så kallade Fattigvårdslagstiftningskommittén,

som arbetade under åren 1907–1923 och som bland annat tog fram förslag till ny lösdrivarlagstiftning. Den fick nu i uppdrag att arbeta vidare också med "tattarfrågan", som kommittén diskuterade redan år 1908. "Frågan om tattarne är en uppfostringsfråga", skrev då kommitténs ordförande i sina minnesanteckningar och sammanfattade därmed väl kommitténs inställning vid denna tid: den utpekade gruppen kunde och skulle assimileras, och några uttalanden om "tattare" som en "ras" går inte att urskilja. Men därefter dröjde det mer än tio år innan kommittén tog upp frågan igen, och då såg dess inställning ganska annorlunda ut.³⁵⁶

Under 1910-talet skedde nämligen två saker som på ett genomgripande sätt kom att prägla diskussionerna om "tattarfrågan". För det första ökade tendensen att tala om olika grupper som "raser", och "rasbiologiska" perspektiv på sociala problem och andra samhällsfrågor blev vanligare, något som diskuteras i kapitel 10. Detta relativt nya sätt att se på "tattarfrågan" märks tydligt i en riksdagsdiskussion som ägde rum 1921. Liberalen Oscar Osberg presenterade då en riksdagsmotion där han krävde en utredning av åtgärder mot familjer utpekade som "tattare" såväl som "zigenare", och han betonade att dessa frågor särskilt borde diskuteras ur "rashygienisk synpunkt", även om hans konkreta förslag främst gällde tvångsuppfostran. Riksdagen avlog emellertid motionen, med hänvisning till att frågan redan var under utredning.³⁵⁷ För det andra blev svenska politiker och debattörer alltmer medvetna om att det fanns exempel på hur en politik mot kringresande grupper skulle kunna utformas på nära håll. I Norge hade nämligen en privat organisation kallad Omstreifermisjonen³⁵⁸ bildats vid sekelskiftet, och snabbt fått statens tillåtelse att få ta hand om alla barn i familjer utpekade som "tater" och som de

³⁵⁶ Ericsson 2015a, s. 111f.

³⁵⁷ Ericsson 2015a, s. 114–116; Selling 2013b, s. 50–53.

³⁵⁸ Föreningen hade flera namn under sin verksamhetstid, exempelvis Norsk misjon blant Hjemløse. För enkelhetens skull väljer jag här att endast använda mig av beteckningen Omstreifermisjonen.

norska kommunala barnavårdsnämnderna omhändertog. Organisationen byggde nu snabbt upp ett nät av barnhem och uppfostringsanstalter runt om i Norge, där många barn från dessa familjer tvingades tillbringa sin uppväxt och senare även i ganska betydande utsträckning kom att steriliseras. Organisationen skapade också en koloni för familjer, Svanvikens arbetskoloni, där fattiga "tater"-familjer kunde vistas i ett antal år för att därefter få organisationens hjälp med att skaffa bostad och arbete. Men vistelsen var i praktiken långt ifrån präglad av frivillighet, och om lägerinvånarna bröt mot någon av organisationens många regler hade organisationen rätt att tvångsomhänderta deras barn och överlämna de vuxna till polisen för att hanteras med hjälp av lösdrivarlagen. Under 1910-talet riktade nu många svenska debattörer i "tattarfrågan" sina blickar mot Norge, och åtminstone en präst gjorde studiebesök vid Omstreifermissionens anläggningar och återvände imponerad.³⁵⁹

Båda dessa omständigheter påverkade tydligt Fattigvårdslagstiftningskommitténs arbete när de åter tog upp diskussionen om "tattarfrågan" och "zigenarfrågan" (som de nu också börjat studera) år 1921. När det gällde åtgärder mot familjer utpekade som "tattare" valde man att i mycket hög utsträckning basera utredningen på Omstreifermissionens verksamheter i Norge, och kommitténs ordförande och sekreterare gjorde studiebesök vid de norska barnhemmen och vid Svanvikens familjekoloni.³⁶⁰ För det andra etablerade man kontakt med den svenska rasbiologins då ledande forskare, Herman Lundborg, som var entusiastisk över kommitténs utredningsarbete. Vad som konkret kom ut av dessa kontakter är inte helt klart, men det visar att också

kommittén nu börjat betrakta "tattarfrågan" åtminstone delvis som en "ras"-fråga.³⁶¹

Innan man gick vidare och utformade konkreta förslag gjorde man ett försök att inventera hur många "tattare" och "zigenare" det egentligen fanns i Sverige. Det var visserligen inte första gången svenska myndigheter försökt att föra sådan statistik, för Statistiska centralbyrån hade sporadiskt sammanställt siffror över antalet "zigenare" i folkräkningarna ända sedan 1870-talet.³⁶² Men det var det första mer omfattande försöket och förebådade därmed de registreringar av de båda utpekade grupperna som därefter i många decennier kom att utföras i Sverige, och som diskuteras närmare längre fram i kapitlet. Nu var det i och för sig inte så lätt att genomföra en inventering, och kommittén använde aldrig någon riktigt enhetlig definition för vilka det egentligen var som skulle inventeras. Först vände man sig till landets pastorsämbeten, som fick fylla i blanketter om hur många "tattare", "zigenare" och "med dem jämställda" som fanns i deras församlingar – nog så luddiga kriterier. Resultatet blev en siffra på 2575 personer. Därefter vände man sig till Sveriges samtliga polismyndigheter, som fick fylla i liknande blanketter, men denna gång endast om "tattare" och "zigenare" (begrepp som i och för sig aldrig definierades). Siffrorna blev denna gång mindre, endast 1833 personer.³⁶³ Att kommittén vände sig till polisen är intressant i sig. Det visar att de i hög grad hade en förutfattad mening om att de personer som pekades ut som "tattare" och "zigenare" var kriminella och att polisen därför ofta kom i kontakt med dem. Det visade sig emellertid stämma ganska dåligt överens med verkligheten, och många poliser uppgav tvärt-

³⁶¹ Ericsson 2015a, s. 127f.

³⁶² Dessa sammanställningar, som byggde på uppgifter från präster, betraktades dock aldrig som vare sig heltäckande eller tillförlitliga ens av Statistiska centralbyrån själv. Se Rogers & Nelson 2003, s. 69.

³⁶³ Inventeringen diskuteras i Ericsson 2015a, s. 119–126. Särskilt David Sjögren har i Sjögren 2010 varnat för att se inventeringens uppgifter som en objektiv siffra över hur många romer och resande det fanns i Sverige vid denna tid. Inventeringen avspeglar i själva verket främst hur många personer som enskilda poliser, på starkt skiftande grunder, ansåg borde betecknas som "zigenare" eller "tattare".

³⁵⁹ För exempel se Ericsson 2015a, s. 113; Montesino Parra 2002, s. 81; Ohlsson al Fakir 2013, s. 52f. Redan tidigare hade det gjorts mindre långtgående politiska försök att hantera frågan om "tater" i Norge, och dessa försök hade uppmärksamats av vissa svenska debattörer redan vid 1800-talets slut. Kontakterna och inspirationen mellan Sverige och Norge vid denna tid behandlar jag närmare i Ericsson (under utgivning), som också innehåller hänvisningar till forskning om den norska politiken.

³⁶⁰ Ericsson 2015a, s. 117.

om att de personer som de antecknat på blanketterna var skötsamma och laglydiga. David Sjögren har framhållit att kommittén, när den år 1923 publicerade sitt betänkande, valde att inte låtsas om detta besvärande faktum. I betänkandet var det endast polisernas negativa omdömen om de båda grupperna som lyftes fram, medan de positiva förtegs.³⁶⁴

Hur såg då kommitténs konkreta politiska förslag ut? I fråga om åtgärder mot familjer utpekade som "zigenare" var "ras"-argumenten som allra starkast, och kommittén betonade särskilt att nya familjer inte under några omständigheter borde få migrera till Sverige. Och anledningen var att kommittén såg de svenska "tattarna" som en "blandras", som uppstått genom korsningar mellan "zigenare" och "svenskar". Tillät man "zigenare" att vistas i landet skulle därför ständigt nya generationer av "tattare" uppstå. Rekommendationen blev därför att hindra migration av nya familjer, och att genomföra skärpningar av olika delar av näringslagstiftningen på ett sådant sätt att de familjer utpekade som "zigenare" som redan fanns i landet skulle få så svårt att försörja sig att de lämnade landet.³⁶⁵

"Zigenare" var alltså en grupp som kommittén ansåg inte kunde assimileras alls: de skulle helt enkelt ut ur landet. Deras inställning till de familjer som pekades ut som "tattare" var mer ambivalent. Denna grupp betecknades, som nämndes ovan, som en "blandras", och kommittén diskuterade även möjligheten att steriliseringar i någon mån skulle kunna användas åtminstone mot en del av dess medlemmar. Den skrev också att det eventuellt kunde vara skadligt för Sveriges "folkra" om personer ur den utpekade gruppen skaffade barn med personer ur den "svenska folkstammen". Men samtidigt uttrycktes vissa reservationer mot att betrakta "tattarfrågan" utifrån "ras"-idéer, och de konkreta förslagen gick ut på assimilering.³⁶⁶ Vad kommittén

i stället tänkte sig var en politik nästan helt modellerad på den norska: en privat organisation borde skapas som kunde åta sig att uppfostra "tattares" barn på särskilda anstalter, och gärna också driva en familjekoloni av samma slag som i Svanviken. Staten kunde givetvis inte på egen hand stampa fram en privat organisation ur marken, men om en sådan bildades av frivilliga krafter så borde staten finansiera dess verksamhet genom särskilda bidrag. Det var, som vi snart ska se, inte långt ifrån att en sådan organisation också kom att bildas.³⁶⁷

Men först bör det sägas några ord om en politisk åtgärd som kommittén inte föreslog. År 1910 publicerade en statlig utredning uppgifter om att Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande ska ha lett fram till införandet av en "officiell paragraf i ordningsstadgan i landets kommuner", och att denna ska ha inneburit förbud för kringresande "zigenare och tattare" att vistas mer än tre veckor i en och samma kommun. Uppgiften har därefter förts vidare i en del litteratur och fått medial uppmärksamhet.³⁶⁸ Det bör därför betonas att några sådana förslag inte lades fram av kommittén, och att inga empiriska belägg för kommunala ordningsstadgor av detta slag hittills har presenterats.³⁶⁹ Som vi kommer att se längre fram i detta kapitel, har det dessutom varit fullt möjligt för svenska poliser och kommunala myndigheter att avhysa exempelvis romer från deras boplatser genom att tänja på den redan existerande lagstiftningen. Uppgiften om "tre-veckorsregler" kan därför, i nuvarande forskningsläge, inte sägas vara annat än obekräftad och saknar hittills helt empiriskt stöd.

Kommitténs faktiska förslag i "tattarfrågan" var långtgående nog, och under åren efter att de presenterades 1923 togs också flera politiska initiativ för att förverkliga dem. Idéerna upprepades i en förnyad utredning om lösdrivarlagen 1926, och i

³⁶⁴ Sjögren 2010, s. 171–173.

³⁶⁵ Ericsson 2015a, s. 129f; Selling 2013b, s. 54.

³⁶⁶ Broberg & Tydén 2005, s. 147–149; Ericsson 2015a, s. 129f.

³⁶⁷ Ericsson 2015a, s. 132; Sjögren 2010, s. 178f.

³⁶⁸ SOU 2010:55, s. 142.

³⁶⁹ Jag och David Sjögren har granskat uppgiften källkritiskt i Ericsson & Sjögren 2011, s. 252f.

samband därmed vidtog också ett arbete inom Socialdepartementet, där förslag om att ge särskilda bidrag till frivilliga organisationer som ville åta sig att starta barnhemsverksamhet för barn från familjer utpekade som "tattare" förbereddes. Men det är oklart hur nära de var att förverkligas, och de ledde aldrig till någon proposition till riksdagen.³⁷⁰ År 1929 tog en av "fattigvårdsfolkets" medlemmar dessutom initiativ till en konferens för att diskutera hur en organisation för uppfostran av "tattares" barn skulle kunna skapas, och han hänvisade då uttryckligen till Omstreifersmisjonen som en förebild. Konferensen var tänkt att ordnas av Svenska Fattigvårds- och Barnavårdsförbundet, en semioffentlig sammanslutning av privata medlemmar och kommunala sociala myndigheter, och namnet på den som väckte förslaget var Gerhard Halfred von Koch. Han var vid denna tid Socialdepartementets högste tjänsteman med ansvar för frågor om fattigvård och barnavård. Såvitt vi vet kom konferensen dock aldrig till stånd.³⁷¹ Hade den gjort det, hade Sverige kommit ett stort steg närmare ett förverkligande av den norska politiken.

Men von Koch gav inte upp. I december 1934 gjorde han ett nytt försök, denna gång genom en formell skrivelse direkt till socialministern. Han krävde där att de befintliga lagar som medgav tvångsomhändertaganden av barn i ökad utsträckning borde tillämpas på familjer som ansågs vara "tattare", och diskuterade även möjligheten att använda den nya steriliseringslagen mot åtminstone vissa individer inom gruppen. Men för att detta skulle kunna genomföras behövdes en särskild myndighet, som skulle få i uppgift att föra ett nationellt register över samtliga "tattare i riket". Dessutom borde staten sända representanter till Norge, som på plats skulle kunna studera Omstreifermissionens verksamhet i syfte att implementera grund-

dragen i den norska politiken även i Sverige.³⁷²

Inga av von Kochs förslag förverkligades, men de skickades på remiss till en lång rad statliga och kommunala myndigheter. I deras yttranden blir det tydligt att de assimileringssidéer som i ett par decennier dominerat tattarfrågan fortfarande fanns kvar, men att de nu utmanades av idéer om "ras" och "rasegenskaper" i mycket högre utsträckning. "Tattarfrågan" var nu starkt rasifierad, och flera remissinstanser uttryckte tvivel på att det alls skulle vara möjligt att uppfostra gruppens barn till bofasta samhällsmedlemmar. Vissa remissinstanser skrev till och med att de inte ens ansåg assimilering som önskvärd. För skulle inte det kunna leda till, som barnavårdsnämnden i en skånsk kommun uttryckte sig, att gruppen skaffade barn med de bofasta på ett sätt som inte vore bra från "rashygienisk synpunkt"? Flera instanser utvecklade också tanken att den nya steriliseringslagen borde användas extra hårt just mot människor som ansågs vara "tattare", och exempelvis Statspolisens avdelning Malmö skrev att "steriliseringsåtgärder" var det enda effektiva för att förhindra att "tattarnas" barn skulle bära på "ärvda anlag, vilka vid vuxen ålder komma att göra sig gällande oavsett uppfostran". Det tyngst vägande yttrandet kom dock från Socialstyrelsen. Myndigheten skrev uttryckligen att de såg hela "tattarfrågan" som ett "rasproblem" som måste diskuteras i relation till "ärftlighetsforskning" och som delvis kunde lösas genom "steriliseringsåtgärder".³⁷³ Några år senare skulle Socialstyrelsen få i uppdrag att leda den hittills största utredningen om "tattarfrågan" såväl som "zigenarfrågan", och det var då en myndighet med en tydligt rasifierad bild av de båda frågorna som grep sig an utredningsarbetet.

Men Socialstyrelsen var inte den enda myndighet som vid denna tid satte i gång omfattande

³⁷⁰ Ericsson 2015a, s. 134–137.

³⁷¹ Ericsson 2015a, s. 137–140.

³⁷² Ericsson 2015a, s. 140f; Sjögren 2010, s. 152.

³⁷³ Ericsson 2015a, s. 143–147; Sjögren 2010, s. 179–181. Det fanns dock också ett fåtal remissinstanser som kritiserade den pågående diskrimineringen av de familjer som pekades ut som "tattare", men dessa yttranden var i klar minoritet.

utredningar och registreringar i ”tattarfrågan”. De första mer omfattande projekten av detta slag var, efter publiceringen av Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande 1923, faktiskt lokala och genomfördes av kommunala myndigheter. Och innan vi kan se närmare på Socialstyrelsens utredningar måste vi diskutera hur dessa lokala projekt såg ut. Det rörde sig om utredningar i Malmö, Göteborg och Jönköping, tre städer som vid denna tid ofta påstods ha stora grupper av personer utpekade som ”tattare” i sin befolkning.

Lokala utredningar om ”tattarfrågan” 1935–1944

I Malmö bedrevs utredningen av stadens kriminalpolis, och den genomfördes 1935, strax efter von Kochs initiativ. Delvis såg polisen egna skäl till utredningen, men myndigheten ville också visa inför regeringen att ett av von Kochs förslag, det om att skapa ett nationellt register över ”tattare”, var möjligt att förverkliga. Därför sammanställde polisen ett eget register, bestående av personakter som lades upp över inte mindre än ca 1600 skåningar som polisen ansåg vara ”tattare” med uppgifter om släktförhållanden, adresser och eventuella bestraffningar och fattigvårdsunderstöd, och en kopia av dessa akter skickades upp till Socialdepartementet. Polisen åkte dessutom runt och fotograferade flera skånska familjer som de ansåg var ”tattare”, och dessa foton skickades också till Stockholm. Exakt vad det nu var polisen ville illustrera genom fotografierna är lite oklart. Myndigheten skrev att fotografierna föreställde ”typiska” tattare, men det är svårt att se någon konsekvens i vad polisen i så fall tyckte var ”typiskt” med familjerna. Bilderna föreställer kvinnor som hänger tvätt eller som står bakom disken i sina butiker, män som bedriver hästhandel och familjer som står uppradade utanför sina hus. Exakt vad som föregick fotograferingarna vet vi inte heller, men det är uppenbart att åtminstone vissa

personer upplevde processen som obehaglig och till och med vägrade vara med. Detta har nämligen antecknats av de fotograferande poliserna, och vissa familjemedlemmar gömmer sig inne i sina hus och kikar endast fram bakom gardinerna. Till slut valde Malmöpolisen att skapa ytterligare ett register, som till skillnad från personakterna uppdaterades kontinuerligt. Vi vet att det uppdaterades fortfarande 1942, och dess existens omnämns så sent som 1955. Vad som därefter har hänt med det är okänt. De politiska förslag som Malmöpolisen till sist kom med, innebar i allt väsentligt ett stöd för von Kochs idéer om tvångsomhändertaganden och Norgeinspirerade uppfostringsanstalter, även om möjligheten till utökade steriliseringar också nämndes. Men vissa Malmöpoliser hade en ännu mer radikal och rasifierad syn på ”tattarfrågan”. En kriminalkommissarie påstod till exempel i en tidningsintervju år 1942 att ”varje vuxen tattare är en brottsling” och att steriliseringar vore det ”effektivaste, när det gäller att skydda sig mot dessa parasiter”.³⁷⁴

Också i Göteborg skapade polisen egna register över invånare som de ansåg var ”tattare”. Det största av dessa register skapades i samband med Socialstyrelsens stora utredning 1944, och uppgavs enligt en polis vara till ”stor nytta för tjänsten”.³⁷⁵ Vi vet ännu inte något om hur polisen rent konkret använde dessa register. Vi vet desto mer om de utredningar som genomfördes vid två andra av Göteborgs kommunala myndigheter, nämligen inom skolväsendet och fattigvården. Inom den del av den kommunala skolan som i dag närmast motsvaras av särskolan, eller ”hjälpsskolan” som det hette då, satte överläraren Manne Ohlander i gång en utredning av de hjälpskoleelever som ansågs vara ”tattare”. Ohlander såg det faktum att det alls fanns hjälpskoleelever ur denna grupp som ett tecken på att ”tattare” hade lägre intelligens än andra svenskar, och att detta var en genetiskt determinerad ”ras”-egenskap. Faktum

³⁷⁴ Ericsson 2015a, s. 150–162.

³⁷⁵ Ericsson 2015a, s. 167.

är att Ohlanders utredning, som undersökts främst av historikern Thom Axelsson, är det kanske allra grövsta exemplet på "ras"-idéer i hanteringen av "tattarfrågan" som vi känner till.

Framför allt lade Ohlander upp personakter över barn som gick i hjälpskolan, och som han på ganska oklara grunder pekade ut som "tattare". Där samlade han information om barnen, och det viktigaste var att han antecknade uppgifter om barnens IQ-värden. Som Axelsson har visat innebar det inte att han utförde faktiska IQ-mätningar, utan det han mestadels gjorde var att själv uppskatta värdena på grundval av exempelvis vilka betyg eleverna fått i skolan eller andra värderande omdömen om dem från deras lärare. Det säger sig självt att undersökningen alltså var mer eller mindre riggad för att bekräfta hans förutfattade meningar. Ändå visade det sig, till Ohlanders stora förtret, att flera utpekade barn visade upp höga IQ-värden. Men också denna anomali hanterade Ohlander genom att hänvisa till "ras"-egenskaper. Just dessa barn måste, menade han, ha en viss inblandning av intelligenta svenskar i sin släkt, och de höga värdena borde därför kunna förklaras genom "det svenska blodets förädlade inverkan". När Ohlander publicerade resultaten av sina undersökningar i ett antal tidskriftsartiklar 1943, drog han också slutsatsen att de hade bekräftat hans tes om att "tattares" barn hade ovanligt låg intelligens – föga förvånande, eftersom han så tydligt utformat undersökningarna så att de skulle verifiera denna tes. Och detta sågs som uteslutande orsakat av att "tattare" var en egen ras, som höll på att degenereras och försämrats genom inavel, något han i sin tur påstod berodde på att "tattare" hade en okontrollerbar sexualitet. Den påstått låga intelligensnivån såg han som ett "rasligt särmärke" som var "konstitutionellt sammanhörande med tattargruppen som folkskikt". Hans politiska förslag gick därför i huvudsak ut på steriliseringar, och placeringen av "tattarbarnen" i hjälpklasser såg han som en viktig del i samhällets övervakning av dem – och som en

möjlighet att hitta lämpliga ungdomar att sterilisera. Under flera år efter publiceringen av Ohlanders artiklar fortsatte personalen inom hjälpskolan att föra register över de elever som ansågs vara "tattare".³⁷⁶

Den andra Göteborgsutredningen genomfördes i fattigvårdens regi. Utredningen utfördes av tjänstemannen Sture Skogsberg, och byggde på antagandet att personer utpekade som "tattare" kostade kommunen stora pengar genom att leva på bidrag – en stereotyp och återkommande bild som varit vanligt förekommande i det svenska samhällets syn inte bara på denna grupp, utan på grupper som kategoriserats som "invandrare" eller "främlingar" även i andra sammanhang. Skogsberg utformade sin utredning så att den skulle bekräfta denna bild. I flera artiklar i Svensk Socialvårdstidning listade han ett stort antal individer – återigen utan att ha en egentlig förklaring till på vilka grunder han klassificerade dem som "tattare" – och räknade därefter ut exakt hur många kronor och ören de kostat kommunen. Han lyfte visserligen själv upp tanken att personerna i fråga hade haft fattigdomsunderstöd helt enkelt därför att de var fattiga och behövde ekonomisk hjälp, men avfärdade tanken i samma ögonblick som han uttalade den. Anledningen, menade Skogsberg, var i stället att gruppen hade en "medfödd svaghet för det, som de med lätthet kunna komma över". Också Skogsbergs syn på "tattarfrågan" var alltså starkt rasifierad, och han betonade själv att han delvis såg sin undersökning som ett sätt att bevisa Ohlanders antaganden om "tattares" låga intelligens – därför antecknade Skogsberg också vilka individer som han ansåg var "sinnesslöa". Och de politiska rekommendationerna var återigen omfattande steriliseringar för att förhindra att gruppens "asociala och kriminella arvsanlag" överfördes till kommande generationer. En sådan politik måste, enligt Skogsberg, genomföras trots att det egentligen var oförenligt med "vårt demokratiska styrelsesätt".³⁷⁷

³⁷⁶ Axelsson 2007, s.156–164.

³⁷⁷ Ericsson 2015a, s. 168–171.

Ohlanders och Skogsbergs utredningar var dock små i jämförelse med den största kommunala utredningen om "tattarfrågan". Den genomfördes av fattigvårdsstyrelsen i Jönköping under åren 1937–1944, och resulterade i omdömen och politiska rekommendationer som var betydligt mer komplexa och ambivalenta än i Göteborgsutredningarna, inte minst vad gällde frågan om eventuella "ras"-egenskaper. Bakgrunden till utredningen handlade dock, liksom för fattigvården i Göteborg, om ekonomiska frågor. Eller rättare sagt om rädslan för att få anklagelser om att vara för frikostig mot "tattare". Under 1930-talet var Jönköping hårt drabbat av den ekonomiska depressionen, många invånare hade svårt att försörja sig och periodvis erhöll mer än en tiondel av stadens befolkning någon form av fattigvårdsunderstöd. I anonyma brev som skickades till fattigvårdens tjänstemän, liksom i artiklar i vissa lokaltidningar, målades nu en bild upp där fattigvården anklagades för att ge bort kommunens pengar till "arbetsovilliga" individer, medan hederliga, arbetslösa arbetare fick leva på svältgränsen. Och var det inte så att fattigvården var alldeles extra frikostig med bidrag till de Jönköpingsbor som ansågs vara "tattare"? Ett exempel på sådana anklagelser vid 1930-talets slut finns i lokaltidningen Refugen, som kunde skriva på följande vis om "tattarfrågan" i staden. Tidningen beskrev gruppen som "dessa mörkhyade", och skrev att de hade:

större förmåner än de, som vilja och kunna arbeta, men ej få något arbete [...]. Det är förvånansvärt, hur fattigvårdsstyrelsen med givmild hand delar ut allmänna medel till vissa personer eller familjer, vilka skola gälla för att vara sjuka eller vara "ägare" till ett eller annat konstgjort lyte, som gör dem oförmögna till allt vad arbete heter. [...] Så omhuldas parasiterna på alla sätt av samhället och förökas i det oändliga, under det andra, som vilja och kunna arbeta, icke få tillfälle att med heder fylla en plats i samhällets tjänst.³⁷⁸

³⁷⁸ Refugen citerad i Ericsson 2015a, s. 175.

Det var för att freda sig mot anklagelser av denna typ som fattigvården, under ledning av dess högste tjänsteman Tor Jacobsson, satte i gång utredningen – som för övrigt också genomfördes utan att fattigvården kunnat presentera någon egentlig definition av vad en "tattare" var och vilka som egentligen skulle räknas till gruppen. Det gick ganska snabbt att motbevisa anklagelserna. Det visade sig nämligen för det första att de bland fattigvårdens klienter som var kända som "tattare" främst fick understöd eftersom de var sjuka i allvarliga sjukdomar som tuberkulos, och en del av anledningen till sjukdomarna var den undermåliga boendemiljön bland träkåkarna på Öster i det starkt socialt segregerade Jönköping. För det andra visade tjänstemännens beräkningar att fattigvården generellt var *mindre* generös med understöd mot personer som var kända som "tattare" än mot andra. Det som i själva verket förekom var inte en positiv, utan en negativ särbehandling av denna befolkningsgrupp, som alltså snarast utsattes för diskriminering.³⁷⁹

Nu kunde utredningen ha stannat där. Men någon gång under dess genomförande togs beslutet att utvidga den och inte bara studera de personer utpekade som "tattare" som erhöll fattigvårdsunderstöd, utan alla personer som utpekades på detta sätt i Jönköping – en grupp som sades bestå av drygt 300 personer. Den utredning som till sist publicerades 1944 var därför fylld med statistiska uppgifter om yrken, betygsgenomsnitt och andra uppgifter om många fler Jönköpingsbor än vad som ursprungligen avsetts. Och även fattigvårdsstyrelsen i Jönköping skapade egna register i samband med utredningen, där de antecknade detaljerade uppgifter om de utpekade personernas levnadsomständigheter och angav huruvida de skulle räknas som "hel-", "halv-" eller "kvartstattare". I syfte att få fram uppgifter om utpekade personer som flyttat från Jönköping gjorde man också oanmälda hembesök hos dessas föräldrar, som i flera fall vägrade lämna uppgifter utan i stället

³⁷⁹ Ericsson 2015a, s. 176f, 179.

protesterade mot besöken och berättade om att de upplevde dessa som obehagliga och förnedrande.³⁸⁰

Vad blev resultatet av denna utökade undersökning? Jacobssons slutrapport visade upp ambivalenta föreställningar om "tattarfrågan". Å ena sidan beskrev han stadens "tattare" på ett nedsättande vis. Deras livsföring var exempelvis, enligt Jacobsson, ofta "orolig, slapp och slumpartad" och de hade visat "föga förmåga till anpassning i ordnat samhällsliv". Men han varnade samtidigt för att dra slutsatser om gruppens intelligens på det sätt som Ohlander hade gjort, och betonade särskilt att det fanns flera Jönköpingsbor som var kända som "tattare" men som samtidigt var "samhällsnyttiga medborgare" och som inte alls utmärkte sig på något negativt sätt. Han förnekade inte alls att gruppen kunde ha särskilda "ras"-egenskaper, men ansåg inte att det var vetenskapligt styrkt i dagsläget. Några omfattande steriliseringar borde därför inte alls genomföras, även om sådana i och för sig kunde användas på enskilda individer ("tattare" såväl som andra). Inte heller var han positiv till den Norgeinspirerade politik som gick ut på att tvångsomhändertagna gruppens barn och placera dem på särskilda anstalter i stor skala, och därmed var Tor Jacobsson faktiskt en av de första aktörerna i "tattarfrågan" som såg på den norska politiken som något negativt och inte alls som något positivt. De norska åtgärderna såg Jacobsson som "orimliga", "ändamålslösa" och till och med "omänskliga". I stället betonade han att det redan verkade pågå en assimileringprocess – flera av de undersökta familjerna försörjde sig exempelvis inte längre genom kringresande handel och hantverk utan hade börjat arbeta som industriarbetare. Den assimileringprocessen borde samhället, enligt Jacobsson, inte avbryta utan snarare förstärka. Därför vände han sig mot förslagen om diskriminering och särlagstiftning mot gruppen – inte för att han ansåg att sådant innebar principiella brott mot medborgerliga och mänskliga rättigheter, utan för

³⁸⁰ Ericsson 2015a, s. 178f.

att diskrimineringen riskerade att försvåra assimileringprocessen. Målet var fortfarande att de utpekade familjerna skulle bli som alla andra; Jacobsson såg inget värde i att de hade en annorlunda livsstil eller etnicitet och intresserade sig inte heller för vad familjerna ansåg om saken.³⁸¹

Socialstyrelsens "tattar- och zigenarinventeringar" 1942–1944

von Kochs initiativ 1934 ledde inte till konkreta politiska beslut. Vid 1940-talets början krävde flera aktörer att staten på nytt skulle ta upp "tattarfrågan" till utredning. Dels kom kraven från ett antal små landsbygdskommuner, som återupprepade den gamla kommunala exkluderingens farhågor för att närvaron av familjer utpekade som "tattare" skulle innebära stora kostnader. Dels var det Socialstyrelsen, som tänkte sig någon form av särlagstiftning som skulle kunna användas för att sterilisera människor som ansågs vara "tattare", men också startandet av verksamheter inspirerade av den norska Omstreifermissjonen. Men för att sådana åtgärder alls skulle vara möjliga krävdes information om de människor som skulle utsättas för åtgärderna, och det var ett sådant register Socialstyrelsen ville se förverkligat när den år 1942 bad regeringen om pengar för en "fullständig registrering eller katalogisering" av Sveriges "tattare" – och av dem som myndigheten pekade ut som "zigenare". Regeringen gav sitt tillstånd och Socialstyrelsen inledde nu ett omfattande utredningsarbete som skulle komma att ta flera år att färdigställa.³⁸²

Regeringens tillstånd var löst formulerat, men betonade att en "inventering" skulle genomföras och att den skulle omfatta både de svenskar som ansågs vara "tattare" och de som ansågs vara "zigenare". Den så kallade "zigenarinventeringen" diskuterar jag längre fram. Här ska jag i stället först belysa myndighetens så kallade "tattarinventering", som

³⁸¹ Ericsson 2015a, s. 181–185.

³⁸² Ericsson 2015a, s. 190–196; Sjögren 2010, s. 150, 153.

var den del av uppdraget som Socialstyrelsen ansåg vara svårast att genomföra. Problemet var, nu liksom så många gånger förr, hur kategorin "tattare" skulle definieras. Och hur skulle man egentligen avgöra vilka som skulle räknas dit? På vilka kriterier? Det var frågor som Socialstyrelsen försökte lösa först efter att myndigheten fått tillstånd till att registrera gruppen i fråga.

Som jag nämnt tidigare, fanns det starka inslag av "ras"-idéer i Socialstyrelsens syn på "tattarfrågan" vid denna tid. Därför är det kanske föga förvånande, att myndigheten vände sig till Statens institut för rasbiologi i Uppsala för att få hjälp med att hitta objektiva, "antropologiska" kriterier som skulle kunna användas för att skilja "tattare" från andra. Men ur en annan aspekt är det faktiskt förvånande. Som jag närmare kommer att diskutera i kapitel 10, styrdes institutet vid denna tid av rasbiologen Gunnar Dahlberg, som generellt intog en ganska skeptisk hållning till försöken att dela in mänskligheten i klart urskiljbara "raser", och vars forskningsintresse snarare handlade om sjukdomars ärftlighet och genetiskt arv hos individer, inte i första hand skillnader mellan "raser". Inte för att institutet hade så stort val – regeringen gav Socialstyrelsen tillstånd att låta institutet utföra "antropologiska" undersökningar av "tattarfrågan", och Socialstyrelsen gav dessutom institutet detaljerade instruktioner om hur analysen skulle gå till. Tjugo år tidigare hade institutet genomfört en omfattande antropometrisk undersökning av tiotusentals svenskar, där man registrerat allt från ögonfärg och hårfärg till längd, kranieindex och andra värden (mätningar som behandlas närmare i kapitel 10). Nu inskräppte Socialstyrelsen att mätningarna på "tattare" skulle gå till på exakt samma sätt. På så sätt skulle det, tänkte sig myndigheten, vara möjligt att se huruvida den utpekade gruppen skilde sig från de "svenska" medelvärdena.³⁸³

Undersökningarna genomfördes 1943, och kan knappast betraktas som annat än ett regelrätt

övergrepp på de medborgare som utsattes för dem. 117 personer undersöktes, däribland 29 barn under femton år. Och även om vi ännu inte har fullständig information om exakt hur undersökningarna gick till, går det snabbt att konstatera att även om ingen verkar ha blivit tvingad att underkasta sig mätningarna med våld, utnyttjade forskarna människors beroendeställning och maktmässiga underläge. Mätningarna, som utfördes av en ung läkare som Socialstyrelsen anställt, utfördes dels på en del intagna på fängelser, ungdomsvårdsskolor och sinnesslöanstalter, och dels på vissa familjer som erhöll fattigvårdsunderstöd av kommunala myndigheter. Det var naturligtvis inte lika lätt att få dem att komma till undersökningarna som internerna på de slutna anstalterna, och i de flesta fall vet vi ännu inget om hur mätningarna gick till. Men i ett fall vet vi. Fattigvårdsstyrelsen i Jönköping, som höll på med sin egen "tattarutredning" vid samma tid, var entusiastisk över att medverka. Först kläcktes en idé om att man helt enkelt skulle lura ett antal familjer att delta. Kunde man inte kalla dem till en vanlig rutinläkarundersökning, och låta fattigvårdens egen läkare ta mått på dem i smyg? Det förslaget föll emellertid av praktiska skäl. I stället skickade fattigvården ut uniformerad polis, som överlämnade kallelser till elva Jönköpingsfamiljer, där de uppmanades att delta i undersökningen, utan att det stod något om vad den gick ut på. Ändå vägrade många att medverka.³⁸⁴ De mätvärden som samlats in skickades till Uppsala för att analyseras av Dahlberg själv. Och hans slutsatser blev en kalldusch för Socialstyrelsen. Han skrev nämligen att det över huvud taget inte gick att kategorisera den undersökta gruppen som en särskild "ras", och att det inte var möjligt att genom

³⁸⁴ Se exempelvis Broberg & Tydén 2005, s. 154; Ericsson 2015a, s. 203–209 (som specifikt lyfter upp undersökningarna i Jönköping). Forskningen har innehållit lite olika uppgifter om hur många personer som undersöktes. Det finns därför skäl att framhålla att sammanlagt 117 personer undersöktes, men den senare vetenskapliga bearbetningen skedde endast (av statistiska skäl) på basis av 66 personers mätvärden.

³⁸³ Ericsson 2015a, s. 199–203.

antropometriska mätningar avgöra vem som var och inte var "tattare".³⁸⁵

Hur skulle Socialstyrelsen nu gå vidare? Registreringen genomfördes ändå, och till största delen ägde denna rum 1944. Syftet var nu tvådelat. För det första fick Sveriges poliser, efter att ha inhämtat information från lärare, präster och socialtjänstpersonal, fylla i blanketter där de antecknade namn, adress och personuppgifter om människor som ansågs vara "tattare". Sammanlagt kom 7668 personer att registreras som "tattare", och det har funnits delade meningar om varför siffran hade ökat så markant jämfört med vid 1920-talsinventeringen. I äldre forskning har etnologen Birgitta Svensson tolkat differensen som ett tecken på att allt fler människor kommit att pekas ut som "tattare" under tjugoårsperioden mellan de båda inventeringarna.³⁸⁶ David Sjögren har argumenterat mot denna tolkning, och påpekat att inventeringarna gick till på olika sätt. 1940-talsinventeringen byggde på information från betydligt fler uppgiftslämnare, och det är därför inte förvånande att fler personer kom att registreras.³⁸⁷ Men poliserna fick även fylla i andra uppgifter på blanketterna, nämligen anledningen till att personerna i fråga alls ansågs vara "tattare". Var det på grund av ett avvikande utseende, till exempel mörka drag? Eller var det helt enkelt så som deras släkt alltid hade betecknats? Eller talade de ett särskilt språk? Resultatet var, ur Socialstyrelsens perspektiv, fortsatt nedslående. Man satt nu med registeruppgifter om tusentals svenskar som ansågs vara "tattare", men det fanns ingen enhetlighet eller konsekvens i varför de betecknats på detta vis. Uppgifterna på blanketterna var för disparata, och som om det inte var nog visade det sig att majoriteten av de registrerade var laglydiga och "skötsamma" medborgare, tvärt emot vad Socialstyrelsen antagit.³⁸⁸

³⁸⁵ Ericsson 2015a, s. 211.

³⁸⁶ Svensson 1998, s. 538. En liknande tolkning görs i Broberg & Tydén 1996, s. 126.

³⁸⁷ Sjögren 2010, s. 169f, 184.

³⁸⁸ Ericsson 2015a, s. 212–214, 219–221; Sjögren 2010, s. 168f.

Från denna tid och framåt började "tattarfrågan" blekna bort som ett politiskt projekt. Inte på så sätt att den vardagliga diskrimineringen försvann, och inte heller så att lokala myndigheter, läkare och anstalter slutade peka ut patienter och klienter som "tattare". Det var, som Sjögren påpekat, något som faktiskt också underlättades av de register som byggts upp i samband med den misslyckade inventeringen.³⁸⁹ Det förekom, som framgår i detta kapitelns avsnitt om steriliseringspraktiken och om omhändertaganden av barn. "Tattarfrågan" nämndes också i ett par statliga utredningar om lösdri- varlagen och socialpolitiken under sent 1940-tal, och ett mindre antal sociologiska forskare kom att ägna ganska stor uppmärksamhet åt den fram till 1950-talets mitt. Gemensamt för alla dessa utredningar och vetenskapliga publikationer var att de nu förhöll sig ganska skeptiska till att betrakta "tattare" som en "ras", och att de inte ville förordas särlagstiftning och systematiska steriliseringskampanjer.³⁹⁰ Men som eget politikområde sjönk "tattarfrågan" relativt snabbt i glömska.

Det innebar inte alls att de statliga myndigheter- nas intresse för att intervensera i kringresande grup- pers liv falnade. Tvärtom. Socialstyrelsen hade ju faktiskt inte bara fått i uppdrag att inventera svens- ka "tattare". De skulle också inventera den grupp som betecknades med ordet "zigenare". Det verket grep sig myndigheten an med stor entusiasm, och på många sätt går det att säga att "zigenarfrågan" vid 1940-talets mitt avlöste "tattarfrågan".³⁹¹

De kringresande svenskar som betecknades som "zigenare" ansåg Socialstyrelsen aldrig att det var något större problem att avgränsa från resten av befolkningen. Inte heller tveklade myndigheten på att "zigenarna" utgjorde en "ras", något de till slut hade tvingats betvivla när det gällde de som peka- des ut som "tattare", och myndigheten skrev i sin

³⁸⁹ Sjögren 2010, s. 182f lyfter särskilt fram den ökade övervakningen av de hjälpklassel elever som ansågs vara "tattare".

³⁹⁰ Ericsson 2015a, s. kap. 9; Minken 2009, s. 188.

³⁹¹ Detta har lyfts fram av Sjögren 2010, s. 191.

slutrapport att ”zigenare” var en ”antropologiskt från befolkningen i övrigt klart avskild grupp”. ”Zigenarinventeringen” genomfördes därför mer effektivt än ”tattarinventeringen” och vid ett enda tillfälle, i maj 1943. Den genomfördes på så sätt att svensk polis helt enkelt gick in i de läger där familjer som polisen betraktade som ”zigenare” bodde, och frågade ut invånarna om en rad olika personuppgifter: namn, födelseuppgifter, läs- och skrivkunnighet och religiös tro för att nämna några exempel på information som samlades in. Formellt var det frivilligt att lämna uppgifter, men som Jan Selling har konstaterat går det att ifrågasätta den reella frivilligheten i en situation då uniformerad polis klev in i människors hem och började ställa närgångna frågor. Det var en betydligt mindre grupp som registrerades i ”zigenarinventeringen” jämfört med i ”tattarinventeringen”, och slutsiffran stannade på drygt 450 individer. Inventeringen slog också fast att gruppen utgjordes av familjer som kommit till Sverige före 1914 års migrationsförbud. Som Selling har påpekat, visade det att försöken att få gruppen att flytta från Sverige, vilket förespråkades i Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande, hade misslyckats. De familjer som ansågs vara ”zigenare” hade stannat i Sverige, och majoriteten var att betrakta som svenska medborgare.³⁹²

Denna upptäckt var ett steg på vägen mot en förändring av den statliga politiken i ”zigenarfrågan”, bort från exkludering och fram mot en mer assimilerande eller integrerande strategi. Under efterkrigstiden kom denna förändring att ta sig uttryck framför allt på två områden – för det första rörande gruppens utbildningssituation, för det andra rörande bostadspolitik.

”Zigenarfrågan” och utbildningspolitiken ca 1930–1970

De första mer storskaliga försöken att skapa politiska åtgärder gentemot de svenskar som pekades ut som ”zigenare” började under 1930-talet, dvs. senare än den politik som skapades inom ”tattarfrågan”. Inledningsvis var det utbildningspolitiken som stod i fokus. De kringresande romska familjerna i Sverige saknade i stor utsträckning möjligheter att sätta sina barn i skola. Dels berodde det på att det svenska skolsystemet var dåligt anpassat till att erbjuda skolgång åt barn från kringresande familjer, dels bemöttes romska barn stundtals på ett direkt diskriminerande sätt av enskilda lärare och lokala skolmyndigheter.

Det första mer uppmärksammade initiativet för att förändra situationen kom från en rom, och det togs år 1933. Johan Dimitri Taikon skrev då till Skolöverstyrelsen och påtalade behovet av att också de romska familjernas barn fick skolundervisning, och skrev dessutom att en ”zigenare” borde tillsättas som ett slags uppsyningsman över att skolplikten efterlevdes. Skolöverstyrelsen gjorde då ett principuttalande där den betonade att också de barn som betecknades som ”zigenare” skulle gå i skolan. Men myndigheten tog inga initiativ för att stoppa de lokala skolornas diskriminering och visste inte vilka åtgärder som egentligen var lämpligast. Kanske hängde oviljan att motarbeta skolornas diskriminering samman med att Skolöverstyrelsen över huvud taget inte ville att romska barn skulle gå i vanliga folkskolor? Myndigheten framhöll själv att detta kunde vara olämpligt eftersom det fanns olikheter av ”psykologisk” natur mellan svenska barn och ”zigenares” barn.³⁹³ Exakt vad som menades med det är oklart, men det går att tolka uttalandet som att Skolöverstyrelsen hade en rasifierande inställning till ”zigenarfrågan” i stort.

Skolfrågan togs upp igen efter Socialstyrelsens stora inventering av ”tattare” och ”zigenare” i början

³⁹² Selling 2013b, s. 63–65; Sjögren 2010, s. 191.

³⁹³ Sjögren 2010, s. 186–190.

av 1940-talet. Ett resultat av den ökade uppmärksamhet som "zigenarfrågan" nu fick var att en privat organisation etablerades, som på eget bevåg började bedriva en viss undervisningsverksamhet bland kringresande romska familjer. Det var Stiftelsen svensk zigenarmission, som hade bildats av en rad kristna frikyrkor 1945. Dess lärare följde nu de kringresande familjerna under sommarmånaderna och undervisade barnen i särskilda skoltält. Verksamheten finansierades dock av staten, och det av en särskild anledning. Myndigheterna såg Zigenarmissionens undervisning som en försöksverksamhet, som skulle användas för att undersöka i vilken mån som "zigenarbarnen" över huvud taget var möjliga att undervisa och i så fall på vilken nivå och under vilka former. Organisationens verksamhet innebar därför, med David Sjögrens ord, en blandning av "skolverksamhet och antropologiskt fältarbete". De rapporter som lärarna skrev om undervisningen skickades också till Socialstyrelsen och innehöll en rad värderande omdömen om barnens intelligensnivå och om familjernas personliga omständigheter. En del av rapporterna innehöll visserligen rasifierande påståenden, men generellt ansåg lärarna att skolverksamheten visat att det knappast förelåg några intelligenskillnader mellan de barn som de undervisat och vanliga folkskoleelever.³⁹⁴

Det var rapporter som fick betydelse. När den största statliga utredningen om "zigenarfrågan", den så kallade Zigenarutredningen, publicerade sitt betänkande år 1956, avvisade de "ras"-argumenten om att "zigenare" skulle ha en medfött lägre intelligensnivå än andra. Målet för politiken borde vara assimilering och integration, vilket dels innebar att "zigenare" måste anpassa sitt levnadssätt till majoritetsbefolkningen men också att gruppen borde tillförsäkras samma sociala och medborgarliga rättigheter som alla andra svenska medborgare. Barn från familjer som betecknades som "zigenare" borde

därför, ansåg utredningen, gå i vanlig folkskola precis som alla andra barn. Men det var svårt att genomföra så länge som svenska romer reste omkring på landsbygden. Skolfrågan kunde därför lösas först efter att gruppen hade blivit någorlunda bofast.³⁹⁵

Frågan om rätten till skolgång och utbildning fortsatte att dominera den svenska politiken gentemot romer under 1960-talet och 1970-talet. Och det är viktigt att observera att allt fler romer nu trädde fram i offentligheten och krävde åtgärder från statsmaktens sida. Rätten till utbildning var en viktig fråga för den romska medborgarrättsrörelse som växte fram i Sverige under 1960-talets början, och där den kända författaren Katarina Taikon var en av förgrundsgestalterna.³⁹⁶

"Zigenarfrågan", exkluderingen och bostadspolitikerna ca 1950–1970

Därmed öppnades ett nytt politikområde upp, och "zigenarfrågan" handlade från och med nu i hög grad om politiska åtgärder för att skapa fasta bostäder åt de familjer som utpekades som "zigenare". Det var en politik som också kom att utmana den kommunala exkludering som fortfarande tillämpades både i städer och på landsbygden. Kommunernas exkludering har diskuterats tidigare i denna rapport, men då i samband med diskussionen om "tattarfrågan". Flera forskare har dock uppmärksammat att den förekom också i "zigenarfrågan".

Romernas möjligheter att få bostad motarbetades på olika sätt, också av aktörer som sade sig vara positivt inställda till "zigenare". En del av den romska medborgarrättsrörelsens kamp gick ut på

³⁹⁵ Montesino Parra 2002, s. 100f; Sjögren 2010, s. 208f; Selling 2013b, s. 137.

³⁹⁶ Utbildningspolitiken för romer under 1960-talet har diskuterats i Montesino Parra 2002, s. 157–166; Ohlsson al Fakir 2015, s. 278–282; Rodell Olgaç 2006, kap. 6. Den romska medborgarrättsrörelsen har aldrig blivit föremål för någon omfattande vetenskaplig studie. En god journalistisk framställning av delar av rörelsens kamp, och särskilt då Katarina Taikons politiska engagemang, finns i Moh-tadi 2012. Den romska rörelsens politiska kamp för rätten till utbildning under åren 1963–1966 har dessutom analyserats i Prytz 2014, som också lyfter fram de tidskrifter som rörelsen gav ut.

³⁹⁴ Sjögren 2010, s. 195–202, 211. Se även Montesino Parra 2002, kap. 9.

att bemöta just sådana synpunkter. Det mest kända exemplet är förmodligen Katarina Taikons debatter med författaren Ivar Lo-Johansson. Han tog ofta kraftfullt avstånd från varje förslag om förföljelser och tvångsassimileringspolitik, men var samtidigt skeptisk mot tanken på att romer alls skulle bo i fasta bostäder. I hans politiska författarskap fick romerna representera en rad egenskaper som han ansåg saknades i den svenska kulturen: de njöt av livet, var inte stressade eller besatta av ”arbete” och så vidare. Det var positiva uppfattningar, men inte desto mindre stereotypiserande. Hans inställning, som Jan Selling har betecknat som ”filoziganistisk”, var alltså välmenande men formulerad utan hänsyn till de svenska romernas egna önskningar och åsikter. Katarina Taikon menade därför att Lo-Johanssons författarskap i själva verket försvårade möjligheterna för svenska romer att få tillgång till samma sociala rättigheter som andra medborgare.³⁹⁷

Men motståndet mot romernas bosättning baserades också på den kommunala exkluderingspolitik som vid det här laget hade långa historiska rötter, vilket visats tidigare i detta kapitel. När den ovan nämnda statliga ”Zigenarutredningen” arbetade på 1950-talet, uppmärksammade den att flera svenska kommuner försökte hindra familjer som ansågs vara ”zigenare” från att bosätta sig inom dess gränser.³⁹⁸ Det fanns med andra ord vid 1900-talets mitt en kommunal exkludering i ”zigenarfrågan” på samma sätt som det hade funnits i ”tattarfrågan” under decennierna runt sekelskiftet 1900. Men metoderna var annorlunda. Under 1950-talet försökte de lokala myndigheterna nämligen framför allt hindra familjerna från att bli mantalsskrivna inom kommunen. Mantalsskrivning var en viktig del av den dåvarande svenska folkbokföringen, och utan att vara mantalsskriven var det svårt att få exempelvis folkpension, barnbidrag och utnyttja andra sociala rättigheter.

Utredningen, som var kritisk till kommunernas exkluderingspolitik, skickade därför ut enkäter till kommunala och andra lokala myndigheter för att utreda vidden av problemet. David Sjögren har gått igenom enkäterna, som besvarades år 1955, och hans genomgång visar tydligt att många kommuner verkligen inte bara aktivt försökte hindra familjerna från att bli folkbokförda utan också att de öppet medgav det. Argumenten växlade. Det förekom exempelvis fortfarande att enskilda präster använde direkta ”ras”-argument, som när prästen i Vidbo och Husby-Långhundra skrev att ”en oerhörd skada och svåra lidanden i flera generationer framåt” skulle bli resultatet om ”zigenare eller tattareblod kommer in i en svensk släkt”. Men precis som i fallet med den kommunala exkluderingen i ”tattarfrågan” under tidigare decennier verkar det framför allt ha varit ekonomiska argument som dominerade. Prästen i Lagga och Östuna uppgav exempelvis att kommunerna ansåg att ”zigenare” var ”blivande fattigvårdsfall, som man helst vill slippa taga befattning med” och flera andra enkätsvar innehöll liknande uppgifter.³⁹⁹

Kommunerna kunde också agera för att utrymma de läger där det ansågs bo ”zigenare”, och som Selling har visat kunde de göra det genom att ”tänja på existerande lagar”. På ett sätt som påminner om de avhysningsaktioner som genomförs i dag, kunde kommunerna exempelvis hänvisa till regler om förbud mot nedskräpning och andra hälsoskyddsbestämmelser. Men situationen var inte entydig. Göteborgs stad tilldelade exempelvis romska familjer boplatser vid vissa tillfällen under 1950-talet. Men vid andra tillfällen avhystes familjerna, och det förekom också att människor skickade upprörda brev till stadens myndigheter och protesterade mot att få en ”zigenarby” som grannar.⁴⁰⁰

³⁹⁷ Mohtadi 2012; Selling 2013a, s. 24f; Selling 2013b, s. 32–38; Selling 2015, s. 120, 126.

³⁹⁸ Montesino Parra 2002, s. 128–130; Selling 2013b, s. 138–142.

³⁹⁹ Sjögren 2015, s. 103–113. Diskrimineringen inom folkbokföringen har också lyfts fram i Ohlsson al Fakir 2013, s. 47, 50.

⁴⁰⁰ Persson 2014, s. 61–69.

I de flesta fall har avhysningarna dock avsatt få eller inga spår i källmaterialet. I ett fall har de genererat många spår, eftersom aktionen i fråga ledde till att en polischef till slut dömdes för tjänstefel och kritiserades för sitt agerande. Det var, som Selling har visat, i Ludvika 1956. Ett läger hade då slagits upp på en kommunal badplats, och efter att grannar ringt kommunen och klagat på nedskräpning kontaktades polisen. Polischefen beordrade flera uniformerade poliser att gå in i lägret och helt enkelt lasta upp familjerna och deras tillhörigheter på en lastbil. Därefter dumpades de på en grusplan i utkanten av Baggbö.⁴⁰¹

Den exkludering som har diskuterats här upphörde förvisso inte efter 1950-talet. Fortfarande under 1960-talet förekom det att grannar, lokalbefolkning och kommunala instanser klagade eller protesterade när de fick veta att romska familjer var på väg att flytta in i hus eller lägenheter någonstans i deras närhet.⁴⁰² Vi vet att det än i dag förekommer att svenska romer möts av diskriminering på bostadsmarknaden, även om forskningen om den moderna diskrimineringen kommer från samhällsvetenskaperna snarare än från historieforskningen. Ett fall som uppmärksammats av historiker utspelade sig dock i Landskrona år 1981. Då nekades en ung rom att hyra lägenhet, eftersom det kommunala bostadsbolaget ansåg att det redan bodde tillräckligt många romer i den trappuppgång där han ville bo. En av bolagets chefer fälldes i domstol för olaga diskriminering, och under rättsprocessen kom det fram att det fanns ett informellt styrelsebeslut om att inte tillåta ”överrepresentation” av vissa etniska grupper i en del av bolagets fastigheter.⁴⁰³ Att den kommunala exkluderingen mot romska grupper förekommer än i dag, framgår med utmärkt tydlighet av de avhysningar som flera svenska kommuner genomfört mot rom-

ska EU-migranter under de senaste åren. Det är en politik som uppenbarligen har flera likheter med den exkluderingspolitik som utvecklades i ”tattarfrågan” och ”zigenarfrågan” redan för mer än hundra år sedan, och som sedan har praktiserats av svenska kommuner under stora delar av 1900-talet.

”Zigenarundersökningen” 1962–1965

Genom ”Zigenarutredningens” arbete på 1950-talet hade statens fokus satts på åtgärder avsedda att främja assimilering och integration. ”Zigenarfrågan” handlade nu ytterst om att de familjer som pekades ut som ”zigenare” skulle inlemmas i det svenska utbildningssystemet, på bostadsmarknaden och på arbetsmarknaden – med statens hjälp, och på villkor som utformades av staten. Förändringen kan, som historikern Ida Ohlsson al Fakir har påpekat, relateras till en övergripande förändring av den svenska socialpolitiken under efterkrigstiden. Tanken var nu att tidigare eftersatta grupper skulle tilldelas socialt medborgarskap, och ”arbete” var fundamentet i detta medborgarskap. Ett övergripande mål för den statliga arbetsmarknadspolitikens blev att sätta alla människor i arbete, också grupper som stod långt från arbetsmarknaden på grund av olika ”handikapp”, som sjukdomar och funktionshinder eller på grund av sociala omständigheter (vilket också rymdes under uttrycket ”handikapp”). Dessa grupper betecknades nu som ”partiellt arbetsföra”, med ett myndighetsord som lanserades efter andra världskriget. Arbetsmarknadspolitikens uppgift blev att ”rehabilitera” alla som på grund av ”handikapp” stod utan anställning, och undanröja alla hinder som stod i vägen för en anställning. I och med 1950-talets utredningar hade statsmakten identifierat flera sådana hinder för de ”svenska zigenarna”. Bristande skolgång och exkludering från bostadsmarknaden var två sådana hinder. Ett annat var hälsosituationen; många medlemmar av familjer som pekades ut som ”zigenare” led av sjukdomar och

⁴⁰¹ Selling 2013b, s. 102–127.

⁴⁰² Exkluderingen under 1960-talet har aldrig blivit systematiskt utforskad, men flera exempel ges i Mohtadi 2012.

⁴⁰³ Wallengren 2014, s. 83f.

skador som orsakats av det hårda livet på vägarna och den undermåliga bostadssituationen. Detta är bakgrunden till det kanske något förvånande faktum att det från 1950-talets slut och under flera år framåt blev Arbetsmarknadsstyrelsen (AMS) som tog över det statliga ansvaret för ”zigenarfrågan”.⁴⁰⁴

Det som framför allt oroade AMS var den svåra hälsosituationen bland familjerna. Det var anledningen till att AMS under åren 1962–1965 kom att finansiera en mycket omfattande medicinsk undersökning av samtliga svenska familjer som vid denna tid identifierades som ”svenska zigenare”. Undersökningen producerade en enorm mängd kunskap om enskilda individer, och fick stor socialpolitisk betydelse både för de människor som deltog i den och för den statliga politiken i ”zigenarfrågan”. Den har nyligen undersökts av Ohlsson al Fakir i hennes doktorsavhandling, och det är hennes resultat detta avsnitt bygger på. Läkarsundersökningarna genomfördes under ledning av den radikale läkaren John Takman, och var ett viktigt led i etablerandet av ”socialmedicinen” som en vetenskaplig disciplin i Sverige. Som Ohlsson al Fakir visar präglades undersökningarna av en intersektion mellan kategorierna ras/etnicitet och genus, på så sätt att det inledningsvis främst var män som forskarna och utredarna fokuserade på – det var ju de som förväntades bli anställningsbara på den starkt könskodade svenska arbetsmarknaden. Först gradvis kom undersökningen också att involvera kvinnor.⁴⁰⁵ Undersökningen hade dock också delar som kan beskrivas som ren rasforskning, men detta diskuterar jag närmare i kapitel 10.

AMS betraktade undersökningen mycket pragmatiskt. När AMS vidtog ”rehabiliteringsåtgärder” för ”partiellt arbetsföra” gjorde man det generellt efter att först ha graderat personens individuella arbetsförmåga. Att AMS alls finansierade ”Zigenarundersökningen” berodde delvis på att myndigheten

i denna såg en möjlighet att få en sådan individuell gradering utförd på samtliga ”zigenare” i Sverige.⁴⁰⁶ Efter läkarundersökningarna skrevs också ett individuellt utlåtande om varje individ och skickades dels till AMS, dels till sociala myndigheter i den undersöktes hemkommun. Utlåtandet innehöll Takmans egna rekommendationer om ”individuella rehabiliteringsåtgärder”. Och det var detaljerade fakta som samlades in: undersökningarna handlade om alltifrån medicinsk status och historia (anamnes) till familje- och bostadssituation, psykisk status (inklusive starkt värderande uppgifter om ”social grundinställning” och ”samarbetsvilja”) och läs- och skrivkunnighet. Läkarna gjorde dessutom en värderande, kulturell bedömning av de undersökta som visar att romsk kultur och romska sedvänjor endast sågs som acceptabla så länge de inte försvårade det som läkarna ansåg var en god assimilering. Exempelvis fyllde de i uppgifter om ”avvikande levnadsvanor som gör anpassningsförmåga diskutabel”. Läkarna ställde också närgångna frågor om familjernas sexuella samliv, exempelvis om användningen av preventivmedel.⁴⁰⁷

”Zigenarundersökningen” utgör ett bra exempel på en del av den statliga politiken i ”zigenarfrågan” som hade dubbla sidor. Å ena sidan drevs de deltagande forskarna av en stark övertygelse om att den diskriminering som drabbade gruppen måste upphöra, och inte minst Takman själv var mycket aktiv när det gällde att se till att de personer han undersökte fick tillgång till de sociala och ekonomiska förmåner som de hade rätt till. Å andra sidan byggde undersökningen på en ojämlig maktrelation, där vetenskapliga forskare skapade detaljerad kunskap om individer på ett sätt som inte drabbade några ”vanliga” svenskar. Därmed fortsatte de en lång tradition av närgångna och stundtals integritetskränkande undersökningar av människor som utpekats som ”zigenare” i Sverige, och de förde inga etiska

⁴⁰⁴ Ohlsson al Fakir 2015, s. 11, 80–91, 119f, 124, 184.

⁴⁰⁵ Ohlsson al Fakir 2015, s. 139f.

⁴⁰⁶ Ohlsson al Fakir 2015, s. 121, 146.

⁴⁰⁷ Ohlsson al Fakir 2015, s. 165, 178f, 194, 245f.

resonemang om undersökningen. Frågan om hur de deltagande familjerna upplevde sin medverkan, och vilken grad av frivillighet de själva upplevde i sin medverkan, var inget som sysselsatte vare sig Takman eller någon av hans medhjälpare.

Fortsatt myndighetsregistrering

År 2013 avslöjade *Dagens Nyheter* att polisen i Skåne under flera år fört ett register över svenska romer, och att registret innehöll en lång rad uppgifter även om barn och avlidna. Majoriteten av de registrerade var inte misstänkta för någon brottslighet. Ett register baserat på människors etnicitet hade kommit upp i ljuset, och skandalen var ett faktum. I den debatt som uppstod efter avslöjandet uttryckte en del deltagare – exempelvis jag själv – förvåning över att svensk polis fortfarande registrerade människor på etnisk grund. För egen del kan jag konstatera att min förvåning nog var lite naiv. Det hade varit rimligare att, som historikern Matthew Kott har gjort, relatera Skånepolisens etniska registrering av romer till den mycket långa tradition av registreringar av personer utpekade som ”tattare” och ”zigenare” som svenska myndigheter har genomfört under de senaste hundra åren inom exempelvis socialtjänsten och polisen. Kott har valt att tala om en institutionell eller strukturell ”antiziganism” inom främst den svenska polisen, som dels möjliggör register av Skånepolisens typ men som också i sig har möjliggjorts genom den tradition av etniska registreringar som finns inom polismyndigheterna.⁴⁰⁸

Att en sådan tradition existerar framgår nämligen med stor tydlighet av den forskning som hittills har genomförts. Tidigare i detta kapitel har jag nämnt flera register som myndigheter har upprättat över personer utpekade som ”tattare” eller ”zigenare” från 1920-talet och fram till 1940-talets mitt i samband med de stora ”zigenar-” och ”tattarinventeringarna” 1922 och 1942–1944. Här bör det dock betonas att

de register som blev resultatet av dessa inventeringar inte alls var de sista som upprättades av svenska myndigheter. Inte heller innebar den tidigare nämnda omsvängningen i den statliga synen på ”zigenarfrågan” från 1945 och framåt, där exkluderingspolitiken ersattes av en integrations- och assimileringspolitik, att myndigheterna övergav traditionen att föra register. Visserligen är inga mer omfattande register över svenskar utpekade som ”tattare” kända efter andra världskriget, men vid flera tillfällen fördes register över de svenskar som betecknades som ”zigenare” – nu bland annat i syfte att underlätta myndighetsingrepp i syfte att påskynda och underlätta den nya integrationspolitiken. Resultatet blev dock givetvis detsamma: människor blev antecknade på grund av sin etniska tillhörighet, och registren svälldes i omfattning och blev i vissa fall snart ett ”mål i sig” inom de myndigheter som förde dem.

Redan ”Zigenarutredningen” på 1950-talet, som i många fall tog avstånd från den tidigare förda politiken, skapade sådana register. En dag i december 1954 gick civilklädd polis in i läger som beboddes av familjer utpekade som ”zigenare” och samlade in information om invånarnas personliga förhållanden. I februari fortsattes informationsinsamlingen, denna gång genom att folklivsforskaren och ”zigenarexperten” Carl-Herman Tillhagen genomförde detaljerade intervjuer med hundratals av lägrens invånare och upprättade i vissa fall också skisser över deras tält och husvagnar för att belysa de onekligen svåra materiella förhållanden familjerna levde i. Under de tre månader som gått hade samtliga läger stått under intensiv polisövervakning, i syfte att undersöka vilka individer som flyttade.⁴⁰⁹

Det register som blev resultatet kom snart att leva sitt eget liv. Socialstyrelsen kom nämligen snart att använda de uppgifter som samlats in av utredningen för att upprätta ett eget, ”inofficiellt” register över ”zigenare”. Det uppdaterades fortfarande 1960, och Socialstyrelsen rekommenderade ibland lokala soci-

⁴⁰⁸ Kott 2014, s. 51, 61, 63, 66f.

⁴⁰⁹ Montesino Parra 2002, s. 130–132; Selling 2013b, s. 132–134.

ala myndigheter att använda denna "zigenarförteckning" som informationskälla. Det är, som Ida Ohlsson al Fakir har observerat, anmärkningsvärt med vilken "självklarhet" som myndigheterna såg sig ha rätt att registrera dessa grupper. Att verksamheten under mycket lång tid inte sågs som etiskt problematisk visas också av en diskussion som fördes under ett möte på Arbetsmarknadsstyrelsen år 1960, och som Ohlsson al Fakir har uppmärksammat. En tjänsteman frågade då om det inte fanns en risk att de "zigenare" som förtecknats skulle kunna uppleva sig förföljda genom registrets existens. "De vet ju inte om det", svarade då enligt protokollet folklivsforskaren Carl-Herman Tillhagen, som deltog på mötet och som själv hade upprättat egna register redan under 1940-talet.⁴¹⁰

Ett av de mer omfattande registren fördes av socialtjänsten i Stockholms stad, där den så kallade "zigenarsektionen" skapats 1958 med särskild uppgift att arbeta för assimilering och integrering av personer som betecknades som "zigenare". Också "zigenarsektionen" kom dock att få en i högsta grad övervakande roll, och tjänstemännen lade upp särskilda personakter över alla "zigenare" som fötts i Stockholm under åren 1881–1980. Registret omfattade till sist inte mindre än 64 arkivkartonger och innehöll förutom personuppgifter med adresser, födelsedata och data om familje- och släktband även kopior av polisrapporter, barnavårdshandlingar, läkarintyg och bedömningar av hemförhållanden och bostadskvalitet. Dessutom finns starkt subjektiva omdömen om de registrerades personlighet och karaktär, ibland med nedvärderande omdömen. Personakterna kompletterades med kortregister och särskilda listor över "zigenare", som uppdaterades fram till och med 1992. Zigenarsektionen lades ner först 1997, och utgör alltså det sista myndighetsregistret, som är känt före år 2013, över svenskar som betecknats som "zigenare".⁴¹¹

⁴¹⁰ Ohlsson al Fakir 2015, s. 123, 129, 131, 187.

⁴¹¹ Eriksson 2012, s. 41f., 48.

Diskriminering inom steriliseringspolitiken

Under åren 1935–1975 steriliserades ca 63000 personer i Sverige, de flesta av dem kvinnor (ca 95 procent). I denna siffra ryms alltifrån kvinnor som själva tog initiativ till att låta sterilisera sig som en form av preventivmedel, till patienter på sinnessjukhus som steriliserades på initiativ av läkare, till unga kvinnor där steriliseringen var ett villkor för att de skulle få genomgå abort, till ynglingar som steriliserades som ett villkor för att bli utskrivna från en uppfostringsanstalt eller ett skolhem. Många steriliseringar, men inte alla, utfördes utan den steriliserades samtycke eller under tvångsliknande former, där utsatta människor i starkt maktmässigt underläge utsattes för påtryckningar och hot. I mycket hög grad riktades steriliseringarna mot personer som läkare och psykologer kategoriserade som "sinnesslöa" – en vag term som inte riktigt går att översätta med någon modern. "Sinnesslöa" skulle egentligen identifieras med hjälp av IQ-mätningar. Men lika ofta var det kulturella eller sociala normer som låg bakom kategoriseringen, och den var starkt genuskodad: kvinnor betecknades i hög grad som "sinnesslöa" om de ansågs ha en alltför utlevande sexualitet, män om de begått brott eller misskötte sina arbeten. Steriliseringspolitiken hade också en klassaspekt, då det främst var arbetarklassen som drabbades.

Människor har steriliserats i Sverige ända sedan sekelskiftet 1900. Men steriliseringarna blev omfattande först då 1935 års steriliseringslag utfärdades. Den medgav sterilisering endast för människor som inte ansågs kunna ge sitt eget samtycke till operationen på grund av "sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan rubbning av självsverksamheten". Sterilisering fick genomföras antingen på så kallad eugenisk indikation (personen kunde antas "genom arvsanlag på avkomlingar överföra sinnessjukdom eller sinnesslöhet") eller social indikation (personen antogs vara "för framtiden ur stånd att handhava

vårdnaden om sina barn”). Lagen utvidgades väsentligt 1941, och kom då både att omfatta steriliseringar utan eget samtycke och formellt ”frivilliga” steriliseringar, dvs. då personen i fråga själv undertecknat en steriliseringsansökan. Indikationerna var nu också utvidgade. Vid sidan av den eugeniska indikationen infördes nu en social indikation med betydligt bredare tillämpningsmöjligheter än tidigare (personen antogs nu vara ”för framtiden uppenbart olämplig att handhålla vårdnaden om barn” på grund av ”sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan rubbning av själsverksamheten” alternativt ”asocialt levnadssätt”). Dessutom infördes, för kvinnor, en medicinsk indikation (för att förebygga graviditeter som bedömdes vara farliga för kvinnans liv eller hälsa). Dessutom kom många kvinnor att steriliseras med stöd av 1938 års abortlag, som ställde sterilisering på eugenisk indikation som ett villkor för att få genomgå abort. Steriliseringarna var inte på något sätt ett speciellt svenskt fenomen. Snarlika steriliseringslagar antogs vid ungefär samma tid i både Danmark och Norge, och i USA hade flera delstater steriliserat många människor sedan ett par decennier tillbaka.

För många människor innebar steriliseringarna allvarliga övergrepp, och det dröjde fram till 1990-talet innan denna känsliga del av Sveriges historia på allvar började diskuteras. Sedan dess har forskarna presenterat flera olika förklaringar till varför så många människor steriliserades. Under 1990-talet var det vanligt att se steriliseringarna i relation till det ”folkhem” eller framväxande välfärds-samhälle som inte minst socialdemokratin skapade med start under 1930-talet. Efter millennieskiftet har denna förklaring blivit mindre vanlig, och man har i stället betonat det faktum att lagarna antogs i bred partipolitisk enighet och att regeringar av skiftande politisk färg var ansvariga för deras utformning. I stället har forskarna lyft fram alternativa förklaringar. Läkare kunde använda rashygieniska argument, och betrakta steriliseringarna som ett sätt att minska

andelen ”oönskade” arvsanlag inom befolkningen. Socialtjänstemän och socialpolitiker kunde se steriliseringarna som ett sätt att hindra att barn växte upp i vad de ansåg vara dåliga uppväxtmiljöer. Och i de många små svenska kommunerna kunde steriliseringarna användas för att hindra fattiga människor att skaffa barn och därmed orsaka kommunen fattigvårdsutgifter – en ekonomisk besparingsmetod i syfte att hålla kommunalskatten nere.⁴¹²

När det gäller den politiska debatten och lagstiftningsarbetet så är steriliseringslagarnas historia ganska väl utforskad. Men faktum är att när det gäller lagarnas faktiska tillämpning så är steriliseringarna inte så utforskade som man kanske skulle kunna tro – trots de mycket viktiga insatser som flera forskare har gjort. Det viktigaste materialet, steriliseringsansökningsakterna med alla sina bilagor, har endast studerats i urval och givetvis har varje forskare inte kunnat använda mer än ett begränsat antal frågor till det synnerligen omfattande materialet. Mycket är med andra ord gjort, men minst lika mycket återstår att undersöka. Framför allt gäller detta frågan om hur det verkligen gick till när människor steriliserades. Vilka lokala aktörer tog initiativen och vad hände sedan? Hur såg sambanden ut i detalj mellan exempelvis barnavårdsnämnders beslut om omhändertaganden, anstaltsplaceringar, anstaltsläkarnas bedömningar och steriliseringsansökningarna? Viktiga frågor återstår att besvara, och de kommer bara att kunna besvaras genom undersökningar av mycket stora mängder källmaterial.

En sådan fråga handlar om i vilken utsträckning steriliseringarna drabbade, eller kanske till och med användes mot, utsatta etniska grupper. Som framgått ovan pekades inga sådana grupper ut i själva lagstiftningen, men indikationerna i lagarna var vaga. Sterilisering på ”social” indikation kunde

⁴¹² Sammanställningen av steriliseringspolitiken och debatten om den baseras på Broberg & Tydén 1996; Broberg & Tydén 2005; Eivergård & Jönsson 2000; Ekström von Essen 2003, s. 296–334; Runcis 1998; Tydén 2002.

användas mot människor som ansågs utgöra sociala problem, och sterilisering på "eugenisk" indikation kunde drabba människor som ansågs vara benägna att överföra (det i sin tur mycket vaga begreppet) "sinnesslöhet" på sina barn. Om vi tänker oss en grupp som under steriliseringslagarnas tid pekades ut som ett socialt problem i den politiska debatten, som ofta påstods vara en "ras" med särskilda egenskaper, och där en av dessa egenskaper var låg intelligens och en hög andel "sinnesslöa" – är det då inte rimligt att tänka sig att den gruppen löpt en särskilt stor risk att särbehandlas negativt inom steriliseringspolitiken? En grupp som pekades ut med alla dessa nedsättande epitet fanns verkligen under steriliseringarnas mest intensiva tid på 1930-, 1940- och 1950-talen. Det var de människor som myndigheterna på mer eller mindre konsekventa grunder pekade ut som "tattare". Det finns också mycket som tyder på att de verkligen drabbades extra hårt också av steriliseringslagarna, och flera enskilda personer ur det svenska resandefolket har vittnat om hur de steriliserades under dessa årtionden, ibland med uttrycklig hänvisning till att myndigheterna ansåg dem vara "tattare".⁴¹³

Forskarna är också överens om att det har förekommit att steriliserade personer pekats ut som "tattare" i ansökningshandlingarna, och att detta utpekande i mer eller mindre hög grad har tillmätts vikt vid myndigheternas beslut om bifall eller avslag till steriliseringarna. Ingen har förnekat att det rör sig om en form av diskriminering, och att steriliseringar verkligen har varit ett av flera hot som svenska resande har tvingats leva med. Ändå har olika forskare gjort delvis olika bedömningar av hur dessa steriliseringar ska förstås och betecknas. Låt oss ta två exempel. Mattias Tydén har i sin forskning lyft fram en rad exempel på att personer pekats ut som "tattare" av myndigheterna i handlingar som lagts till grund för steriliseringsbeslut. I en artikel

från 1999 gör han följande bedömning av frågan i sin helhet:

*Någon systematisk steriliseringsoffensiv mot dem som grupp har inte kunnat påvisas, vilket inte hindrar att enskilda individer stämplade som tattare steriliserades, och att deras "härkomst" då framhölls som bidragande orsak till operationen.*⁴¹⁴

Som kontrast kan vi lyfta fram ekonomhistorikern Paulina De los Reyes som 2012 anklagade tidigare forskare, däribland Tydén, för att ha undervärderat i vilken grad steriliseringarna drabbat romer och resande. Forskarna ska, enligt De los Reyes, ha tolkat "frånvaron av direkta förhållningsorder mot romer och resande" i steriliseringslagarna som belägg för att "steriliseringspolitiken inte riktades mot dessa grupper", och ansett att "frånvaron av uttryckliga instruktioner rörande romer och resande innebär att de inte utgjorde målgrupper för steriliseringspolitiken".⁴¹⁵

Den avgörande punkten i Tydéns och De los Reyes olika bedömningar är förstås begreppen "systematisk", "riktades" och "målgrupper". Det är emellertid begrepp som ingen av dem tydligt definierar, och det gör att deras respektive bedömningar blir svåra att värdera. Det är inte heller någon lätt uppgift. Svårigheten sätter fingret på en del av problematiken i hela frågan om hur steriliseringspolitiken drabbade människor som pekades ut som "tattare". Hur ska vi bedöma en lag som inte formellt riktades mot den grupp som pekades ut som "tattare" men som i praktiken verkar ha använts mot många människor i denna grupp? Vilka kriterier måste vara uppfyllda för att dessa steriliseringar ska kunna kallas för "systematiska" eller för att de personer som pekades ut som "tattare" skulle vara en särskild "målgrupp"? Och om vi väljer andra

⁴¹³ Se exempelvis Hazell 2011, s. 120, 133f, 169; Lindholm 1995, s. 202–204; Lomfors 2000, s. 327–330; SOU 2009:99, s. 207, 232.

⁴¹⁴ Tydén 1999, s. 40. Liknande i Tydén 2002, s. 63: utpekandet av en person som "tattare" har "många gånger bidragit till ansökningar och utförda operationer" och i Broberg & Tydén 1996, s. 129: att pekas ut som "tattare" var "a contributing, though not sufficient, reason for sterilization".

⁴¹⁵ De los Reyes 2012, s. 41, 47.

ord, hur bör de då beskrivas? Dessa frågor kommer inte att besvaras här. Men en god grund för fortsatta diskussioner kan vara en uppsummering av vilka fakta i målet som forskningen hittills har tagit fram. Och låt oss behandla dessa fakta på tre nivåer. *Lagstiftningsnivån* vet vi mest om – där pekades ”tattare” inte ut som en speciell målgrupp, men lagarnas steriliseringsindikationer var vaga och gav utrymme för många subjektiva bedömningar bland de tjänstemän som skulle tillämpa dem. Sedan har vi en *policynivå*, dit vi kan räkna uttalanden från inflytelserika tjänstemän och politiker om hur lagarna borde tolkas och tillämpas. Den nivån vet vi i dag också en hel del om. Minst vet vi om den faktiska *tillämpningsnivån*.

Vi börjar med policynivån. Redan vid 1920-talets början luftades enstaka uppfattningar om att det eventuellt vore möjligt att sterilisera personer utpekade som ”tattare” eller ”zigenare”.⁴¹⁶ Men det var först efter den första steriliseringslagens införande år 1935 som sådana yttranden blev mer vanliga. Så hävdade exempelvis en statlig fattigvårds- och barnavårdskonsulent år 1936 att han hoppades att den då nyligen införda steriliseringslagen skulle kunna gå att använda särskilt mot familjer som han ansåg vara ”tattare”.⁴¹⁷ Men det var under 1940-talets första år som uttalanden av detta slag verkar ha varit vanligast. I januari 1943 arrangerade den statliga Socialvårdskommittén, som arbetade med att ta fram förslag till ny social lagstiftning, en konferens med representanter för fattigvårds- och barnavårdsnämnder. Ett ombud från Kristianstads län föreslog under konferensen sterilisering som ett sätt att ”råda bot på eländet” med ”tattarbarnen”. Ingen annan talare förde fram liknande förslag, men ingen verkar heller ha kommit med invändningar.⁴¹⁸ I maj samma år var det dags för en annan konferens, då Socialstyrelsen samlade delagater från en rad

kommunala nykterhetsnämnder för att diskutera alkoholstivård. Ordföranden i Malmö stads nykterhetsnämnd beklagade då att det var svårt att få de ”tattare” som nämnden placerat på alkoholistanstalt, och som han beskrev som de ”kanske mest asociala” av alla nämndens klienter, att frivilligt gå med på sterilisering. Därför borde ökade möjligheter till tvångssterilisering införas. Vid samma konferens berättade direktören för den stora, statliga alkoholistanstalten Venngarn att två intagna ”tattare” där hade vägrat gå med på sterilisering. Anstalten hade då dragit in deras permissioner och vägrat att försöksutskriva dem i förtid, vilket annars var det vanliga: ett gott exempel på den typ av påtryckningar som kunde användas för att åstadkomma ”frivilliga” steriliseringsansökningar.⁴¹⁹ Det tyngsta yttrandet kom från ingen mindre än ärftlighetsforskaren Nils von Hofsten, som i sin egenskap av vetenskapligt råd i Medicinalstyrelsen själv hade en inflytelserik position över hur enskilda steriliseringsansökningar skulle bedömas. Han skrev i ett yttrande till riksdagen samma år att han ansåg att man borde uppmärksamma kommunerna på möjligheten att använda steriliseringslagen särskilt mot personer som ansågs vara ”tattare”. Det är lätt att föreställa sig att denna inställning bör ha påverkat, om inte kommunernas agerande så åtminstone von Hofstens egna prövningar av steriliseringsansökningar.⁴²⁰

Men i vilken mån påverkade dessa uttalanden på policynivå den faktiska tillämpningen? Den största undersökningen av huruvida personer pekats ut som ”tattare” i steriliseringsansökningar har genomförts av läkaren Monika Bukowska Jacobsson, som utredde frågan åt 1997 års statliga steriliseringsutredning. Hon gjorde då ett urval av 2088 ansökningsakter under perioden 1935–1975 (av sammanlagt ca 70000), där urvalet gick till så att hon undersökte alla akter över personer som var födda den 15:e i

⁴¹⁶ Ericsson 2015a, s. 122f.

⁴¹⁷ Ericsson 2015a, s. 59.

⁴¹⁸ Tydén 2002, s. 101.

⁴¹⁹ Edman 2004, s. 141.

⁴²⁰ Björkman 2011, s. 200; Broberg & Tydén 1996, s. 127; Broberg & Tydén 2005, s. 156; Ericsson 2015a, s. 59; Tydén 2002, s. 63.

någon av årets tolv månader. Bland dessa hittade hon 22 akter där en person på ett eller annat sätt beskrevs som "tattare", och av dessa 22 personer kom 16 också verkligen att genomgå steriliseringsoperation.⁴²¹ De akter där hon påträffade beteckningen "tattare" var alla från åren 1941–1952. Rent statistiskt skulle detta, menar Bukowska Jacobsson, kunna innebära att ca 500 personer steriliserats efter att ha pekats ut som "tattare" i ansökningshandlingarna (vilket i så fall inte innebär att detta utpekande nödvändigtvis var det enda som ansågs motivera deras sterilisering). Uppskattningen har därefter nämnts också av andra forskare.⁴²² De har kritiserats av De los Reyes som, utan att själv föra fram ett förslag till alternativ siffra, hävdar att "det finns fog för uppfattningen att betydligt fler drabbades".⁴²³ Det bör dock betonas att Bukowska Jacobsson själv varnat för att dra tvärsäkra slutsatser utifrån statistiska uppskattningar, och hon har aldrig hävdar att hennes uppskattning är annat än preliminär.⁴²⁴

Bukowska Jacobssons undersökning rörde sig över en lång tidsperiod. Själv har De los Reyes gjort den hittills mest omfattande genomgången av steriliseringsansökningar under en kort tidsperiod. Hon har nämligen undersökt samtliga 1426 ansökningar från år 1945, och dessutom gått igenom de protokoll där beslut om ansökningarna finns antecknade, samt rapporter om utförda steriliseringsoperationer för detta år. Hon har då funnit sammanlagt 46 ansökningar där sökanden hade "resande- eller romsk tillhörighet" och 43 av dessa utgörs av ansökningar där någon beskrivit den sökande som "tattare". Det är givetvis inget stort antal i förhållande till det sammanlagda antalet ansökningar, men det går att hävda att det är ett mycket stort antal i förhållande

till det relativt lilla antal personer som i den samtida "tattarinventeringen" (se tidigare avsnitt i detta kapitel) pekades ut som "tattare". Mycket tyder också på att kategoriseringen har haft effekt: alla ansökningar utom en bifölls, och tjänstemännen har i vissa fall särskilt strukit under ordet "tattare" med rödpenna.⁴²⁵

Detta är de hittills enda undersökningarna där en av de centrala frågeställningarna har varit att undersöka om steriliseringspolitiken diskriminerade människor som pekades ut som "tattare". Men det finns enstaka exempel också i annan forskning, som visar att människor beskrevs som "tattare" i steriliseringsansökningar. Historikern Kristina Engwall, som undersökt Västra Marks mentalsjukhus för "asociala imbecilla kvinnor" i Örebro under åren 1931–1967, har exempelvis hittat åtta fall då kvinnliga interner pekades ut som "tattare" i patientjournaler. Samtliga dessa åtta kvinnor var steriliserade, och steriliseringarna hade utförts antingen när de var intagna på sjukhuset eller innan de kom dit.⁴²⁶ Av särskilt intresse är kanske att flera exempel är från tiden efter 1945, och även från 1950-talet, då "tattarfrågan" inte längre diskuterades i den nationella socialpolitiken. Vi bör alltså inte förutsätta att den lokala eller institutionella diskrimineringen försvann bara därför att man på central nivå slutade tala om "tattare". Maija Runcis nämner en ansökan från 1950 där en person benämns som "tattare", och i en undersökning av Mikael Eivergård och Lars-Eric Jönsson nämns ett fall där en man pekas ut som "av tattarsläkt" år 1953.⁴²⁷ Mattias Tydén har dessutom visat att Margretelunds ungdomsvårdsskola för pojkar, som låg i Lidköping, i slutet av 1950-talet började föra särskilda register över vilka av de intagna eleverna som var "tattare", bland annat med motiveringen att dessa krävde särskild övervakning eftersom deras "anlag och läggning" gjorde dem svåra att påverka med "traditionell fostran".

⁴²¹ Av de steriliseringsansökningar som upprättades bifölls de flesta av de myndigheter som hade ansvar för att pröva dem, men inte alla. Och ett bifall till en ansökan innebar att sterilisering medgavs, inte att sterilisering verkligen också utfördes (även om operationer kom till stånd i de allra flesta fall).

⁴²² Se framför allt Tydén 2002, s. 62.

⁴²³ De los Reyes 2012, s. 35.

⁴²⁴ Bukowska Jacobsson 2000, s. 152, 209, 240f, 264.

⁴²⁵ De los Reyes 2013, s. 4, 9f, 30f.

⁴²⁶ Engwall 2001, s. 186, 206.

⁴²⁷ Eivergård & Jönsson 2000, s. 100; Runcis 1998, s. 317.

Registreringen, som fortfarande bedrevs år 1960, är särskilt anmärkningsvärd eftersom Margretelund var den ungdomsvårdsskola som utförde i särklass flest steriliseringar.⁴²⁸ Tydén lyfter också fram två fall av steriliseringsansökningar från 1950-talet, där sterilisering ställdes som villkor för att kvinnor skulle få genomgå abort. En av kvinnorna beskrevs som "tattare", "sexuellt vidlyftig" och hennes mörka utseendedrag betonades särskilt. Den andra betecknades också som "tattare", och i handlingarna beskrevs det faktum att både hon och andra familjemedlemmar tidigare varit straffade som ett tecken på att hennes "asocialitet" var något ärftligt som riskerade att överföras till eventuella barn. Det är exempel som, med Tydéns ord, visar att utpekandet som "tattare" fortfarande i slutet av 1950-talet kunde fungera "som en markör som talat för sterilisering".⁴²⁹

I nuläget är detta vad vi faktiskt vet: Från 1935 och fram till 1940-talets första år förekom det att tjänstemän inom socialpolitiken, också sådana med hög rang och stort inflytande, markerade att de såg steriliseringslagarna som användbara i "tattarfrågan" och att de gärna såg att lagarna användes mot "tattare". Det har också verkligen förekommit att människor beskrivits som "tattare" i steriliseringsansökningar, och det är i sig ett faktum som bekräftar det som många svenska resande har berättat om steriliseringar som drabbat dem eller deras släktingar. Däremot kan vi inte förutsätta att alla som läkare och tjänstemän på olika grunder pekade ut som "tattare" i ansökningshandlingarna själva identifierade sig som medlemmar av "resandefolket". "Tattare" och "resande" är inte identiska begrepp, och de som skrev dokumenten i ansökningarna frågade knappast efter de steriliserades etniska självidentifieration.⁴³⁰ Men att stämplas som "tattare" har utan tvekan inneburit en förhöjd risk att drabbas av sterilisering, även om vi inte vet så mycket om de

händelsekedjor som ledde fram till operationerna: Visste exempelvis de kommunala barnavårdsnämnderna att ett beslut om omhändertagande av ett barn från en familj utpekad som "tattare" i ett annat skede, som vid utskrivning från anstalt, kunde innebära sterilisering? Räknade de med att så skulle ske? Hur många steriliserade människor som pekats ut som "tattare" vet vi inte heller. Bukowska Jacobssons uppskattning bör endast ses som en arbetssiffra som kan sporra till ytterligare forskning. De los Reyes punktundersökning av ansökningshandlingarna från 1945 visar att sådan forskning är möjlig, om än ytterst tidskrävande, och hennes undersökning säger inget om huruvida 1945 är ett representativt eller ett ovanligt år. Förändringar över tid kan vi över huvud taget ännu inte uttala oss om, även om det knappast är en orimlig hypotes att steriliseringarna ökade vid 1940-talets början, då "tattarfrågan" diskuterades intensivt inom socialpolitiken och 1941 års steriliseringslag infört nya och vidare steriliseringsindikationer. Och vi vet åtminstone att utpekandet av "tattare" i ansökningshandlingarna förekom också under 1950-talets sista år, även om vi inte vet i vilken utsträckning.

Diskriminering inom barnvården

De steriliseringar som drabbade resande, och människor utpekade som "tattare" i stort, inom steriliseringspolitiken var bara en aspekt av socialtjänsternas agerande i "tattarfrågan". Och även om den aldrig var direkt påbjuden i själva lagtexterna, såg vi ovan hur den sanktionerades och legitimerades genom auktoritativa uttalanden av inflytelserika socialpolitiska tjänstemän, som deklarerade att de ansåg att steriliseringslagarna borde användas särskilt hårt mot personer utpekade som "tattare".

Som vi såg ovan fanns det under flera decennier också socialpolitiska tjänstemän som gjorde uttalanden om att "tattares" barn borde omhändertas och placeras i särskilda fosterhem eller anstalter. Här

⁴²⁸ Tydén 2002, s. 484f, 489.

⁴²⁹ Tydén 2002, s. 383, 389f, 398. Se även Broberg & Tydén 1996, s. 129.

⁴³⁰ Detta har särskilt betonats av Tydén 2002, s. 62.

var alltså situationen liknande: barnavårdslagarna nämnde inget om "tattare", och några särskilda anstalter efter norsk modell infördes trots allt aldrig. Men hur såg de vanliga, kommunala barnavårdsnämndernas agerande ut? Förekom det att resande diskriminerades inom ramen för den allmänna barnavårdslagstiftningen, eller inom tillämpningen av annan socialpolitisk lagstiftning? I ett fall, den kommunala så kallade "mödrahjälpen", går det att belägga att diskriminering åtminstone sågs som önskvärd av centrala myndigheter. Mödrahjälpen tillkom vid 1930-talets slut som en möjlighet att ge fattiga mödrar visst ekonomiskt stöd. Den fungerade också som en metod för social övervakning, och det förekom att de lokala mödrahjälpsnämnderna ställde sterilisering som krav för att en kvinna skulle få mödrahjälp. Nationellt kontrollorgan för tillsynen av verksamheten var Socialstyrelsen, en myndighet som ju vid den här tiden hade en starkt rasifierad syn på "tattarefrågan". 1942 gav Socialstyrelsen ut en Handbok för mödrahjälpsverksamheten, och slog där fast att "zigenare och tattare" var grupper som i regel inte borde tilldelas mödrahjälp alls.⁴³¹ Nu förekom det i och för sig att kvinnor som i myndigheternas ögon ansågs vara tattare ansökte om mödrahjälp ändå. Men i dessa fall kunde de utsättas för en annan sorts diskriminering, då det förekom att de endast beviljades ekonomiskt stöd under förutsättning att de lät sterilisera sig.⁴³²

Liknande påbud om diskriminering förekom, såvitt vi vet, inte öppet när det gäller samhällets vid sidan om steriliseringarna kanske allra mest långtgående socialpolitiska instrument – tvångsomhändertaganden av barn. Ända sedan 1900-talets första decennier har svenska myndigheter, liksom i dag, haft möjlighet att skilja barn från deras föräldrar, exempelvis då barnen har ansetts vara vanvårdade eller, som det kunde heta under mellankrigstiden, löpte risk att bli "vanartade". Och det finns flera

enskilda vittnesuppgifter från människor som i efterhand har berättat om hur de skildes från sina föräldrar med hänvisning till att de ansågs vara "tattare", och därefter placerades på barnhem, i fosterhem eller på anstalter där de kallades för "tattare" och utsattes för diskriminerande behandling.⁴³³ Som vi såg i föregående avsnitt förekom det också i åtminstone ett fall att en ungdomsvårdsskola pekade ut elever som "tattare" i sina interna handlingar och till och med förde särskilda register över dem. Det visar onekligen att ett sådant utpekande förekom, i det här fallet också under det sena 1950-talet, även om det inte säger något om hur representativ just den anstalten var.

I själva verket finns ingen systematiskt genomförd forskning om hur de kommunala barnavårdsmyndigheterna agerade mot barn och familjer som de ansåg var "tattare". Omhändertogs barn ur dessa familjer i högre utsträckning än barn ur andra familjer? I vilken mån pekades de ut som "tattare" i handlingarna? När började i så fall detta, och hur länge höll det på? Förekom det förändringar över tid, eller regionala variationer? Var diskrimineringen i så fall något som drevs fram främst av de kommunala politikerna i barnavårdsnämnderna, eller av barnavårdsnämndens "opolitiska" tjänstemän? I nuläget saknar vi helt undersökningar som kan hjälpa oss att besvara dessa frågor. Det som finns är enstaka omnämnanden och stickprovskontroller i samtida källmaterial, som visar att ämnet vore värt att studera vidare. Själv har jag tidigare gjort stickprovskontroller i dokument från Malmö stads barnavårdsnämnd under åren 1915, 1935 och 1940. Jag fann då att barnavårdsnämnden under samtliga dessa år pekade ut vissa barn som "tattare", eller anförde det faktum att deras familjer umgicks med "tattare" som ett argument för att barnen riskerade att bli "vanartade" eller hamna i sociala problem.⁴³⁴

⁴³¹ Tydén 2002, s. 110.

⁴³² De los Reyes 2013, s. 26.

⁴³³ Se exempelvis vittnesmål i Lindholm 1995, s. 146–150, 204; SOU 2009:99, s. 183, 186, 198, 207, 220, 234.

⁴³⁴ Ericsson 2015a, s. 149.

Liknande fynd har gjorts av forskaren i socialt arbete Hans Swärd, som också funnit ett exempel på att barnavårdsnämnden i Malmö diskuterade en ung människas eventuella härstamning från en "tattarsläkt" och beskrev vissa av personens handlingar som tecken på hens "rasmärke".⁴³⁵

Fördjupade undersökningar skulle kunna utreda hur vanliga denna typ av påståenden var, och hur länge de förekom. Över huvud taget vore det angeläget att studera hur uppfattningar om "ras", nationalitet och etnicitet påverkat socialtjänsternas agerande i barnavårdsbeslut, något som det finns alldeles för lite svensk historisk forskning om. Som forskaren i socialt arbete Tommy Lundström har konstaterat i en genomgång av barnavårdsnämndshandlingar från 1930-talet och fram till 1980-talet, har det länge förekommit en överrepresentation av barn med en eller två utrikesfödda föräldrar bland de som tvångsomhändertagits.⁴³⁶ Hans undersökning är dock i första hand kvantitativ. Överrepresentationen behöver inte ha orsakats av rasistiska och främlingsfientliga föreställningar inom socialtjänsten. Men siffrorna tyder på att ämnet är värt att studeras vidare, och det enda som kan ge säkrare svar är systematiska, kvalitativa undersökningar.

Mediala och populärkulturella representationer

Som 1920- och 1940-talens tattarinventeringar visade, var det aldrig några numerärt stora grupper som pekades ut som "tattare" och "zigenare". Ändå kom "tattarfrågan" och "zigenarfrågan" att spela en så stor roll inom svensk socialpolitik. Men debatterna om dessa frågor fördes inte i ett vakuum, och det var inte endast politiker, forskare och tjänstemän som bidrog till att producera och förmedla stereotypa påståenden om hur "tattare" och "zigenare" var. Det skedde också på en medial och populärkulturell nivå. Det sätt på vilket svenska tidningar skrev om

"tattarfrågan" var till exempel ganska likartat från slutet av 1800-talet och fram till 1950-talets mitt. Även om det behövs mer systematisk forskning av pressrapporteringen, tyder de stickprovskontroller som hittills genomförts på att pressen i stort sett endast skrev om människor som betecknades som "tattare" om de gjort sig skyldiga till brott, eller misstänktes för att ha gjort det. Pressen bidrog därmed till att, ofta i starkt nedsättande ordalag, peka ut gruppen som kriminell, hotfull och farlig och benägen att slåss med kniv.⁴³⁷

Ett annat område där familjer utpekade som tattare under lång tid diskuterades, pekades ut som ett hot och tillskrevs negativa egenskaper, var inom populärkulturen: dels i romaner, dels på film. Med tanke på att dessa framställningar förekom under så lång tid, och med ofta återkommande inslag, bör de ha haft en viss betydelse för människors uppfattningar av vad och hur en "tattare" var. Kanske var det fler människor som konfronterades med en "filmtattare" än som någonsin mötte en person som pekades ut på samma sätt i verkligheten?

Från 1920-talets början och in på 1960-talet producerades en lång rad filmer där vissa karaktärer beskrivs som antingen "tattare" eller som "halvtattare", dvs. med endast en "tattare" som förälder. Listan kan göras lång: Kvarnen (1921), Folket i Simlångsdalen (1924 och 1948), Kvick som blixten (1927), I mörkaste Småland (1943), Flickorna i Småland (1945), Gud fader och tattaren / Tattarblod (1954), Simon Syndaren (1955) och Vindingevals (1968) är några exempel. Dessa filmer har sedan 1990-talet analyserats av främst filmvetaren Rochelle Wright och historikern Tommy Gustafsson. Båda har betonat hur filmernas "tattare" dels får spela rollen som den (negative) "andre", som kontrasteras mot filmernas "svenskar" och därmed även framhäver dessas (positiva) egenskaper. Kontrastverkan förstärktes inte minst rent visuellt, genom framhävandet av biolo-

⁴³⁵ Swärd 1993, s. 126f.

⁴³⁶ Lundström 1993, s. 184, 262.

⁴³⁷ Ellefson 2007, s. 58–60, 129f, 134f; Lindholm 1995, s. 67–69; Ter-vonen 2010, s. 80.

giska utseendedrag: filmernas "svenskar" är blonda och ljushyade och ofta till och med filmade i stark belysning, medan de karaktärer som pekats ut som tattare är starkt sminkade med mörkare hudfärg och svart hår och filmade i dämpad belysning för att ytterligare framställa dem som mörka.⁴³⁸ Filmerna drar skarpa gränser mellan "tattare" och den övriga befolkningen, och varnar på ett biologiserande sätt för varje försök att överskrida gränsen. Sentensen i många filmer, som här innehåller tydliga intersektioner mellan ras och kön, är att det är farligt för "svenska" män att ha förhållanden med "tattarkvinnor". Sådana förhållanden slutar alltid med mannens fördärv, och det "goda" filmslutet innebär alltid att den "svenske" mannen till sist ändå väljer att gifta sig med en "svensk" kvinna.⁴³⁹ De biologiserande inslagen framhävs extra starkt i vissa filmer. "Halvtattarna" framställs konsekvent som kluvnas mellan den "svenska" kulturen och "tattarnas" vilda landsvägsliv, även om filmerna växlar mellan att framställa deras kluvenhet som ett resultat av att de står mellan två kulturer eller som ett resultat av deras blandade rasegenskaper. Och i en film som *Lång-Lasse i Delsbo* (1949) bygger historien delvis på att en "svensk" flicka uppfostras som fosterdotter i en "tattarfamilj". Fosterdottern passar dock inte in i familjen och utvecklar en helt annan och mycket mer "svensk" personlighet än de familjemedlemmar som har en biologisk härstamning som "tattare".⁴⁴⁰

Tre fenomen är särskilt intressanta att framhålla hos "tattarfilmerna", eftersom de delvis skiljer sig från den officiella politiken i "tattarfrågan" vid samma tid. För det första dras det i filmerna inte alltid en klar gräns mellan "tattare" och "zigenare". Det framgick av tidigare avsnitt, att svenska myndigheter och socialpolitiska debattörer från och med 1800-talets sista decennier gjorde en tydlig åtskill-

nad mellan de grupper de ansåg vara tattare och de grupper som de ansåg vara zigenare, och respektive grupp tillskrevs delvis olika egenskaper och ansågs i behov av olika sorters socialpolitiska interventioner. Denna åtskillnad var mindre framträdande i filmerna. Det producerades förvisso bara en film där karaktärerna uttryckligen var "zigenare", och det var filmatiseringen av Viktor Rydbergs roman *Singoalla* från 1949. Alla andra filmer pekade ut karaktärerna som tattare. Men de kulturella attribut som karaktärerna försågs med – exempelvis ringar i öronen, exotiska kläder eller "osvensk" musik – var i själva verket attribut som var lånade inte från den populära bilden av hur "tattare" var, utan från populärkulturella stereotyper om hur "zigenare" var.⁴⁴¹ Att förklara detta fenomen är inte helt lätt, men en hypotes skulle kunna vara följande: Inom socialpolitiken uppstod hela tiden behov av att dra skarpa gränser mellan grupperna, i syfte att specialutforma politiska åtgärder mot dem. Filmernas syfte var ett annat, nämligen att kontrastera vita "svenskar" mot ett externt och främmande hot, och då spelade det mindre roll var gränserna gick mellan "tattarfrågan" och "zigenarfrågan", eftersom stereotyper från båda frågorna kunde användas.

För det andra innehåller filmerna tydliga intersektioner mellan ras och kön. "Tattarna" framställs ofta som sexuellt attraktiva och förföriska, vilket innebär ett hot mot den föreställda sociala ordning där vita "svenskar" förväntas vara tillsammans med andra vita "svenskar". Och hotet är könskodat. "Tattarmän" framställs ibland som våldtäktsmän, som utan att kunna kontrollera sin sexualitet försöker förgripa sig på vita, "svenska" kvinnor. Kvinnliga "tattarkaraktärer" framställs däremot påfallande ofta som erotiskt tilldragande, och i flera filmer är en viktig del av intrigen "tattarkvinnors" försök att förföra unga, "svenska" män.⁴⁴² Också detta är en scha-

⁴³⁸ Gustafsson 2007, s. 240, 243, 247; Wright 1998, s. 98; Qvist 1986, s. 179.

⁴³⁹ Wright 1998, s. 114f.

⁴⁴⁰ Wright 1998, s. 104, 108–111. Se även Gustafsson 2007, s. 240; Qvist 1986, s. 182.

⁴⁴¹ Wright 1998, s. 98, 102–108, 127, 143–145.

⁴⁴² Gustafsson 2007, s. 238, 242; Wright 1998, s. 98, 102–108, 112, 114, 142f; Qvist 1986, s. 180.

blon som är betydligt starkare i populärkulturen än i den samtida socialpolitiken, och kanske möjliggjordes schablonen just av sammanblandningen mellan attribut förknippade med "tattare" och "zigenare" som nämndes ovan. Föreställningen om den erotiskt tilldragande "zigenarskan" var en redan etablerad populärkulturell stereotyp, som på så sätt kunde föras in också i "tattarfilmerna".

För det tredje har Wright betonat i vilken hög grad "tattarfilmerna" var en del av en dåtida svensk filmgenre, nämligen landsbygds melodramen. De sentimentala landsbygds melodramerna producerade nostalgiska föreställningar om en försvinnande landsbygd och utspelade sig ofta i ett idylliskt förflutet. Huvudpersonerna var strävsamma jordbrukare som arbetade hårt, och konflikten i filmerna stod mellan dessa "svenska karaktärer – som framställdes som entydigt goda – och utifrån kommande hotfulla karaktärer och skurkar. Det "lyckliga slutet" i filmerna byggde på att den "svenska" pojken vann den "svenska" flickans hjärta, att de bosatte sig på en gård och tillsammans fortsatte att bruka sina förfäders jord. "Tattare" fick i filmerna spela rollen som bärare av de egenskaper som publiken förväntades uppfatta som negativa: de framställdes konsekvent som svartmuskiga, fräcka, gapiga, lömska och smutsiga, de plågade sina djur, avskydde allt tungt och "riktigt" arbete, var våldsamma och benägna att dra kniv. Därigenom visade karaktärerna genom kontrastverkan samtidigt upp vilka egenskaper som var positiva – och dessa knöts entydigt till den bofasta, jordbrukande, "svenska" befolkningen. I den meningen är det alltså klart att "tattarfilmerna" har större likheter med hur judar framställdes på film vid samma tid än hur till exempel samer framställdes. Också judar framställdes som ett hot, vilket generellt inte kan sägas om de annars nog så stereotypa framställningarna av samer, som framgick av tidigare avsnitt. "Tattarnas" karaktärer fick aldrig vara en del av den lokala gemenskapen, utan fyllde i stället den dramaturgiska funktionen som ett hot

mot den sociala ordningen och stabiliteten, och en viktig del av filmernas narrativ var att de bofasta bönderna i slutet lyckades driva bort "tattarna" och på så sätt återställa ordningen. Detta innebar dels att "tattare" kunde framställas negativt på film under mer än ett decennium efter att "tattarfrågan" i praktiken upphört att vara en officiellt debatterad socialpolitisk fråga, men det innebär också att karaktärerna försvann vid samma tidpunkt som landsbygds melodramerna upphörde att produceras dvs. vid 1960-talets början.⁴⁴³

Den genremässiga kopplingen förstärks för övrigt ytterligare om man ser till hur personer utpekade som "tattare" porträtterats i skönlitteratur. Under 1930-talet publicerades exempelvis en lång rad "hembygdsromaner" som utspelade sig i landsbygds miljö. Där spelade, precis som i filmerna, "tattare" rollen som "främmande" skurkar, påstods ha mörka eller svarta utseendedrag, och även där betonades farorna med rasblandning där sexuella kontakter mellan "tattare" och "icke-tattare" framställdes som förkastliga. Skönlitteraturen har för övrigt varit en av de flitigaste producenterna av stereotypa föreställningar om "tattare" och "zigenare", och hyllade svenska författare som Viktor Rydberg och August Strindberg har bidragit till att sprida uppfattningar om hur framför allt "zigenare" är. Det har då ofta rört sig om framställningar med tydliga intersektioner mellan kategorierna ras/etnicitet och kön, precis som i 1900-talets filmer: så framställdes exempelvis "zigenarkvinnor" som eldiga, förföriska, sexuellt lockande och som ett erotiskt hot mot vita män, och "rasblandning" beskrevs som farlig.⁴⁴⁴

Avslutande diskussion

Ända sedan tidigt 1500-tal har svenska myndigheter på olika sätt vidtagit politiska åtgärder mot kringresande familjer som med myndigheternas termer har benämnts som "tattare"

⁴⁴³ Wright 1998, s. 95, 98–100, 147. Se även Qvist 1986, s. 184, 190.

⁴⁴⁴ Jonsson 2008, s. 268–270; Laskar 2015a; Laskar 2015b.

och ”zigenare”. Senare har dessa grupper också blivit föremål för ett omfattande statligt och vetenskapligt utredningsarbete, de har beskrivits på ett nedsättande sätt i press och i populärkultur, kommuner har försökt hindra dem från att bosätta sig och de har också utsatts för våld. Forskningen om den diskriminering och den politik som riktats mot grupperna är i dag livlig, men har framför allt bedrivits under 2000-talet. Mycket återstår alltså att göra. Men det har bedrivits så pass mycket forskning att vi kan säga att vi trots allt vet en hel del – och dessutom så mycket att flera olika förklaringar och tolkningar har kunnat presenteras som ibland kompletterar varandra, men ibland delvis står i motsatsställning till varandra.

En sak bör slås fast direkt. Att myndigheter, forskare, press och allmänhet har fört en diskriminerande politik mot kringresande familjer – däribland romer och resandegrupper – är inget unikt svenskt fenomen. Sådan politik har förts i många europeiska länder, och i synnerhet under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet finns det flera likheter mellan den svenska politiken och den som fördes i Norge och i viss mån även i Finland. Myndigheterna i respektive land var dessutom ofta medvetna om vad som försiggick i grannländerna, och när det gäller ”tattarfrågan” inspirerades många svenska aktörer av den norska politiken. Flera forskare har uppmärksammat detta under senare år, och påtalat behovet av att komparera de nordiska länderna med varandra, undersöka kontakterna mellan dem och se den svenska politiken i ett transnationellt perspektiv.⁴⁴⁵

När det gäller den svenska politiken finns ett antal problem, som forskarna generellt har varit ense om att identifiera – men inte alltid ense om hur de ska hanteras. Ett sådant problem är den svåra diskussionen om hur termerna ”tattare”, ”zigenare”, ”resande” och ”romer” förhåller sig till varandra.

⁴⁴⁵ Ericsson 2015a, s. 258–263; Ericsson (under utgivning); Minken 2009, s. 15f; Ohlsson al Fakir 2013, s. 59f; Ohlsson al Fakir 2015, s. 39; Selling 2013b, s. 15.

Flera forskare har betonat att det inte på något enkelt vis går att exempelvis översätta den nutida, etniska självbenämningen ”resande” med den dåtida, nedsättande utifrån benämningen ”tattare”. Forskarna har däremot valt olika vägar för att hantera problemet: vissa har valt att över huvud taget inte använda ord som ”tattare” och ”zigenare” annat än i direkta citat, andra har försökt markera att det de undersöker är myndigheternas och majoritetssamhällets användning av dessa termer genom att skriva ”personer utpekade som tattare” eller liknande. Den terminologiska problematiken påverkar också en annan viktig diskussion: bör forskningsfältet använda sig av en generell, teoretisk term som ”antiziganism”, motsvarande ”antisemitism” för forskningen om fientliga attityder och diskriminering mot judar? Här har framför allt Jan Selling argumenterat för att termen bör användas, och lanserat en definition av den. Själv har jag pekat på problem med att använda termen, i första hand i undersökningar av den politik som riktades mot personer som myndigheterna kallade för ”tattare”. Diskussionen om en samlande teoretisk term är inte unik för Sverige utan förs också inom den internationella forskningen – och den lär fortsätta.

Oavsett vilken teoretisk term vi använder för att beteckna politiken i ”tattarfrågan” och ”zigenarfrågan”, går det nog att i nuläget vara ganska överens om grunddragen i den. Det vill säga, efter de senaste decenniernas forskning vet vi en hel del om vad som faktiskt har hänt, vilka myndighetsbeslut som planerades och vilka som faktiskt genomfördes. Mycket återstår också att göra, bland annat är diskrimineringen inom steriliseringspolitiken och samhällets offentliga barnavård fortfarande inte systematiskt utforskad. Men det är en helt annan sak att förklara det som har hänt, och att tolka det. Vilka samhällsprocesser och sammanhang bör politiken relateras till? Här har olika forskare också gett olika svar.

Ett exempel: var ”tattarfrågan” och ”zigenarfrågan” (så som de formulerades under 1800- och 1900-talen) frågor som i första hand växte fram och utformades som ett resultat av statliga beslut och initiativ, eller var det andra aktörer som låg bakom dem? Det finns visserligen knappast någon svensk forskare som hävdar något annat än att flera olika aktörer var inblandade. Men tyngdpunkten läggs olika. Jan Selling och Birgitta Svensson är två forskare som tämligen starkt betonar statens drivande roll, om än på mycket olika sätt. Selling har lagt vikt vid den statliga Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande 1923, och sett det som mycket betydelsefullt för att skapa en diskriminerande politik med lång kontinuitet som drabbat både personer utpekade som ”tattare” och som ”zigenare”. Betänkandet lade enligt Selling grunden för ”det som ska bli den moderna antiziganismen”, även om han också betonar att ”antiziganismen” i Sverige går längre tillbaka än så och uppvisar över huvud taget en ”stark kontinuitet som diskursformation”.⁴⁴⁶

Svensson, som starkast företräder statsperspektivet, har i stället hävdad att statens aktiviteter i ”tattarfrågan” under främst 1930-talet egentligen endast var ett medel, inte ett mål i sig. Åtgärderna kunde nämligen, hävdar Svensson, användas som ett pedagogiskt sätt att visa för medborgarna i Sverige hur de borde bete sig respektive inte bete sig: ”[gruppen ’tattare’] hade utsetts som användbar i disciplineringen av folket, då de aktivt formade ett liv så väsensskilt från det som staten önskade”.⁴⁴⁷ Andra forskare har (delvis i polemik med framför allt Svensson) betonat lokala aktörers inblandning, och framhållit exempelvis den roll som spelades av de små landsbygdskommuner som länge vidtog exkluderande åtgärder mot kringresande familjer, eller av de socialpolitiska reformatörer som var aktiva under 1900-talets första decennier och som

ibland agerade i egenskap av statliga tjänstemän och ibland som privata aktörer.⁴⁴⁸

De flesta forskare torde dock i dag vara överens om att vare sig ”tattarfrågans” eller ”zigenarfrågans” framväxt berodde uteslutande på statliga eller lokala aktörers agerande. Deras historia var mer komplex än så. Detsamma kan sägas om de samhälleliga kontexter som de båda ”frågornas” framväxt kan relateras till. Vilka idéströmningar och sociala processer bör vi lyfta fram för att förklara dem? Inte heller här utesluter de olika kontexterna nödvändigtvis varandra, men olika forskare har betonat olika kontexter olika starkt. Historikern Miika Tervonen har exempelvis valt att relatera ”tattarfrågans” framväxt vid 1800-talets slut till den samtidigt pågående framväxten av en svensk etnisk nationalism, en process som otvivelaktigt pågick vid samma tid och fick omfattande konsekvenser för det svenska samhället. ”Tattarfrågan” ska då till stor del ha varit en del av ett etniskt nationsbygge, där de människor som pekades ut som ”tattare” ansågs vara ett problem eftersom de var annorlunda än ”svenskar”.⁴⁴⁹ I min egen forskning har jag i någon mån problematiserat Tervonens slutsatser. Jag har då hävdad att den etniska nationalismen förvisso var framträdande i Sverige vid 1800-talets slut, och att ”tattarfrågans” framväxt utan tvekan korrelerar med framväxten av växande nationalistiska idéströmningar. Men korrelation är inte kausalitet, och jag har argumenterat för att det i själva verket är ganska sällan som källmaterialet från denna tid innehåller en dikotomisering mellan ”tattare” och just ”svenskar”.⁴⁵⁰

Under 1990-talet hade Birgitta Svenssons statscentrerade perspektiv på ”tattarfrågan” stort inflytande, och det hänger förmodligen samman med den kritik som då ganska allmänt riktades mot delar av det svenska välfärdssamhällets historia, däribland det som på ofta ganska vaga grunder

⁴⁴⁶ Selling 2013b, s. 43, 53. Selling skriver också på s. 57 om ”den statligt föreskrivna antiziganismen”.

⁴⁴⁷ Svensson 1993, s. 33. Även Ellefson 2007 företräder ett liknande, starkt statscentrerat perspektiv i sin analys av ”tattarfrågan”.

⁴⁴⁸ Ericsson 2015a, s. 248, 250; Sjögren 2010, s. 143; Tervonen 2010, s. 5, 41f.

⁴⁴⁹ Tervonen 2010, s. 85, 90, 246.

⁴⁵⁰ Ericsson 2015a, s. 251; Ericsson (under utgivning).

har kallats för ”folkhemspolitiken”. Hos Svensson var just ”folkhemmet” ett centralt begrepp, och med det begreppet syftade hon på en föregivet socialdemokratisk politik under 1930-talet, som ska ha syftat dels till att bygga upp ett välfärdssamhälle, dels till att utöva social kontroll över medborgarna och disciplinera alla människor som i någon mån avvek från normer om skötsamhet, sedlighet och arbetsmoral. Hon skrev i sin avhandling 1993 att under 1930-talet ”avgränsade staten tattare som ett problem, vars lösning var en förutsättning för folkhemmets förverkligande”. Inte minst såg hon det faktum att ”tattarinventeringen” på 1940-talet pekade ut så pass många fler människor som ”tattare” än den inventering som genomfördes på 1920-talet, som ett stöd för denna förklaring. Måste inte de ökade siffrorna tyda på att staten pekade ut fler människor som ”tattare” under 1930-talets ”folkhems”-uppbyggnad?⁴⁵¹ Men Svenssons ”folkhems”-förklaring har på senare år utsatts för en hel del kritik. David Sjögren har exempelvis betonat att den enklaste förklaringen till att den ”tattarinventering” som genomfördes vid 1940-talets början kom fram till ett större antal ”tattare” än tjugio år tidigare är att inventeringarna helt enkelt utfördes på mycket olika sätt.⁴⁵² Själv har jag argumenterat för att det inte riktigt går att se någon tydlig förändring i ”tattarfrågan” vid 1930-talets början. Det är ju annars den tid då ”folkhems”-politiken ofta brukar sägas ha startat. Men ”tattarfrågan” var vid det laget redan föremål för intensiv socialpolitisk debatt, och hade varit det ända sedan 1920-talets början.⁴⁵³ Jag har i stället argumenterat för att framför allt ”tattarfrågans” formulerande som ett nationellt, socialpolitiskt fält för debatt och intervention måste relateras till framväxten av en modern socialpolitik över huvud taget. Den växte fram som en av flera lösningar på den ”sociala fråga”, som debatterats

ända sedan 1830-talet, och där präster och (huvudsakligen) liberala socialpolitiker vid sekelskiftet 1900 uppfann flera nya interveneringstekniker mot medborgare som ansågs vara socialt problematiska eller avvikande. Jag har därmed i första hand relaterat ”tattarfrågan” till en socialpolitisk kontext.⁴⁵⁴

Kanske går politiken att sätta in i en ännu äldre kontext, där ”den sociala frågan” endast var en del? Norma Montesino Parra har argumenterat för att den svenska statens politik mot människor som benämndes som ”tattare” eller ”zigenare” redan under 1500- och 1600-talen var nära kopplad till den övergripande politik som dels handlade om hur ”lösdrivare” skulle hanteras, dels till fattigvårdspolitiken. ”Tattare” och ”zigenare” sågs då som grupper som inte var berättigade till samhällets stöd, och som genom sitt kringresande levnadssätt var ett problem på samma sätt som alla ”lösdrivare” ansågs vara ett problem. Hon betonar också att flera förordningar mot ”tattare” och ”zigenare” vid denna tid också talade om åtgärder mot ”lösdrivare” i stort, vilket indikerar att problemen med dessa sågs som i någon mån gemensamma med de problem som ”tattare” och ”zigenare” ansågs utgöra. Från och med 1800-talets ”sociala fråga”, och än mer accentuerat under det tidiga 1900-talet, kom lösdrivarpolitiken att alltmer differentieras. Olika sorters politik mot olika ”fattiga” eller ”lösdrivande” grupper kom nu att utformas, och framväxten av ”tattarfrågan” och ”zigenarfrågan” som särskilda politiska fält bör då ses som en del av denna socialpolitiska differentieringsprocess.⁴⁵⁵ Fortfarande under 1897 års riksdagsdiskussioner kunde en talare beskriva de familjer som betecknades som ”tattare” som en ”afdelning inom den stora lösdrifvarehären”.⁴⁵⁶ Och länge kom inte minst ”tattarfrågan” att behandlas inom ramen för statliga utredningar om lösdrivarlagen.

⁴⁵¹ Svensson 1993, s. 33. Se även Svensson 1998.

⁴⁵² Sjögren 2010, s. 169f, 184.

⁴⁵³ Ericsson 2015a, s. 251.

⁴⁵⁴ Ericsson 2015a, s. 252.

⁴⁵⁵ Montesino Parra 2002, s. 16, 23, 34, 52, 87, 103f. Se även Ohlsson al Fakir 2013, s. 10, 23.

⁴⁵⁶ Ericsson 2015a, s. 95.

Den ”lösdrivarpolitik” som Montesino Parra diskuterar beslutades på statlig nivå. Men det fanns också en politik mot grupper som ansågs vara ”lösdrivare” på lokal nivå. Och som framgått av detta kapitel så var det inte alltid som de lokala instanserna respekterade statliga lagar och direktiv. De många små svenska landsbygdskommunerna hade under 1800- och 1900-talen en lång tradition av att exkludera personer utpekade som ”tattare” och ”zigenare”. De var uppfinningsrika när det gällde att hitta metoder för att hålla oönskade familjer borta, och de så kallade hysningsförbud som belade invånarnas kontakter med kringresande ”tattarfamiljer” med böter fortsatte att utfärdas trots att statliga myndigheter förklarade dem som olagliga. Den kommunala exkluderingen hade rötter långt tillbaka till 1700-talet och levde på sina håll kvar en bra bit efter andra världskriget.

Den lokala exkluderingen var med andra ord en diskriminerande praktik med lång kontinuitet. Något som också har haft en lång kontinuitet, är den tankefigur om ”det oriktiga arbetet” som figurerat många gånger i både ”tattarfrågan” och ”zigenarfrågan”. Tankefiguren byggdes upp runt de starka föreställningar om vad som konstituerar ett ”arbete” som har funnits i det svenska samhället. Ett återkommande drag i myndigheternas beskrivningar av familjer utpekade som ”tattare” såväl som ”zigenare” har varit att deras ekonomiska verksamheter konsekvent har fränkänts status som ett ”riktigt” arbete. Familjernas medlemmar har i stället beskrivits som ”arbetsovilliga”, alternativt har deras kringresande handel och hantverk betraktats som ett maskerat tiggeri. Det enda ”riktiga” arbetet, åtminstone för den fattiga delen av befolkningen, har här ansetts bestå av antingen jordbruksarbete eller av kapitalistiskt lönearbete i en underordnad position.⁴⁵⁷

Denna arbetsnorm, eller arbetslinje om man så vill, var ett framträdande drag också i den liberala socialpolitik som under åren runt sekelskiftet 1900

kraftigt kom att forma den svenska socialpolitiken och dess institutioner – myndigheter som många familjer utpekade som ”tattare” tvingades stifta bekantskap med. I den nya socialpolitiken blev ett av målen att intervensera i de människors liv som ansågs vara ”arbetsovilliga”, och ”tattare” var en grupp som beskrevs på detta sätt. Genom särskilda uppfostningsprogram och pedagogiskt utformat tvångsarbete skulle de i stället förmås att utveckla en ”arbetsvilja”, och denna målsättning var starkt framträdande i de förslag om särskilda barnhem och familjekolonier som lades fram i ”tattarfrågan” från de halländska prästernas initiativ under 1800-talets sista decennier och fram till von Kochs sista initiativ 1934.

De tidiga förslagen om tvångsomhändertaganden baserades i påfallande hög grad på föreställningen att främst ”tattare” var en social grupp som formades av sin sociala och moraliska miljö, och att gruppens biologiska arv åtminstone inte var så determinerande att det omöjliggjorde assimilering. Samtidigt är det också uppenbart att både ”tattarfrågan” och ”zigenarfrågan” har innehållit starkt rasifierande påståenden, där grupperna har beskrivits som ”raser” vilkas genetiska arv oundvikligen alstrar kriminalitet, psykisk sjukdom, ”asocialitet” och ”arbetsovilja”. Men när rasifierades de båda frågorna, och vilken roll spelade den biologiska rasifieringen? Det går knappast att ange någon exakt tidpunkt för när ”ras”-idéerna slog igenom. Enstaka rasifierande uttalanden förekom redan under det sena 1800-talet, exempelvis i riksdagsdebatten 1897 då en talare yttrade att ”tattarnas” kringresande levnadssätt ”ligger i blodet”.⁴⁵⁸ Men det dominerande synsättet var länge att framför allt så kallade ”tattare” var familjer vars medlemmar hade formats av sin uppväxtmiljö, som genomgående beskrevs som dålig, och de förslag om tvångsomhändertaganden som presenterades byggde ytterst på tanken att det skulle vara möjligt att omforma och förändra gruppens barn genom just miljöåtgärder. De skulle, som klockaren Strömqvist

⁴⁵⁷ Ericsson 2013a, s. 5f, 8; Ericsson 2015a, s. 73f, 258.

⁴⁵⁸ Ericsson 2015a, s. 96.

uttryckte det i sitt uppprop till Hallands kommuner år 1902, bli "som kvistar inympade på andra träd och planterade i annan jordmån".⁴⁵⁹ Först i och med Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande år 1923 går det att säga att både "tattarfrågan" och "zigenarfrågan" hade rasifierats i större utsträckning, även om rasifieringen i just den utredningen var starkare för de människor som utpekades som "zigenare" än för dem som utpekades som "tattare". Därefter gick utvecklingen snabbt, och perioden ca 1920–1945 är utan tvekan den period då "ras"-idéer spelade störst roll i debatterna. Nu påstod statliga och lokala myndigheter, liksom enskilda vetenskapsutövare, gång på gång att framför allt "tattare" hade "ras"-egenskaper som i själva verket gjorde dem oemottagliga också för tvångsuppfostran, och flera aktörer påtalade nu den yttersta konsekvensen av det rasifierande synsättet: om inte gruppens barn gick att förändra genom tvångsomhändertaganden, borde de då inte i stället steriliseras så att deras påstått dåliga arvsanlag inte skulle kunna överföras till kommande generationer? Kunde man till och med genom kirurgernas hjälp se till att det i framtiden inte skulle finnas några "tattare"? Många människor som utpekats som "tattare" blev också steriliserade med liknande argument som motivering, även om vi i nuläget inte kan säga exakt hur många.

Rasifieringen kulminerade på många sätt under åren runt 1940, åtminstone vad gällde "tattarfrågan". Men detta var också en tid då "ras"-idéerna utsattes för en begynnande kritik, och i rapporten har vi sett hur exempelvis den stora kommunala utredningen i Jönköping, liksom sociologiskt inriktade forskare, började betona miljöaspekter igen. Men deras politiska förslag gick inte i första hand ut på storskaliga omhändertaganden, utan byggde snarare på tanken att välfärdssamhället och den ekonomiska utvecklingen snart skulle komma att avskaffa hela

gruppen "tattare" i vilket fall som helst, även om assimileringen kunde ges en viss hjälp på traven genom socialpolitiska ingripanden. Men målet var just assimilering, och dessa aktörer såg inget värde att i att det fanns grupper som levde på ett annat sätt än det de själva definierade som det "normala" svenska livet eller med annan etnisk identitet än den renodlat svenska.⁴⁶⁰

I "zigenarfrågan", som de statliga myndigheterna på många sätt gick över till att diskutera i takt med att "tattarfrågan" gradvis försvann från den politiska dagordningen efter 1944, var dessa nya, sociologiskt inriktade idéer tydliga. Men här gav de upphov till en betydligt mer konkret politik än de försvinnande diskussionerna om "tattare" vid samma tid. En sida av den nya politiken handlade om rättigheter. Den diskriminering som riktades mot familjerna skulle motarbetas, och de skulle tillförsäkras vissa grundläggande rättigheter till sjukvård, bostad och arbete. Men det var fortfarande en politik som byggde på tankefiguren att det fanns en "zigenarfråga" och att den grupp som betecknades som "zigenare" utgjorde ett problem som samhället måste hantera, om än på annat sätt än tidigare. De romer som omfattades av den nya politiken hade inte heller varit med om att utforma den, och i statens ögon var de objekt som skulle assimileras, inte subjekt med makt och rätt att utforma sina egna liv.

Avslutningsvis: frågan om politiken mot familjer utpekade som "tattare" och "zigenare" har präglats av kontinuitet och förändringar går inte att slutligt besvara. Det går att peka på kontinuiteter. Grupperna har i femhundra år betraktats som ett problem av statsmakten, av vetenskapsutövare, av författare och av lokalsamhällets invånare. De har i femhundra år utsatts för diskriminering. Vissa föreställningar om gruppen har varit i stort sett intakta, exempelvis att de inte ägnar sig åt ett "ordentligt arbete". Men politiken har också genomgått förändringar: Det tidiga

⁴⁵⁹ Ericsson 2015a, s. 103. Strömqvists och Björcks uppprop är dock samtidigt ett bra exempel på den ambivalens som fanns i "tattarfrågan" vid denna tid, då gruppen samtidigt kallades för "folkrasen" i upppropet.

⁴⁶⁰ Diskussionen om "miljö" kontra "ras"-argument här baseras på min framställning i Ericsson 2015a, s. 257.

1900-talet innebar att "ras"-idéer kom att spela en betydligt större roll än någonsin tidigare och någonsin senare. Men att "ras"-idéerna har försvunnit från den offentliga politiken i dag (i rasistiska forum på internet lever de och frodas fortfarande) innebär inte att diskrimineringen är försvunnen. Den drabbar fortfarande svenska romer och den drabbar fortfarande svenska resande. Den drabbar även nya romska grupper, exempelvis EU-migranter från Rumänien, som utsätts för kollektivt våld och kommunal exkludering av en typ som är lätt att känna igen från det förflutnas "tattarfråga" och "zigenarfråga".

Kapitel 6. Om finska och meänkieli, antikatolicism och islamofobi

Alla former av rasism och främlingsfientlighet får inte lika mycket utrymme och uppmärksamhet i denna rapport. Det ska inte tolkas som ett ställningstagande till frågan om vilka typer av rasistiska eller främlingsfientliga föreställningar som har varit viktigast, eller vilka grupper som drabbats hårdast av dem. Det olika stora utrymmet är huvudsakligen ett resultat av att forskningsläget är olika stort om olika grupper och företeelser. I det kapitel som nu följer har jag valt att diskutera den forskning som finns om tre sinsemellan mycket olika företeelser. Dels rör det sig om föreställningar om, och politik riktad mot, de människor i Sverige som har talat finska och meänkieli. Det rör sig då alltså om två språk som i dag har nationell minoritetsspråksstatus i Sverige, och som talas av två av Sveriges erkända minoritetsfolk – finnar och tornedalingar. Dels rör det sig om föreställningar och politik riktad mot två religiösa grupper: katoliker och muslimer. Eller rättare sagt människor som pekats ut som muslimer, för på samma sätt som antisemitism inte alltid historiskt har riktats mot människor som identifierar sig själva som troende judar, är islamofobi (det ord jag väljer att använda) framför allt baserad på de bilder av muslimer som konstrueras i ett samhälle och är inte i första hand intresserad av huruvida människor identifierar sig själva som troende muslimer. Dessa tre fenomen – politiken mot talare av finska och meänkieli, antikatolicism och islamofobi – är alltså inte sammanförda i ett kapitel eftersom jag själv anser att de har något speciellt gemensamt. Det de har gemensamt är att de alla är viktiga, men trots det har genererat relativt lite forskning jämfört med

den rasism och den främlingsfientlighet som riktats mot många andra grupper.

Det bör dock omedelbart nämnas, att frågan om huruvida föreställningar om religiösa grupper alls ska räknas som rasism och främlingsfientlighet inte har ett alldeles givet svar. Frågan kompliceras av flera skäl. Som kapitlet om antisemitism visade, är det dessutom ofta svårt att dra skarpa gränser mellan vad som är religiöst grundade, fientliga föreställningar om en grupp och vad som är grundat i ett annat sorts tänkande. Judar är ju exempelvis en religiös grupp. Men kapitlet visade att den svenska, historiska antisemitismen ganska sällan har baserats just på religiösa argument, även om det också förekom. Viktigare var att judar sågs som en nationell, kulturell, social eller biologisk grupp, och det var inte företrädesvis deras religiösa sedvänjor som sågs som ett hot. Men kapitlet visade också att gränsen mellan dessa kulturella konstruktioner – religion, etnicitet, kultur och ”ras” – sällan var glasklara. Samma problematik skymtar fram också om vi vänder blicken mot svenska föreställningar om katoliker och muslimer. Och var går gränsen mellan en legitim kritik mot religion som fenomen, eller mot vissa religiösa uttryck och former, och en rasism maskerad bakom en ”religionskritisk” mask? Som nämndes i kapitlet om dessa termer, har frågan varit omdebatterad och är det även i dag. Här är inte platsen för att analysera den samtida debatten om frågan, men de nedslag jag gör i den historiska forskningen kan få exemplifiera vissa aspekter av problematiken.

Givetvis hade det varit möjligt att lyfta fram föreställningar och diskriminerande praktiker som

riktats också mot andra etniska, nationella eller religiösa grupper. I Sverige har det till exempel funnits en lång tradition av fientliga föreställningar om ”ryssar”, där Ryssland som rike och nation har framställts som ett aggressivt säkerhetspolitiskt hot och som en av Sveriges militära ”arvfiender”, och där ryssar som folk har framställts som grymma, odisciplinerade, råa och ”asiatiska”. Sådana föreställningar fanns i svenska diplomatiska och säkerhetspolitiska rapporter vid sekelskiftet 1900, de förekom i vissa svenska stumfilmer under 1920-talet och de användes i Högers valaffischer i slutet av 1920-talet.⁴⁶¹ En av de situationer då föreställningarna om ryssar som barbariska och icke-europeiska fick störst offentlighet var i samband med den så kallade Hadjetlaché-ligans verksamhet i Sverige 1918–1919. Hadjetlaché var en antikomunistisk flykting från Ryssland som organiserade ett antal kidnappningar och mord på andra exilryssar i Stockholm, som han och hans medhjälpare ansåg var bolsjevikiska agenter. I den omfattande tidningsrapporteringen om händelserna, som har studerats av sociologen Svante Lundberg, förklarades ligans verksamhet delvis med hjälp av hänvisningar till medlemmarnas asiatiska ”instinkter”.⁴⁶² Den äldre ”rysskräcken” kom efter 1917 års bolsjevikiska revolution att påverkas av antikomunistiska föreställningar, och det upplevda hotet från Öst blev efter andra världskriget en viktig del av det kalla krigets föreställningsvärld, i politisk debatt såväl som i medier och populärkultur. Det svenska 1950-talet präglades, med historikern Marie Cronqvists ord, av en ”uppdaterad rysskräck” där de äldre föreställningarna om ryssar vävdes samman med det upplevda hotet från kommunismen.⁴⁶³

⁴⁶¹ Se till exempel Gustafsson 2007, s. 271f; Lundberg 2004, s. 163–197; Åselius 1994. Ryssar kunde också framställas som vidskepliga, råbarkade och benägna till fylleri i svenska geografiläroböcker under 1800-talet. Se Tingsten 1969, s. 251–253.

⁴⁶² Lundberg 2004, s. 36, 124f, 132f.

⁴⁶³ Cronqvist 2004, s. 318.

Svensk politik mot talare av finska och meänkieli

Det finns, såvitt jag har kunnat se, ingen forskning som tar ett systematiskt grepp på frågan om vilken rasism, vilka negativa föreställningar eller vilken diskriminerande politik som har riktats mot de grupper som historiskt sett har kallats för ”finnar” i Sverige (och så betecknades länge både talare av finska och talare av meänkieli). I en del av den forskning som jag har gått igenom lyfts dock exempel på sådana föreställningar och sådan politik fram. Så har exempelvis Sverker Oredsson diskuterat den säkerhetspolitiska debatten i Sverige vid 1800-talets slut, där det finska språkets närvaro i Norrbotten sågs som ett hot eftersom en del politiker och militärer fruktade att Ryssland skulle agera militärt mot norra Sverige under förevändning att ”skydda” den finskspråkiga minoriteten. Därför betraktades användandet av finskan med skepsis.⁴⁶⁴

Även om exemplen inte är så många, förekom det också att finnar framställdes på ett stereotypt sätt i svensk film under mellankrigstiden. Historikern Tommy Gustafsson har observerat att finska män ibland framställdes på ett sätt som lånar flera attribut från framställningarna av så kallade ”tattare”, men till skillnad från manliga ”tattarkaraktärer” framställs den manlige finnen aldrig på ett entydigt negativt sätt. Han beskrivs visserligen som sexuellt attraktiv och aktiv, men inte som omanlig. I ett fall, i filmen *Rågens rike* (1929) görs en koppling mellan finnar och knivslagsmål, där en ”svensk” man försvarar en ”svensk” kvinna mot karaktären ”Kniv-Peckas” närmanden. I detta fall framställs den finske mannen visserligen som ett sexuellt hot, men till skillnad från manliga ”tattarkaraktärer” framställs han inte som underlägsen: slagsmålet slutar oavgjort.⁴⁶⁵

Det finns också en del forskning om hur finska

⁴⁶⁴ Oredsson 2001, s. 26f. Se även Elenius 2001; Nilsson Ranta 2008, s. 69.

⁴⁶⁵ Gustafsson 2007, s. 264–266.

arbetskraftsmigranter har bemötts när de kommit till Sverige. Historikern Björn Horgby har, genom intervjuer och genom att studera folkminnesuppteckningar, kunnat visa att en rad stereotypa föreställningar förekom om de finska migranterna under 1950- och 1960-talen. Liksom i filmen var de inte entydiga. Migranterna kunde stundtals kallas för ”finnjävla”, och de påstods vara försupna och ha svårt att följa regler. Men deras heder som riktiga ”arbetare” ifrågasattes inte, och de påstods kunna jobba hårt.⁴⁶⁶

Situationen i Norrbotten vid sekelskiftet 1900 har redan nämnts. Förutom finskspråkiga grupper fanns (och finns) här även familjer som talade meänkieli. Liksom den finskspråkiga befolkningen omtalades meänkieli-talarna under 1900-talets början ibland på ett rasbiologiskt anfränt sätt, och uppgifter förekom om att de var ”degenererade” och därför i högre utsträckning än andra led av sjukdomar och funktionshinder.⁴⁶⁷ Samtidigt infördes något som historikern Lars Elenius har kallat för en ”försvenskningsspolitik”, som baserades på den etniska nationalismens uppfattning om att tillhörigheten i en nation hörde samman med det språk som talades. Därför blev det nu, i de svenska myndigheternas ögon, viktigt att motarbeta finskan såväl som meänkielin. Officiellt syftade politiken till att om inte uppmuntra så åtminstone tolerera tvåspråkighet, och fram till ca 1875 förekom det att läromedel skrevs på finska för användning i folkskolorna och finskan kunde också användas som undervisningsspråk. Men under perioden ca 1875–1916 fick politiken starka assimileringssinslag, som kom till uttryck främst inom skolväsendet, och som syftade till att åtminstone på lång sikt få finskan och meänkielin att dö ut. Läromedlen gjordes nu svenskspråkiga och svenskan blev undervisningsspråk i folkskolorna (som vid samma tid byggdes ut kraftigt).⁴⁶⁸

Dessutom etablerades ett nätverk av så kallade ”arbetsstugor”. Arbetsstugorna, som startades vid 1900-talets början under ledning av filantropiska organisationer, har blivit uppmärksammade i forskningen under senare år. Där fick meänkielitalande barn dels gå i skolan och dels arbeta, och vistades på så sätt länge borta från sina hem. Vistelsen var formellt frivillig, men i praktiken nästan obligatorisk eftersom föräldrarna annars måste garantera att barnen gick i folkskola – något som var mycket svårt eftersom folkskoleväsendet var dåligt utbyggt i Tornedalen. Arbetsstugorna, där barnen fick gå i skola och utföra vissa arbetsuppgifter i utbyte mot mat och husrum, drevs av privata, filantropiska organisationer och hade flera mål. Som sociologen Daniel Nilsson Ranta har skrivit, kan de dels ses som ett ”fältexperiment mot fattigdomen”, med målet att ”uppfostra” barnen, som ansågs vara ”förvildade” och komma från socialt miserabla miljöer med en ”låg” kulturell nivå.⁴⁶⁹ Här syns en interaktion mellan kategorierna klass och ras/etnicitet: de sociala och ekonomiska problem som fanns i delar av Tornedalen kopplades samman med invånarnas ”rasliga” och kulturella bakgrund. Men ett annat och viktigt mål var att göra barnen till ”svenskar”. Arbetsstugorna skulle bland annat förmå barnen att tala svenska och lära dem att fira svenska högtidsdagar. Talandet av meänkieli var därför också förbjudet, både under lektionerna och när barnen hade rast. Arbetsstugornas verksamhet för att ”försvenska” barnen var som mest intensiv fram till en bit in på 1930-talet, men helt lades de inte ner förrän i början av 1950-talet.⁴⁷⁰

⁴⁶⁶ Horgby 1996, s. 149.

⁴⁶⁷ Drugge 2009, s. 135f; Nilsson Ranta 2008, s. 69–71.

⁴⁶⁸ Elenius 2001, s. 396f, 405–409

⁴⁶⁹ Nilsson Ranta 2008, s. 276.

⁴⁷⁰ Drugge 2009; Nilsson Ranta 2008, s. 260, 268, 274f; Nilsson Ranta 2013.

Svensk antikatolicism. Fientliga stereotyper på religiös grund

Det finns inte mycket forskning om föreställningar om katolicism och katoliker i Sveriges moderna historia. Historikern Yvonne Maria Werner, som är den som starkast har argumenterat för vikten av att undersöka sådana, har valt att tala om en modern tradition av ”antikatolicism” i Sverige, kort definierad som ”stereotypa föreställningar och negativa attityder” gentemot katolicism och katoliker.⁴⁷¹ En definition av termen väcker givetvis samma frågor som de flesta andra begreppsdefinitioner som har diskuterats i denna rapport. Räcker det exempelvis med föreställningar och attityder för att vi ska kunna tala om antikatolicism, eller måste dessa kombineras med politiska krav och program? Att negativa attityder förekommit, i synnerhet under första halvan av 1900-talet och fram till ca 1960, visas dock av Werners forskning. Antikatolicismen fungerade då, enligt Werner, som en ”religiöst präglad motpol till det svenska och nordiska”, och katoliker framställdes som vidskepliga, auktoritetsbundna och antimoderna.⁴⁷²

Exakt hur framträdande dessa attityder varit har inget självklart svar, och det går kanske att hävda att den mycket starka vikt som Werner lägger vid antikatolicismens påverkan på det moderna svenska samhället inte är en alldeles given slutsats. När hon skriver att föreställningar om judar endast ”till delar” fungerade som en motpol till det svenska, är det mot bakgrund av vad vi vet om antisemitismens – även den religiöst färgade – starka utbredning nog en väl långt dragen slutsats, och hennes påstående att den ”katolska faran” var ett ”ständigt återkommande debattämne i pressen” under 1920-talet är svårt att värdera utan en undersökning av mycket stora mängder tidningsmaterial. Men att antikatolska debatter förekom är uppenbart. Så förekom en presskampanj 1921, där tidningarna varnade för vad

de ansåg vara katolska försök att vinna inflytande över svenskt skolväsende. Och när en katolsk kardinal från Rom besökte Sverige år 1923 framställdes detta som ett tecken på ökad katolsk missionsverksamhet och beskrevs som något hotfullt. Werner visar också att antikatolska uppfattningar kom till uttryck fortfarande under riksdagsdebatterna om utökad religionsfrihet vid 1950-talets början, där inte minst etablerandet av katolska kloster kunde framställas som ett hotfullt tecken på katolsk propaganda.⁴⁷³ Hennes slutsatser vinner också en del stöd i den forskning som Lars M Andersson har utfört om den svenska skämtpressen vid 1900-talets början. Han har visat att det förekom teckningar föreställande katoliker i den svenska skämtpressen vid tiden för 1920-talets religionsfrihetsdiskussioner, och att dessa då tillskrevs liknande egenskaper som Werner har lyft fram: katoliker var vidskepliga och den katolska kyrkan utmålades som ”fet, förmögen och parasitär”.⁴⁷⁴

I Werners framställning ges antikatolicismen en mycket central position i skapandet av en modern svensk nationell identitet, inte minst genom att de påstått auktoritetstillvända och antimoderna katolikerna kontrasterades mot den svenska nationens föreställda demokratiska och framstegsvänliga karaktärsdrag. Det bör dock nämnas att det också finns forskning som visar att katoliker inte omtalats på fientligt sätt eller tilldelats status som hot mot den svenska nationen. I kapitlet om antisemitism lyfte jag fram Magnus Nymans undersökning av Stockholmspressens mycket negativa rapportering om judar under slutet av 1700-talet. Samma tidningar rapporterade då även om katoliker, men gentemot dem var inställningen mycket mer positiv och förvånansvärt välvillig: katolska mässor i Stockholm beskrevs som vackra och stämningsfulla och lärda katoliker lyftes fram som vetenskapliga förebilder.⁴⁷⁵

⁴⁷³ Werner 2015, s. 43–45, 54.

⁴⁷⁴ Andersson 2000, s. 190.

⁴⁷⁵ Nyman 1988, s. 176f, 189, 191f, 200–203. Nyman visar dock att det förekom starkt fientliga artiklar riktade mot den katolska jesuitorden.

⁴⁷¹ Werner 2015, s. 40.

⁴⁷² Werner 2015, s. 40, 47, 50, 54.

Svensk islamofobi

Det finns i dag en växande medvetenhet om den diskriminering som drabbar svenska muslimer – eller svenskar som i rasisters ögon anses vara ”muslimer”. Islam, eller det som på mer eller mindre starka grunder anses representera islam, har under de senaste decennierna blivit en måltavla för dagens rasistiska rörelser. Medvetenheten om denna diskriminering har ökat också inom den vetenskapliga forskningen, och där betecknas ofta fientliga attityder och diskriminerande handlingar mot muslimer som *islamofobi*. Det är, precis som alla teoretiska beteckningar, givetvis en term som inte har en given innebörd. Inom den historiskt inriktade forskningen finns det dock, vad jag känner till, inga egentliga debatter eller diskussioner om dess innehåll. Det närmaste vi kommer är religionshistorikern Mattias Gardells definition av termen, som jag kommer att använda mig av i detta avsnitt. Gardell har definierat islamofobi som:

*socialt reproducerade fördomar om och aversioner mot islam och muslimer, samt handlingar och praktiker som angriper, exkluderar eller diskriminerar människor på basis av att de är eller antas vara muslimer och associeras till islam.*⁴⁷⁶

Som synes är det en definition som inkluderar både diskurs och handling, som betonar att det rör sig om bilden av muslimer (vilket inte behöver motsvara faktiska muslimers heterogena åsikter och levnads-sätt). Gardell lyfter dock själv upp att själva termen islamofobi har vissa inneboende problem. Ett av dem rör suffixet ”-fobi”, och är detsamma som i exempelvis termen ”xenofobi” som diskuterades i kapitel 2. Att kalla något för en ”fobi” får det lätt att framstå som att fientligheten är en personlig karaktärsbrist eller sjukdom, som kan botas genom att ”islamofoben” gradvis får konfronteras med en

Men samtidigt kunde tidningarna skriva positivt om de katoliker som vände sig mot jesuiterna. Exempelvis framställdes påven Clemens XIV, som avskaffade jesuitorden, mycket sympatiskt.

⁴⁷⁶ Gardell 2011, s. 17.

”muslim” eller lära sig mer om islam. Det riskerar att skymma sikten för frågor om hur diskurser reproduceras, diskriminerande praktiker institutionaliseras och strukturer etableras, och det blir den islamofobiske individen som ställs i centrum i stället för det samhälle där islamofobi uttrycks och praktiseras.⁴⁷⁷

Jag kommer inte att här referera den forskning som finns om våra dagars islamofobi i Sverige.⁴⁷⁸ Målet i detta avsnitt är i stället att ge exempel på forskning om hur islamofobi har tagit sig uttryck i Sveriges förflutna. Men mer än exempel kan det inte bli. Svensk islamofobi är inte något särskilt utforskat fält inom den svenska historiska forskningen, och det finns ytterst få verk som tar upp mer än enskilda aspekter av ämnet. Delvis beror det kanske på att det endast är under de senaste decennierna som Sverige alls har haft en storleksmässigt betydande muslimsk befolkning. Men fullt så enkelt är det inte. Precis som det kan finnas antisemitiska föreställningar i ett land utan judar, så kan det finnas islamofobiska föreställningar i ett land utan muslimsk befolkning. Historikern Lars M Andersson har till exempel funnit ett fåtal exempel på att muslimer framställs i den svenska skämtpressens teckningar vid 1900-talets början, en tidpunkt då det såvitt vi vet inte levde mer än högst ett fåtal muslimer i Sverige. Även om det inte rör sig om många fall, är framställningarna nog så grova och stereotypa: islam framställs som en grym och våldsam religion, och muslimer framställs som förblindade fanatiker. Samtidigt framhåller Andersson att det är svårt att se var gränsen mellan föreställningar om islam och mer allmänt orientalistiska föreställningar går.⁴⁷⁹ Islamofobi och orientalism verkar i dessa fall ha gripit in i och påverkat varandra. Fanatismen framhölls också i svenska uppslagsböcker och läroböcker från

⁴⁷⁷ Gardell 2011, s. 12f.

⁴⁷⁸ För en någorlunda nyskriven kunskapsöversikt över islamofobi i Sverige, se Hagström & Löwander 2011.

⁴⁷⁹ Andersson 2000, s. 191.

samma tid, och i de amerikanska filmer som gick upp på svenska biografer kopplades den grymme och fanatiska muslimen konsekvent samman med orientalistiska föreställningar om den exotiske och mystiske österlänningen.⁴⁸⁰ Liknande föreställningar har, enligt pedagogen Kjell Härenstam, spridits också genom svenska läroböcker ända fram till och med 1900-talets sista decennier. Muslimer har där, menar Härenstam, ofta framställts som omoderna och fanatiska kvinnoförtryckare som strävar efter att sprida islam genom erövringskrig.⁴⁸¹

Islamofobiska föreställningar och uttryck har dock en längre historia än så. Som Gardell har påpekat, kan föreställningarna ytterst spåras tillbaka till de medeltida korstågen, och till krigen mellan det osmanska riket och europeiska stater under 1500- och 1600-talen. Då framställdes regelmässigt muslimer, och i det senare fallet särskilt då ”turkar”, som Antikrists utsända härskaror, som djävulens redskap i hans krig mot kristendomen. Särskilt starka blev dessa hotbilder i och med Osmanska rikets misslyckade försök att erövra Wien år 1683.⁴⁸² Hotbilderna nådde också Sverige. Den svenska staten lät under 1600-talet ofta utfärda så kallade böndagsplakat i kyrkorna, där församlingen uppmanades att be till Gud för att rädda landet från hot av olika slag, exempelvis pest, krig och hungersnöd. I flera böndagsplakat var det, som historikern Göran Malmstedt har visat, ”turkar” som framställdes som ett farligt hot. Nu var det osmanska rikets expansiva politik aldrig ett faktiskt säkerhetspolitiskt hot mot Sverige. Men Sverige var ett kristet rike, och det var just som ett religiöst hot de muslimska turkarna framställdes, eller som en straffdom som Gud sänt över de kristna som straff för deras synder och för att pröva deras tro. ”Turkar” och muslimer beskrevs därför som exempelvis ”hela kristenhetens

arvfiende” eller ”Guds stora vredes ris”, och liknades vid en ”hop och svärm” med ”tyranniske och blodgiriga uppsåt”. Även svenska bönböcker från samma tid innehöll böner om att Gud skulle skona de kristna från ”turkarna”, som påstods vara grymma människor som mördade såväl män som kvinnor och unga såväl som gamla, och som inte drog sig för att tvångsomvända barn till islam.⁴⁸³

Under 1700-talet, när svenska resenärer i högre utsträckning började besöka det osmanska riket och rapportera hem om sina upplevelser i form av reseskildringar, blir bilden något mer ambivalent. 1700-talets reseskildringar har beskrivits som i viss mån orientalistiska: de innehöll beskrivningar av de muslimska rikena i Öst som stagnerade och mystiska och kunde mycket väl beskriva muslimer som oförnuftiga och irrationella. Men de innehöll inte endast negativa omdömen, och exotiserande stereotyper verkar ha stått sida vid sida med uppskattande och nyfikna omdömen om muslimska folks sedvänjor och samhällsorganisation.⁴⁸⁴ Liknande uppfattningar om Osmanska riket som stillastående och stagnerat förekom, som historikern Åke Holmberg uppmärksammat, också under både 1800-talet och det tidiga 1900-talet, och kombinerades då också ibland med påståenden om islam som en fanatisk, kvinnoförtryckande och aggressivt expansionistisk religion.⁴⁸⁵

Alla dessa exempel berör islamofobiska föreställningar som spreds i ett svenskt samhälle (så gott som) utan muslimer: att praktisera islamsk religion i Sverige var under 1500-, 1600- och 1700-talet lika lite tillåtet som att praktisera kristen religion som avvek från den lutherska enhetskyrkans dogmer. Att vissa muslimer fanns i Sverige står dock klart. 1672 och 1694 döptes ett antal ”turkar och morianer” i Stockholm, som då alltså övergick från islam till kristendomen, och under ett antal år på 1700-talet

⁴⁸⁰ Gardell 2011, s. 68–73.

⁴⁸¹ Härenstam 1993, s. 103–151. Se för exempel på liknande framställningar av islam i populärvetenskapliga sammanhang under 1920-talet Holmberg 1994, s. 187.

⁴⁸² Gardell 2011, s. 10, 45.

⁴⁸³ Malmstedt 1999, s. 93–98.

⁴⁸⁴ Eriksson 2009.

⁴⁸⁵ Holmberg 1988, s. 167–169, 469–472, 506–510.

fick diplomater från Osmanska riket rätt att praktisera islam i sina egna hem. Svenska medborgare fick för övrigt inte laglig rätt att konvertera till islam (i betydelsen lämna sin kristna eller judiska församling för att i stället ingå i en muslimsk religiös gemenskap) förrän i och med 1951 års religionsfrihetslag.⁴⁸⁶

Men det finns också exempel på forskning om den politiska debatt som förts om de muslimer som migrerat till Sverige från andra världskrigets slut och framåt. Här är det givetvis, liksom i all modern historia, svårt att dra en gräns mellan vad som är historieforskning och vad som är forskning om vår egen tid. Men några exempel ska ges från forskning som antingen bedrivits av historiker, eller som undersöker samtidshistoriska frågor i ett tidsperspektiv som sträcker sig över flera decennier.

Historikern Christina Johansson har lyft fram hur föreställningar om muslimer som särskilt svåra att "assimilera" in i det svenska samhället blivit framträdande i den svenska migrationspolitiken från och med 1980-talets slut. Hon visar exempelvis att när de svenska myndigheterna under 1990-talet försökte underlätta för flyktingar att återvända till sina "hemländer", dvs. så kallad repatriering, kunde de i teorin erbjuda stöd till hemresor åt alla flyktinggrupper. Men i praktiken var det bara till muslimska grupper som myndigheterna genomförde särskilda repatrieringsinsatser.⁴⁸⁷

Även islamologen Johan Cato, som har undersökt hur islam diskuterats i riksdagsdebatter, statliga utredningar och regeringspropositioner, har framhållit det sena 1980-talet som en tid då islam och muslimer alltmer började framställas som ett hot mot "svenska" värden. Innan dess var bilden, menar Cato, mer ambivalent. Den första muslimska föreningen i Sverige hade visserligen bildats så tidigt som 1949, men det var inte förrän under 1970-talet som den muslimska befolkningen började uppmärksammas i

den offentliga, politiska debatten. Visserligen fanns redan då vissa tendenser till att se muslimer som ett kollektivt hot eller problem, och sådana föreställningar dök upp exempelvis i debatter om religiösa slaktmetoder. Men generellt framhölls islam inte som ett hot. Det innebär inte nödvändigtvis att debatterna saknade rasistiska eller främlingsfientliga inslag, men de riktade sig i så fall mot "invandrare" i stort och inte specifikt mot muslimer. Cato menar däremot att det från 1989 och framåt går att se kraftigt ökade tendenser i debatterna att framställa muslimer som ett problem. Framställningarna har byggts på vissa återkommande inslag. Även om det först var de bosniska muslimerna som framställdes som problematiska, kom islam och muslimer snart att förknippas med "araber" och med Mellanöstern. Islamofobin etnifierades alltså, på ett sätt som gör att islamofobiska föreställningar inte riktigt går att koppla loss från orientaliska föreställningar om hur Mellanösterns människor "är". Islam har också konsekvent framställts som ett hot mot "svensk" jämställdhet. Muslimska män har pekats ut som kvinnoförtryckare, medan muslimska kvinnor ofta har framställts som passiva offer. Islam har också kommit att förknippas med terrorism, religiös fanatism och med olika hot mot ordning och säkerhet i europeiska länder.⁴⁸⁸ Det är föreställningar som alltså först under de senaste decennierna har kommit att inta en dominerande position inom svenska rasistiska och främlingsfientliga föreställningar, men som i vissa av sina grunddrag går tillbaka på föreställningar om islam och muslimer som fanns etablerade i Sverige redan för flera hundra år sedan.

⁴⁸⁶ Gardell 2011, s. 28, 31.

⁴⁸⁷ Johansson 2005, s. 145–148, 249, 251, 257.

⁴⁸⁸ Cato 2012, s. 263–286. Bilden av islam som kvinnoförtryckande fanns också bland de svenska missionärer som bedrev missionsarbete i Tunisien vid 1800-talets slut och 1900-talets början. Se Lundström 2015, som analyserar dessa föreställningar bland annat med hjälp av islamofobi-begreppet.

Avslutande diskussion

I detta kapitel har jag behandlat den historiska forskningen om politik som riktats mot talare av finska och meänkieli, samt om antikatolicism och islamofobi. Jag har gjort det inte därför att just dessa fenomen skulle ha något särskilt gemensamt, utan därför att de är fenomen som hittills har befunnit sig i den svenska forskningsperiferin. De undersökningar som finns är inte många. Men de är intressanta, angelägna och borde locka till fler studier.

En fråga av principiell vikt har tagits upp i kapitlet: i vilken mån bör negativa och diskriminerande kategoriseringar av människor på grundval av religion räknas som rasism och främlingsfientlighet? Den frågan har jag inte gjort några som helst försök att besvara. Däremot har jag försökt visa att den är angelägen att besvara för varje forskare som studerar den diskriminering som onekligen har drabbat katoliker och muslimer, för att ta några exempel på religiösa grupper.

Det finns all anledning att förmoda, och all anledning att hoppas, att de tre forskningsfält som diskuterats i kapitlet kommer att generera mycket ny forskning inom den närmaste framtiden. Det vore angeläget, inte minst på grund av den islamofobi som finns i dagens Sverige och som är ett av våra allvarligaste samhällsproblem. Den drabbar många människor som är, eller anses vara, muslimer. Den lilla forskning som tagits upp här visar att den svenska islamofobin inte är något som har uppstått här och nu. Tvärtom bygger den på långa trådar bakåt i historien, och vissa inslag i den moderna islamofobin går att spåra tillbaka till 1600-talet. Exemplet med islamofobin visar dessutom något av principiellt intresse. Rasistiska och främlingsfientliga föreställningar kan finnas i ett samhälle utan att det finns någon fysisk närvaro av de grupper som föreställningarna gäller. På samma sätt som antisemitistiska myter och idéer har funnits i samhällen med få eller inga judar, har islamofobiska föreställ-

ningar funnits i Sverige långt innan muslimer kom till vårt land. De spreds ändå, genom exempelvis böndagsplakat, skrifter och läromedel. Men detta är endast en tentativ arbetshypotes: exakt hur de historiska trådarna ser ut kommer, förhoppningsvis, framtida forskning att kunna visa.

Kapitel 7. Sverige och kolonialismen

När vi tänker på den europeiska kolonialismen, och på ett ord som ”kolonialmakter”, är det lätt att föreställa sig länder som exempelvis England, Spanien och Frankrike. Redan under 1500- och 1600-talen började dessa och andra europeiska stormakter anlägga kolonier i Afrika, Amerika och Asien, och därmed inleddes en av världshistoriens mest betydelsefulla processer. Den europeiska kolonialismen som då inleddes kom under flera hundra år att påverka handelsvägar och statsbildningsprocesser, förslava miljontals människor och föra enorma rikedomar från kolonierna och till de europeiska och nordamerikanska kolonialmakterna. Kolonialismen hade med andra ord en ekonomisk aspekt. Men hade också en ideologisk eller kulturell aspekt: européerna försökte påtvinga befolkningen i kolonierna sin egen religion och sina egna samhällsidéer, och kolonialismen skapade nya idéer om de koloniserade som underlägsna, underutvecklade eller ”rasligt” mindervärdiga. Kolonialismen var ett projekt som kulminerade under 1800-talet, men dess spår finns fortfarande kvar. Många av de skillnader i resurser, rikedomar, makt och inflytande som finns i vår egen värld är ytterst ett resultat av kolonialismens exploatering, och den rasism som hemsökt 1900-talet går knappast att förstå utan att relateras till Europas deltagande i kolonialismen.

Men vilka deltog egentligen i det kolonialistiska projektet? En av de många europeiska stater som gjorde det var faktiskt Sverige. Det är en del av vår historia som länge har varit ganska okänd, och det ingår knappast i de flesta svenskars kunskap om det

förflutna att vårt land från 1600-talet och fram till slutet av 1800-talet periodvis har varit en kolonialmakt. Sveriges kolonier var visserligen inte tillnärmelsevis så stora som många andra staters. Men de fanns, och den svenska administrationen av dem var inte på något vis väsensskild från det sätt som andra kolonialmakter skötte sina kolonier på. Inte heller stod Sverige utanför kolonialismens kanske allra viktigaste ekonomiska verksamhet, slavhandeln, där svarta människor hölls som boskap och transporterades över stora delar av jordklotet för att tjäna vita européer och genom sitt tvångsarbete lägga grunden för Europas rikedomar.

Varför är denna del av Sveriges historia så okänd? Kanske passar den inte in i bilden av Sverige som ett demokratiskt och fredligt land utan stormaktsambitioner. Sverige – är inte det landet som stått upp för små staters rätt till självständighet och som ofta solidariserat sig med forna kolonier och koloniserade folks kamp för självbestämmande? Det faktum att Sverige varit en kolonialmakt skaver och låter sig, med historiken Victor Wilsons ord, inte riktigt infogas i bilden av Sverige som ”a progressive and liberal welfare state”.⁴⁸⁹

Men just därför är denna del av vår historia viktig att berätta om. Så gott det nu går – forskningen om Sveriges koloniala historia är ännu inte särskilt omfattande. Det är i själva verket först under de allra senaste åren som svenska forskare på ett mer systematiskt sätt har börjat studera den, delvis med inspiration i så kallad postkolonial teoribildning, delvis som ett resultat av det intresse för transnationella relationer och processer som kan märkas

⁴⁸⁹ Wilson 2015, s. 16. Se för ett liknande resonemang Lindmark 2014, s. 140.

inom historieforskningen i stort. Här finns alltså mycket forskning kvar att göra. Men redan nu vet vi att Sverige deltagit i den ekonomiska exploatering som kolonialismen innebar. Det går också att argumentera för att Sverige har deltagit i kolonialismens kulturella, ideologiska och religiösa maktutövning, även om det i detta fall kan vara svårare att dra gränser för vad som ska räknas som ”kolonialism”. Det går också att, som idéhistorikern Mohammad Fazlhashemi har gjort, undersöka huruvida en kolonialistisk världsbild präglade svenska resenärers möten med främmande kulturer och folk runt om i världen. En sådan världsbild kan ha existerat, även om Sverige för tillfället inte hade några egna kolonier.⁴⁹⁰

I detta kapitel kommer jag att diskutera och ge exempel på båda dessa aspekter. Framställningen är i första hand kronologisk, men bryts ibland upp av en mer tematisk struktur. Det som kapitlet handlar om är svenska kolonialistiska projekt utanför Norden – det innebar att frågan om huruvida den svenska politiken mot samer ska betecknas som kolonialistisk inte behandlas här, utan i kapitel 4. Det bör också nämnas att frågan om hur exempelvis svarta människor av afrikansk härkomst har behandlats i *Sverige*, eller hur bilder och föreställningar av svarta afrikaner har skapats i Sverige, inte heller behandlas här utan i stället diskuteras i kapitel 8. Anledningen är att det svenska samhällets syn på svarta människor knappast är möjlig att förstå utan att den relateras till den kontext inom vilken den skapades. Den kontexten var kolonialismen.

Nya Sverige. Mötet med den amerikanska urbefolkningen

Att Sverige under 1600-talet framträdde som en av Europas stormakter är väl känt. Det var ytterst en historia om våld. Svenska arméer drog genom Europa, brände, mördade och erövrade. Det var också

en historia om ekonomisk exploatering, då krigen möjliggjordes genom ökade skatteuttag i Sverige. Men stormaktsbygget finansierades också genom de vinster som den svenska staten gjorde på handel, och det var strävan efter ökade handelsvinster som var det viktigaste motivet bakom Sveriges första transoceaniska koloniala projekt.

På den amerikanska östkusten, inte långt söderut från New York, rinner Delawarefloden ut i havet. För fyrahundra år sedan var detta fortfarande den amerikanska urbefolkningens land, och där levde människor ur Lenape- och Susquehannock-folken. Här anlades 1638 Nya Sverige, en liten svensk koloni med fortet Christina som viktigaste bas. Kolonin, dit sammanlagt 500–600 svenskar färdades, var ett underfinansierat projekt, kolonin led ofta brist på resurser och utmanades flera gånger av närbelägna holländska kolonier. Hela projektet övergavs 1655, och det var Sveriges enda försök att få fotfäste på det nordamerikanska fastlandet.

Den viktigaste undersökning som studerar Nya Sverige som ett utslag av svensk kolonialism har gjorts av Gunlög Fur, och det är hennes forskning som det här avsnittet främst bygger på. Hon har betonat att även om Nya Sverige var en koloni på samma sätt som andra europeiska staters kolonier, fanns det två omständigheter som särskilt bidrog till att prägla kolonins historia. För det första var Nya Sverige en ren handelskoloni. Målet var aldrig att erövra stora landområden, utan att göra ekonomisk vinst på handeln med framför allt Lenapefolket. För det andra att kolonins öden formades minst lika mycket av Lenapefolkets agerande, dess beslut och vägval, som av de svenska makthavarna. Fur poängterar särskilt att anledningen till att den resursfattiga och militärt svaga kolonin alls kunde överleva så länge som den gjorde, var att Lenapefolket tillät den att göra det. Dessa var med andra ord inte några objekt som passivt lät sig koloniserars, de var aktivt handlande subjekt som fattade beslut utifrån sina egna ekonomiska och politiska överväganden.

⁴⁹⁰ Fazlhashemi 1999, s. 111.

Länge bedömde de själva att de hade ett intresse av en svensk handelsstation längs med en del av Delawarefloden, så länge som kolonisterna inte gjorde några försök att expandera. Därför blev också den svenska kolonins historia ovanligt fredlig, och några blodiga strider mellan kolonisterna och Lenapefolket förekom inte. Men det var alltså inte resultatet av att just den svenska kolonialismen skulle ha varit särskilt fredlig, anständig eller mild. Det var ett resultat av den handelspolitiska målsättningen, bristen på militära resurser inom kolonin och av Lenapefolkets politiska bedömningar.⁴⁹¹

Det var också anledningen till att kolonisterna inte försökte sprida sin kristna religion till Lenapefolket i någon större utsträckning. Den instruktion som kolonins guvernör hade att följa slog visserligen fast att försök borde göras att kristna de människor som kolonisterna stötte på, men det maktmässiga underläge som kolonisterna befann sig i gentemot Lenapefolket fick dem snabbt att överge alla sådana planer.⁴⁹² Annars var föreställningen om urbefolkningen som icke-kristen eller "hednisk" ett av de viktigaste inslagen i de svenska makthavarnas idéer om de "indianer" som kolonisterna mötte. Bland svenska lärda och inom den svenska aristokratin diskuterades dessa möten, och ur diskussionerna växte en ambivalent bild av urbefolkningen fram. De beskrivs exempelvis konsekvent som "vilda" människor, men uttrycket "vild" kunde fyllas både med ett negativt och positivt innehåll. Å ena sidan kunde "vildarna" framställas som grymma och barbariska, å andra sidan som sunda, naturliga och oförstörda av omoralen och osedligheten i de västerländska samhällena. Samma ambivalens är märkbar när det gäller frågan om urbefolkningen kategoriserades utifrån föreställningar om "kultur" eller utifrån tidiga uppfattningar om "ras" – ett ord som i och för sig inte användes i svenska sammanhang vid denna tid, men som lyfter fram biologiskt ärftliga

fysiska och mentala olikheter. Sådana uppfattningar går att hitta i diskussionerna från 1600-talet. Men det finns också flera uttalanden där svenska aktörer skrev att "vildarna" hade exakt samma mentala kapacitet som européer, och att de levde på i princip samma sätt som européerna själva hade gjort innan kristendomen och civilisationen kom till dem. "Indianerna" kunde här beskrivas som "barn" i behov av civilisation, men beskrivningen syftade då på deras kulturella och religiösa status, inte på inneboende mentala förmågor. Ingenting hindrade dem att uppnå samma tillstånd som européerna, men det krävde att européerna utsatte dem för religiös undervisning och uppfostran. Det är med andra ord fullt möjligt att tala om ett hierarkiskt synsätt, där urbefolkningens kultur och samhällen tydligt nedvärderades. Men uppfattningarna hade ännu inte blivit essentialistiska, och det var ännu inte föreställningar om "ras" som användes för att legitimera den kolonialistiska expansionen.⁴⁹³ Även under 1700-talet förekom det att svenskar besökte Nordamerika och rapporterade om sina möten med ursprungsbefolkningen i reseskildringar och dagböcker. Även i dessa texter förefaller, som Fur har visat, bilderna av "indianer" vara ambivalent. En resenär som prästen Andreas Hesselius kunde under seklets första decennier närma sig ursprungsbefolkningen med både empati och sympati, och med en uppriktig nyfikenhet inför seder som han visserligen ansåg var annorlunda men inte nödvändigtvis i alla avseenden underlägsna de som fanns i hans egen kultur. En resenär som Pehr Kalm, Linnélärjunge och botaniker, kunde däremot några decennier senare ge betydligt mer stereotypa bilder. Även i dessa texter verkar det alltså ha funnits en hel del ambivalenser, och den bild som de förmedlade av ursprungsbefolkningen var alltså långt ifrån entydig.⁴⁹⁴

⁴⁹³ Fur 2006, s. 33–35, 38, 249.

⁴⁹⁴ Fur 2009. Hesselius var utskickad som präst till de svenska församlingarna i Pennsylvania. De kolonister som bebott Nya Sverige blev, som Fur beskriver, i flera fall kvar i Nordamerika efter att den svenska kronan förlorat kolonin. Långt in på 1700-talet fanns det små svenska församlingar där svenska talades av före detta kolonister och deras

⁴⁹¹ Fur 2006, s. 248, 251, 255, 265, 275f.

⁴⁹² Fur 2006, s. 248–252, 258, 263f.

Slavhandel, slaveri och Sveriges koloniala projekt i Afrika och Karibien

Sverige kom dock att involvera sig i kolonialismen också senare, och då på ett mer aggressivt sätt än i fallet med Nya Sverige. De aspekter som forskningen framför allt har studerat gäller dels Sveriges inblandning i den transatlantiska slavhandeln, och den koloni, S:t Barthélemy, som stod under svensk kontroll under åren 1784–1878. Det är två aspekter som inte riktigt kan separeras, eftersom S:t Barthélemy var en transitohamn för den slavhandel som pågick i Västindien. Slaveri var också tillåtet på ön fram till mitten av 1840-talet, och som vi ska se upprätthölls slaveriet aktivt av den svenska koloniala administrationen.^{bart}

Redan år 1650 hade Sverige etablerat en mindre handelskoloni vid nuvarande Ghanas kust, och den kallades Cabo Corso. Där hade Svenska Afrika-kompaniet sin bas. Afrikakompaniet var ursprungligen ett privat handelskompani med finans- och industrifamiljen De Geer som viktigaste deltagare, med statliga handelsprivilegier som bas för sin verksamhet. Från år 1653 och framåt skärpte kronan sitt grepp över kompaniets verksamhet, och alltmer av dess löpande administration kom att skötas av Kommerskollegium i Stockholm. Afrikakompaniet handlade med flera varor, och en del av dem var människor. Dess slavhandel var numerärt liten jämfört med den som bedrevs av vissa andra europeiska stormakter, men den förekom. Från början fraktade man slavar till ön São Tomé, där de dels skulle användas som arbetskraft i sockerproduktionen, dels användas som bytesvara i kompaniets egen handel med socker. I februari 1655 avseglade exempelvis kompaniets båda skepp Stockholms slott och Johannesburg mot São Tomé med 36 slavar i lasten. Från år 1657 ökade skalan i kompaniets slavhandel. Transporterna blev större och sträckte sig över längre sträckor. Den första riktigt stora transporten avgick i september detta år, då mer än 500 slavar

barn.

stuvades in i två av kompaniets skepp för transport till ön Curaçao.⁴⁹⁵ Senare, under 1700-talet, deltog svenskflaggade skepp med svenska befälhavare även i den slavhandel som ägde rum på Medelhavet, och som framför allt gick mellan Nordafrika och Osmanska riket med Tripoli som viktigaste slavhandelshamn. Som historikern Joachim Östlund har visat deltog svenska skepp med afrikanska slavar i lasten vid minst sju tillfällen i denna trafik, som är en också i internationella sammanhang föga uppmärksammas del av slavhandeln under åren 1743–1759.⁴⁹⁶

Handelskolonin i Cabo Corso kom dock inte att bestå längre än i tretton år. Därefter dröjde det till 1784 innan Sverige etablerade sin nästa koloni, även om försök att tillägna sig olika kolonier hade gjorts vid flera tidigare tillfällen under 1700-talet.⁴⁹⁷ Det var den lilla ön S:t Barthélemy i Karibiska havet, en tidigare fransk besittning som var i svensk ägo under åren 1784–1878. S:t Barthélemy var en liten ö med ganska dåliga förutsättningar för jordbruk men med bra hamnförhållanden. Det var också de handelspolitiska skälen som vägde tyngst, och den svenska staten hoppades kunna förvandla ön till en inkomstbringande handelsplats. Delvis kom de förhoppningarna också att förverkligas. Omedelbart efter övertagandet startades grundandet av staden Gustavia som tilldelades status som frihamn. Gustavia hade visserligen inte mer än drygt 3000 invånare som mest under den svenska tiden, men blev snart en relativt blomstrande plats för handel och köpenskap av olika slag – däribland, som vi snart ska se, med människor.⁴⁹⁸

⁴⁹⁵ Nováky 1990, s. 131–133, 184–186, 228–230. Se för en kortfattad framställning även Harrison 2015, s. 168f.

⁴⁹⁶ Östlund 2014, s. 236–242.

⁴⁹⁷ Sverige hade exempelvis undersökt möjligheterna att lägga beslag på ön Tobago samt landområden vid Senegals kust. Se Müller 2004, s. 170–175; Wilson 2015, s. 59; Östlund 2014, s. 228f.

⁴⁹⁸ Bakgrunden till Sveriges övertagande av S:t Barthélemy diskuteras i Hildebrand 1951, kap. 1–2; Müller 2004, s. 175–180. Det produceras just nu mycket forskning om S:t Barthélemys historia, och en del av denna är ännu inte publicerad. Se exempelvis Pålsson (pågående avhandlingsarbete).

Gustavia var nämligen en av det svenska slave-riets viktigaste platser under 1800-talet, och det på tre olika sätt. För det första förekom det svensk handel med slavar under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet, ofta mellan olika karibiska öar men ibland också i form av transatlantiska slavtransporter. Det var visserligen inte alla dessa som hade något att göra med just S:t Barthélemy. Så seglade exempelvis det svenskflaggade skeppet *Sveriges Wapen* år 1796 från Amsterdam, lastade in 168 slavar på handelsstationen Elmina i nuvarande Ghana, även om just denna last till slut togs i beslag av brittiska skepp utanför Grenada. Och 1801 seglade Göteborgsfartyget *Carolina* från Sierra Leone till Kuba med 86 slavar i lasten – 14 dog under överresan. Men mycket av den svenskflaggade slavhandeln (som var mycket liten sett i relation till den dåtida slavhandelns totala omfång) utgick från Gustavia, och leddes av svenska undersåtar. År 1791 utrustade Stockholmshandelsmännen Röhl och Hansen ett slavskepp som utgick från Gustavia och färdades till den afrikanska västkusten för att transportera slavar därifrån. 1795 transporterade briggen *Stockholm* 45 afrikanska slavar till Kuba, därefter färdades den tillbaka till Afrika och återvände till Gustavia 1799 med 57 nya slavar. År 1809 lade ett svenskflaggat skepp till i Havanna med 84 slavar, året därpå med 80 slavar. Och så vidare: fler exempel kan ges. De slavar som transporterades till Gustavia kom dock sällan dit för att stanna, utan i de flesta fall lastades de om på andra skepp för vidare transport till andra öar. I Gustavia fanns också en särskild byggnad där slavar kunde låsas in i väntan på att transporteras vidare. För det andra användes Gustavia som transitohamn också av andra länders slavskepp. År 1808 lade skeppet *Farnham*, registrerat i Charleston, South Carolina, till i hamnen med en last av 319 slavar, två år senare kom ett spanskflaggat skepp med 142 slavar. Också här kan listan över exempel göras längre.⁴⁹⁹

⁴⁹⁹ Dessa exempel kommer från Weiss 2010, s. 58–60; Wilson 2015, s.

Att exakt beräkna omfånget av den slavhandel som utgick från S:t Barthélemy, eller använde ön som transitohamn, är inte lätt. Historikern Victor Wilson har gjort den senaste, och mest detaljerade beräkningen. Han har kommit fram till att under åren 1785–1829 lade 87 slavskepp ut från Gustavia, eller lade till där för vidare resa till andra hamnar. 37 av skeppen var svenskflaggade, och de svenskflaggade skeppen deltog som mest intensivt i slavhandeln under perioden ca 1795–1814. Det sammanlagda antal slavar som transporterades på samtliga dessa skepp beräknar Wilson till minst 7370 personer – den verkliga siffran är säkert något högre, eftersom uppgifter om antalet slavar saknas för flera av de mindre skeppen.⁵⁰⁰

Fram till 1810-talet var den svenska inblandningen i slavhandeln helt laglig. Därefter togs ett antal mått och steg som gradvis började illegalisera slavhandel, även om det dröjde flera decennier innan den förbjöds i praktiken. År 1819 fick den svenske guvernören i Gustavia instruktioner från Stockholm om att inga utländska slavskepp borde få lägga till på ön, även om de instruktionerna verkar ha fått ganska liten effekt. Lite större konsekvenser fick ett handelsavtal mellan Sverige och Storbritannien 1824, där Sverige förband sig att sluta delta i storskalig slavhandel. Handel med slavar för hushållsändamål var dock fortfarande tillåten. Inte heller detta avtal verkar ha fått effekt, och kolonins svenska administratörer klagade över att en omfattande illegal slavhandel fortfarande ägde rum. Först 1830 togs ett mer avgörande steg, då Sverige införde en lag som belade slavhandel med straff. Den lagen implementerades också av administrationen på ön, och även om illegal slavhandel fortsatte ett tag till var det först denna lag som innebar början på ett faktiskt stopp på den svenska slavhandeln.⁵⁰¹

147–151, 155, 170–175.

⁵⁰⁰ Wilson 2015, s. 168f. Vissa aspekter av den svenska slavhandeln till och från S:t Barthélemy diskuterades redan i Hildebrand 1951, s. 186–188, s. 220–227.

⁵⁰¹ Weiss 2010, s. 61; Wilson 2015, s. 157, 159–161.

För det tredje var slaveri tillåtet i Gustavia – staden byggdes delvis upp med hjälp av slavarbetskraft – och en stor del av stadens befolkning var verkligen slavar. Slavbefolkningen växte också snabbt i och med att staden som sådan expanderade. När Sverige tog över ön fanns där bara 749 människor, och av dem var 458 vita, 281 svarta slavar och 10 frigivna svarta. Redan 1788 var invånarantalet i Gustavia dock hela 1131 personer, och ungefär hälften av dem var slavar. Det högsta antalet slavar noterades år 1812, då inte mindre än 1818 slavar fanns i Gustavia och 588 på den omgivande landsbygden. Därefter sjönk slavantalet långsamt men stadigt. Majoriteten av slavarerna var kvinnor. Slavarerna på S:t Barthélemy användes framför allt som tjänare i hushållen, som sjömän och arbetare av olika slag. Däremot förekom ingen egentlig plantageekonomi med slavar som arbetskraft, eftersom ön lämpade sig dåligt för sådan produktion. Det fanns också en växande grupp av frigivna svarta i Gustavia, som försörjde sig genom mindre handel och köpenskap, och som ibland ägde barer och restauranger. De var inte slavar, men saknade samtidigt de flesta av de medborgerliga rättigheter som öns vita invånare hade. ”Fria” svarta som drog på sig en ekonomisk skuld riskerade exempelvis att säljas som slavar, och köpesumman fick då gälda skulden.⁵⁰²

Slaveriet på S:t Barthélemy var något som inte bara tolererades, utan också aktivt upprätthölls av den svenska kolonialadministrationen. Även om det förekom att svenska resenärer uttryckte förfäran över den grymma behandlingen av slavarerna var det lika många som såg slaveriet som något nödvändigt, och som baserade sin uppfattning på tanken att svarta människor utgjorde en underlägsen ras, som stod nära de vilda djuren. Så skrev skolläraren på ön, Carl Adolf Carlsson, år 1830 att ”negern” var ”knappt till hälften menniska; resten är apa och tiger”. Och Olof Erik Bergius, som deltog i styret

av ön, skrev i en bok från år 1819 att ”negern kännetecknas af dumhet” och att varje försök att ”civilisera denna undermänniska vore i strid med sjelfva Naturen”.⁵⁰³ Dessa extremt nedvärderande föreställningar fick också konkreta uttryck i den slavpolitik som den svenska kolonialadministrationen bedrev. Relationerna mellan slavar och ägare reglerades genom en författning med 34 paragrafer, baserad på den franska så kallade ”svarta lagen”, code noir, som gällt på ön fram till det svenska övertagandet.⁵⁰⁴ Svenska staten utfärdade därmed regler med syftet att, på ett brutalt och våldsamt sätt, befästa vita människors överhöghet över svarta slavar. Kraven på bevisning var låga när slavar stod åtalade för brott, och slavar som gjorde motstånd mot sina vita herrar dömdes – av den svenska administrationens egen domstol, där flera svenskar ingick bland domarna – till mycket grymma straff, exempelvis genom att bindas fast med armar och ben vid fyra pålar och därefter piskas, att brännmärkas eller att misshandlas med den så kallade ”negerpiskan”. Slavägare hade också laglig rätt att själva ”kedja eller piska” sina slavar – dock enligt lagen ej med mer än 29 rapp.⁵⁰⁵ En skakande berättelse om hur det svenska slaveriet upprätthölls har skrivits av prästen och vetenskapsmannen Bengt Anders Euphrasén, som själv bevittnat slaveriet på S:t Barthélemy. I sin reseberättelse från år 1795 förtegar han sannerligen inte det våld som slaveriet vilade på:

Det händer ofta, at då en slaf svälter och blifver alt-för strängt drifven uti arbete, får ofta och dageligen stryk, at han rymmer; då hans ägare, om han kan ärtappa honom, äger frihet at straffa honom efter behag. Ägaren hänger då på slafven en stor och grof järn-länk, om halsen, då han sedan låter en eller flera hålla, eller ock kan hända binder honom vid en vägg eller påle, kläder af honom samt slår honom sedan med en karbas af hopviradt läder, på bara kroppen,

⁵⁰³ Sjöström 1999, s. 48.

⁵⁰⁴ Thomasson 2013, s. 8; Thomasson 2016; Wilson 2015, s. 96.

⁵⁰⁵ Harrison 2015, s. 214f.; Rönnbäck 2010, s. 101; Thomasson 2013, s. 10f, 16; Thomasson 2016.

⁵⁰² Thomasson 2013, s. 11; Thomasson 2016, s. 287; Wilson 2015, s. 83–87, 95–98.

*så länge hans krafter tillåta och det arga sinnet blifver öfvergångit. Slafven får sedan längre eller kortare tid gå uti arbete, och såväl dag som natt plågas, antingen med järnlänken, eller et järn-halsband med långa utstående krokar. Järnringar eller länkar om benen, äro äfven dem mindre ovanlige.*⁵⁰⁶

Den långtgående religionsfrihet som gällde för vita människor på S:t Barthélemy gällde inte heller för slaverna, och slavernas möjligheter att samlas i grupp var starkt reglerad – ett tecken på de vita slavgarnas konstanta rädsla för slavuppror.⁵⁰⁷ Slavar hade inte heller rätt att ingå äktenskap utan tillstånd från sina ägare och den svenska kolonialadministrationen.⁵⁰⁸

Det svenska slaveriet på S:t Barthélemy avskaffades först år 1847 (en politisk process som är ganska bristfälligt utforskad), men då hade antalet slavar redan sjunkit sedan flera år och S:t Barthélemy hade ända sedan ca 1830 varit en olönsam affär för den svenska staten. Den svenska riksdagen hade under åren 1844–1845 fattat beslut om att slaverna på ön skulle friköpas från sina ägare, vilket skedde genom att en fond med statliga medel inrättades för ändamålet. De fondmedel som återstod efter att de sista slaverna friköpts skulle användas för ”understöd åt sjuka och orkeslösa frigjorda slavar”.⁵⁰⁹ Vid samma tid som slaverna friköptes började det också föras en svensk debatt om kolonins framtid över huvud taget. Under 1840- och 1850-talen förde riksdagsledamöter flera gånger fram förslag om att kolonin borde säljas. Det blev dock inte verklighet förrän 1878, då S:t Barthélemy såldes tillbaka till Frankrike. Beslutet hade föregåtts av en folkomröstning på ön, där hela 352 av de röstberättigade röstade för en återgång till Frankrike och endast en person röstade för fortsatt svenskt styre.⁵¹⁰

⁵⁰⁶ Euphrasén citerad i Sjöström 1999, s. 49.

⁵⁰⁷ Rönnbäck 2010, s. 101; Weiss 2010, s. 70.

⁵⁰⁸ Hellström 1987, s. 153.

⁵⁰⁹ Hellström 1987, s. 184; Thomasson 2013, s. 26f; Weiss 2010, s. 72.

⁵¹⁰ Hellström 1987, s. 182–184; Sjöström 1999, s. 43.

Upptäcktsresande, resenärer och missionärer i kolonialismens tidevarv

Vid den tid då de utomeuropeiska kontinenterna började koloniserats reste svenskar ut i världen också i andra syften än att handla med slavar eller upprätta egna kolonier. Det var också en period då svenskar deltog i ”upptäcktsresor” och vetenskapliga expeditioner. Inte minst gäller det andra hälften av 1700-talet, då Carl von Linnés många botaniska och zoologiska lärjungar skickades ut till Afrika och Sydamerika för att inventera och samla in växter och djur som dittills varit okända för européerna. Det var en vetenskaplig verksamhet som ofta har setts som en fredlig kunskapsinsamling, och som inte hade något att göra med den våldsamma och exploaterande kolonialismen. Under senare år har den bilden dock börjat utmanas något, framför allt av historikern Kenneth Nyberg. Han har i stället argumenterat för att de vetenskapliga resorna inte bör ses i motsatsställning till ”den kolonialism genom militär erövring och politisk-ekonomisk dominans” som européerna bedrev, utan att de båda verksamheterna ofta var intimt sammanlänkade.⁵¹¹ Han noterar också att resorna sammanfaller i tid med en viktig förändring i den europeiska kolonialismens historia. Från att tidigare främst ha inneburit att handelsstationer etablerades vid kusterna, sökte sig de europeiska erövrarna nu längre in i kontinenterna. Då ville de också inventera vilka naturresurser och rikedomar som fanns där, och det var därför de ansåg sig ha ett behov av vetenskapliga botaniker och zoologer som följde med dem på deras expeditioner längs med floder och över bergskedjor. Flera av Linnélärjungarnas resor skedde just genom att de fick följa med på sådana expeditioner, där det med Nybergs ord ofta var svårt att ”göra en strikt uppdelning mellan å ena sidan ren vetenskap utan politiska och militära syften och kolonial verksamhet å den andra”.⁵¹²

⁵¹¹ Nyberg 2015, s. 25. Se även Nyberg 2010, s. 223–228.

⁵¹² Nyberg 2010, s. 224.

Nyberg nämner som exempel den expedition till nuvarande Venezuela som Linnélärjungen Pehr Löfling medföljde år 1754, och där hans uppgift var att sköta den botaniska inventeringen. Det var givetvis ett delvis vetenskapligt projekt, men inventeringen ingick också som ett led i den spanska kolonialmaktens undersökningar av vilka naturresurser som de skulle kunna exploatera i området. Nyberg beskriver också expeditionen som ”ett slags parallell, militärt organiserad kolonialförvaltning i ständig rörelse”. Och även om Löfling inte själv använde termen ”ras”, var hans blick inriktad på att registrera olikheter mellan ”klasser” av människor: ”vita”, ”svarta”, ”mulatter” och infödda ”indier”.⁵¹³ I sina brev hem till Sverige inventerade han dessa ”klasser” liksom han inventerade den sydamerikanska faunan, även om breven inte innehöll några direkta värderande omdömen. Men kategoriseringen som sådan fanns där, och det går knappast att frikoppla Löflings blick på växter och människor från den koloniala blick som präglade det kolonialistiska projektet i sig. Det gör det inte heller när det gäller de andra Linnélärjungarna, även om de kunde inta högst olika ståndpunkter om det koloniala projekt de själva mer eller mindre var en del av. Vissa bejakade det, och betraktade lokalbefolkningen främst som en ekonomisk resurs som gick att exploatera. Andra upprördes starkt över samma exploatering – exempelvis Anders Sparrman, som tog starkt intryck av sina upplevelser under expeditioner i södra Afrika och därefter ägnade sitt liv åt att bekämpa slaveriet.⁵¹⁴

De vetenskapliga expeditionerna kan alltså, åtminstone i någon mån, kopplas samman med den exploatering som kolonialismen innebar. Den vilade ytterst på våld – något som de svenska vetenskapsmännen förvisso inte ägnade sig åt. Men även om vi inte gärna tänker oss det i dag, förekom det faktiskt att svenskar deltog också i de europeiska stormak-

ternas våldsamma upprätthållande av sina koloniala besittningar, och de idéer som de svenska deltagarna i dessa projekt gav uttryck för ofta präglades av en starkt nedvärderande syn på koloniernas folk, som beskrevs som underlägsna och primitiva. Ett åttiotal svenska militärer deltog exempelvis, på eget bevåg, i den mycket grymma kolonialpolitik som bedrevs i Belgiska Kongo från 1880-talet och fram till några år in på 1900-talet. De arbetade då för kolonialadministrationen med att bestraffa lokalbefolkningar som gjort motstånd, och deltog i straffexpeditioner där byar brändes och människor piskades och avrättades.⁵¹⁵

Ett annat projekt där svenskar utövade kolonialt våld hade sanktion från den svenska staten. Under 1910-talet skickade den svenska regeringen, som Mohammad Fazlhashemi har visat, en stor grupp svenska officerare som militära ”instruktörer” till Persien, dvs. nuvarande Iran. Officerarnas uppdrag var att hjälpa den lokala administrationen att bygga upp en landsvägspolisstyrka som skulle ingripa mot stråtrövare. I praktiken innebar detta att svenska officerare ledde trupper i regelrätta strider med delar av lokalbefolkningen, strider som de skrev rapporter om till svenska tidningar och framställde som äventyrliga ”blodbad” med humoristiska ordvändningar. Svenska officerare lät dessutom på eget initiativ avrätta människor, och skickade fotografier av de hängda till de svenska tidningar som publicerade dem med lättsamma rubriker som ”Major Boris Möllers äventyr i Persien” och liknande. Officerarnas uttalanden om befolkningen var betydligt mer nedvärderande än de kristna Indienmissionärernas, trots att båda grupperna kan sägas ha verkat inom ramen för en och samma orientalistiska tradition. Officerarna såg perserna som ett outvecklat och passivt folk, som inte kunde åstadkomma något om de inte fostrades och leddes av vita européer. De påstods också vara grymma i sin behandling av djur

⁵¹³ Nyberg 2015, s. 30–34.

⁵¹⁴ Nyberg 2010, s. 225f.

⁵¹⁵ Andra svenskar arbetade som sjömän i kolonialmaktens transporter på Kongofloden. Se Gustafsson Reinius 2006, s. 91f; Granqvist 2001, s. 110–112.

och barn, och framställdes som fega, tjuvaktiga, råa och okänsliga – till skillnad från de civiliserade och hjältemodiga svenskar som hängde människor i snabbt improviserade galgar om de visade motstånd, och sköt ihjäl dåligt beväpnade landsvägsrövare med moderna kulsprutor.⁵¹⁶

En helt annan sorts resor, som svenska forskare på senare år också har relaterat till det kolonialistiska projektet, är de kristna missionsverksamheter som etablerades under 1800-talet och det tidiga 1900-talet. Svenska kristna organisationer, både inom frikyrkorna och Svenska kyrkan, genomförde mission främst i Afrika, Indien och Kina. Det var en verksamhet som kunde se mycket olika ut. En del missionsprojekt gick ut på att omvända så många människor som möjligt till kristendomen, andra innebar storskaliga biståndsprojekt där missionärerna exempelvis drev sjukhus. Och här måste vi omedelbart betona en avgörande skillnad gentemot det militära, koloniala våldsutövande som nämndes tidigare. Svenska missionärer tog ofta mycket konsekvent avstånd från det våld som kolonialadministrationerna utövade, och fördömde offentligt den terror som riktades mot lokalbefolkningen i de koloniserade länderna. Så var exempelvis de svenska Kongomissionärernas rapporter hem fyllda av upprörda avslöjanden om det våld som andra svenskar samtidigt var med om att utföra.⁵¹⁷

Men det innebär inte att missionärerna själva saknade kolonialistiskt färgade uppfattningar om de koloniserade folken. Ett av de första utomeuropeiska missionsprojekten riktades mot befolkningsgrupper i Etiopien och leddes av *Evangeliska fosterlandsstiftelsen* på 1860- och 1870-talet, och i 1871 års rapport om missionsverksamheten står det att ett av målen var att få ”hedningarne” att ”lära känna civilisationens fördelar” och på så sätt väckas för kristendomen.⁵¹⁸ Och samma Kongomissionärer

som protesterade mot våldet kunde själva beskriva de svarta kongoleser som de predikade kristendomen för som stora barn, som måste ledas och civiliseras av vita, kristna européer, och de lät samla in kongolesernas religiösa föremål för att bränna dem eller skicka dem till Stockholm som etnografiska utställningsobjekt.⁵¹⁹ Det förekom också att missionärer från Svenska kyrkan vid 1800-talets slut försökte uppmuntra den koloniserade befolkningen i nuvarande Sydafrika att överge sitt kollektiva jordäggande, och i stället övergå till privatkapitalistiskt jordäggande efter europeisk modell, ett långtgående ingrepp i ”civiliserande” syfte. Sedan 1870-talet ägde missionärerna själva vidsträckta landområden, där de lät familjer ur lokalbefolkningen arrendera och bruka jorden. Men verksamheten innebar samtidigt att missionärerna kunde utöva påtryckningar för att få arrendatorerna att anamma kristendomen: de som inte gjorde det riskerade att vräkas.⁵²⁰

Många frågor kan därför ställas vid en analys av missionärernas verksamhet. I vilken mån präglades dessa projekt av kolonialismens uppdelning av världen, där vita européer sågs som överlägsna och ”primitiva” folks samhällen sågs som underlägsna eller underutvecklade? Innebar resorna ett försvar av kolonialismen, eller uttalade missionärerna kritik mot delar av den? Byggde de på ”ras”-uppfattningar, eller på andra kategoriseringar av mänskligheten? En stor del av den svenska missionsverksamheten är fortfarande outforskad, men den forskning som finns visar att frågorna knappast kan besvaras på ett enkelt sätt. Den svenska missionsverksamheten var, som historikern Malin Gregersen har skrivit, utan tvekan kopplad till det kolonialistiska projektet, men innehöll samtidigt ambivalenser och en stor komplexitet i synen på de folk som missionärerna mötte.⁵²¹ Den ambivalensen fanns också hos Afrikamissionärerna. De kunde, som statsvetaren

⁵¹⁶ Fazlhashemi 1999.

⁵¹⁷ Claesson 2001, s. 208f; Granqvist 2001, s. 117; Gustafsson Reinius 2006, s. 91f; Holmberg 1988, s. 313.

⁵¹⁸ Holmberg 1988, s. 310f.

⁵¹⁹ Granqvist 2001, s. 116; Gustafsson Reinius 2006, s. 83f.

⁵²⁰ Berge 2000, s. 200f, 380f.

⁵²¹ Mångtydigheten och komplexiteten i missionärernas verksamhet och föreställningar betonas genomgående i Gregersen 2010.

Iheany Mbaekwe har betonat, ofta betrakta svarta afrikaner som underutvecklade på en låg kulturnivå, men samtidigt kritisera uppfattningarna om att de utgjorde en mentalt underlägsen "ras" och i stället betona alla människors andliga gemenskap och gemensamma skapare.⁵²²

Gregersen har i sin doktorsavhandling undersökt det sjukhus som missionärer från Svenska kyrkan etablerade i den sydindiska staden Tirupattur vid 1900-talets början. Hon visar att de uppfattningar som missionärerna uttryckte i tidningar och brev om den indiska befolkningen både hade inslag av en kolonialistisk eller orientalistisk världsbild, och inslag som utmanade denna världsbild så som denna kom till uttryck hos den samtida brittiska kolonialmakt som härskade över Indien. Det råder ingen tvekan om att missionärerna betraktade sitt eget samhällssystem och sin egen religion som överlägsna det indiska landsbygdssamhället och den dominerande hinduismen. Och när missionärerna skrev om landsbygdsbefolkningen, gav de ofta uttryck för en välkänd orientalistisk idé om "orientalen": de indiska bönderna var lata, irrationella och hade dålig förmåga att planera sitt arbete. "Öst" (och Indien räknades som en del av ett föreställt "Öst") förknippades med passivitet, stagnation och stillastående, medan missionärernas eget "Väst" förknippades med framåtskridande och utveckling. Missionsverksamheten vid sjukhuset gick ingalunda ut på, till skillnad från britternas kolonialadministration, att exploatera indierna ekonomiskt utan tvärtom på att bota sjukdomar och utbilda läkare och sjuksköterskor. Men det var inget tal om vem som skulle hjälpa vem: det var européernas uppgift att vägleda indierna, som sågs som "passiviserade och i behov av andras handlingskraft". Något som däremot var relativt frånvarande var föreställningar om att missionärerna kom från en "ras" som var biologiskt överlägsen de "raser" som fanns i Indien. Exemplet på "ras"-argument var få i de texter som missionä-

erna skrev, och de vände sig i stället ofta mot en biologisk människosyn. Det var däremot det indiska samhällets uppbyggnad och organisering samt den hinduistiska religionen som fick förklara det som missionärerna uppfattade som "lättjefullt" hos landsbygdsbefolkningen. Uppdelningen i "kristna" och "icke-kristna" spelade större roll för missionärerna än uppdelningen i "vita", "svarta" eller liknande biologiska kategoriseringar. Om indierna övergav hinduismen och lät sig inspireras av de europeiska samhällena, så fanns det i princip inga hinder för dem att nå samma utvecklingsnivå som de svenska missionärerna själva. Det var en avgörande skillnad från den exploaterande kolonialism som förvandlat Indien till en brittisk besittning. Missionärerna uttryckte ofta också hög uppskattning om de indier som övergått till kristendomen, och de läkare och sjuksköterskor som utbildades vid sjukhuset sågs som skickliga yrkespersoner som en dag skulle vara med och styra Indien.⁵²³

En liknande tolkning av missionsverksamheten har framförts av historikern Catarina Lundström, som studerat de kvinnor i föreningen Kvinnliga Missions Arbetare som reste till Tunisien för att bedriva socialt hjälparbete och sprida kristendomen runt sekelskiftet 1900. De var enligt Lundström både "representanter för en överordnad vit, kristen elit" och agerade samtidigt som "solidariska och hjälpande systrar". Missionärerna såg sig ingalunda själva som erövrare, utan som hjälpare, och deras ambition var att utveckla personliga kontakter och till och med vänskapsrelationer med de tunisiska kvinnor som de mötte. Men de försökte samtidigt fostra och disciplinera kvinnorna utifrån sina egna, svenska ideal om hur ett hem skulle se ut och hur barn skulle uppfostras. Och det yttersta målet var alltid att "Gud i sin nådes makt må bryta Islams motstånd", som missionärerna skrev i sin tidning år 1918: de tunisiska kvinnorna skulle överge sin religion och anamma missionärernas, inte tvärtom. De

⁵²² Mbaekwe 1979, s. 143.

⁵²³ Gregersen 2010, s. 134, 176–184, 202–203, 244–251.

möten som missionärerna deltog i var alltså genom-
syrade av ojämlika maktrelationer.⁵²⁴

Missionsverksamheten i Afrika riktades till folk
som européerna generellt betraktade som under-
lägsna, antingen kulturellt eller ”rasligt”. Men det
förekom också missionsverksamhet i Kina, ett land
som européerna länge hade ett mer komplicerat
förhållande till. Kenneth Nyberg har undersökt
en lång rad svenska reseberättelser och litterära
skildringar av Kina, och han visar att dessa från
1700-talets mitt och framåt var betydligt mer posi-
tiva och uppskattande än exempelvis de berättelser
om svarta afrikaner eller andra koloniserade folk
som den här rapporten innehåller många exempel
på. Medan sådana folk ofta sågs som ”ociviliserade”,
betraktade de svenska resenärerna generellt Kina
som en ”civilisation”, om än inte fullt i nivå med den
västerländska. Under 1800-talet fick skildringarna
dock mer negativt värderande och exotiserande
inslag, och Nyberg analyserar i viss mån den tidens
Kinabilder med hjälp av Edward Saids begrepp
”orientalism”: kineserna tillskrevs vissa stereotypa
egenskaper som klistrades på alla som kunde anses
vara ”orientaler”, och deras samhälle beskrevs som
exempelvis stillastående, stagnerat, grymt och kvin-
noförtryckande. Men helt negativ blev Kinabilden
aldrig, och kineserna betraktades sällan som essen-
tiellt underlägsna i förhållande till européerna, även
om de sågs som annorlunda. Framför allt var biolo-
giserande ”ras”-argument påfallande frånvarande i
Kinaskildringarna, vilket för 1700-talets del också
har påpekats av historikern Lisa Hellman.⁵²⁵ Det är
en väsentlig skillnad jämfört med hur exempelvis
svarta afrikaner skildrades vid samma tid, vilket
framgår av kapitel 8. ”Orientalistiska” föreställningar
om ”Österlandets” invånare och deras samhällen var
för övrigt, menar litteraturvetaren Dan Landmark,

⁵²⁴ Lundström 2015, s. 95, 109–111, 211 (citat). Missionsverksamheten
i Tunisien fortsatte fram till 1992, och Lundström hävdar på s. 124f
att det inte var förrän under 1980-talet som missionärerna i större
utsträckning började diskutera och problematisera de ojämlika makt-
relationer som präglade deras verksamhet.

⁵²⁵ Hellman 2015, s. 279; Nyberg 2001, s. 300–306.

väl etablerade i det sena 1800-talets svenska skönlit-
teratur och tidningsrapportering.⁵²⁶ Här var det inte
faktiskt existerande samhällen som egentligen låg
till grund för skildringarna, utan ett föreställt, exo-
tiskt och mystiskt ”Östern” som svenska författare
och journalister kunde projicera sina egna önsk-
ningar och fantasier på.

Den komplexa bilden fanns också hos de svenska
Kinamissionärerna. Etnologen Anna Maria Claes-
son har studerat de frikyrkliga missionärer som
under decennierna runt sekelskiftet 1900 lämnade
Jönköping för att bedriva kristen mission i Kina.
”Ras”-argument förefaller ha varit ytterst lite före-
kommande i missionärernas berättelser om sin verk-
samhet, och kineserna beskrevs som ett gammalt
kulturfolk som var människor på samma villkor
och med samma mentala egenskaper som de vita
européerna. Men också denna missionsverksamhet
byggde på en högst ojämlig premiss. Målet var hela
tiden att omvända människor till kristendomen
eller, som en Jönköpingsmissionär skrev år 1892:
”Vi vill inte göra kineserna till européer [...] utan
till kristna”. Claesson betonar att missionen till sin
natur hade drag av en ”imperialistisk” världsbild.
Det var européernas religion som skulle spridas till
kineserna, inte tvärtom, och missionärer kunde ock-
så uttrycka uppfattningar om att det kinesiska sam-
hället behövde reformeras i västerländsk riktning.
Men det innebär inte att missionärernas verksamhet
var en ”direkt avspeglning” av det imperialistiska pro-
jekt som de ledande kolonialmakterna ägnade sig åt
genom ekonomisk och militär exploatering.⁵²⁷ Men
bilden blir ännu mer komplicerad: andra samtida
Kinamissionärer vid samma tid kunde, som Gre-
gersen har visat, mycket väl tala om kineserna som
en särskild ”ras”. Men de tilldelade då denna ”ras”
företrädesvis positiva egenskaper som intelligens,
värme och skönhet. Därmed reproducerade de, med

⁵²⁶ Landmark 2003.

⁵²⁷ Claesson 2001, s. 201–216. Citat från s. 208 och 210 (kursivering i
original).

Gregersens ord, ”samtidens rasifierade, romantiserade och exotiserande syn på kineser som främmande folk”.⁵²⁸ Men det var en rasifiering som såg mycket annorlunda ut än den som de militära kolonialmakterna bedrev vid samma tid, och som saknade dess nedvärderande dehumaniserande drag.

Avslutande diskussion

Lucille Sicard, en lärare på S:t Barthélemy, var en ättling till de slavar som under 1700- och 1800-talen levde på den lilla karibiska ön. De hade hållits kvar i underordning och förnedring med hjälp av den svenska statens piskor och halsjärn. Slaveriet på ön upprätthölls nämligen av Sverige, som ägde ön som en koloni från 1784 och fram till 1878. När Sicard dog år 1974, i en ålder av 99 år, försvann den sista levande människan som fötts på S:t Barthélemy under den tid då ön var en svensk besittning.⁵²⁹ Längre tillbaka än så ligger inte Sveriges deltagande i den transatlantiska kolonialismen. Men det är en ännu ganska okänd historia.

I en artikel år 1999 skrev historikern Gunlög Fur att vi i Sverige har haft ”ytterst lite historisk forskning och debatt kring Sverige som kolonialmakt eller som kolonial närvaro”.⁵³⁰ När det gäller den allmänna debatten är det ett påstående som nog står sig än i dag. Den svenska kolonialismen ingår knappast i de vanliga föreställningarna om Sveriges historia, även om en ökad medvetenhet kanske kan skönjas under de allra senaste åren. När det gäller forskningen har en hel del hänt sedan Furs artikel. Vi vet i dag alltmer både om Sveriges koloniala projekt i Nordamerika, Afrika och Karibien, om svensk slavhandel och om slaveri i svenska besittningar, och de ”upptäcktsresor” och det missionsarbete som svenskar deltagit i har i högre utsträckning kommit att sättas i samband med den europeiska kolonialismen och/eller analyserats som en del av en postkolonial, ojämlik

maktrelation mellan Europa och de delar av världen som vid någon tidpunkt utsatts för europeisk kolonisation. Men detta är ganska nytt. Mycket av den viktigaste forskningen har nyligen publicerats, och det pågår doktorandarbeten som ännu inte är avslutade.⁵³¹ Mycket återstår alltså att göra.

Det faktum att Sverige var en kolonialmakt och dessutom handlade med slavar rimmar sällsynt illa med den svenska självbilden av ett fredligt litet land som står upp för mänskliga rättigheter och som, till skillnad från andra europeiska stater, inte har präglats av rasism. Att uppmärksamma vårt koloniala förflutna kan därför vara smärtsamt. Tack vare de senaste årens forskning vet vi nu att Sverige inte var så unikt som vi kanske gärna vill tro. Som historikern Fredrik Thomasson har skrivit, betedde sig Sverige ”inte annorlunda än andra kolonialmakter i Västindien”.⁵³² Inte heller vår slavhandel skilde sig kvalitativt från annan slavhandel under 1600-, 1700- och 1800-talet. Bara kvantitativt. Sveriges deltagande i det koloniala projektet må ha varit litet i förhållande till världens stormakter. Men det spelade knappast någon roll för de människor som brännmärktes, piskades och stuvades in i lastutrymmena på de svenska slavskeppen.

Slaveriet och slavhandeln var mycket konkreta uttryck för det koloniala projektet. Men i kapitlet har jag också lyft upp ett antal exempel på svenska kontakter med människor i den koloniserade delen av världen som inte är lika självklara att beteckna som koloniala. Eller rättare sagt – som innehåller fler ambivalenser. Den forskning som har utförts visar att det är svårt att dra alla dessa resor över en kam, och att det fanns ambivalenser i mötet med de koloniserade folken. Det var skillnad mellan de naturforskare som samlade in växter under 1700-talets koloniala forskningsresor, de svenska militärer som brände byar i Kongo och de svenska missionärer som byggde upp sjukhus i Indien. De ägnade sig åt

⁵²⁸ Gregersen 2016, s. 63.

⁵²⁹ Sjöström 1999, s. 43.

⁵³⁰ Fur 1999, s. 641f.

⁵³¹ Se till exempel Pålsson (pågående avhandlingsarbete).

⁵³² Thomasson 2013, s. 27.

mycket olika aktiviteter och hade inte samma uppfattningar om de människor som de mötte. Ändå var de alla otänkbara utan den europeiska kolonialismen som bakgrund.

Ibland är frågorna svåra att besvara. Understödde exempelvis de svenska missionärerna kolonialismen? Det går onekligen att hävda att de gjorde det. De fördömde våldet och kolonialmakternas militära aggression, och de verkar i ovanligt liten utsträckning ha betraktat koloniserade folk som underlägsna "raser". Men de kunde samtidigt betrakta samma folk som underutvecklade och som i behov av kristna européers hjälp och ledning. Missionsverksamheten ställer intressanta och svårbesvarade frågor, och visar vikten av att inte förutsätta att det bara fanns en enda "kolonialism". De visar att kolonialt färgade möten mellan svenskar och befolkningen i de koloniserade länderna inte nödvändigtvis antog formen av den våldsamma, på biologiska "ras"-föreställningar grundade exploatering som vi gärna förknippar med kolonialismen, även om våldet och exploateringen otvivelaktigt också är en del av Sveriges mångskiftande koloniala historia.

Kapitel 8. Afrofobi

Hittills har rapporten innehållit tre kapitel som handlar om rasism och främlingsfientlighet som riktats mot grupper som alla utgör nationella minoriteter i dagens Sverige: judar, samer, romer och resande. Under de allra senaste åren har ett svenskt, historiskt forskningsläge börjat växa fram om rasism som drabbat en grupp som inte har motsvarande minoritetsstatus. Det rör sig om studier av stereotyper och föreställningar om människor med svart hudfärg och afrikanskt ursprung (något som ofta, men givetvis inte nödvändigtvis, sammanfaller). Det historiska intresset korrelerar med ett växande intresse för att studera denna befolkningsgrupps situation och erfarenheter inom samhällsvetenskaperna. Det är också ett internationellt fenomen, och inom den engelskspråkiga världen har man under flera år bedrivit studier om ”antiblack racism”, ”antiblackism” eller liknande. Den svenska term som alltmer kommit att användas om ämnet är ”afrofobi”, åtminstone inom samhällsvetenskapen, där exempelvis Tobias Hübinette, Samson Beshir och Victoria Kawesa har definierat den som ”fientlighet mot människor som har sitt ursprung i subsahariska Afrika och som tillhör den afrikanska diasporan”, dvs. som befinner sig på andra kontinenter än Afrika.⁵³³ Någon motsvarande användning av begreppet inom historieforskningen har jag inte hittat.

Jag kommer dock att använda mig av begreppet och ägna detta kapitel åt att diskutera den historiska forskning om svensk afrofobi som trots allt finns – även om jag inte hittat exempel på historiskt inriktade forskare som använt själva begreppet. Jag gör dock två terminologiska distinktioner. För det första vill jag betona att afrofobi ytterst handlar om

rasism som riktas mot människor på grund av deras hudfärg. Även om hudfärg inte nämns i Hübinettes, Beshirs och Kawesas ovan citerade definition, har också de poängterat att det är föreställningar om svart hudfärg som ytterst ligger till grund för afrobin.⁵³⁴ För det andra väljer jag att inte endast använda termen för att analysera negativa föreställningar som drabbar människor i en afrikansk diaspora. Som kommer att framgå av detta kapitel, har många svenska föreställningar om svarta människor skapats genom läroböcker och filmer som handlar om människor just i Afrika. Förekomsten av afrofobi i Sverige förutsätter alltså inte existensen av afrosvenskar, för att använda ett annat av Hübinettes, Beshirs och Kawesas uttryck.⁵³⁵ Afrofobi handlar lika mycket om ”bilden av” svarta, och den bilden kan i högsta grad skapas utan svarta människors närvaro i Sverige.

Något som den däremot inte kan skapas utan är de erfarenheter, föreställningar och idéer som uppstod som ett resultat av den europeiska kolonialismen. De svenska föreställningarna om svarta människor – eller föreställningarna om svarta svenskar – är otänkbara utan att vi relaterar dem till den slavhandel och den kolonialism som även Sverige var en del av, och som diskuterades i föregående kapitel. Det är också anledningen till att detta kapitel är placerat just här i rapporten. Dispositionen baseras på antagandet att afrofobin inte skapade kolonialismen, men att den svenska afrofobin till stor del skapades som ett resultat av Sveriges deltagande i det övergripande europeiska koloniala projektet, även om de två fenomenen givetvis delvis har utvecklats parallellt.

⁵³³ Hübinette, Beshir & Kawesa 2014, s. 11. Författarnas arbete är en rapport om den afrofobi som förekommer i dagens Sverige, och en god introduktion till det moderna, samhällsvetenskapliga forskningsläget.

⁵³⁴ Hübinette, Beshir & Kawesa 2014, s. 14, 16.

⁵³⁵ Hübinette, Beshir & Kawesa 2014, s. 13.

Svenskar med afrikanskt ursprung. En oväntat lång historia

Hur länge har det funnits människor med svart hudfärg, eller med afrikanskt ursprung, i Sverige? De flesta människor i dag förknippar förmodligen en afrosvensk befolkning med de senaste decenniernas svenska historia. Och den bilden har funnits länge. Ett exempel: År 1931 skrev magistraten i Landskrona, en statlig myndighet som skötte vissa juridiska och skattemässiga frågor på stadsnivå, till regeringen. Myndigheten hade fått i uppdrag att skriva ett remissyttrande om den svenska migrationspolitiken, och lyfte då på eget bevåg upp att den såg det som helt självklart att ”färgade raser under inga förhållanden, negrer icke ens såsom tillfälliga besökare, utom i rena undantagsfall böra äga tillträde till riket”.⁵³⁶ Så kunde uppfattningen i en svensk myndighet se ut vid den tiden. Sverige var ett land där svarta människor inte alls skulle få vistas, och det sågs som ett självklart tillstånd att det var så.

Men det hade inte alltid varit självklart. Faktum är att det har funnits svarta människor med afrikansk härkomst i Sverige sedan åtminstone ca 1700 och fram till och med 1800-talet. Deras historia är ganska okänd, och har hittills inte blivit föremål för något systematiskt forskningsprojekt. Det är därför mycket som vi inte vet. Vi saknar till stor del kunskap om hur de upplevde sig själva och sin identitet, eller vilka erfarenheter de hade av att vistas i det svenska samhället. Vi vet inte heller mycket om hur människorna i de svenska lokalsamhällen där de levde betraktade dem. Det är hittills endast i några få fall som vi har fragmentarisk kunskap om dessa frågor. Men deras historia är viktig att berätta – så gott det nu låter sig göras utifrån det nuvarande forskningsläget.

Och deras historia går inte att förstå om vi inte tar hänsyn till att Sverige var en deltagare i det kolonialistiska projektet, om än inte i samma skala

⁵³⁶ Hammar 1964, s. 370.

som Europas och Nordamerikas stormakter. Detta förhållande har särskilt betonats av historikern Joachim Östlund, som poängterat att ända sedan de europeiska staterna först engagerade sig i den transatlantiska slavhandeln började de föra vissa människor från afrikanska samhällen och till Europa, där de användes framför allt som tjänare i enskilda hushåll eller som betjänter vid de furstliga hoven. Sverige var en liten del av denna transport. Östlund har gått igenom uppgifter i den svenska kyrkobokföringen och identifierat ett tjugotal personer med afrikanskt ursprung som levtt i Sverige från 1700-talets början och in på 1800-talet, framför allt med tonvikt på perioden 1750–1800.⁵³⁷ Många av dessa människor hade rövats bort till Sverige som slavar, eller under slavliknande förhållanden, men eftersom slaveri inte var tillåtet i själva Sverige var de samtliga juridiskt sett fria människor. De rättigheter som tillkom andra svenska undersåtar tillkom med andra ord också dem, även om vi inte vet så mycket om hur dessa formella rättigheter motsvarades av reella rättigheter.

Den mest kände av dessa människor är förmodligen hovbetjänten, balettdansören, boksamlaren, frimuraren och lantbrukaren Fredrik Adolph Ludvig Gustaf Albrect Couschi, allmänt kallad Badin, född ca 1750 och död 1822.⁵³⁸ Han har också avsatt flest spår i samtida källmaterial, inte minst genom sin egen bevarade dagbok. Badins barndom hade varit minst sagt dramatisk. Vi vet inte var han var född – kanske var det på den danska kolonin Saint Croix – men vi vet att han som barn rövades bort av en dansk sjökaptan som i sin tur skänkte honom vidare. Till slut, år 1760, överlämnades han som gåva till den svenska drottningen Lovisa Ulrika och blev hennes hovtjänare. År 1782 blev han tjänare till prinsessan Albertina, och han deltog i flera balett-

⁵³⁷ Östlund (under utgivning), siduppgifter ännu ej tillgängliga.

⁵³⁸ Namnet ”Badin” betydde ungefär ”upptågsmakare” och var inte ett namn som han ursprungligen valt själv. Men han använde namnet om sig, och undertecknade handlingar med det, och därför använder jag också namnet i denna text.

och teateruppsättningar vid hovet. I samtida källor från hovet kallas han ofta för ”mor” eller ”morian”, ett ord som syftade på hans hudfärg. Men Badin hade samtidigt ett mycket verksamt liv utanför hovet, och han nådde höga grader i Stockholms många ordenssällskap, däribland som frimurare. Han finns avbildad på flera målningar, där han stundtals har porträtterats som ordensbroder, stundtals närmast som hovnarr, stundtals som myndig lantbrukare. Badins öden utmanar kanske många förutfattade meningar om vad det innebar att vara en svart man i 1700-talets Sverige. Han hade kommit till Sverige genom kidnappning, men han var långtifrån någon maktlös människa i en generellt sett underordnad position (att han var underordnad gentemot sina furstliga herrar vid hovet säger sig självt, men det gällde för alla som vistades vid hovet). Badin var exempelvis gift två gånger, båda gångerna med vita kvinnor. I dessa äktenskap var han, liksom alla män, juridiskt överordnad sina hustrur. Han ägde två bondgårdar utanför Stockholm och hade vita tjänare i sitt hushåll. Också över dem var han, den svarte mannen, socialt och juridiskt överordnad.⁵³⁹

Nu är Badins sociala status givetvis inte representativ, och de höga positioner han uppnådde byggde på hans medlemskap i hovkretsarna och närhet till den kungliga familjen. De flesta andra svarta människor med afrikanskt ursprung som kom till Sverige befann sig, såvitt vi vet, i betydligt mer blygsamma omständigheter. Dem vet vi inte heller lika mycket om, och de uppgifter som hittills finns kommer framför allt från engagerade släktforskare. Sjömannen Pierre Louis Alexandre, före detta förrymd slav från Franska Guyana, befann sig exempelvis långt från de svenska hovkretsarna när han kom till Stockholm någon gång under 1860-talet och däromkring. Därefter arbetade han i flera decennier som hamnarbetare och bildade familj tillsammans med en vit kvinna. Han dog 1905.

⁵³⁹ Östlund (under utgivning), siduppgifter ännu ej tillgängliga. Se även Pred 2004, s. 7–142.

Han är en av få 1800-talssvenskar med afrikanskt ursprung som det finns gott om bilder av, eftersom han skaffade sig sidoinkomster som modell på Konstakademien. Det är bilder som visar att svarta människor utsattes för exotisering. Arbetaren och familjefadern Alexandre reducerades i konstnärselevernas ögon till en människa som framför allt var intressant på grund av sin hudfärg, och de kallade honom för ”negern Pettersson”.⁵⁴⁰ En annan människa som benämndes på ett liknande sätt, både under och efter sin död, hette Sara Makatamele, född som slav i Transvaal i Sydafrika 1846 och död i Kalmar 1903 efter att ha kommit till Sverige som hushållerska åt en svensk Afrikaresenär år 1862. På hennes gravsten kallas hon kort och gott för ”kafferkvinnan Sara”, och det skrevs frikyrkliga väckelsesånger om hennes kristna dop där hon kallades för ”lilla svarta Sara”. Det är benämningar som reducerar henne till ett föremål för svenska missionärers kristna omsorger, där hudfärgen ständigt framhävs. Men också Makatamele hade levt ett dramatiskt liv och var långt ifrån något passivt objekt. Hon hade flera anställningar i Kalmar, och uppfostrade också en dotter som försörjde sig som hemsömmerska och pianolärarinna.⁵⁴¹

Bilden av svarta afrikaner i medierapportering, litteratur och läromedel

Även om människor med afrikansk härstamning alltså har funnits i Sverige under flera hundra år, har de generellt varit mycket få. Det är knappast orimligt att tänka sig att de flesta svenskar aldrig mötte en människa med svart hudfärg, i alla fall inte förrän under 1900-talets sista decennier. Men det innebär inte att de saknade uppfattningar om svarta människor, eller att de inte konfronterades med *bilder* av svarta människor. Det kunde de, åtminstone från och med det tidiga 1900-talet, som följande

⁵⁴⁰ Sylvan Henriksson & Gibson 2012, s. 48–51.

⁵⁴¹ Sylvan Henriksson & Gibson 2012, s. 54–56.

avsnitt i detta kapitel kommer att visa, knappast undgå att göra. Och de bilder som förmedlades till dem verkar tämligen konsekvent ha beskrivit svarta människor som både kulturellt, religiöst och ”rasligt” underlägsna européer med vit hudfärg, och bilderna innehåller starka inslag av kontinuitet. Statsvetaren Iheany Mbaekwe, som har undersökt en lång rad svenska tidningar, reseberättelser, uppslagsverk och populärvetenskapliga böcker om Afrika från åren 1905–1914, menar att dessa föreställningar var väl spridda och att de sällan mötte någon opposition. Det var exempelvis mycket vanligt att afrikanerna omtalades som en svart ”ras”, eller som flera olika svarta ”raser”, och uttryckligen beskrevs som både fysiskt och mentalt underlägsna de ”raser” som levde i Europa. Svarta afrikaner beskrevs också regelmässigt som barnsliga och som oförmögna att skapa ”civilisation”. Den bild av Afrika som förmedlades i Sverige var därmed, betonar Mbaekwe, inte annorlunda än den som förmedlades i en kolonialmakt som Storbritannien.⁵⁴²

En lång rad liknande exempel har också getts av historikern Åke Holmberg, som har gått igenom en mycket omfattande mängd tidskrifter, debattinlägg och böcker som gavs ut i Sverige från ca 1830–1940. Även om bilden aldrig var fullständigt monolitisk eller statisk menar Holmberg att det var mycket vanligt att svarta afrikaner framställdes som ointelligenta, fega, lögnaktiga och i behov av att ledas och tuktas av vita (även om författare och debattörer kunde ha olika uppfattningar när det gällde frågan om det en gång skulle kunna gå att uppfostra de svarta till civilisation, eller om ett sådant projekt var dödfött). Fortfarande år 1935 kunde författaren Margit Rundgren i sin reseskildring *Två år på Kongofloden* skriva att ”egentligen är kongonegern ett stort barn” som behövde en ”kraftig, befallande hand”. Färgen på den handen skulle vara vit, och de afrofobiska påståenden som fördes fram i hennes bok byggde i allt väsentligt på föreställningar om

svarta människor som då fanns etablerade sedan mer än hundra år tillbaka.⁵⁴³ Uppfattningar av detta slag kunde också ges auktoritativ status som vetenskapliga sanningar, och ett väl spritt uppslagsverk som *Nordisk Familjebok* i sin första upplaga år 1887 slår fast att ”negern” intellektuellt sett stod på barnets nivå och kännetecknades av livlig fantasi och glatt humör men med liten uthållighet och utan egentliga moraluppfattningar, idéer som i stort sett oförändrade upprepades i andra upplagan år 1913.⁵⁴⁴ Och allra mest nedvärderande var de omdömen som fälldes om Australiens ursprungsbefolkning, som svenska vetenskapsutövare och forskningsresande vid 1900-talets början kunde beskriva som ett melanting mellan människa och apa, en intellektuellt synnerligen lågt stående varelse som det inte bara var lönlöst, utan direkt farligt, att försöka ”civilisera” eller skänka kristendomens välsignelser.⁵⁴⁵ Det var bara några av alla de afrofobiska föreställningar som gavs vetenskaplig legitimitet vid denna tid, och som alla byggde på antagandet att svarta människor var barnsliga, hade låg intelligens och präglades av en oförmåga att kontrollera sina drifter.

De afrofobiska föreställningarna spreds också genom svenska läroböcker, ett utbildningsmedium som fram till 1800-talets andra hälft främst förmedlades till samhällets övre skikt, men som från och med folkskolans införande kom att spridas till ett långt större antal barn och ungdomar. Framför allt fanns framställningarna i geografiämnets läroböcker. De noterades redan av statsvetaren Herbert Tingsten i hans klassiska undersökning av nationalistisk och kristen ”propaganda” i läromedel från år 1969, och har undersökts mer i detalj av utbildningsvetaren Luis Ajagán-Lester, vars avhandling

⁵⁴³ Holmberg 1988, s. 159–165, 359f, 363, 367f, 457, 464–468; Holmberg 1994, s. 199–213 (citats på s. 210).

⁵⁴⁴ Fornäs 2004, s. 197f; Holmberg 1994, s. 38f.

⁵⁴⁵ Hallgren 2003; s. 9f, 23, 26, 28, 34–37, 62. Hallgren betonar dock på s. 99, 104, 109–111 att det fanns forskare som delvis vände sig emot dessa föreställningar. Etnografen Yngve Laurell hävdade exempelvis att australierna hade ungefär samma intellektuella förmågor som vita människor, men han rörde sig i forskningsperiferin och hans resultat blev aldrig spridda.

⁵⁴² Mbaekwe 1979, s. 142–156.

behandlar den långa tidsperioden 1768–1965. Ajagán-Lester betonar dels hur tydligt det var att Sverige genom dessa framställningar på ett kulturellt och intellektuellt plan deltog i det kolonialistiska projektet, även om Sverige vid samma tid endast hade småskaliga egna kolonier. Han betonar också att framställningarna visserligen förändrades kraftigt under slutet av perioden, men att den överordnade "tankefigur" som fanns i läroböckerna var intakt. Han beskriver den som en föreställning om "den västerländska kulturens odiskutabla överlägsenhet" och de "primitiva folkens underlägsenhet".⁵⁴⁶

Redan under 1700-talet etablerades flera stereotypa bilder av svarta afrikaner i geografiböckerna, som därefter skulle återkomma gång på gång fram till 1900-talets mitt. Det rörde sig exempelvis om föreställningen att Afrikas befolkning var "vild", "grym" och "hednisk" i jämförelse med de vita européerna, som var "kristna" och "civiliserade". De riken och stater som byggts upp av svarta afrikaner förtegs också konsekvent. Framställningarna var med andra ord starkt nedvärderande. Men Ajagán-Lester betonar att det än så länge rörde sig om en kulturell nedvärdering som baserades på kategorier som folkslag, religion och levnadssätt. Afrikanerna hade ännu inte börjat ses som en "ras" eller som bärare av essentiella, biologiskt ärftliga mentala egenskaper – åtminstone inte i geografiböckerna. Här innebar 1800-talets mitt en period av stark förändring. Först nu kom de svarta afrikanerna, eller "negrerna" för att använda det ord som nu konsekvent börjat användas för att beteckna dem, att beskrivas som en "ras". Större vikt kom nu också att läggas på beskrivningar av deras påstådda utseendedrag och fysiska egenskaper.⁵⁴⁷

Den första geografiboken som innehöll en uttrycklig rasindelning med värderande inslag var från 1860, och den slog fast att den "kaukasiska stammen, hwit, är den skönaste af alla och i själs-

förmögenhet de öfrige stammarne öfverlägsen". Därmed etablerades en raslig kategorisering som skulle bestå i nästan hundra år, och de idéer som den byggde på innebar alla ett kraftfullt försvar för den europeiska kolonialismen. Européerna var, skrev läroboksförfattarna, en ras som var arbetsam och uppfinningsrik. "Negrerna" var däremot en ras som var håglös, lat och barnslig. Européerna hade blivit så många och uppnått en så hög civilisationsgrad att de dels inte längre fick plats i Europa, dels var tvungna att utnyttja naturresurser från andra delar av världen. Sådana resurser fanns i Afrika. Men de lata och oförståndiga "negrerna" utnyttjade inte dessa rikedomar på ett rationellt sätt. Därför måste de vita européerna tillägna sig naturresurserna i stället, eftersom de visste hur man bäst kunde bruka dem. Detta var inte exploatering, utan de vitas närvaro i Afrika skulle tvärtom höja de svarta kulturellt och göra dem mindre barbariska. Men det var inte alla svarta grupper som ansågs vara möjliga att höja kulturellt. Det sydvästafricanska Khoikhoi-folket, som i läroböckerna kallades för "hottentotter", beskrevs konsekvent som människor som i stort sett var djur, och folkets likhet med "apor" betonades av flera författare.⁵⁴⁸ I ett fall, en geografibok från 1900-talets första år, försvarades till och med indirekt det amerikanska slaveriet: efter att de svarta amerikanerna blivit fria och därmed "ej längre tvingas till arbete" påstod läroboken att de alltmer börjat försjunka i "andlig och kroppslig slöhet".⁵⁴⁹

Så kunde kolonialismen ges en raslig förklaring och motivering. Och det slående är hur länge dessa idéer fortsatte att utgöra basen i geografiämnets läromedel. Ett typiskt uttryck för tankarna hittar vi i en geografibok från 1926:

["Neger"]-rasens psykiska egenskaper äro förnöjsamhet, levnadslust och glatt humör, men även lättja, brist på initiativ och oförmåga till självständig högre

⁵⁴⁶ Ajagán-Lester 2000, s. 138, 191.

⁵⁴⁷ Ajagán-Lester 2000, s. 53, 58, 61, 65f, 73.

⁵⁴⁸ Ajagán-Lester 2000, s. 81, 86, 94f, 103f, 108–111; Tingsten 1969, s. 253f.

⁵⁴⁹ Citerat i Tingsten 1969, s. 255.

*kultur, dessutom fallenhet för vidskepelse, råhet och grymhet. Den inhemska statsformen är despoti i dess råaste form.*⁵⁵⁰

Och exemplen kan mångfaldigas. I en annan samtida lärobok påstod författarna att den ”vite mannen är Afrikas herre”, men att ”negrernas” arbetskraft var nödvändig. De hade nämligen starka kroppskrafter, medan vita människor i stället hade ”begåvning”. 1931 slog läroböcker fast att kolonialismen var en positiv kraft som lett till att ”stora områden öppnats för europeisk företagsamhet och civilisation” och att svarta människor saknade både ”kraft och fantasi” och ”andlig självständighet” även om de var ”muntra och levnadslustiga”. Så sent som 1936 påstod en annan bok att ”negerer” visserligen kunde uppfostras till en intelligensnivå som motsvarade en fjorton- eller femtonårings utveckling, men absolut inte mer än så.⁵⁵¹

Att döma av den forskning som utförts var det först under 1950-talet som dessa ”rasliga” framställningar egentligen började utmanas. Kolonialismen beskrevs nu inte längre som något nödvändigt eller som något positivt, och läromedelsförfattarna slutade beskriva svarta afrikaner med nedsättande tillmälen. Afrika var en kontinent som kunde och borde utvecklas, menade nu författarna, men de betonade samtidigt att detta inte kunde ske utan de vitas hjälp. Dikotomin mellan ”svarta” och ”vita” bestod alltså, men strukturerades nu inte längre enligt motsatsförhållandet låg ras/hög ras, utan mellan motsatsparen utvecklade samhällen/outvecklade samhällen och hög levnadsstandard/låg levnadsstandard. Först ca 1960 utsattes raskategoriseringen för en mer principiell kritik, och ordet ”neger” användes nu alltmer sällan. Först nu fanns det ansatser till att beskriva Afrikas befolkning som självständigt handlande, politiska subjekt snarare än som ett objekt för de vita européernas omsorger.⁵⁵²

⁵⁵⁰ Citerad i Ajagán-Lester 2000, s. 151.

⁵⁵¹ Ajagán-Lester 2000, s. 165, 168; Tingsten 1969, s. 262.

⁵⁵² Ajagán-Lester 2000, s. 174f, 195, 204f, 209, 212.

Populärkulturella representationer av svarta

Det faktum att Sverige under större delen av 1900-talet endast haft en ytterst liten svart befolkningsgrupp, innebär inte alls att representationer av svarta människor har varit frånvarande i den svenska populärkulturen. Tvärtom, vid 1900-talets början hade i själva verket en bildtradition redan etablerats och svarta framställdes extremt stereotypiserande, och oftast grovt nedvärderande, i exempelvis reklam (där det funnits en lång tradition att porträttera svarta människor i reklam för bananer), film och barnbokslitteratur. Få svenskar torde ha missat att Pippi Långstrumps pappa är ”negerkung” i Söderhavet, en benämning som i våra dagar har gett upphov till viss debatt. Men Astrid Lindgrens stereotypa framställningar av svarta människor är i själva verket mycket milda jämfört med den barnbokslitteratur som fanns vid den tid då hon skrev sina Pippi-böcker. Ända sedan sekelskiftet 1900 kunde svenska barn läsa synnerligen grova och förklenande framställningar av svarta människor i exempelvis berättelserna om ”Lille svarte Sambo” – kanske samtidigt som de tuggade på en karamell av något av märkena ”Niggerkola”, ”Svarte Jim” eller ”Ramona Lakrits” med kolsvarta tecknade figurer på omslaget. Och fortfarande under 1940-talet innehöll sångböcker för barn visor av typen ”jag är en nigger” eller ”Kalle neger”.⁵⁵³ Det har också förekommit att svarta människor ställts ut på ”utställning” på svenska tivolin och marknader. Sådana utställningar, där vita svenskar fick betrakta svarta ”vildar”, är kända under perioden ca 1870–1900. Så fick exempelvis invånarna i Norrköping år 1891 möjlighet att beskåda en ”Kongo-Neger-karavan”, och när Svenska sällskapet för antropologi och geografi höll sina sammankomster förekom det i flera fall att föredragshållare visade upp ”infödingar” från

⁵⁵³ Fornäs 2004, s. 205; Gustafsson 2007, s. 219; Sylvan Henriksson & Gibson 2012, s. 74–79.

olika platser i världen, till exempel en "levande Congoneger".⁵⁵⁴

Föreställningar om "ras" och betoningar av svart hudfärg var också framträdande i de mediala framställningarna av "svart" musik och svarta artister. De kunde i vissa fall vara positiva och uppskattande, i andra fall nedsättande och avståndstagande, men kritiker och kulturskribenter missade sällan en chans att betona att svart hudfärg var annorlunda och avvikande, framför allt inte under mellankrigstiden. Ett exempel på en "uppskattande" stereotypisering är tidningarnas reaktioner på den franska artisten och dansaren Joséphine Bakers filmer och framträdanden i Stockholm under 1920- och 1930-talet. Bakers konstnärskap hyllades då ofta, men som filmvetaren Ylva Habel har visat lyfte kritikerna ständigt fram hennes svarta hudfärg och "fascinationen inför 'ras'" var stark också i de uppskattande recensionerna.⁵⁵⁵ Ett exempel på negativ stereotypisering med stundtals mycket grova drag är reaktionerna på jazzmusiken, som under 1920-talet blev populär också i Sverige. Jazzmusiken sågs länge som en "svart" musikstil, och som ett resultat av de afrofobiska föreställningarna därmed också som "primitiv". Vissa uppskattade det "primitiva", vilket i sig kunde vara förenat med stereotypisering av svarta, exempelvis genom påståendet att de på något sätt hade "blodets rytmi i arv", som det stod i en recension i en svensk tidning 1939. Men jazzen gav också upphov till en hetsig kulturdebatt där kulturkonservativa skribenter från olika politiska läger kunde avfärda den som "negermusik", eller som musik som kom från "mörkaste Afrika". Den sågs också som en sexuellt utlevande musikstil, och även detta kopplades samman med föreställningar om svarta (män) som sexuellt hotfulla, aggressiva och okontrollerade – till skillnad från den vita människan, som ansågs ha kontroll över sina drifter. De grövsta afrofobiska uttrycken kom när svarta

musiker gästspelade i Sverige, och musikvetaren Johan Fornäs har hävdad att "det öppet rasistiska raljerandet" var närmast "allenarådande" i svenska musikrecensioner av dessa musikers framträdanden under mellankrigstiden. Artisterna kunde exempelvis kallas för "niggerherrarna" eller "negermusiker" och jämföras med vildar i "djungeln". En artist som Louis Armstrong blev dessutom gång på gång utsatt för en av afrofobins grövsta och mest långlivade inslag, då han ofta sades likna en apa. Sådana jämförelser mellan svarta och "gorillor" eller "orang-utanger" drabbade också andra svarta musiker.⁵⁵⁶

Betydelsen av dessa stereotyper bör inte underskattas. Få svenskar träffade någon gång i sitt liv en svart människa. Men genom dessa kanaler spreds ändå föreställningar om hur svarta människor var och hur de betedde sig. Och det var åtminstone innan 1960-talet inte föreställningar som byggde på några som helst idéer om att svarta och vita var jämlikar. Tvärtom genomsyrades bilderna av en maktordning som på ett mycket långtgående sätt markerade att svarta – eller "negrer" med det ord som konsekvent användes – var underlägsna i förhållande till människor med vit hudfärg. Forskningen om dessa mediala representationer är fortfarande ganska ung, och mycket återstår att göra. Men en hel del kunskap har vi redan.

Som vi sett tidigare var nedvärderande och stereotypa skildringar av både judar, samer och personer utpekade som "tattare" eller "zigenare" vanligt förekommande i svensk film från 1920-talet och framåt. Historikern Tommy Gustafsson, som studerat just 1920-talets stumfilmer, drar dock slutsatsen att den allra mest förekommande grupp som skildrades på detta sätt i decenniets svenska filmer, var svarta människor. Gustafsson menar att sådana stereotyper fanns med i inte mindre än 21 tjugotalsfilmer, både i spelfilmer och dokumentärer.⁵⁵⁷ I samtliga fall byggde filmerna på stereotyper om svarta människor

⁵⁵⁴ Broberg 1982, s. 58; Horgby 1999, s. 105; Pred 2004, s. 167–176.

⁵⁵⁵ Habel 2008, s. 183–185.

⁵⁵⁶ Fornäs 2004, s. 193, 200, 206–218.

⁵⁵⁷ Gustafsson 2007, s. 218.

som inte alls var unika för Sverige, utan som snarare visar att också Sverige ingick i en kolonial tradition där en viss uppsättning föreställningar om svarta redan fanns etablerade.

Spelfilmerna innehöll enligt Gustafsson tre teman. Det första reproducerade bilden av svarta människor som exotiska vildar och kannibaler. Ett exempel är en animerad drömsekvens i filmen Robinson i skärgården (1920), där kolsvarta vildar med gigantiska läppar dansar runt en gryta, med spjut i händerna och endast iförda bastkjolar. Och i Styrman Karlssons flammor (1925) hade regissören anlitat två svarta skådespelare från Frankrike (i pressen beskrivna som "riktiga negrer" och som "de tvättakta svartingarna"), där den kvinnliga skådespelaren fick framföra en exotisk dans och den manlige skådespelaren anförde en skräckinjagande hop kannibaler. Det andra temat byggde på stereotypen om "musikern med rullande ögon", och innehöll framför allt scener där svarta musiker spelade jazz. Här förstärkte filmskaparna en redan stark uppfattning under 1920-talet, nämligen att jazzen var en "svart" musik med sexuella undertoner (och svarta män sågs som bärare av en okontrollerbar och hotfull sexualitet). Det tredje temat kallar Gustafsson för "den underordnade Onkel-Tom-betjänten", och här spelade svarta skådespelare roller som betjänter till vita överklassmänniskor.⁵⁵⁸

Men de kanske allra grövsta skildringarna av svarta människor förekom inte i spelfilmerna, utan i 1920-talets dokumentärfilmer. Dokumentärerna fick dessutom både viss officiell sanktion och spridning genom att de ibland användes som undervisningsmaterial i folkskolorna, och de fick dessutom goda recensioner. Gustafsson analyserar framför allt två filmer, Bland vildar och vilda djur (1921) och Med prins Wilhelm på afrikanska jaktstigar (1922). Båda filmerna innehåller en närmast övertydligt kolonial blick på de svarta afrikaner som skildras, och innehåller dessutom viktiga intersektioner mellan

ras och kön, som syftar till att framställa vita män som modiga och maskulina i jämförelse med svarta män. I flera bildsekvenser skildras de svarta männen som lata och irrationella. De låter kvinnorna arbeta, medan de själva mest bara vill dansa och sova. Det explicit uttalade budskapet är att svarta människor måste ledas av vita för sitt eget bästa; en filmtext slår fast att svarta bara förstår "den befallande, kraftiga handen, som leder dem och tvingar dem". Svarta män framställs dessutom som extremt fega, vilket genom kontrastverken skapar bilden av vita män som modiga och äventyrliga. De svarta männen påstås klättra upp i ett träd när en noshörning anfaller men, som filmtexten säger, "den svenske jägaren darade inte på handen". Svarta mäns kroppar likställs i en del bildsekvenser med djurkroppar, som när regissören låter en svart man sitta bredvid en död gorilla. Både mannen och gorillan filmas bakifrån, så att åskådaren endast ser deras ryggar, och budskapet är att gränsen mellan de svartas mänsklighet och djuren är tunn.⁵⁵⁹ Det påminner om vissa av de jämförelser mellan svarta människor och apor som nämndes i avsnittet ovan, om läroböcker i geografi.

Avslutande diskussion

Ett av den europeiska kolonialismens resultat var att stora delar av Afrikas svarta befolkning förslavades och skeppades som slavar till andra kontinenter. Andra exploaterades ekonomiskt och utsattes för ett socialt och militärt förtryck i Afrika, som styckades upp mellan de europeiska kolonialmakterna. Inte förrän vid 1900-talets mitt började de afrikanska nationerna bli självständiga, även om de ojämlika relationer mellan Afrika och Europa som etablerades under kolonialismens dagar fortfarande finns kvar, om än i modifierade former.

Kolonialismen exploaterade med andra ord svarta människor, deras kroppar och arbetskraft. Men den skapade också idéer och föreställningar om att

⁵⁵⁸ Gustafsson 2007, s. 219, 227–232.

⁵⁵⁹ Gustafsson 2007, s. 221–224, 236.

Afrikas svarta befolkning bestod av ”raser” som stod långt under de vita européerna intellektuellt och moraliskt, och som var barnsliga, dumma, fega, irrationella, vidskepliga, ociviliserade, grymma. Stundtals kunde svarta afrikaner till och med jämföras med djur. Sådana föreställningar var en effekt av kolonialismen, men bidrog också till att legitimera den.

I detta kapitel har jag lyft fram forskning som visar att det förvisso är en myt att Sverige historiskt inte har haft någon svart befolkning – det har vårt land haft sedan 1700-talet, om än inte numerärt stor – men att kolonialismens föreställningar om svarta människor har varit väl representerade också här. De har spridits på film, i reklam, i skolans läroböcker och i uppslagsverken. Också i detta avseende är Sveriges historia en del av den europeiska kolonialismens historia.

Negativa och stereotypa föreställningar om svarta människor har på senare år allt oftare kommit att betecknas med den teoretiska termen ”afrofobi”, en term som har använts också här. Det finns endast få vetenskapliga undersökningar som undersöker afrofobiska föreställningar och praktiker i Sveriges förflutna, och något systematiskt grepp på ämnet har ingen ännu tagit. Men forskning om afrofobi är på stark frammarsch inom den moderna samhällsvetenskapen, och historiker skulle säkert ha mycket att bidra med till utvecklingen av detta forskningsfält. Den svenska historieforskningen om afrofobins uttryck och konsekvenser är ännu i startgroparna, och många forskningsuppgifter väntar på att bli utförda.

Kapitel 9. Flykting- och migrationspolitiken

Forskningen om den svenska migrations- och flyktingpolitikens framväxt och förändring är i dag ett mycket dynamiskt forskningsfält. Det finns inte utrymme att här diskutera alla de viktiga studier om ämnet, framför allt med inriktning på 1900-talet, som har publicerats under de senaste decennierna.⁵⁶⁰ Det vore inte heller motiverat med tanke på denna rapports syfte. Olika uppfattningar om migrationspolitikens utformning behöver inte nödvändigtvis vara uttryck för rasism och främlingsfientlighet även om, som vi kommer att se, det inte alltid är lätt att avgöra hur olika uppfattningar ska beskrivas. Att delar av den svenska migrationspolitiken, framför allt under perioden ca 1900–1950, har präglats av såväl föreställningar om biologisk ras samt av explicit uttalade fientliga attityder mot vissa religiösa eller etniska grupper, kommer också att framgå. Det är detta, och inte migrationspolitiken i stort, som kapitlet kommer att fokusera på. Men för att göra det behövs det först en övergripande redogörelse för huvuddragen i den svenska migrationspolitiken från 1800-talets mitt och framåt.

Den ekonomiska liberalismen slog igenom i Sverige i mitten av seklet och kom att prägla även migrationspolitiken, här liksom i många andra europeiska länder. År 1860 infördes passfrihet, något som skulle bestå fram till första världskriget. Under denna period av dryga 70 år var invandringen till Sverige i princip fri, även om myndigheterna hade möjlighet att i efterhand utvisa exempelvis personer som begått brott, som ansågs vara tiggare eller som inte kunde försörja sig själva.⁵⁶¹ Början till en modern migrationslagstiftning togs 1914, då Sverige

fick sin första utvisningslag. Därmed inleddes en lång period av ytterst restriktiv migrationspolitik, som till slut resulterade i 1927 års utlänningslag. Det var en lag som, vilket kommer att framgå av detta kapitel, motiverades både med rena ”ras”-argument och med arbetsmarknadspolitiska argument. Den hårda migrationspolitiken hade ett brett politiskt stöd och understöddes också av den svenska fackföreningsrörelsen, som vid denna tid agerade för att hålla den svenska arbetsmarknaden stängd och därmed skydda sina medlemmars jobb.⁵⁶² I den nya utlänningslag som antogs 1937 fick begreppet ”politisk flykting” i och för sig ett tämligen starkt skydd, men det var endast mycket små kategorier av migranter som räknades som ”politiska flyktingar”, och eftersom det var den enda asylgrunden var det många som utestängdes. 1937 års lag gällde under andra världskriget och innebar, vilket framgår längre fram i detta kapitel, att judiska flyktingar som lämnade Tyskland för att slippa drabbas av rasförföljelser inte räknades som politiska flyktingar. De hade med andra ord inte någon egentlig skyddsgrund enligt lagen, om de inte kunde visa att de riskerade fängelse eller koncentrationsläger på grund av politiska aktiviteter i Tyskland.⁵⁶³

Efter andra världskriget började den svenska migrationspolitiken att förändras, i början framför allt i syfte att få arbetskraftsmigranter till svenska industrier. Fackföreningsrörelsen accepterade nu också viss arbetskraftsmigration, men endast under förutsättning att facket fick vara remissinstans och uttala sig om ansökningar om arbetstillstånd för utomnordiska arbetare, och efter garantier om

⁵⁶⁰ En mycket användbar introduktion till ämnet, och som sträcker sig över en mycket lång tidsperiod, är Svanberg & Tydén 2005.

⁵⁶¹ Hammar 1964, s. 7, 29; Mörkenstam 2006, s. 293.

⁵⁶² Horgby 1996, s. 75.

⁵⁶³ Lindberg 1973 är fortfarande en bra ingång till 1937 års lag och de regler som gällde under världskriget.

att arbetskraftsmigranter skulle ha samma löner och arbetsförhållanden som infödda svenska arbetare.⁵⁶⁴ Horgby har beskrivit förändringen som att facket gick från en ”negativ” till en ”restriktiv” inställning.⁵⁶⁵ Grunden för fackföreningsrörelsens överväganden var hela tiden ekonomiska och arbetsmarknadspolitiska och kan inte betecknas som vare sig rasistiska eller främlingsfientliga, även om LO-ordföranden August Lindberg 1946 yttrade att frågor om ”ras och religion” visserligen kunde bli aktuella att ta upp om migrationen till Sverige skulle bli mycket omfattande.⁵⁶⁶ Uppfattningar som var påverkade av mellankrigstidens ”ras”-idéer var för övrigt, som historikern Johan Svanberg har påpekat, inte helt försvunna på arbetsgiversidan heller. Samma år som Lindberg fällde sitt yttrade, sade *Verkstadsföreningens* direktör på ett internt möte att han bara ville se invandring av sådant ”folkmaterial” som lätt kunde ”smälta ihop med svenska folket”.⁵⁶⁷

Senare, framför allt under 1960-talet, ökade arbetskraftsmigrationen markant, inte minst från Finland och Sydeuropa, och under 1970-talet tillkom dessutom en flyktingmigration där människor flydde från diktaturer för att söka en fristad i Sverige.⁵⁶⁸ Migrationspolitiken är också i dag ett hett omdebatterat ämne, och den här rapporten kommer inte att följa utvecklingen ända fram till vår egen tid. Men den kommer att ge några exempel som visar att den inte heller efter 1960- och 1970-talen har omfattats av politisk konsensus, och att rasistiska eller främlingsfientliga attityder definitivt inte har varit frånvarande i ”modern” tid.

”Ras”-idéer i emigrationsdebatten

Innan vi vänder blicken mot de debatter som förts om migrationen *till* Sverige, är det dock angeläget att först säga något om hur migrationen *från* Sverige betraktades i den svenska, politiska diskussionen. Under decennierna runt sekelskiftet 1900 var det nämligen i mycket hög grad den omfattande emigration av svenskar till (huvudsakligen) Nordamerika som stod i fokus, och som alltmer kom att beskrivas som ett hot, först mot Sveriges ekonomi och sedan, under 1900-talets första decennier, även mot det svenska ”folkets” eller till och med ”rasens” sammansättning. Som vi kommer att se senare, förekom det att hänvisningar till emigrationen gjordes också i diskussionerna om immigrationen till Sverige, varför det är ännu viktigare att först undersöka vissa inslag i emigrationsfrågan.

Kulmen för den politiska debatten om emigrationen ägde rum från ca 1900 och fram till första världskrigets utbrott. Under dessa år bildades exempelvis Egnahemsrörelsen, och staten började ge förmånliga lån åt egnahemsbebyggelse bland annat med motiveringen att det skulle motverka emigrationen. År 1907 bildades också Nationalföreningen mot emigrationen som spred propaganda som försökte varna svenskarna för de hemska följderna av en resa över Atlanten. Men i centrum för debatten stod framför allt det enorma utredningsarbete som genomfördes av den statliga emigrationsutredningen, tillsatt av regeringen år 1907 och med uppdrag att utreda orsakerna till att så många svenskar valde att lämna landet. Emigrationsutredningens många rapporter och betänkanden ska naturligtvis inte diskuteras i större utsträckning i detta sammanhang. Här ska endast nämnas att utredningens betänkanden var präglade både av starka tankar om att det fanns en svensk nationell identitet, ja till och med en folksjäl eller en nationalkaraktär, och att det dessutom fanns särskilda ”ras”-egenskaper som utmärkte det svenska folket. Och även om emigra-

⁵⁶⁴ Johansson 2008, s. 353f; Svanberg 2010, s. 351.

⁵⁶⁵ Horgby 1996, 75.

⁵⁶⁶ Oredsson 2001, s. 332.

⁵⁶⁷ Svanberg 2010, s. 127.

⁵⁶⁸ Se exempelvis Horgby 1996, s. 103; Johansson 2008, s. 349, 353.

tionsdebatten i stort handlade om andra saker, som jordbrukets ställning, löner och levnadsförhållanden, förekom det också att emigrationen beskrevs med liknelser som att Sveriges "blod" strömmade ur landet.⁵⁶⁹

Utredningens ordförande var statistikern Gustav Sundbärg, och stora delar av utredningen var hans eget verk. Ett av de märkligaste dokument som utredningen producerade var bilagan Det svenska folklynnet, författad av Sundbärg och publicerad 1913. Här var det tydligt att Sundbärg anammat de resultat om det svenska folkets rassammansättning som den svenska rasforskningens då ledande namn Gustaf Retzius och Carl Magnus Fürst presenterat år 1902 i det stora verket *Anthropologia Suecica* (som diskuteras närmare i kapitel 10). Med deras arbeten som utgångspunkt redogjorde Sundbärg för olika antropometriska värden, exempelvis genomsnittslängden hos svenska män, och drog slutsatsen att dessa data vittnade om att "det svenska folket är af oblandad germanskt ursprung", i regel "lång och välväxt, har ljusst hår, bred och hög panna, samt blå eller grå ögon" och "dolikocefal" (dvs. "långskallig") kranieform.⁵⁷⁰ Ett nytt sätt att betrakta "svenskarna" hade gjort sig gällande, inspirerat av den vetenskapliga rasforskningen. Därmed kunde emigrationen också börja diskuteras som ett "rasligt" hot. Vilka var det egentligen som utvandrade? Var det bärare av de goda svenska arvsanlagen, eller av de negativa? Vad skulle emigrationen få för konsekvenser för det svenska folkets rassammansättning? Och om emigrationen kunde beskrivas som ett "rasligt" hot, så borde i konsekvensens namn också immigrationen kunna beskrivas på samma sätt. Det blev, som vi nu kommer att få se, också fallet.

Tillkomsten av 1914 års utvisningslag

Som nämndes ovan innebar passfriheten endast att det var lätt att komma in i Sverige. Den innebar inte nödvändigtvis att det var lätt att stanna kvar, för statsmaktens möjlighet att utvisa icke-medborgare var mycket stora. Vid sekelskiftet 1900 tillämpades också utvisningsmöjligheterna vid flera tillfällen inte mot enskilda individer, utan genom att riktas mot etniska kollektiv. Det var starten till en debatt som snabbt blev alltmer flykting- och migrationsfientlig, och där dessa etniska grupper på olika sätt utmålades som farliga och hotfulla, och som lade grunden för en debatt som till slut ledde fram till att riksdagen år 1914 antog Sveriges första utvisningslag.

En sådan grupp som drabbades av utvisningarna var de ryska hantverkare som vid sekelskiftet 1900 kallades för "ryska sågfilare" i den svenska pressen. Det rörde sig i själva verket om ett mindre antal hantverkare från Novgorodområdet, som tidvis vandrade runt i Sverige, Norge och Finland för att slipa sågar åt jordbrukare och skogsarbetare. Därefter återvände de hem med de pengar som de hade tjänat. Men de anlände till Sverige under en period då den politiska högern kraftigt argumenterade för ett utbyggt svenskt militärt försvar, framför allt genom att måla upp en bild av att tsarens Ryssland annars skulle komma att uppträda aggressivt mot Sverige. I denna hetsiga försvarspolitiska debatt kom de fattiga hantverkarna från Novgorod att utmålans som ett militärt hot, och det började spridas rykten om att de i själva verket var förklädda ryska officerare som drog land och rike runt för att spionera på svenska militära anläggningar. En statlig utredning år 1900 kunde avfärda ryktena som löst prat, men flera hantverkare utvisades ändå på lösa grunder.⁵⁷¹ Några år senare kom en ny migrantgrupp till landet. Denna gång rörde det sig om kristna armenier som utsattes för förföljelser i det osmanska

⁵⁶⁹ För en diskussion om emigrationsdebatten i förhållande till det tidiga 1900-talets nationalism, se exempelvis Hall 2000, s. 226–257.

⁵⁷⁰ Citerad i Oredsson 2001, s. 58f. Se även Hall 2000, s. 250.

⁵⁷¹ Hammar 1964, s. 30f; Oredsson 2001, s. 28f.

riket, och som den svenska pressen snabbt betecknade som ”armeniska tiggare”. År 1904 skickade regeringen ett särskilt cirkulär till länsstyrelserna, där dessa uppmanades att ingripa mot armenierna med hjälp av lösdrivarlagen. Fram till första världskrigets utbrott utvisades mer än 300 personer ur denna grupp på grundval av att de ansågs vara ”lösdrivare”.⁵⁷² Ytterligare en grupp som drabbades var de syditalienska migranter, som under 1800-talet vistades framför allt i Stockholmsområdet. Vissa försörjde sig som positivspelare och säckpipemusikanter, andra tillverkade och sålde gipsfigurer, och andra arbetade som stuckatörer. Under 1890-talet hårdnade myndigheternas agerande mot gruppen, som började beskrivas som lösdrivare i den politiska debatten. Många drabbades också av lösdrivarlagen, eftersom deras ekonomiska verksamheter inte sågs som ett ”hederligt arbete” av myndigheterna, och polisen ökade sin övervakning av gruppen i syfte att få bort dem från Stockholms innerstad. En del kom också att utvisas, exempelvis om de blev sjuka och inte kunde betala sjukhusräkningar eller om de försörjt sig som gatumusikanter utan särskilt tillstånd.⁵⁷³

Dessa debatter var alltså en av förutsättningarna, men inte den enda. Den grupp som verkligen utmålades som det största hotet när riksdagen 1907 tog initiativ till det som skulle bli 1914 års utvisningslag, var de östeuropeiska judarna. Föga förvånande kom också den avgörande riksdagsmotionen från ingen annan än Per Emanuel Lithander, en antisemitisk riksdagsledamot som nämndes i kapitel 3. Lithanders riksdagsmotion krävde en utredning om skärpt migrationspolitik, och han beskrev ett skräckscenario där den pågående svenska emigrationen västerut innebar att svensk ”blod” försvann ur riket, medan den samtidigt pågående invandringen ledde till att Sverige fick ta emot:

*med eller utan skäl förtryckta individer av helt annan ras, religion, bildning, uppfostran och åskådning än de hos oss rådande och gällande, individer, som uppvuxit under revolutionära, ja anarkistiska förhållanden med dess förakt för lag och ordning och dess ringaktning av andras liv och egendom, som just är utmärkande för de slaviska folken, med ett ord lågt stående individer, som ej kunna stämplas som annat än som formligt slödder.*⁵⁷⁴

Han lade dessutom till att flera av migranterna till Sverige var judar, ”en ren liga avsedd att ekonomiskt bekriaga det kristna samhället och att suga till sig det av dem hemsökta landets näring och must”.⁵⁷⁵ Lithander utmålade med andra ord migranterna som ett både ekonomiskt, politiskt och rasligt hot och använde ett klart antisemitiskt språkbruk, och han gjorde det på ett minst sagt extremt sätt. Motionen fick därför kritik såväl som stöd från andra riksdagspolitiker. Socialdemokraterna kritiserade den för dess antisemitism, men gick till slut ändå med på en utredning eftersom de såg en möjlighet att skapa ett lagstadgat skydd mot arbetsgivarnas användande av utländska strejk-brytare. Högerpolitikern Rudolf Kjellén berömde däremot motionen i dess helhet, och varnade för att Sveriges ”ariska folkstam” hotades av utländskt ”smutsigt blod”.⁵⁷⁶

Först 1914 ledde den beslutade utredningen fram till en färdig lag. Att den utfärdades just 1914 hade, som historikern Tomas Hammar har påpekat, ingenting i sig med första världskrigets utbrott att göra, utan lagen hade alltså förberetts ända sedan 1907. I de riksdagsdebatter som föregick lagens antagande förekom enstaka ”ras”-argument, men till skillnad från i Lithanders ursprungliga motion stod de inte i centrum för debatten. För exempelvis Socialdemokraterna var det överordnade målet hela tiden att åstadkomma en lagstiftning som skyddade svenska arbetstillfällen och som hindrade användandet av

⁵⁷² Hammar 1964, s. 68–71; Oredsson 2001, s. 62.

⁵⁷³ Catomeris 1988, s. 111–115.

⁵⁷⁴ Lithander citerad i Hammar 1964, s. 59.

⁵⁷⁵ Hammar 1964, s. 59.

⁵⁷⁶ Hammar 1964, s. 59–61.

utländska strejkbrytare, men några sådana regler infördes aldrig i lagen.⁵⁷⁷

Inte heller förekom direkta ”ras”-argument i lagens stadganden om utvisningar. Eller rättare sagt inte generellt. En grupp totalförbjöds nämligen från att över huvud taget resa in i Sverige, och den bestämmelsen är ett av de grövsta exempel på uttrycklig, etnisk diskriminering som över huvud taget går att finna i modern svensk historia.

1914 års invandringsförbud för romer

Det gällde en lagparagraf som riktades mot utländska romer, eller ”zigenare” med lagens ord, och berövade helt medlemmarna av romska grupper rätten att ens sätta sin fot på svensk jord. Dess införande väckte inga protester i riksdagen, och den lød så här:

*Utländsk zigenare ävensom utlänning, som uppenbarligen har för avsikt att söka sitt uppehälle genom bettlande eller att under vandring från ort till annan vinna sin utkomst genom utförande av musik, förevisande av djur eller annan dylik sysselsättning, må vid ankomsten till riket eller omedelbart därefter av polismyndighet avvisas.*⁵⁷⁸

Att grupper som pekades ut som ”zigenare” betraktades med mycket stark fientlighet av svenska myndigheter vid 1900-talets början framgick av kapitel 5. Flera andra länder i Sveriges närområde hade också under 1800-talets slut eller 1900-talets början infört regler som direkt eller indirekt innebar förbud mot romsk immigration. Men går det att säga något mer om vilka faktorer som låg bakom de drakoniska bestämmelser som riktades mot gruppen just i 1914 års lag? Redan i det riksdagsbeslut från 1907 som ytterst lett fram till hela 1914 års lagstiftning hade ”zigenaresällskap” pekats ut som ett problem, så det kan inte ha varit något som hänt just år 1914 som

⁵⁷⁷ Hammar 1964, s. 134f, 138f, 144–146.

⁵⁷⁸ Paragrafen citerad i Wiklander 2012, s. 4. Förbudet skulle därefter inkorporeras i alla svenska migrationslagar fram till 1954. Se även Hammar 1964, s. 139, 144; Montesino Parra 2002, s. 95.

legat bakom förbudet. I lagen nämndes ”zigenare” sida vid sida med andra grupper som utövade verksamheter som i bred mening ansågs göra dem till lösdrivare. Innebar det att ”zigenare” sågs som en form av lösdrivare, och att det i första hand var målsättningen att begränsa en viss typ av ekonomiska aktiviteter och den socialpolitiska målsättningen att bekämpa vad som uppfattades som lösdriveri som låg bakom förbudet? I så fall skulle bestämmelsen kunna ses som en fortsättning på de möjligheter att utvisa personer som ansågs tigga som statsmakten hade redan under passfrihetens dagar. Historikern Ludvig Wiklander har dock, i en tyvärr opublicerad studie, visat att den tolkningen inte är helt tillräcklig. Han visar att när lokala myndigheter yttrade sig om lagförslaget, beskrev de visserligen familjer utpekade som ”zigenare” på ett ”socialt” sätt, och de framställde familjerna som ett problem på ungefär samma sätt som de framställde alla grupper som i deras ögon var att betrakta som lösdrivare som ett problem, framför allt genom att betona deras kringresande levnadssätt som ett problem. Men på regeringsnivå hände något med frågan. I regeringens proposition, som låg till grund för riksdagsbeslutet om att införa paragrafen, var den ”sociala” beskrivningen borta. Här beskrevs ”zigenare” i stället uttryckligen som en ”ras”.⁵⁷⁹

Vad vet vi om förbudets tillämpning? Wiklander har gått igenom sammanlagt 33200 fall av avvisingar, förpassningar, utvisningar och viseringsförbud (dvs. de administrativa former som statsmakterna kunde använda för att hindra någon att vistas i Sverige) under åren 1920–1945, och han har kommit fram till intressanta resultat. Han har endast funnit 60 fall där personer beskrivs som zigenare i handlingarna, vilket är ett mycket litet antal. Kanske är det ändå inte så förvånande: varför skulle romer generellt försöka resa till ett land som hade ett uttryckligt migrationsförbud? Nazisternas förföljelser mot romer tog dessutom ordentlig fart först ca

⁵⁷⁹ Wiklander 2012, s. 6–10, 15.

1938, och då innebar förföljelsernas brutalitet och effektivitet att det i praktiken blev nästan omöjligt för romska familjer att fly från Tyskland eller från de områden som Tyskland ockuperade.⁵⁸⁰

Vad som däremot är riktigt förvånande, är att av de 60 fall där romer förvisades från Sverige grundades besluten endast i högst tre fall på migrationsförbudet. Ett fall gällde utvisningen av en familj 1916, ett rörde avvisningen av en finsk rom 1936 och ett annat rörde avvisningen av en familj 1930 (men inte ens i dessa tre fall går det att helt säkerställa att det verkligen var förbudsparagrafen som låg till grund för besluten). Det var betydligt vanligare att romska migranter förvisades exempelvis med hänvisning till att de saknade formellt riktiga legitimationshandlingar. Hur kan detta komma sig? Wiklander konstaterar att det verkar som om olika gränspolis tillämpade lagstiftningen delvis olika. Han kommer också fram till att det verkar som om statsmakten endast tillämpade förbudsparagrafen i de fall då de inte såg några andra juridiska möjligheter att hindra romska familjer från att komma in i Sverige.⁵⁸¹

Kanske kan det faktum att förbudsparagrafen användes så sällan ha att göra med den definitionsproblematik som myndigheter ibland ställdes inför när de skulle avgöra vem som egentligen var att räkna som "zigenare" (och som diskuteras närmare i kapitel 5)? När gränspoliserna skulle fatta beslut om att avvisa en romsk familj var det förmodligen lättare för dem att hänvisa till "objektiva" faktorer (som att familjen saknade formellt giltiga legitimationshandlingar) än att avvisa dem med hjälp av förbudsparagrafen. Om polismakten valde det senare alternativet skulle den bli tvungen att på något sätt motivera varför och på vilka grunder man kategoriserade de avvisade personerna just som "zigenare", en betydligt mer subjektiv faktor som polisen kan ha dragit sig för att använda.

Det romska invandringsförbudet togs bort först

1954, för övrigt vid ungefär samma tid som den romska grupp som då betecknades som "svenska zigenare" fick sin status som svenska medborgare erkänd genom ett uttalande av socialministern. Varför upphävdes förbudet? Det är viktigt att notera att det skedde i samband med att passfrihet infördes för alla nordiska medborgare. Upphävandet skedde alltså i samband med en annan, genomgripande förändring av den svenska migrationspolitiken. Exakt vilken roll invandringsförbudets upphävande spelade i detta sammanhang har dock, såvitt jag har kunnat se, aldrig undersökts systematiskt. I den proposition som låg till grund för upphävandet, skrev regeringen:

*En dylik, allenast på tillhörigheten till viss ras grundad diskriminering av en utlänning kan [...] inte anses överensstämma med svensk rättsuppfattning. [...] Några särregler skola alltså icke gälla för zigenare utan de skola behandlas på samma sätt som andra utlänningar.*⁵⁸²

Det var ett konsekvent avståndstagande från diskriminering på grund av "ras". Men vi kan notera att det var ett avståndstagande som inte förnekade att människor kunde indelas i "raser", och att det kunde vara motiverat att betrakta "zigenare" som en ras. Regeringen anförde också att det förmodligen skulle vara möjligt att avvisa vissa personer utpekade som zigenare också i framtiden, exempelvis om de försörjde sig genom spådom. Då skulle man kunna hänvisa till andra utvisningsskäl, som gjorde det möjligt att avvisa människor av ekonomiska och försörjningsmässiga skäl.⁵⁸³ Avståndstagandet skedde också till priset av att regeringen tvingades att så att säga skriva om en del av den närliggande svenska historien. Som vi sett hade "zigenare" pekats ut som en ras i den proposition som ursprungligen låg till grund för migrationsförbudet. Och det var dessutom bara ett par decennier sedan uttryckliga

⁵⁸⁰ Wiklander 2012, s. 16, 19.

⁵⁸¹ Wiklander 2012, s. 24, 28.

⁵⁸² Propositionen citerad i Mörkenstam 2006, s. 316.

⁵⁸³ Oredsson 2001, s. 338.

”ras”-argument hade funnits inskrivna i migrationslagstiftningen i stort, vilket vi ska se i nästa avsnitt.

1927 och 1937 års lagar

Under första världskriget kompletterades 1914 års lag gång på gång med speciella kungörelser utfärdade av regeringen. Under 1920-talet väcktes därför krav om att riksdagen borde stifta en sammanhållen lag som berörde fler migrationspolitiska aspekter än endast utvisningsförfarandet. Och det var framför allt två argument som gång på gång fördes fram i debatten. För det första krävde fackföreningsrörelsen och Socialdemokraterna ett utökat skydd för den svenska arbetsmarknaden, och skärpta regler för arbetskraftsmigration. För det andra dök de ”ras”-argument nu upp igen som Lithander använt redan i sin motion år 1907. De hade stundtals antisemitiska undertoner. Så yttrade högerpolitikern Otto Järte i riksdagen 1926 att Sverige riskerade att utsättas för en ”invasion” av individer som var av ”mindre önskvärd beskaffenhet” ur ”rasbiologisk synpunkt”, och att dessa migranter framför allt kom från Östeuropas ”ghetton”.⁵⁸⁴

Först 1927 antog riksdagen en samlad migrationspolitisk lag, som till stor del innebar en kodifiering av regeringens tidigare utfärdade specialkungörelser. Den nya lagen antogs först efter en komplicerad och konfliktfylld riksdagshantering, där framför allt Socialdemokraterna ansåg att förslaget gav för stor makt åt polisen och innebar för omfattande kontroll och övervakning av migranter som kom till Sverige. I den proposition som den liberala och frisinnade regeringen lade fram betonades annars de arbetsmarknadspolitiska argumenten ganska kraftigt. Men regeringen motiverade också lagförslaget med starka ”ras”-argument, då den betonade ”värdet av att vårt lands befolkning är av en sällsynt enhetlig, oblandad ras”, och att vi därför måste ”kontrollera en invandring av folkslag, som

ej till båtнад för oss låta sig sammansmälta med vår befolkning”. Propositionen applåderades också livligt i riksdagen av den ovan nämnde Järte, som uttryckte hur nöjd han var med att Sverige äntligen fick en politik med ”rasbiologisk betoning”.⁵⁸⁵ Argumenten var här tydligt influerade av de idéer om Sveriges ovanligt höga grad av ”ren ras” och om faran med ”rasblandning” som förts fram inom den svenska rasforskningen sedan sekelskiftet 1900, och som diskuteras närmare i kapitel 10.

Men ”ras”-argumenten fick också kritik. Socialdemokraterna var visserligen inte helt eniga i sin syn på lagförslaget, men tunga socialdemokratiska politiker trädde fram i riksdagen och kritiserade regeringens proposition. Socialdemokraterna förklarade att de arbetsmarknadspolitiska skälen intresserade dem i mycket högre utsträckning än ”ras”-argumenten, och sade till och med att lagförslaget präglades av ”främlingsfientlighet”.⁵⁸⁶ Till slut kunde dock lagen ändå röstas igenom, men endast som en provisorisk lag som riksdagen var tvungen att förnya vart femte år.

Provisoriet ledde till att 1927 års lag tio år senare ersattes av en helt ny utlänningslag, efter att flera motioner med starkt divergerande synpunkter på migrationspolitiken lagts fram i riksdagen. Det rörde sig dels om socialdemokratiska motioner som föreslog att flyktingar borde få större möjligheter att finna en fristad i Sverige. Men två motioner ville det rakt motsatta, och kan betecknas som direkt flyktingfientliga. Den ena motionen kom från Högerpartiet och var undertecknad av dess ledare Gösta Bagge. Den krävde skärpta åtgärder mot den ”främlingsinvasion” som enligt motionen ägde rum, och framför allt då mot ”ovälkommen invandring” av tyska judar. Motionen var inte alldeles klar om varför dessa flyktingar egentligen utgjorde ett problem, men den slog fast att den judiska flyktingmigrationen kunde orsaka ”svårartade

⁵⁸⁴ Hammar 1964, s. 192f.

⁵⁸⁵ Hammar 1964, s. 198f, 361, 369.

⁵⁸⁶ Blomqvist 2001, s. 81; Hammar 1964, s. 200–202, 206.

komplikationer”. Den andra motionen kom från ”Nationella gruppen”, som nyligen brutit sig ut ur Högerpartiet, och den byggde på rent biologiska ”ras”-argument: migrationspolitiken borde bygga på en ”rasbiologisk invandringskontroll”, i syfte att bevara det ”ideala tillstånd” som utgjordes av att Sverige hade ”en av de renaste nationaliteter som något land i Europa torde kunna uppvisa”.⁵⁸⁷

Motionerna ledde till att regeringen året därpå lade fram en proposition med förslag om en helt ny lag. Lagen innebar, som framgick ovan, att ”politiska flyktingar” fick en åtminstone på papperet stärkt ställning, även om den endast gav ytterst vaga antydningar om hur asylprövningen faktiskt skulle ske. Den innebar också att 1927 års skrivningar om att den svenska ”rasen” skulle skyddas från skadlig invandring helt plockades bort. Det väckte protester från Högerpartiet, som yrkade avslag på lagförslaget. Högerpartiet ville ha kvar en formulering om att migrationspolitiken skulle ha som mål att skydda ”folkrasen”.⁵⁸⁸

Under hela debatten om den nya lagen hade med andra ord biologiska ”ras”-argument förekommit, eller rättare sagt bland de aktörer som önskade ha en mycket restriktiv lag. Men det var inte det enda argumentet. I likhet med under 1920-talet handlade flera argument om arbetsmarknadspolitik, och där framställdes flyktingar som ett hot mot den ”svenska” arbetskraftens jobb möjligheter.⁵⁸⁹ ”Ras” och ”jobbtillfällen” var alltså de båda ledmotiven i den flyktingfientliga opinionen. Som snart kommer att framgå, skulle dessa ytterligare förstärkas, i samband med att antalet judiska flyktingar till Sverige steg efter de intensifierade, antisemitiska förföljelserna i Tyskland hösten 1938.

Antisemitiska kampanjer mot judisk flyktingmigration under 1930-talet

Tyska judar började fly undan nazisternas förföljelser redan i samband med det nazistiska maktövertagandet 1933, även om den stora flyktingmigrationen tog fart först efter den så kallade Novemberpogromen 1938 (i tidigare forskning ofta kallad ”Kristallnatten”).⁵⁹⁰ Det skulle emellertid dröja till andra världskriget innan någon större flyktingmigration till Sverige faktiskt ägde rum, givetvis bland annat på grund av den mycket restriktiva svenska flyktingpolitiken.

Det var inte endast i riksdag, regering och myndigheter som den restriktiva politiken grundlades. Under hela 1930-talet fördes också en offentlig debatt om flyktingpolitik, där inflytelserika grupper vid flera tillfällen kom att kraftfullt protestera mot varje försök att låta fler flyktingar få en fristad i Sverige. Kampanjerna organiserades av delar av samhällets eliter, exempelvis studenter, läkare och företagare föreningar, och som Göran Blomberg har påpekat går det inte att förutsätta att samma opinioner fanns bland befolkningen i stort.⁵⁹¹ Men de var likväl välorganiserade och aggressiva, och det var framför allt mot de judiska flyktingarna opinionskampanjerna riktade sig. De var, och uppfattades också i sin samtid, som principiellt viktiga. Som vi kommer att se handlade de nämligen sällan om att ta ställning till större grupper av judiska flyktingar. Tvärtom utlöstes de i situationer då mycket små grupper av tyska judar planerade att fly till Sverige, och den hotbild som målades upp var att om dessa få judar släpptes in, så skulle landet snart översvämmas av en ”invasion” av flyktingar, för att använda ett uttryck som ofta förekom.

⁵⁸⁷ Lindberg 1973, s. 50f.

⁵⁸⁸ Lindberg 1973, s. 65.

⁵⁸⁹ Lindberg 1973, s. 72.

⁵⁹⁰ Uttrycket ”Novemberpogromen” har allt oftare börjat användas i litteratur om Förintelsen och om nazisternas politik mot den judiska befolkningen. I Sverige har Henrik Bachner argumenterat för att termen bör användas dels därför att ”Kristallnatten” är en eufemism som inte fullt ut fångar våldet och brutaliteten i det som utspelade sig, dels därför att attackerna mot tyska judar pågick under längre tid än bara en natt. Se Bachner 2009, s. 327.

⁵⁹¹ Blomberg 2003, s. 153.

Redan vid nazisternas maktövertagande 1933 fördes en svensk pressdebatt om den judiska flyktinginvandring, som många nu förutsåg skulle komma att äga rum. Debatten rymde ett helt spektrum av åsikter, från de som försvarade flyktinginvandring till de som helt ville stänga Sveriges gränser. Men framför allt var många ledande pressröster kluvna: å ena sidan erkände man att de tyska judarna var i behov av medkänsla och någon form av stöd, å andra sidan uttryckte man farhågor för vad som skulle hända med den svenska arbetsmarknaden om man släppte in mer än några enstaka flyktingar. Talande för de ambivalenta stämningarna var en ledarartikel i liberala Dagens Nyheter, som menade att Sverige visserligen borde ta emot ett litet antal intellektuella judiska flyktingar, men som samtidigt varnade för att alltför stor generositet kunde åstadkomma en "invasion av utlänningar".⁵⁹²

Det fortsatte 1934. Den judiska flyktinggrupp som debatten på ytan gällde var då ytterst liten – den bestod närmare bestämt av en enda person. Det gällde den tyske gynekologen Bernhard Zondek, som anhöll om rätt att få arbeta som läkare i Sverige. Zondek tog emellertid tillbaka sin anmälan, efter att *Sveriges yngre läkares förbund* samlat in mer än 1000 läkares namnunderskrifter med krav om att anhållan borde avslås.⁵⁹³ Där etablerades ett handläggssätt som senare skulle återkomma: motståndet mot judisk migration presenterades delvis som ett sätt att undvika konkurrens om svenska arbetstillfällen, och särskilt ivriga i försöken att skydda "sin" arbetsmarknad var de svenska läkarna. Det innebär också att det är möjligt att spåra en intersektion mellan ras och klass i motståndet mot judisk migration. Som vi kommer att se var det inom delar av samhällets sociala eliter, eller bland de universitetsstudenter som drillades till att bli en del av denna elit, som opinionskampanjerna genomfördes. Och ras och klass förstärkte varandra.

⁵⁹² Lindberg 1973, s. 39.

⁵⁹³ Oredsson 1996, s. 57.

Läkarnas motstånd var en del av en redan etablerad praxis att hålla sjukvårdens arbetsmarknad stängd, i syfte att skapa arbetstillfällen och höga löner åt svenska läkare, men kunde på samma gång också användas som ett sätt att retoriskt maskera antisemitiska förhållningssätt gentemot judar. En liknande "protektionistisk" antisemitism fanns för övrigt också inom svenska musikers fackföreningar och andra organisationer, som under 1930-talet krävde ett stopp på den "invasion" av judiska musiker som flydde till Sverige undan nazismens terror, och att de judiska musiker som ändå lyckats fly hit skulle nekas arbetstillstånd.⁵⁹⁴

Efter Novemberpogromen var det dags igen. Även om det inte alls saknades antisemitiska uttryck i pressrapporteringen om pogromen, beskrev många svenska tidningar av olika politisk färg nazisternas våldshandlingar med förfäran och fördömde det som hade skett.⁵⁹⁵ Händelserna ledde också till att flera svenska organisationer och debattörer klev fram och krävde en mer generös flyktingpolitik. Den 20 december 1938 uppvaktade exempelvis representanter för flera studentföreningar i Uppsala (socialdemokratiska Laboremus, liberala Verdandi, Fria kristliga studentföreningen och Kristliga studentföreningen) statsminister Per Albin Hansson och krävde att Sverige lät åtminstone ett mindre antal judiska flyktingar få komma och arbeta i Sverige. Och vid årsskiftet cirkulerade planer på att få Medicinalstyrelsen att bevilja arbetstillstånd åt drygt tio judiska specialistläkare från Tyskland, så att dessa skulle kunna få en fristad från förföljelserna i Tyskland.⁵⁹⁶ Planen förverkligades aldrig, men när den blev känd genom tidningsartiklar i slutet av januari 1939 utlöste den en flyktingfientlig opinionsstorm.

Redan omedelbart gick flera svenska läkare ut och tog avstånd från planen offentligt. En vecka

⁵⁹⁴ Nordlund 1999, s. 17f.

⁵⁹⁵ Pressreaktionerna på Novemberpogromen har undersökts i Leth 2005. Som Leth visar kunde avståndstagandet dock ibland gå hand i hand med att tidningarna reproducerade antisemitiska stereotyper.

⁵⁹⁶ Larsson 2007, s. 35–41, 12f.

senare, den 6 februari, ordnade det ledande nazistpartiet *Svensk socialistisk samling* en stor demonstration på Östermalm i Stockholm, där ca 450 personer marscherade på gatorna med krav på att ”stoppa judeimporten”.⁵⁹⁷ Därefter spreds protesterna till Uppsala universitet, som nu kom att skakas av en infekterad ideologisk strid på ett stort kårmöte, där studenter som ville ha en mer generös flyktingpolitik stod emot studenter som ville stänga Sveriges gränser. Journalisten Ola Larsmo, som studerat händelserna med hjälp av ett omfattande källmaterial, hävdar att det var ett nätverk av studenter ur den lokala högerextrema miljön som skickligt lyckades åstadkomma att ett kårmöte alls ägde rum. Nätverket bestod av en grupp studenter som senare skulle uppnå betydelsefulla poster i Högerpartiet, dvs. nuvarande Moderaterna, men som vid 1930-talets slut var aktiva i det djupt antidemokratiska *Sveriges nationella förbund* (SNF).⁵⁹⁸

Mötet ägde rum i studentkårens tennishall och har därför gått till historien som ”bollhusmötet”. Det samlade hela 1500 kårmedlemmar, ungefär en tredjedel av universitetets samtliga studenter. Debatten blev aggressiv, hetlevrad och lång. Inte förrän vid midnatt kunde studenterna gå till omröstning, men då hade många redan hunnit lämna mötet. Under kvällen hade en lång rad antisemitiska argument förts fram i debatten: invandring av ”intellektuella” judar var ett hot mot studenternas framtida arbetstillfällen, de flyktingvänliga studenterna var ”känslotänkande”, och ett ökat antal judar i Sverige skulle leda till – antisemitism. Flera medlemmar i SNF-nätverket deltog i debatten sida vid sida med organiserade nazister, och dessa förde särskilt fram rena, biologiska rasargument: judisk migration var i grund och botten en ”rasfråga” och ett ”rasproblem”. Det resolutionsförslag som kåren till sist antog med röstsiffrorna 548 mot 349, och därefter skickade till regeringen, var författat av

SNF-nätverket. Det innehöll krav på att ”den akademiska ungdomens framtida existensmöjligheter icke måtte äventyras genom att främmande intellektuell arbetskraft placeras på poster, som kunna besättas med välmeriterade svenska män och kvinnor”, samt att ”den naturliga medkänslan med andras lidanden icke bör få leda till åtgärder, som för Sveriges del måste skapa hittills okända problem av ödesdiger art”.⁵⁹⁹ Novemberpogromens offer kunde alltså beklagas, men inte hjälpas och definitivt inte släppas in i Sverige.

Framgången för de flyktingfientliga studenterna i Uppsala ledde till att kampanjen mot de tio judiska läkarna snabbt radikaliserades ytterligare. Den 22 februari samlades läkarstudenterna vid Karolinska institutet i Stockholm och antog en resolution med liknande innehåll som den som nyss antagits i Uppsala. Vid mötet på Karolinska institutet hade dessutom alla judiska läkarstudenter fräntagits sin rösträtt. Endast 18 mötesdeltagare röstade emot resolutionen, medan 263 röstade för.⁶⁰⁰ Och i mars ägde en lång kårdebatt rum också vid Lunds universitet. Vid det skånska universitetet fanns det under 1930-talet relativt starka grupperingar av studenter som var anslutna antingen till rena nazistpartier eller till SNF.⁶⁰¹ I slutet av februari krävde en student, genom en insändare i Sydsvenska Dagbladet Snällposten, att kåren borde ordna ett möte och uttala sig emot ”främlingsinvasionen”. Några veckor senare kom ett sådant möte också till stånd, och de studenter som hade kopplingar till SNF var här, liksom i Uppsala, synnerligen aktiva i debatten. När mer än tusen lundastudenter samlades till möte på kvällen den 6 mars, stod två förslag mot varandra. Ett förslag tog tydligt avstånd från ökat flyktingmottagande, och tangerade det explicita rastänkandet på ett tydligare sett än i Uppsala. Resolutionsförslaget accepterade tanken på ekonomiskt

⁵⁹⁹ Larsmo 2007, s. 10, 45, 51–56, 73, 76, 78f, 81–85.

⁶⁰⁰ Larsmo 2007, s. 15, 89.

⁶⁰¹ Oredsson 1996, s. 42f, s. 221. Den ideologiska beteckningen av SNF diskuteras längre fram i denna rapport.

⁵⁹⁷ Larsmo 2007, s. 14f, 50.

⁵⁹⁸ Larsmo 2007, s. 34, 47, 49, 113f.

stöd till att någonstans i världen skapa "territorium" för fördrivna grupper från Tyskland, men motsatte sig bestämt att de fördrivna skulle släppas in på Sveriges territorium. Tvärtom skulle Sverige hållas skyddat från "invandring, som medför, att för oss främmande element upptagas i vårt folk". Motförslaget var defensivt hållet och innehöll inget direkt krav på ökat flyktingmottagande, men betonade att Sverige måste vara med och "söka åstadkomma elementära livsmöjligheter för de landsflyktiga". I den maratondebatt som utspann sig förekom flera av de antisemitiskt färgade argumenten som framförts redan i Uppsala: judisk invandring skulle leda till förlorade arbetstillfällen för "svenskar", judisk invandring skulle i sig orsaka antisemitism, och vissa studenter menade till och med att judar var ett rasligt hot mot den svenska folkstammen. Vid midnatt, när kåren till sist gick till omröstning, vann det mest restriktiva förslaget en skrällseger. Med 731 röster mot 357 hade Lunds studenter uttalat sitt motstånd mot att släppa in tio av Novemberpogromens offer på svensk mark och klart markerat sitt stöd för en fortsatt restriktiv flyktingpolitik.⁶⁰²

Och detta var ändå inte allt som hände i februari. De starkaste biologiska "ras"-argumenten mot judisk flyktingmigration fördes fram i en protestskrivelse till regeringen, som överlämnad av sex föreningar för företagare och anställda inom handeln, dvs. samma typ av föreningar som tidigare under 1900-talet agerat mot judisk migration med protektionistiska, ekonomiska argument. De sex föreningarna menade att fler judar i Sverige skulle innebära hårdare konkurrens för svenska företagare, men de spelade också på samma föreställning om att judar var ohederliga, som fanns med i kampanjerna mot judiska immigranter från öst under 1910-talet. Men föreningarna höjde tonläget ytterligare, och spelade både på föreställningen om judar som en hotande "ras" och på myten om den internationella, judiska konspirationen. Ur "raspolitisk synpunkt" vore,

⁶⁰² Oredsson 1996, s. 63–66.

hävde föreningarna, judar något negativt för "den nordiska folkstammen". Och var det inte så att judarna var ett folk med en "oerhört fast internationell organisation utan motstycke"? Hur kunde judarna då vara så fräcka att de begärde "hjälp från andra folk"? Judarna fick hjälpa sig själva, var andemeningen i skrivelsen.⁶⁰³

Diskriminering av judar i flyktingpolitiken 1938–1944

När riksdagen antog 1937 års utlänningslag, yttrade socialdemokraten Östen Undén att han var rädd för "att vi byggt murarna allt för höga" runt landet, så högt att många som flydde från förtryck och förföljelser skulle stängas ute.⁶⁰⁴ Fick Undén rätt? När de judiska flyktingarna började lämna Tyskland i större skala efter Novemberpogromen 1938 fanns det, som visats ovan, en välartikulerad opinion i Sverige som tydligt markerat att de inte var välkomna. Vad ansåg de svenska myndigheter som hade makten att avgöra vilka flyktingar som skulle få komma in och vilka som skulle stängas ute? Fanns det liknande uppfattningar där, och vilka konsekvenser fick det i så fall för flyktingarna?

Som framgick ovan var det 1937 års utlänningslag som satte ramarna för flyktingmigrationen till Sverige. Men lagen var mycket övergripande och innebar inte någon egentligen reglering av hur prövningen av flyktingars rätt att vistas i Sverige skulle ske. Prövningen, och därmed också i hög grad den faktiska flyktingpolitiken, vilade som Karin Kvist Geverts har påpekat i händerna på de tjänstemän som arbetade dels i Utrikesdepartementet, som ansvarade för att dela ut visum till flyktingar (och visum var sedan 1938 i praktiken ett krav för att få söka asyl i Sverige), samt på Socialstyrelsens

⁶⁰³ Lindberg 1973, s. 200f. De organisationer som undertecknade protestskrivelsen var Speceri- och Viktualiehandels Expedit-förening, Stockholms Textilhandlarförening, Svenska Småföretagares Riksförbund, Riksförbundet för Affärsanställda, Stockholms Kvinnliga Expeditförening och Manufakturistföreningen.

⁶⁰⁴ Lindberg 1973, s. 68.

utlänningsbyrå, en liten myndighet som nu kom att få avgörande makt över människors liv.⁶⁰⁵

Vad var det för myndighet, och hur såg värderingarna där ut? Tidigare forskning om den så kallade "tattarfrågan", som diskuterades närmare i kapitel 5, har visat hur idéer om att sociala problem orsakades av biologiska "ras"-egenskaper och att människor kunde delas in i olika "raser" fanns inom Socialstyrelsen redan vid mitten av 1920-talet och fortsatte att spela en betydelsefull roll i myndighetens socialpolitiska bedömningar också under 1930-talet. Kvist Geverts ger flera exempel på att Socialstyrelsen såg rasbegreppet som relevant också när det gällde judar. Redan 1932 började Socialstyrelsen märka sina registerkort med beteckningen "(m)" om en utlänning var jude, och samlade dessa kort i ett särskilt register. "(m)" var visserligen en förkortning för "mosaisk trosbekännare", en term som i svensk administrativ praxis användes för att beteckna personer som hörde till en judisk religiös församling. Men det var inte utifrån religionen som Socialstyrelsen definierade "jude". I mars 1936 skrev Socialstyrelsen i ett remissvar till ett riksdagsutskott att frågan om judiska flyktingar inte bara var en "religions- utan tillika en rasfråga". I praktiken var det en biologisk rasindelning som Socialstyrelsen gjorde, vilket framgår av den stora "utlänningsräkning" som myndigheten genomförde 1939. Där var det härstamning som fick definiera vem som skulle räknas som jude, efter samma principer som i de tyska Nürnberglagarna. Socialstyrelsen fortsatte dessutom sin särskilda registrering av judiska flyktingar under större delen av andra världskriget. Först 1943 utsattes registreringen för offentlig kritik, genom en serie artiklar av nationalekonomen Karin Kock i tidningen Social-Demokraten. Kock anklagade myndigheten för att ha "accepterat det ovetenskapliga söderifrån importerade begreppet 'ras' som en ny indelningsgrund i den svenska statistiken". Det var en allvarlig kritik, som fick Socialstyrelsen att

⁶⁰⁵ Kvist Geverts 2008, s. 59f, 73, 87, 96.

ändra praxis. Utåt, vill säga. Särredovisningen av judar avslutades nu i styrelsens officiella statistik. Internt fortsatte man med registreringen fram till februari 1944.⁶⁰⁶

Det finns också omständigheter som tyder på att Socialstyrelsen delvis lät sig påverkas av de starka antisemitiska kampanjer mot judisk flyktingmigration som nämdes tidigare i detta kapitel. Socialstyrelsens generaldirektör, Sigfrid Hansson, skrev åtminstone följande i sin dagbok strax efter Novemberpogromen 1938:

*Naturligtvis är det inte möjligt att i någon större utsträckning tillmötesgå de olyckliga judarna och deras svenska förespråkares önskemål. Antisemitismen ligger på lur även i vårt land. Att ge den luft under vingarna vore oklokt och icke ägnat att på lång sikt hjälpa judarna. [...] Men en del av de jagade och hunsade människorna kunna vi inte undgå att ta oss an.*⁶⁰⁷

Hanssons ord visar att han tydligt såg de förföljelser som riktades mot judar, och att han upplevde det som skedde som både tragiskt och avskyvärt. Men de visar också att de flyktingfientliga kampanjerna hade haft effekt. Som framgick ovan, var ett av de argument som använts i studentprotesterna just att ökad judisk flyktingmigration skulle leda till antisemitism i Sverige. Generaldirektören upprepade i dagboken samma argument.

Det användes för övrigt också bland delar av Utrikesdepartementets personal. Redan under 1920-talet hade Sveriges diplomatiska sändebud i Riga, Budapest och Warszawa skrivit om en hotande "judeinvasion" i sina rapporter till Stockholm och gett uttryck för antisemitiska föreställningar.⁶⁰⁸ Och från 1937 var diplomaten Folke Malmar Sveriges sändebud i Prag. Hans rapporter innehöll värderingar som visserligen inte kan sägas vara representativa för

⁶⁰⁶ Kvist Geverts 2008, s. 82, 87f, 93, 134, 140, 208, 214, 219–221, 233, 236.

⁶⁰⁷ Hansson citerad i Lindberg 1973, s. 171f.

⁶⁰⁸ Hammar 1964, s. 204; Levine 1996, s. 98f.

svenska diplomaters inställning till judar, men som är betydelsefulla att lyfta fram eftersom Malmars vid 1930-talets slut hade stor makt över utdelandet av visa till judiska flyktingar i Tjeckoslovakien – i praktiken ett krav för att få komma till Sverige. Malmars rapporter beskrev med dehumaniserande ordvändningar hur de judiska flyktingarna ”krälar” i beskickningens lokaler och utsätter personalen för ett ”hav av gestikulerande armar, övertalningsförsök, skymford och krokodiltårar”. Och han varnade uttryckligen sina överordnade för att släppa in judar i Sverige. Det skulle, skrev han, leda till kraftigt ökade antisemitiska stämningar, i förlängningen till och med ”katastrof” och ”blodsutgjutelse”.⁶⁰⁹

Vad innebar dessa uppfattningar i praktiken? Som framgått ovan var det från och med införandet av 1937 års utlänningslag bara i egenskap av ”politisk flykting” som människor alls kunde tilldelas flyktingstatus i Sverige. Och Socialstyrelsen drev, liksom flera andra myndigheter, benhårt linjen att judar inte skulle betraktas som politiska flyktingar endast på grund av att de var judar som levde i en stat där de riskerade att utsättas för förföljelser. Som politiska flyktingar kunde de endast betraktas om de hade varit politiskt aktiva och riskerade repressalier på grund av sin politiska aktivitet. Socialstyrelsens syfte med denna princip var, enligt Kvist Geverts, att ”hålla judiska flyktingar ute ur landet”. Det var emellertid ett syfte som formulerades betydligt mer explicit i myndighetens interna handlingar än i dess utåtriktade uttalanden. Och de skäl som Socialstyrelsen då anförde visar en slående likhet med de argument som användes i de flyktingfientliga läkarnas, köpmännens och studenternas anti-flyktingkampanjer efter Novemberpogromen 1938, och som diskuterades ovan: lät man något fler judar komma till Sverige skickade det signaler till andra judar att det var lönt att resa hit, och då riskerade Sverige att utsättas för en ”invasion” av judar. Sverige var förskonat från antisemitism, men släppte vi in

fler judar så skulle det leda till att antisemitism uppstod. Och judar var en grupp som skulle vara svåra att assimilera in i den svenska kulturen.⁶¹⁰

För att undersöka om dessa normativa uttalanden också ledde till diskriminering av judar i enskilda myndighetsbeslut, har Kvist Geverts gått igenom 42716 ansökningar om uppehållstillstånd eller visering under åren 1938–1944. Undersökningen omfattar inte norska eller danska judar, och inte heller judar som erkänts som politiska flyktingar. Resultaten, efter att hänsyn tagits till kontrollvariablerna ålder, kön, söktryck och nationalitet, är anmärkningsvärda. Kvist Geverts kommer fram till att det fanns en ”betydande skillnad mellan möjligheterna för judar och icke-judar när det gäller att beviljas tillstånd”: ca 52 procent av de judiska flyktingarnas ansökningar beviljades jämfört med ca 82 procent av icke-judarnas. Därmed går det att slå fast att judar utsattes för diskriminering i den faktiskt förda flyktingpolitiken, och intressant nog var det en diskriminering som dessutom innehöll betydelsefulla intersektioner mellan dels ras och kön, dels ras och nation. Kvinnliga judar hade svårare att få bifall än judiska män. Och judiska flyktingar från öst hade svårare att få bifall än judar som kom från länder i Västeuropa.⁶¹¹ Därmed visar diskrimineringen en slående likhet med den diskriminering i medborgarskapsprövningar som Carl Henrik Carlsson kunnat belägga för åren ca 1860–1920, och som diskuterades i kapitlet om antisemitism. Också då var det judiska migranter från Östeuropa som behandlades mest snävt av myndigheterna.

Påverkades asylprövningen av Novemberpogromen, som ju visade hur brutal nazisternas politik mot de tyska judarna faktiskt var? I absoluta tal fick visserligen fler judar bifall på sina ansökningar en kort period efter pogromen. Men det berodde på att antalet judiska ansökningar ökade. Ser man till antalet bifall i relation till antalet ansökningar visar

⁶⁰⁹ Levine 1996, s. 99–101; Lindberg 1973, s. 163–165.

⁶¹⁰ Kvist Geverts 2008, s. 59, 76, 86f, 95, 106, 119, 133f.

⁶¹¹ Kvist Geverts 2008, s. 144, 147, 149–155.

det sig snarare att Socialstyrelsen faktiskt blev mer restriktiv med att bevilja judiska ansökningar efter pogromen.⁶¹² Inte heller den ökande kunskapen om Förintelsen, som fanns både inom Socialstyrelsen och Utrikesdepartementet, ledde till några omedelbara eller drastiska förändringar av den faktiska asylpolitiken. Det är känt sedan tidigare att svenska myndigheter gjorde en omsvängning någon gång under kriget, och gradvis började försöka hjälpa allt fler judar att fly undan utrotningspolitiken. I tidigare forskning har denna omsvängning ofta förlagts till ungefärligen hösten 1942.⁶¹³ Kvist Geverts har dock inte kunnat se några egentliga förändringar i flyktingprövningen vid denna tid, och menar att det dröjde till hösten 1943, dvs. vid samma tid som de omfattande räddningsaktionerna av danska judar över Öresund ägde rum, förrän prövningen blev mer generös. En förändring ägde alltså rum, men den kom relativt sent och kan inte direkt kopplas till en ökad medvetenhet om Förintelsen.⁶¹⁴

Flyktingmottagande under andra världskriget och vid krigsslutet

Som historikern Mikael Byström har påpekat, byggde den svenska migrationspolitiken före andra världskriget på tre principer. För det första sågs Sverige över huvud taget inte som ett land som människor alls borde migrera till. För det andra sågs de migranter som trots allt kom som transmigranter, och de förutsattes snart resa vidare till andra länder. För det tredje ansågs staten ha ett mycket litet ansvar för migranternas ekonomiska och sociala trygghet medan de uppehöll sig i Sverige. Men som redan antytts kom dessa principer att förändras under kriget. Inte genom centralt fattade principbeslut,

utan genom ad-hoc-lösningar. Krigets migrationsströmmar ställde svenska myndigheter inför akuta situationer som man på olika sätt försökte lösa och hantera, och på så sätt växte en delvis ny migrationspolitik de facto fram. Även om judar diskriminerades i denna politik, så togs också många judar emot, och många andra flyktingar också. Exakt hur många är svårt att säga, på grund av att den svenska statistiken under krigsåren inte gjorde skillnad mellan flyktingar och utländska medborgare som vistades i Sverige av andra skäl. En statlig utredning uppskattade senare antalet flyktingar som vistades i Sverige sommaren innan kriget bröt ut till någonstans mellan 4300 och 4800 människor, och att flyktingantalet vid krigsslutet var ca 124000 – och det är onekligen en stor ökning från 1939 till 1945 för ett land vars officiella flyktingpolitik var ytterst restriktiv. Under kriget kom staten också att ta ett gradvis allt större ekonomiskt och socialt ansvar för deras trygghet och välfärd.⁶¹⁵

Är detta flyktingmottagande en framgångsberättelse, något som vi bör vara odelat stolta över? Det beror på vilka aspekter av migrationspolitiken man väljer att fokusera på. Det är onekligen så att många människor undslapp nazismens döds- och koncentrationsläger eller förföljelser från andra totalitära regimer genom att få en fristad här i Sverige, temporärt eller permanent. Men mot bakgrund av forskningen finns det samtidigt skäl att problematisera vissa aspekter av flyktingmottagandet, under kriget såväl som under åren strax efter krigsslutet. Delar av migrationspolitiken präglades utan tvekan av starkt nationalistiska idéer om vad som var ”svenskt” och inte, av vilka grupper som mest liknade ”svenskarna” och detta fick också betydelse för politikens utformning. Det förekom också att tidningarna målade ut flyktingar som kriminella och våldsamma på ett generaliserande och stereotypise-

⁶¹² Kvist Geverts 2008, s. 176.

⁶¹³ Se till exempel Levine 1996, s. 279 som talar om ”an almost complete turnaround” ungefär vid sommaren 1942. Levines uttalande gäller dock inte den faktiska flyktingpolitiken, utan det svenska utrikesdepartementet som från och med nu inledde flera insatser för att rädda europeiska judar undan Förintelsen.

⁶¹⁴ Kvist Geverts 2008, s. 178–182.

⁶¹⁵ Byström 2012, s. 26, 138; Åmark 2013, s. 39, 51. Det sammanlagda antalet ”utlänningar”, som statsmaktens officiella benämning var, ökade under samma tid från 25000 till 195000.

rande sätt.⁶¹⁶ Det var aldrig självklart att flyktingarna skulle få stanna, och i detta avsnitt lyfter jag upp en del forskning om den misstänksamhet och fientlighet som också riktades mot dem.

Det ska framför allt sägas omedelbart, att när Sverige började ta emot fler flyktingar var det inte vilka flyktingar som helst som mottagandet gällde. Den stora omsvängningen kom under åren 1942–1943, då människor från framför allt Norge och Danmark tog sig till Sverige på flykt undan den nazistiska ockupationsmakten. Och den svenska opinionen var generellt sett överens om att dessa flyktingar verkligen skulle tas emot. Byström har tolkat detta som ett uttryck för något som han kallar för ”den nordiska tanken”, en i grunden nationalistisk uppfattning om att Sveriges ansvar för hjälp, mottagande och stöd främst gällde ”etniska nordbor och de nordiska nationerna” och att denna påstådda etniska gemenskap sågs som viktigare än flyktingarnas ideologiska övertygelser, humanitära behov och skyddsgrunder. Danskar, norrmän och finnar kallades för ”brödrafolk” och det betonades att relationen mellan de nordiska länderna var ett ”broderskap” som förpliktade till praktisk solidaritet. Men denna solidaritet var begränsad till just de nordiska ”bröderna”. Människor som kom från andra ”folk” omfattades inte av solidariteten och kunde därför inte räkna med att få en fristad i Sverige. Inte heller var det helt självklart att alla norrmän och danskar verkligen skulle räknas in i ”brödrafolken”. Framför allt gällde detta de danska judarna, som hösten 1943 i stor utsträckning flydde till Sverige för att undgå att mördas i Förintelsen. Och de togs också emot, och svenska myndigheter och medborgare deltog intensivt i räddningsaktionen. Men de som deltog i debatten underströk konsekvent att dessa flyktingar kunde tas emot trots att de var judar. De var, med Byströms ord, i bästa fall att betrakta som våra ”halvbröder” och omfattades inte automatiskt av ”den nordiska tanken”.⁶¹⁷

⁶¹⁶ Byström 2006, s. 238–240.

⁶¹⁷ Byström 2006, s. 78, 133, 241, 253f. Se även Byström & Kvist

Och hur såg bemötandet ut för de flyktingar som tilläts komma in i Sverige? Flera forskare har identifierat något som skulle kunna kallas för en ”arbetslinje” i det svenska flyktingmottagandet, som implementerades på ett sätt som i dag framstår som svårförståeligt. Så skickades norska flyktingar som lyckats lämna nazismens fasor regelmässigt ut på skogsarbete av svenska myndigheter, där de fick hugga ved och där klagomål mot verksamheten resulterade i att flyktingar betecknades som ”arbetsovilliga” i myndigheternas handlingar.⁶¹⁸ ”Arbetslinjen” förekom också vid det skånska läger för judiska flyktingar (som omvänt sig till kristendomen) som drevs av Svenska Israelmissionen och Svenska Missionsförbundet under kriget. Där gjorde lägerledningen anteckningar om flyktingarnas arbetsförmåga och arbetsvilja, och verksamheten vid lägret var fylld av arbete med målet att flyktingarna senare skulle kunna bli jordbruksarbetare eller få andra anställningar som lönearbetare. Flera flyktingar placerades också ut som lantarbetskraft hos skånska jordbrukare, som därigenom på ett behändigt vis fick sitt behov av billig arbetskraft tillgodosett. Socialstyrelsen uppmanade lägerledningen att rapportera alla ”tredskande” flyktingar som visade motvilja eller protesterade mot det arbete de förelades.⁶¹⁹ En liknande inställning till flyktingar kom till uttryck i mottagandet av de polska koncentrationslägerfångar, varav en stor del judiska kvinnor, som räddades till Sverige under krigets sista månader. Polskorna placerades i särskilda flyktingförläggningar, och snart skickades de ut för att arbeta hos skånska godsägare och lantarbetsgivare, som för tillfället hade brist på arbetskraft. Formellt var arbetet frivilligt men påtryckningar förekom för att få flyktingarna att gå med på att utföra det, och en del judiska kvinnor sade ja till att arbeta för att komma bort från de andra polska flyktingarnas antisemitiska trakasse-

Geverts 2007, s. 159–161.

⁶¹⁸ Byström 2012, s. 49–52.

⁶¹⁹ Frohnert 2008, s. 236–238, 247.

rier. Särskilda noteringar om vilka som var ”arbetsvilliga” upprättades också i dokumenten.⁶²⁰

Vad var det som låg till grund för denna arbetslinje? Byström har framhållit att ”arbete” i den samtida, av nationalism präglade svenska självförståelsen, sågs som något ”svenskt”. Det påtvingade arbetet hade alltså en uppfostrande aspekt, där flyktingarna skulle läras ”svenska” arbetsnormer.⁶²¹ Tron på ”arbetets” uppfostrande roll var för övrigt väl företrädd inom den samtida svenska socialpolitiken, där det sågs som något av ett universalbotemedel mot allt från alkoholism till sociala problem i stort. Uppfattningen fanns närvarande i exempelvis utplacandet av de före detta polska koncentrationslägerfångarna i jordbruksarbete. Detta var givetvis till en del en cynisk, ekonomisk exploatering av utsatta flyktingar för att få fram arbetskraft till arbetsgivare som så önskade. Men här fanns också uppfattningar om arbetet som något läkande. Så skrev Statens arbetsmarknadskommission exempelvis att lantarbetet ”närmast skulle betraktas som ett led i deras tillfrisknande och återgång till normala förhållanden”.⁶²²

Inga politiska aktioner för att utvisa judiska flyktingar är kända från tiden omkring andra världskrigets slut. Men vi känner till aktioner riktade mot andra flyktinggrupper. Hösten 1945 befann sig ca 33000 ”baltiska”⁶²³ flyktingar från framför allt Estland i Sverige, och sedan hösten året innan hade många av dem arbetat i textilfabrikerna i Norrköping. ”Balterna” var en av de grupper som aldrig riktigt omfattades av ”den nordiska tanken”, och den svenska opinionen var generellt sett mer missnöjsam mot deras närvaro jämfört med närvaron av flyktingar från Danmark, Norge och Finland.

⁶²⁰ Olsson 1995, s. 102–130.

⁶²¹ Byström 2012, s. 115.

⁶²² Olsson 1995, s. 150.

⁶²³ Jag sätter ordet inom citationstecken för att markera att det gäller ett ord som användes av de historiska aktörerna. Som en etnisk beteckning är ”balter” givetvis en missvisande term, eftersom det på ett föga känsligt sätt användes om både ester, letter och litauer, det vill säga människor från helt olika länder, med olika språk och med olika etnisk självidentifikation.

Det förekom exempelvis att flyktingarna påstods vara nazister som samarbetat med den tyska ockupationsmakten.⁶²⁴ I september 1945 tog de fackligt organiserade textilarbetarna i staden ett flyktingfientligt initiativ, som uppmärksammats och analyserats av Björn Horgby.

Beslutet fattades av Textilarbetareförbundets avdelning 1, och innebar att avdelningen riktade en vädjan till statsmakten om att alla ”balter” skulle utvisas ur Sverige. Det blev snabbt medialt uppmärksammat, och flera socialdemokratiska tidningar som annars stod facket nära protesterade skarpt mot beslutet. Det var för övrigt också vagt, eftersom det inte framgick om avdelningen syftade på alla baltiska flyktingar, på de baltiska flyktingar som arbetade i Sverige, eller på de som arbetade inom textilindustrin i Norrköping. Vad föranledde beslutet? Horgby lyfter fram att det redan sedan året innan förekommit vissa motsättningar mellan ”svenska” och ”baltiska” arbetare på fabriksgolven, och att de senare redan utsattes för viss diskriminering på arbetsplatserna. Fackavdelningen förde också fram en del argument om att flyktingarnas kultur inte passade in i Sverige, och hävdade dessutom att det fanns flera nazister bland flyktingarna. Men det absolut viktigaste argumentet var ett annat, och det visar i vilken hög grad de flyktingfientliga attityderna också hängde samman med ekonomiska och sociala relationer. Många av flyktingarna var ovilliga att organisera sig i facket och hotade därmed, enligt facket, alla textilarbetsares position gentemot arbetsgivarna. Betydelsen av det fackliga organisationskravet visas ytterligare av att avdelningen till slut gick med på en kompromiss. Textilarbetareförbundets förbundsledning agerade för att mildra kravet till utvisning endast av balter som kunde visas ha varit nazister, samt ökat arbete för att förmå flyktingarna att organisera sig fackligt.⁶²⁵ Därmed var avdelningens ursprungliga beslut inte längre aktu-

⁶²⁴ Byström 2006, s. 121–127; Byström & Kvist Geverts 2007, s. 162.

⁶²⁵ Horgby 1996, s. 9–13, 19, 25, 86.

ellt. Men det innebar inte att främlingsfientligheten mot "balterna" försvann. Under resten av 1940-talet och även under 1950-talet förekom det fackliga förslag om att migrantarbetskraften borde avskedas först i händelse av konjunkturnedgång. Långt senare, när andra migrantgrupper anlät till Sverige, kom minnet av de främlingsfientliga aktionerna att blekna bort eller förvrängas. Många gamla Norrköpingsarbetare uttryckte nu i intervjuer och folkminnesnedteckningar att "balterna" i själva verket hade varit "bra" migranter, till skillnad från de dåliga "invandrare" som nu kom till Sverige.⁶²⁶

Horgbys undersökning har en parallell i historikern Johan Svanbergs studie av relationen mellan de många estniska flyktingarna och de infödda svenska arbetarna vid fabriken Svenska Stålpressnings AB i Olofström under åren 1945–1952 (år 1946 var 15–20 procent av fabrikens ca 1000 arbetare ester). I själva verket präglades arbetssituationen för esterna i hög grad av vad som skulle kunna benämnas för strukturell diskriminering, då de sattes att utföra de mest slitsamma och monotona arbetsuppgifterna. Men i de svenska arbetarnas ögon, och den lokala fackföreningen, var esterna i själva verket favoriserade av arbetsgivarna. Dessutom arbetade de i för långsamt tempo – eller i för högt – eller anklagades regelmässigt för att vara nazister. Dessutom var de, precis som i Norrköping, svåra att organisera fackligt, även om fler ester faktiskt var fackanslutna än vad de stereotypa föreställningarna om dem hävdade.⁶²⁷

Flyktingfientlighetens långa kontinuitet?

Det är, som sagt, inte lätt att dra gränsen mellan sådana främlingsfientliga stämningar och aktioner som ska räknas som en del vår egen tid och sådana som ska räknas som "historia". I den här rapporten står det sistnämnda i fokus. Men samtidigt kan vår egen tids främlingsfientlighet eller anti-flyktingak-

tioner knappast förstås utan ett de relateras till just vår historia. Därför är det inte helt utan problem att den svenska forskningen generellt har valt att *antingen* studera vår egen tids främlingsfientlighet eller att studera den som ett historiskt fenomen. Det är mycket få svenska forskare som har valt att på ett mer systematiskt sätt spåra vår egen tids främlingsfientlighet bakåt i historien. Men det har skett i ett par fall. De har då varit mycket geografiskt och tematiskt avgränsade – det är staden Landskrona som stått i centrum, och det är den socialdemokratiska arbetarrörelsens politiska organisationer som främst har undersökts (ett föga förvånande val eftersom det är socialdemokratin som styrt Landskrona under nästan hela 1900-talet). Dessa undersökningar, som utförts av historikerna Victor Lundberg och Hans Wallengren, ska diskuteras här för att ge exempel på hur studier av detta slag kan gå till. Fler studier skulle säkerligen kunna göras där främlingsfientligheten studeras i sin specifikt lokala kontext och där tidsperspektivet sträcker sig fram till vår egen tid, med andra tolkningar och kanske också med andra slutsatser.

Anledningen till svenska historikers intresse för just Landskrona är givetvis det faktum att det främlingsfientliga partiet Sverigedemokraterna redan under 1990-talet skördade stora framgångar i staden, genom valkampanjer där "invandrare" anklagades för att vara orsaken till Landskronas ekonomiska och sociala problem. I dag är partiets höga röstetal ett nationellt fenomen, men länge utmärkte sig Landskrona i valstatistiken. Hur ska dessa tidiga framgångar förstås? Ett sätt vore att sätta dem i samband med att Landskrona redan under 1930- och 1940-talen var ett starkt fäste för den svenska nationalsocialismens politiska organisationer. Nationalsocialismens framgångar i Sverige skiftade mycket starkt regionalt, och i viss mån korrelerar de nationalsocialistiska partiernas regionala valframgångar med de regioner som också från 1980-talet och framåt har varit relativt framgångsrika områden

⁶²⁶ Horgby 1996, s. 102, 105, 123.

⁶²⁷ Svanberg 2010, s. 358–361.

för moderna, rasistiska och främlingsfientliga rörelser.⁶²⁸ Men en sådan förklaring vore alltför förenklad, menar Victor Lundberg, som i stället har argumenterat för att främlingsfientligheten i Landskrona måste relateras till "(lokal)samhällets sociala mönster och ekonomiska, sociala och kulturella förändringsprocesser".⁶²⁹

I Wallengrens forskning är det just dessa förändringsprocesser som analyseras från andra världskrigets slut och framåt, framför allt så som de hanterades av den lokala socialdemokrati som länge styrde staden med stabila väljarmajoriteter i ryggen. Och Wallengrens långa tidsperspektiv ger tankeväckande resultat. Så visar han till exempel att det i folkliga berättelser och det lokala minnet finns en föreställning om att (arbetskrafts-)migrationen till Sverige var bra och oproblematiserad fram till ca 1970, men att den (flyktning-)migration som ägt rum därefter är problematisk och dålig. Dessa föreställningar bygger dock till stora delar på en efterhandskonstruktion, och som bland andra Horgbys ovan nämnda Norrköpingsundersökning visar var det sannerligen inte alla som såg positivt på efterkrigstidens arbetskraftsmigration heller. De folkliga föreställningarna om en gräns ca 1970 säger alltså inte så mycket om hur svenskar verkligen såg på migrationen innan dess, men kanske desto mer om hur det mytiska begreppet "folkhemmet" började "mytologiseras" just under 1970-talet, en period då många upplevde att det svenska välfärdssamhället hotades i de ekonomiska krisernas spår. I den mytologiseringsprocessen spelade "berättelsen om den lyckliga arbetskraftsinvandringen och den olycksalliga flyktinginvandringen en viktig biroll".⁶³⁰

Vad som däremot går att urskilja i det historiska källmaterialet är en förändring i hur migrationen problematiserades, och den är märkbar just under 1970-talet. Det var nu som lokala politiker bör-

jade beskriva de problem som förknippades med miljonprogrammets bostadsområden som etniska problem, och föra fram påståenden om att en hög andel "invandrare" i ett område innebar "segregering" – en hög andel "svenskar" ansågs däremot inte innebära "segregering". Det kommunala bostadsbölaget Landskronahem kom i samband därmed att tillämpa en medvetet diskriminerande sorteringspolitik, där de med Wallengrens ord försökte "styra uthyrningen efter bland annat etnisk härkomst" och placera hyresgäster med olika etnicitet i olika fastigheter. Vid samma tid började stadens styrande politiker att implementera olika beslut och riktlinjer, som hade som mål att avstyra att vissa grupper av människor flyttade till Landskrona. Politiken innebar en tydlig intersektion mellan kategorierna klass och ras. Den riktade sig både mot människor med små inkomster i allmänhet och mot människor som ansågs vara "invandrare", en grupp som i sig hade lägre genomsnittsinkomster än andra grupper. Wallengrens slutomdöme om stadens politik är skarp, då han betecknar Landskrona som en stad som "går ovanligt långt i sin nit att sortera bland önskvärda och icke önskvärda invånare".⁶³¹

Långt före Sverigedemokraternas valframgångar började alltså Landskronas ledande politiker utmåla vissa Landskronabor med rötter i andra länder som ett hot, eller sätta likhetstecken mellan deras närvaro i staden och upplevda sociala och ekonomiska problem av olika slag. Denna sammankoppling förstärktes under andra halvan av 1980-talet. Då valde den lokala socialdemokratin att motarbeta placeringen av statliga flyktingförläggningar i staden, med en retorik som kopplade samman närvaron av flyktingar med kriminalitet och sociala problem. Detta skedde samtidigt som Socialdemokraterna på nationell nivå förde en relativt flyktingvänlig politik, men i Landskrona oroade sig partiets representanter för att närvaron av flyktingförläggningar skulle kunna få stadens invånare att lägga

⁶²⁸ Löw 1998, s. 10; Löw 2004, s. 241.

⁶²⁹ Lundberg 2012, s. 77.

⁶³⁰ Wallengren 2014, s. 48f, 54.

⁶³¹ Wallengren 2014, s. 82–84, 95f, 209.

sin röst på uttalat rasistiska partier på högerkanten. Längre hade man dock accepterat flyktingförläggningarna, eftersom dessa innebar statliga pengar till kommunen. Så såg också socialdemokratins lokala migrationspolitik i praktiken ut, menar Wallengren. Medan den nationella politiken kunde se positivt på flyktingmigration med argument om internationell solidaritet, byggde partiets lokala ställningstagande i mycket högre utsträckning på ett ”underliggande mönster av snöd ekonomisk beräkning”.⁶³²

Avslutande diskussion

Huvuddelen av detta kapitel har ägnats åt perioden ca 1900–1950. Det är inte alls den enda period av den svenska migrationspolitikens historia som har studerats, och några exempel på forskning om de senaste decennierna kommer snart att ges. Men det är den period som mest explicit har analyserats i förhållande till denna rapports övergripande begreppspår: rasism och främlingsfientlighet. Två frågor pockar på svar efter genomgången i detta kapitel. För det första: Hur ska migrationspolitiken under 1900-talets första hälft karaktäriseras? För det andra: Vilka eventuella kopplingar finns det mellan denna period och den migrationspolitik som utvecklats under 1900-talets senare del – och vår egen tid? Går det att tala om kontinuiteter eller har politiken snarare präglats av förändringar?

Statsvetaren Ulf Mörkenstam har gjort ett tankeväckande försök till helhetsanalys av perioden ca 1900–1950. Han menar att hela tidsperioden utmärks av en tydlig dikotomisering, där migrationspolitiken (så som den kommer till uttryck i lagar, propositioner och statliga utredningar) gjort en tydlig åtskillnad mellan önskvärda och *icke* önskvärda migranter. Vilka grupper som har placerats in i dessa båda kategorier har delvis skiftat. Men det finns också tydliga mönster: judar och romer har exempelvis konsekvent betecknats som

mer eller mindre icke önskvärda. De argument som legat till grund för kategoriseringen har också, menar Mörkenstam, förändrats över tid. Fram till första världskriget var argumenten ofta ekonomiska (migranter var fattiga och skulle ligga fattigvården till last) eller moraliska (migranter tigger eller är brottslingar). Men redan under denna tid fanns det också idéer om att vissa migrantgrupper kunde utgöra ett hot mot det svenska folkets rasmässiga renhet. ”Ras”-argumenten förstärktes kraftigt under mellankrigstiden. De skrevs uttryckligen in i 1927 års utlänningslag, och även om de plockades bort ur den förnyade lagen 1937 fortsatte de att spela en viktig roll i debatten även under 1930-talet. Under mellankrigstiden blev också arbetsmarknadspolitiska skäl viktiga, och önskvärda migranter var endast de som på inget sätt hotade att ”ta jobben” från svenska arbetare. Efter andra världskriget försvann ”ras”-argumenten relativt snabbt från de officiella migrationspolitiska dokumenten, medan de arbetsmarknadspolitiska argumenten var fortsatt viktiga.⁶³³ Men hur förhåller sig en sådan karaktärisering av det tidiga seklets politik till efterkrigstiden i stort?

Att främlingsfientlighet, ”ras”-argument och antisemitism var framträdande i den svenska migrationspolitiken fram till 1900-talets mitt, är ställt utom allt tvivel; detta kapitel har innehållit många belegg för en sådan slutsats. Men det är också otvivelaktigt så, att det i vårt eget 2000-tal existerar rasism och främlingsfientlighet som riktar sig mot flyktingar: om detta vittnar bränderna i flyktingförläggningar och asylboenden under de dagar då denna rapport skrivs. Det ställer viktiga frågor. Finns det kopplingar mellan vår egen tids aggressiva diskriminering av flyktingar och den äldre migrationspolitiken? Eller utgör de 50–60 åren som gick mellan andra världskrigets slut och vår egen tid ett slags tidsbubbla, där rasistiska och främlingsfientliga stämningar var frånvarande? De frågorna är

⁶³² Wallengren 2014, s. 120–123, 128–132, 173, 199f.

⁶³³ Mörkenstam 2006, s. 290, 294–296, 298f, 305, 307, 313–316.

viktiga att ställa inte minst eftersom Sverige i modern tid ofta har framställts som ett föregångsland för en generös och öppen migrationspolitik, särskilt gentemot flyktingar. Och helt klart har många människor kunnat fly hit från krig, förföljelser och umbäranden. Men historien är, som så ofta, inte rak, enhetlig eller fri från motsägelser. Det finns skäl att minnas att det inte är första gången flyktingförläggningar brinner i Sverige. Det grova våld som utövas mot flyktingar i dag skulle kunna ses som en del av en längre tradition av svenskt, rasistiskt våld. Som framgick av kapitel 5 har organiserat våld mot romer och resande förekommit under både 1800- och 1900-talen. Det storskaliga våldet mot flyktingar verkar vara av yngre datum, och tycks ha startat i samband med de mordbränder och andra attacker på flyktingförläggningar som började under 1980-talet och som kulminerade vid 1990-talets början.⁶³⁴ De attackerna har hittills inte studerats systematiskt: en angelägen uppgift för kommande forskning.

När det gäller frågan om hur de senaste decenniernas migrations- och flyktingpolitik i stort ska karaktäriseras, och i vilken mån den innebär kontinuitet eller förändring jämfört med tidigare perioder, råder det dock ingen enighet om, och det finns skäl att här peka på hur vitt skilda slutsatser som har dragits. Historikern Lars-Erik Hansen har beskrivit efterkrigstidens svenska politiska debatter, så som de kommit till uttryck i riksdagsdiskussioner och tidningsartiklar, som präglade av en ”mer eller mindre universell antirasistisk jämlikhetsdiskurs”, framför allt under 1960- och 1970-talen. Synen på ”invandrare” var då, menar Hansen, övervägande positiv och hans bild av den ”invandrapolitik” som riksdagen vid 1970-talets mitt beslutade är tecknad i mycket ljusa färger: alla människor oavsett ursprung skulle behandlas som ”jämlikar”, migranter och minoritetsgrupper skulle få stöd till att behålla sina egna språk och sin egen kultur, och samhället skulle verka för ”tolerans och förståelse mellan in-

vandrare och svenskar”.⁶³⁵ Och Hansen har givetvis rätt i att detta var idéer som ingalunda hade kunnat uttryckas under exempelvis mellankrigstidens ytterst restriktiva migrationspolitik, som innehöll både assimileringsslag och stundtals även direkta ”ras”-argument. Men samtidigt är det svårt att inte undra om Hansens bild är lite väl ljus. Han anger till exempel själv att ”många politiker” under dessa år kunde hävda att ”invandrarnas” kvinnoyn och idéer om barnuppfostran inte ”stämde överens med det svenska samhällets synsätt och värderingar”.⁶³⁶ Det förekom alltså, uppenbarligen, stereotypa uttalanden som pekade ut ”invandrare” som annorlunda i förhållande till en föreställd ”svenskhet”, men Hansen låter inte riktigt denna observation nyansera eller problematisera hans grundläggande slutsatser.

En helt annan bild ger historikerna Jesper Johansson, Christina Johansson och Zeki Yalcin. De har exempelvis lyft fram att den utomnordiska arbetskraftsmigrationen, som stod för en stor del av efterkrigsdecenniernas migration till Sverige, först reglerades kraftigt 1967 och därefter i praktiken stoppades 1972. Jesper Johansson har argumenterat för att denna process inte endast inkluderade ekonomiska överväganden och renodlat arbetsmarknadspolitiska skäl. Inom LO, som är den organisation som han har undersökt, förekom förvisso många sådana argument. Men sida vid sida med dem fanns det också nationalistiska föreställningar om att alltför många migranter kunde innebära ett hot mot det svenska välfärdssamhället, och framför allt sydeuropeiska migranter påstods ha ”anpassningssvårigheter” eftersom de ansågs vara kulturellt eller religiöst avvikande i relation till en föreställd ”svenskhet”. Redan runt år 1970 började det alltså, med Johanssons ord, att etableras en ”problemdiskurs i synen på invandringen”.⁶³⁷ Yalcin

⁶³⁵ Hansen 2001, s. 208f. Hansen betonar dock att han endast har undersökt den ”politiska retoriken” på nationell nivå och inte kan uttala sig om migrationspolitikens praktik och faktiska utfall.

⁶³⁶ Hansen 134, 218f.

⁶³⁷ Johansson 2008, s. 355.

⁶³⁴ Se dock exempelvis Ekman 2014, s. 44–47; Wallengren 2014, s. 117.

har kommit till liknande resultat, men tolkar dem något annorlunda. LO var visserligen övervägande negativ till utomnordiska arbetskraftsmigranter men, menar Yalcin, inte så mycket för att de ansågs svåra att assimilera in i en etnisk "svenskhet" (även om sådana argument också förekom) som för att de ansågs sakna traditioner av facklig organisering och socialdemokratisk skötsamhetskultur.⁶³⁸ Oavsett vilken tolkning som är riktig så är det resultat som inte friktionsfritt låter sig kombineras med Hansens slutsats att politiken i Sverige präglades av en "anti-rasistisk jämlikhetsdiskurs".

Christina Johansson för sin undersökning framåt i tiden, och beskriver 1980-talet som något av en brytningstid då en ny och mer aggressiv rasistisk rörelse växte fram med flyktingmigrationen som främsta måltavla. Hon hävdar att dessa opinioner, som diskuteras närmare i slutet av kapitel 11, också påverkade den faktiskt förda svenska migrationspolitiken. Den restriktiva migrationspolitik som ofta förknippas med det tidiga 1990-talets ekonomiska kris och inbördeskriget i forna Jugoslavien startade, menar Johansson, egentligen redan vid 1980-talets början. Då lade den statliga så kallade invandrapolitiska kommittén fram förslag om att begränsa migrationen till Sverige för att i stället ge bistånd till hjälp i flyktingarnas "närområden". Kommittén byggde enligt Johansson sina förslag på uppfattningen att vissa flyktinggrupper utgjorde ett hot mot "svenska" värden, och den avrådde från att låta "nya etniska grupper" komma till Sverige. Sådana flyktingar skulle vara ett hot mot den svenska jämställdheten, och vara svåra att assimilera. Förslagen kom att realiseras först i och med det så kallade Luciabeslutet 1989, då regeringen slog fast att endast så kallade konventionsflyktingar skulle få komma in i landet. Det reducerade drastiskt antalet människor som kunde fly till Sverige. Också då ställdes ett föreställt "vi" mot ett föreställt "dom": flyktingarna tärde på den svenska välfärden och

Sverige påstods hotas av en systemkollaps om inte gränsen stängdes för flyktingmigration. Därefter har, menar Johansson, nationalistiska föreställningar om svenska "värden" fortsatt att prägla delar av migrationspolitiken. Under 1990-talet inriktade både Utrikesdepartementet och Migrationsverket sina ansträngningar på att få flyktingar att resa tillbaka till sina "hemländer", så kallad repatriering. Men inte vilka flyktingar som helst: det var specifikt mot bosnier och somalier som ansträngningarna riktades, grupper som tjänstemännen vid denna tid ansåg var särskilt besvärliga, kostsamma, svåra att assimilera i det "svenska" samhället – och som dessutom företrädesvis var muslimer.⁶³⁹ Därmed visar, menar Johansson, den svenska flyktingpolitiken under efterkrigstiden en "stark kontinuitet".⁶⁴⁰ Flyktingar har utmålats som ett hot mot Sverige och det "svenska" på flera olika sätt.

Hur mycket av kontinuitet och hur mycket av förändring som präglar efterkrigstidens migrationspolitik jämfört med mellankrigstidens är givetvis inte en fråga som har ett enkelt svar, och den vetenskapliga debatten lär fortsätta. Att det i vissa avseenden går att tala om kontinuiteter, menar jag är uppenbart. Ända sedan 1900-talet har det förekommit att migranter, eller rättare sagt vissa migrantgrupper, på olika sätt har betraktats som problematiska för det svenska samhället eller som direkta hot, även om de konstruerade hotbilderna har varit starkare under vissa perioder och svagare under andra – och fastän det under vissa perioder *också* har existerat diskurser där migranter ses som något positivt, eller där framför allt flyktingmigration har betraktats som en mänsklig rättighet. Det har också hela tiden varit olika grupper som utmå-

⁶³⁹ Johansson 2005, s. 145–148, 204–207, 247–251, 257, 259.

⁶⁴⁰ Johansson 2005, s. 256. Det bör dock betonas att Christina Johansson och Lars-Erik Hansen inte riktigt undersöker samma aspekter av politiken: den förstnämnda fokuserar på frågan om vilka och hur många migranter som ska få komma in i Sverige medan den sistnämnde undersöker debatten om de migranter som finns i Sverige. Jesper Johansson undersöker båda aspekterna, men endast i en organisation, nämligen LO.

⁶³⁸ Yalcin 2010, s. 376–384.

lats som ett hot eller som sagts vara omöjliga att integrera. I början av 1900-talet var det, exempelvis, judiska migranter från Ryssland och Östeuropa som beskrevs på detta sätt. Tjugo år senare hade det svenska samhället glömt hur negativt man en gång betraktade denna invandring. Nu var det andra grupper som sades vara omöjliga: judiska flyktingar från Tyskland utmålades nu som ett hot, stundtals i motsats till de judar som migrerat till Sverige tidigare och som man *nu* såg mer positivt på. Omsvängningen i synen på vilka migrantgrupper som var problematiska har dessutom kunnat gå mycket fort. Under de första åren efter andra världskriget riktades fientligheten ofta mot så kallade ”balter”, en föga rättvisande samlingsterm som ofta avsåg estniska flyktingar. Som Johan Svanberg har visat i sin undersökning av relationerna mellan olika arbetargrupper i Olofström ersattes fientligheten mot estniska arbetare vid 1940-talets slut snabbt av en liknande fientlighet mot finska arbetskraftsmigranter redan vid 1950-talets början, och samma stereotypa anklagelser som riktats mot esterna riktades nu mot finnarna.⁶⁴¹ Under 1960-talet beskrevs sydeuropéer som avvikande och svårassimilerade på ett sätt som bara ett par decennier senare skulle ha setts som svårförståeligt. I stället var det bosnier som var omöjliga att integrera. Och i dag? Poängen är att det svenska samhället har haft ytterst lätt att förfasa sig över just den senaste gruppen av migranter, medan den *näst* senaste gruppen ofta har betraktats mer positivt. Det, om något, utgör en kontinuitet under de senaste hundra åren. Och det manar till eftertanke. Varje gång svenska flyktingfientliga debattörer – det må vara våldsamma gatunazister eller statsministrar – har påstått att det svenska samhället står inför en systemkollaps om flyktingar släpps in i landet har de haft fel. Och påfallande ofta har de snabbt glömt bort hur fel de hade.

⁶⁴¹ Svanberg 2010, s. 367f.

Kapitel 10. Rasbiologi, rasforskning och rashygien

Det finns i dag en lång rad svenska studier som behandlar det vetenskapliga utforskandet av människors arvsanlag och historiska föreställningar om ”raser” och ”rasegenskaper”. Det är en forskning av ganska ungt datum. Före 1980-talets sista år hade mycket få studier om dessa ämnen publicerats. Men därefter har det gått snabbt, och forskningsläget är i dag brett såväl metodiskt och ämnesmässigt som terminologiskt. Däremot saknas det fortfarande en översikt över den svenska rasforskningens historia som tar ett helhetsgrepp på ämnet med ett långt tidsperspektiv. En sådan översikt går givetvis inte att ge inom ramen för denna rapport. Vad jag presenterar här är en problematiserande och analyserande forskningsöversikt och inget annat. Det är för övrigt inte den första forskningsöversikten i sitt slag. En mycket läsvärd forskningsöversikt publicerades av historikern Björn Furuhausen år 2007. Den hade emellertid en något smalare inriktning, eftersom den endast berörde forskning om ”rasbiologi”, inte om exempelvis ”rashygien” eller ”rasforskning” i stort. Flera av de observationer som Furuhausen då gjorde står sig fortfarande. Exempelvis studeras den svenska rasbiologin, och därmed sammanhängande frågor, alldeles för sällan i ett transnationellt perspektiv eller med hjälp av en internationell komparativ metod.⁶⁴²

Bredden kan ibland skapa en viss förvirring. Inom forskningen förekommer en lång rad uttryck och termer, som alla på något sätt är kopplade till prefixet ”ras”: rasforskning, rasvetenskap, rasbiologi, rashygien, raslära, rastänkande. Ibland används uttrycken närmast synonymt, som om de alla hade ett givet, gemensamt innehåll. Men innan jag går

vidare och diskuterar den forskning som utförts i Sverige, vill jag betona att en sådan terminologisk sammanblandning är olycklig. Varje diskussion av rasforskningens historia, och av de föreställningar och praktiker som kan relateras till den, måste börja med en terminologisk precisering. Jag delar helt Furuhausens uppfattning att den svenska vetenskapliga diskussionen om dessa ämnen är i behov av studier som på ett tydligare sätt än vad som hittills varit fallet är ”teoretiskt och begreppsligt problematiserande” och som försöker skapa distinkta definitioner för hur begrepp som ”ras”, ”rasism”, ”rasbiologi”, ”rasforskning” och ”rashygien” förhåller sig till varandra.⁶⁴³ Den terminologiska diskussion jag för i nästa avsnitt är tänkt att vara ett bidrag till en sådan diskussion.

En terminologisk tredelning

I detta kapitel kommer jag att skilja mellan tre olika begrepp: *rasbiologi*, *rasforskning* och *rashygien*. Jag menar att det är viktigt att låta dessa tre begrepp beteckna olika saker, och att inte blanda ihop dem. Men det är inte självklart vilket innehåll de ska fyllas med. Det har det, som jag kommer att demonstera i detta kapitel, inte heller varit i Sveriges förflutna, då inte minst ett begrepp som ”rasbiologi” kunde ha ganska oklara gränser och fyllas med stundtals skiftande innehåll.

Låt oss börja med ”rasbiologi”. Furuhausen konstaterade i sin forskningsöversikt från 2007 att någon samlad, allmänt accepterad definition av vad som menas med ”rasbiologi” inte finns.⁶⁴⁴ Så är det än i dag, och olika forskare har förstätt termen på lite

⁶⁴² Furuhausen 2007, s. 8.

⁶⁴³ Furuhausen 2007, s. 10.

⁶⁴⁴ Furuhausen 2007, s. 9.

olika sätt. Vissa har definierat den tämligen brett. Så har exempelvis Gunnar Broberg skrivit att rasbiologi är en vetenskap som ”behandlar biologiska frågor som har med ras och variation att göra”, och idéhistorikern Anna Tunlid har skrivit att rasbiologisk forskning innebär ”studier av mänskliga ärftlighetsförhållanden”.⁶⁴⁵ Särskilt Tunlids definition är så pass bred att den torde kunna omfatta också dagens humangenetiska forskning. Fredrik Svanberg har tvärtom varnat för att använda termen alltför brett. I populärhistoriska verk används uttrycket ofta som liktydigt med rasforskning i allmänhet: det tas för givet att de som sysslade med rasbiologi sysslade med forskning om olika människoraser, och att de forskare som studerade olika människoraser också kan sägas ha varit just rasbiologer.⁶⁴⁶

Men redan ordets tillkomsthistoria antyder att det finns skäl att vara försiktig här. Forskning om människoraser har, som detta kapitel kommer att visa, förekommit under en stor del av 1800-talet och bygger delvis på idéer som formulerades under 1700-talet. Men ordet ”rasbiologi” myntades först under 1890-talet av tysken Alfred Ploetz.⁶⁴⁷ Därefter kom det att användas i Sverige under främst första halvan av 1900-talet. Men detta kapitel kommer att visa att det inte användes om all forskning om människoraser, och att all forskning som kallades för rasbiologi inte alls handlade om skillnader mellan olika människoraser. Begreppet hade en mycket mer mångtydig innebörd än så, och under 1930-talet utspelade det sig till och med en akademisk strid där olika aktörer slogs om vad rasbiologisk vetenskap skulle innehålla för idéer och metoder. Uttrycket kom inte heller i akademiska, institutionella sammanhang att beteckna forskning om människoraser i stort. Endast en vetenskaplig institution betecknades i Sverige som rasbiologisk, och det var Statens institut för rasbiologi i Uppsala. I efterhand framstår

detta institut lätt som själva innebilden för svensk forskning om människoraser. Men sådan forskning utfördes i själva verket, som Svanberg också påpekar, vid en rad andra akademiska institutioner också, som aldrig kallades för rasbiologiska.⁶⁴⁸

Det finns därför, menar jag, goda skäl att hålla isär begreppen rasbiologi och rasforskning. Det är först om vi håller isär dem som vi också kan gå vidare och studera vad som faktiskt skilde just rasbiologin från andra vetenskaper som också studerade ”ras”, och den ämnesmässiga gränsdragning där strider om vad som borde eller inte borde kallas för vetenskaplig rasbiologi utspelades. Nu bör det omedelbart nämnas att det inte har varit självklart att alls beteckna rasbiologin som en vetenskap. Flera forskare har snarare kallat den för en pseudo-vetenskap, eller hävdat att åtminstone stora delar av dess studier över huvud taget inte var vetenskap.⁶⁴⁹ Jag håller inte riktigt med om en sådan tolkning. Jag menar att den är anakronistisk, på så sätt att den endast tilldelar sådan forskning som just i dagsläget erkänns som vetenskap, och som vi i dag anser är ”god” eller åtminstone värdemässigt neutral, status som just sådan. Det kan måhända vara ett retoriskt effektivt sätt att avfärda en vetenskap som väcker avsmak – och många rasbiologiska studier gör onekligen det. Men avfärdandet bygger, menar jag, på den felaktiga uppfattningen att det finns en ”evig” definition av vetenskap, som existerar utanför de sociala sammanhang där vetenskapen utövas. Jag menar också att den bygger på missuppfattningen att vetenskap per definition inte innehåller ideologiska inslag eller politiska ställningstaganden. Det kan vetenskap mycket väl göra – denna vetenskapliga rapport är till exempel tillkommen genom ett regeringsuppdrag där målet är att samla in kunskap i syfte att underlätta våra försök att bekämpa rasism och främlingsfientlighet, ett i högsta grad politiskt

⁶⁴⁵ Broberg 1988, s. 178; Tunlid 2004, s. 130f.

⁶⁴⁶ Svanberg 2015, s. 25, 40.

⁶⁴⁷ Hanson 1994, s. 57.

⁶⁴⁸ Svanberg 2015, s. 41, 217.

⁶⁴⁹ Se till exempel Furuhausen 2007, s. 14f; Holmberg 1994, s. 18; Lundmark 2007, s. 34f.

ställningstagande. Jag delar i stället Hertha Hansons uppfattning att en historiker måste definiera vetenskap helt enkelt som det som ”i sin tid och i sin miljö uppfattas som” just vetenskap, och som vinner erkännande antingen från det ”borgerliga samhället eller av delar av vetenskapssamhället”.⁶⁵⁰ Då blir det också möjligt att ställa frågor om varför det vetenskapliga ämnet rasbiologi uppstod just när det uppstod, hur och varför det faktiskt kom att tilldelas vetenskaplig status, och varför det inte längre finns forskare som kallar sig rasbiologer. Utifrån dessa utgångspunkter kommer jag därför att definiera rasbiologi på följande, mycket snäva vis:

Med ”rasbiologi” avser jag forskning som kallat sig själv för just rasbiologi, och som strävar efter att tilldelas samhällelig status som vetenskap. ”Rasbiolog” är den som är verksam inom sådan forskning.

Furuhagen har i sin forskningsöversikt ifrågasatt om en forskare som Gunnar Dahlberg egentligen alls bör kallas för ”rasbiolog”.⁶⁵¹ Hans vetenskapliga gärning pekade ju i hög grad fram emot den moderna medicinska genetiken. Utifrån min definition bör Dahlberg dock helt klart kallas för just rasbiolog. Det var så han kallade sig själv i alla offentliga sammanhang, och det var så som det institut som han länge var chef för betecknades. (Däremot finns det indikationer på att han ska ha förhållit sig mer frågande till begreppet i inofficiella sammanhang: enligt historikern Lennart Lundmark ska han i ett brev år 1940 ha beskrivit titeln ”rasbiolog” som ”en smula komisk”).⁶⁵² Min definition innebär också att vissa vetenskapliga aktörer som i tidigare forskning har beskrivits som ”rasbiologer”, exempelvis anato-

men Gaston Backman och den fysiske antropologen Bertil Lundman, inte bör beskrivas som just ”rasbiologer”. Men rasforskare var de utan tvekan.⁶⁵³

Svårigheterna med att definiera ”rasforskning” är dock också ganska betydande. Hur har andra forskare gått till väga? Den hittills mest uttömmande definitionen har formulerats av Fredrik Svanberg. Han har skrivit att det från 1700-talet och framåt har funnits svenska akademiska forskare:

*som arbetat systematiskt utifrån grundidéerna att jordens befolkning på ett meningsfullt sätt kan delas in i fysiska ”raser” och att skillnader mellan dessa kan och bör studeras. Detta är vad som här generellt ska kallas rasforskning [kursivering i original].*⁶⁵⁴

En fråga kan ställas med anledning av Svanbergs definition. Krävs uttrycket ”ras” för att något ska kunna vara rasforskning? Svanberg har valt att sätta ordet ”raser” inom citationstecken, och jag uppfattar honom så att han anser att svaret på den frågan bör vara nej: ”ras” är endast ett av flera uttryck som har använts genom historien. Dess betydelse har ibland skiftat från tid till tid och mellan olika sammanhang, och dessutom har andra ord ibland använts som synonymer till ”ras”. Jag ansluter mig till den uppfattningen. Vi bör, menar jag, se till de grundläggande idéer som vägleder forskningen och inte endast fokusera på vilka ord som används. Det centrala i rasforskningen måste handla om olika försök att kategorisera och dela in mänskligheten på grundval av ärftliga, biologiska egenskaper. Alla dessa kategoriseringsförsök innehåller inte någon placering av grupper i en hierarkisk värdeskala. Och i vissa fall är det endast fysiska, inte mentala egenskaper, som ligger till grund för kategorise-

⁶⁵⁰ Hanson 1994, s. 34. Se även Bengtsson 1999, s. 75: ”Med samtidens ögon sett rädde det ingen tvekan om att rasbiologin var en vetenskaplig aktivitet. Alla yttre kriterier stämde med vad som kunde krävas för att något skulle vara god vetenskap”.

⁶⁵¹ Furuhagen 2007, s. 12. Se även Lundmark 2007, s. 36, som menar att Dahlberg i vissa av sina skrifter ”helt förkastade rasbiologi och rasidéer över huvud taget”.

⁶⁵² Lundmark 2007, s. 28.

⁶⁵³ Backman beskrivs som rasbiolog i Kott 2009, s. 62, 68f och Lundman beskrivs på samma sätt i Svanberg 2012, s. 83f; Svanberg 2015, s. 210. I Lundmark 2007, s. 37 beskrivs Lundman som en ”etnograf” som ”började ägna sig åt rasbiologi under 1930-talet”. Jag väljer här att i stället betona det faktum att de nämnda forskarnas vetenskapliga hemhörighet i själva verket var anatomi respektive fysisk antropologi, och att särskilt Lundman kraftigt motarbetades av Gunnar Dahlberg, som var chef för Rasbiologiska institutet.

⁶⁵⁴ Svanberg 2015, s. 36.

ringen. I den meningen behöver ”rasforskning” inte vara ”rasistisk” – om vi väljer att följa den definition av termen ”rasism” som lanserades 1994 av Hertha Hanson, och som diskuterades i kapitel 2. Däremot är varje rasforskning ”rasifierande”, och varje kategorisering den gör av oss människor innebär att vi själva och våra medmänniskor på ett eller annat sätt rasifieras i en biologisk mening: fysiska egenskaper och utseendedrag tilldelas mening och används för att särskilja oss från varandra. Det är förvisso en inte tillräcklig, men nödvändig, förutsättning för ”rasistiska” människouppfattningar eller ideologier.

Jag vill gärna understryka det biologiserande, rasifierande elementet och göra det helt klart att rasforskning inte förutsätter användandet av ordet ”ras”. Jag väljer därför att utveckla Svanbergs ovan citerade formulering, och definierar med den som utgångspunkt rasforskning på följande sätt:

Med ”rasforskning” avser jag sådan vetenskap som gör rasifierande påståenden om människan (och ”rasifiering” förstås här i sin biologiserande mening). Närmare bestämt innebär det vetenskap som bygger på följande antaganden:

1. *Människor kan kategoriseras i grupper som skiljer sig åt vad gäller fenotypiska och/eller genetiska (och eventuellt, men ej nödvändigtvis, psykiska) egenskaper.*
2. *Denna kategorisering kan ske med hjälp av vetenskapliga metoder.*
3. *De egenskaper som ligger till grund för kategoriseringen är ärftliga och överförs från generation till generation.*
4. *Det är meningsfullt att göra kategoriseringar av detta slag, och det är en meningsfull vetenskaplig uppgift att studera mänskligheten utifrån dessa antaganden.*

Definitionen är bred, kanske provocerande bred. Det är medvetet. Den syftar nämligen inte till att fokusera en viss form av vetenskap som bedrevs vid en viss historisk tidpunkt. Det skulle, med Olof

Ljungströms uttryck, leda till att vi ”andrafierade” det förflutnas forskare.⁶⁵⁵ De skulle framstå som fullständigt olika oss, och vi skulle redan genom själva definitionen kunna bestämma oss för att rasforskning var något som hände förr i tiden, i ett förflutet som vår egen tid inte alls har något att göra med. Men då skulle definitionen också förlora sin kritiska potential. Jag ser det i stället som viktigt att vi riktar blicken mot vår egen tid och ställer frågor till oss själva: vilka av våra vetenskapliga undersökningar rasifierar människor? Vilka av dagens vetenskapliga praktiker riskerar att legitimera att människor särskiljs från varandra? Hur tillskriver vi varandra egenskaper som riskerar att läggas till grund för biologiska eller essentiella innebörder?

Rasbiologi kan alltså innebära rasforskning, men behöver inte göra det. De två begreppen skiljer sig åt, men har en viktig likhet: de syftar båda på produktionen av vetenskaplig kunskap. ”Rashygien” är däremot en term som syftar på praktisk tillämpning och konkreta, politiska åtgärder. Uttrycket är en försvenskning av tyskans ”Rassenhygiene”, och är liktydigt med den engelska termen eugenik eller ”eugenics”.⁶⁵⁶ I den här rapporten väljer jag att tala om rashygien, eftersom det åtminstone initialt var den som oftast användes av historiska aktörer under 1900-talet. Men ”eugenik” användes också, exempelvis i 1935 och 1941 års steriliseringslagar, som medgav möjlighet till sterilisering på så kallad eugenisk indikation (vilket diskuteras längre fram).

Men även här är begreppen något förrädiska. En del svenska forskare valde under 1940-talet att tala om ”arv” i stället för ”ras”, och följaktligen också om ”arvshygien” i stället för ”rashygien”, utan att ordbytena nödvändigtvis innebar så mycket i praktiken.⁶⁵⁷ Och vad som egentligen skulle menas med ”rashygien” var heller aldrig självklart. För de forskare och politiker som med ordet ”ras” syftade på

⁶⁵⁵ Ljungström 2004, s. 21.

⁶⁵⁶ Se exempelvis Björkman 2011, s. 19, 24; Broberg 1988, s. 178; Broberg 1995, s. 7.

⁶⁵⁷ Tydén 1999, s. 32.

olika människoraser, kunde "rashygien" innebära åtgärder syftande till att förhindra "rasblandning". Men för forskare som använde en bredare definition av "ras", och som snarare såg "ras" som liktydigt med exempelvis "genetiskt arv", kunde "rashygien" syfta på åtgärder syftande till att förhindra överförandet av vissa arvsanlag inom befolkningen i stort – oavsett vilka "raser" den innehöll. Om det låter förvirrat så är det för att det hela *var* förvirrat – termen rashygien var lika mycket som "rasbiologi" och "ras" en term vars innehåll var föremål för vetenskapliga och politiska konflikter. Det innebär, menar jag, att det är olyckligt att exempelvis definiera "rashygien" som den praktiska tillämpningen av "rasbiologins" vetenskapliga resultat.⁶⁵⁸ "Rasbiologi" var ju, som jag nämnde tidigare, aldrig ett ämne med ett givet innehåll. I stället vill jag ge följande förslag till definition:

*Med "rashygien" avser jag sådana politiska åtgärder eller tekniker för maktutövning, som för det första legitimeras med hjälp av hänvisningar till kunskap om människans genetiska arv (oavsett vilka uttryck som används för att beskriva denna kunskap, exempelvis "ras", "arv" eller "gener"), för det andra använder denna kunskap för att på eller annat sätt påverka befolkningens sammansättning.*⁶⁵⁹

Också denna definition är provokativt bred, och det är återigen medvetet. För det är inte så att en makt-

⁶⁵⁸ En sådan definition har annars varit vanligt förekommande, vilket Björn Furuhausen diskuterar i Furuhausen 2007, s. 10.

⁶⁵⁹ Denna definition av "rashygien" skiljer sig ganska starkt från den jag presenterade i Ericsson 2015a, s. 55f. Där definierade jag med teoretisk utgångspunkt i Michel Foucaults arbeten rashygien som en "maktrationalitet" som går ut på att "reglera" förekomsten av vissa grupper i befolkningen genom att begränsa deras reproduktion och/eller spridningen av de genetiska anlag de påstås ha. Men jag betonade där att jag ansåg att detta förutsatte en "rasifierande särskiljning som delar in befolkningen i subgrupper med påstått olika, biologiskt ärftliga fenotypiska eller mentala egenskaper". Jag reserverade med andra ord termen "rashygien" för sådan politik som riktas mot rasifierade grupper, och rasifiering förstod jag i snäv mening som en kategorisering på grundval av utseendedrag och/eller föreställningar om gemensamt biologiskt arv (se kapitel 2 för en närmare diskussion om rasifieringstermen). Den definition som jag presenterar i denna rapport är som synes bredare än så och förutsätter inte att politiken riktas mot rasifierade grupper, även om den givetvis inte heller utesluter det.

utövning som baseras på påståenden om mänskligt, biologiskt arv endast har förekommit vid en enda historisk tidpunkt. Återigen är det viktigt att ladda definitionen med en kritisk potential, så att den kan användas för att också problematisera vår egen tid. Hur påverkas dagens politik av föreställningar om olika egenskapers ärftlighet? Vilken människosyn baserar vi den politiken på? Att sådana frågor är viktiga att ställa också till oss själva visas inte minst av vår egen tids debatt om så kallade fostervattensprov. Vilka människor vill vi ska födas? Vem ska få bestämma det, och på vilka grunder? Det är frågor som lurar i bakgrunden i vår egen tids fosterdiagnostik.

Carl von Linné och frågan om den mänskliga artens variation

Från vilken tid går det att tala om en vetenskaplig rasforskning? Frågan är givetvis beroende av hur vi definierar termen "rasforskning". Som framgick ovan måste vi också ta ställning till själva uttrycket "ras". Måste det finnas med, för att vi ska kunna tala om rasforskning? I denna rapport utgår jag, som sagt, från att uttrycket *inte* måste finnas med för att något ska räknas som rasforskning, men att det är en intressant och viktig uppgift att undersöka när, hur och varför uttrycket började användas.

En historisk aktör som ofta brukar framhållas som viktig för traditionen att dela in mänskligheten i "raser", och göra den indelningen till föremål för vetenskapligt studium, är den moderna, systematiska biologins förgrundsgestalt, svensken Carl von Linné. Och att tilldela Linné en sådan position är på sätt och vis riktigt – men som kommer att framgå av detta avsnitt också problematiskt. Linnés skrifter innebar ett embryo till det som senare skulle bli en modern rasforskningstradition. Men det är bara ett embryo vi talar om, och Linné skulle förmodligen inte ha känt igen sig i den rasforskning som slog igenom på bredare front vid 1800-talets slut.

Vad som är helt klart, är att Linné spelade stor roll för att etablera synen på att människan kunde utforskas med hjälp av biologins vetenskapliga metoder – med alla de konsekvenser det kommit att innebära. Han var förvisso inte först med att betrakta människan som ett djur. Men han var enligt idéhistorikern Gunnar Broberg, som behandlat Linnés människouppfattning i en klassisk studie, den förste som betraktade människan som en art bland andra arter, möjlig att beskriva med hjälp av biologins principer och systematik. I *Systema Naturae* införde han 1735 ordningen "Antropomorpha", dit han räknade apor, sengångare och människor. I 1758 års upplaga av samma bok döpte han om ordningen till "Primates", och gav dessutom människoarten det namn som fortfarande används: "Homo Sapiens".⁶⁶⁰

Och det var just artindelningen som var viktig för Linné. De variationer som fanns inom en art var av betydligt mindre vikt. Linné var glasklar med att alla människor tillhörde samma art, och skulle med ganska stor säkerhet ha varit förvånad över att senare tiders forskare ägnat så stor möda åt att dra skarpa gränser mellan grupper av människor inom arten *Homo Sapiens*.⁶⁶¹ När Linné därför uttalade sig om de variationer som fanns inom vår art, är det alltså inte självklart att jämföra hans uttalanden med en "raslära" i någon modern mening – och han använde för övrigt aldrig någonsin uttrycket "ras". Samtidigt bör betydelsen av hans uttalanden om olika variationer inte heller underskattas. De innebar, som Broberg uttrycker det, att Linné "gav den fysiska antropologin en metod och ett språk" som kom att

användas av efterföljande forskare.⁶⁶² På så sätt kom han, utan att själv kunna förutse den utvecklingen, att till sist även påverka en senare och mer systematisk rasforskningstradition.

Nu var Linné faktiskt inte ens först med att uttala sig om variationer inom människosläktet. Fransmannen François Bernier hade försökt sig på något liknande redan 1684, och 1705 publicerade Uppsala-professorn Harald Vallerius en avhandling med titeln *De varia hominum forma externa*, som en osystematisk och ofullständig indelning av människor i exempelvis "aethiopes" (dit han räknade människor med svart hudfärg, men även samer) och "leucoathiopes" (dit han räknade "svear" men också vissa tyskar).⁶⁶³ Linnés variationsindelning var betydligt mer utförlig. Han började, i den första upplagan av *Systema Naturae* 1735, med en ytterst komprimerad indelning baserad dels på hudfärg och dels på geografisk hemvist: den vitaktiga "Europeus", den rödaktiga "Americanus", den gulaktiga "Asiaticus" och den svarta "Africanus".⁶⁶⁴

Men det var bara en förelöpare. Först i 1758 års upplaga publicerade Linné ett mer detaljerat indelningsförslag. Här skrev han om "Americanus", en grupp av människor med röd hudfärg, svart hår och nästan utan skäggväxt och som var "envis, glad och fri". Där fanns "Europeus", vit till utseendet och med blå ögon, "spetsfundig" och "uppfinningsrik" och med "ätsittande kläder". Där fanns också "Asiaticus" med svart hår och "gul" hud, "allvarsam, högdragen" och "girig", samt den svarta gruppen "Africanus". Den gruppen ansågs ha platta näsor och stora läppar och var "slug, lat" och "likgiltig". Dessutom smorde dess medlemmar ofta in sig med fett, och kvinnornas bröst var "i övermått mjölkgivande (räcka ned till knäna)". Sist införde han varieteten "Monstrosus", dit han räknade både de små och för-siktiga samerna ("bergsbor"), och "patagonierna", de

⁶⁶⁰ Broberg 1975, s. 154f, 167, 175–177.

⁶⁶¹ Däremot grubblade Linné själv en hel del på tanken om det möjligen kunde finnas andra människoarter. De vaga och motstridiga rapporter som kolonialismens alla "upptäcktsresande" och erövrare sände till Europa förbryllade honom. Han laborerade exempelvis med tanken på att införa arten "Homo Troglodytes", dvs. den grottlevande människan och "våra närmaste släktingar". De tilldelades en rad sällsamma men osäkra egenskaper. Eventuellt levde de på Java och i Etiopien, var helt vita och skydde solljuset. Därför levde de också i hålor i marken och kom endast fram på natten. De talade ett väsende språk, blev endast 25 år gamla och hade kort och krulligt hår. Om de nu alls fanns. Se Broberg 1975, s. 177, 186, 192.

⁶⁶² Broberg 1975, s. 252.

⁶⁶³ Broberg 1975, s. 220f.

⁶⁶⁴ Broberg 1975, s. 222.

en-testiklade "hottentotterna" och kinesiska "storhuvuden" med koniska skallar ("som en sockertopp"). Dessutom "snedhuvuden med huvudet hoppressat på framsidan: kanadensare".⁶⁶⁵

Det är en märklig känsla att som 2000-talsmän- niska läsa Linnés varietetsindelning, där högt och lågt blandas på samma gång och där det är tydligt att mycket bygger på de fragmentariska och mot- stridiga uppgifter som Linné fått genom den euro- peiska kolonialismens alla "upptäcktsresande" och erövrare. Den är möjlig att känna igen på samma gång som den framstår som främmande. Ja, vad är den egentligen? Är den ens en rasindelning? Är den rasistisk? Vi känner igen själva indelningsförfaran- det – det som sedan fortsatt in i modern tid – och noterar att det här sker dels på grundval av yttre biologiska egenskaper, dels på geografisk bosättning. Det är också uppenbart att varieteterna tilldelas olika mentala egenskaper. Varieteterna placeras också in i en värdeskala, och en del av de värderande orden skulle återkomma gång på gång därefter: se exempelvis Linnés påstående att svarta människor skulle vara lata.

Men här finns också omständigheter som kom- plicerar bilden. Värdeskala ja, men det är inte eu- ropéerna utan de amerikanska urinvånarna som placeras högst upp på den – Broberg noterar att föreställningar om "den ädle vilden" kan ha spelat in här.⁶⁶⁶ Det finns inte heller något som slår fast ett kausalt samband mellan yttre och inre egenskaper.⁶⁶⁷ Och det är visserligen utseendedrag som till stor del ligger till grund för indelningen, men inte några idéer om biologiskt arv. Se på den sista gruppen, "Monstrosus". Det sena 1800-talets rasforskare skulle aldrig, lika lite som en modern genetiker, acceptera en sådan indelning. Det är inte gemen- samma, ärftliga egenskaper som ligger till grund för Linnés indelning här. I stället använder han

varieteten "Monstrosus" som en reservkategori där han placerar grupper som bor på sinsemellan helt olika platser, dessutom ser helt olika ut och har olika egenskaper – det enda gemensamma är att han inte anser dem höra hemma i någon annan varietetska- tegori och att han verkar betrakta dem som vilda och ociviliserade grupper.

Hans indelning bygger alltså, om man ska spet- sa till det, på att han anser att vissa grupper av människor liknar varandra – bland annat, men inte alls endast, till utseendet. Det finns inte heller några försök att förklara varför mänskligheten innehåller så stora variationer. Inte för att Linné saknade tankar om det. Linné var monogenist, dvs. han ansåg att alla människor hade gemensamma förfäder. Variationer- na måste alltså bero på att människor levat åtskilda och genomgått en utveckling efter sin gemensamma skapelse. Men denna utveckling berodde inte pri- märt på biologiskt arv. Han ansåg i stället (och det var han inte den ende 1700-talstänkaren som gjorde) att det var yttre miljöfaktorer, närmare bestämt kli- matet, som orsakat variationernas uppkomst. Det var den stränga kylan som fått samens hud att dra ihop sig, och därför hade samerna också blivit korta. Och "hottentottens" lättja berodde inte på några arvsan- lag, utan på att det var varmt där gruppen levde, och värme orsakar slapphet i kroppen såväl som i sinnet. Linné var naturligtvis medveten om att exempelvis hudfärg var ärftlig: en vit människa får barn med vit hudfärg också om barnet föds i Afrika. Men hur denna ärftlighet uppstått och fördes vidare var inte något som han kunde förklara, och inte heller något som han undersökte.⁶⁶⁸ Hans klimatlära påminner till viss del om ärftlighetsforskaren Jean-Baptiste de Lamarcks (1744–1829) idéer om "förvärvade egenskapers ärftlighet", som lanserades långt senare under 1800-talet.⁶⁶⁹ Men till de mendelska ärftlig- hetslagarna var det långt avstånd, liksom till senare seklers mer systematiska rasforskning.

⁶⁶⁵ Broberg 1975, s. 222.

⁶⁶⁶ Broberg 1975, s. 224.

⁶⁶⁷ Hanson 1994, s. 50.

⁶⁶⁸ Broberg 1975, s. 229, 237, 249.

⁶⁶⁹ Hanson 1994, s. 129; Tydén 2002, s. 27.

Sven Nilsson och Anders Retzius. Tidiga kranieundersökningar

Linné hade inte lanserat någon metod för att undersöka den biologiska variationen inom människoarten vetenskapligt. Den typen av metoder för att mäta människan – antropometri är den vetenskapliga termen – började utvecklas under första halvan av 1800-talet, och de metoderna kom att bli en förutsättning för den rasforskning som utvecklades under seklet. Det var en europeisk forskning som nu växte fram, och två av de vetenskapsutövare som var med och utformade den var svenskar.

Den förste hette Sven Nilsson, och han var professor i naturalhistoria vid det lilla universitetet i Lund mellan åren 1832 och 1856. Men naturalhistoria var ett ämne som kunde tolkas brett, och Nilsson har kallats både för den svenska ornitologins fader och beskrivits som en förgrundsgestalt i arkeologins utveckling. Och det var i samband med det sistnämnda intresset som Nilsson kom att påverka rasforskningen. Det började 1835, när Nilsson publicerade andra upplagan av en omfattande fågelfauna. I ett av bokens kapitel, ”Utkast till jagtens och fiskets historia på Skandinavien”, kom han däremot in på spekulationer som alls inte handlade om bevingade djur, utan om människans förhistoria. Skulle det inte vara möjligt att närma sig frågan om vad de första invånarna i Skandinavien haft för ”stamtillhörighet” genom osteologiska och kranilogiska metoder? Han endast framkastade tanken – än så länge bestod hans samling bara av en enda ynklig skalle – men under de kommande åren fortsatte han att fördjupa sig i ämnet.⁶⁷⁰

Genombrottet kom under åren 1838–1843. Då kom Nilssons centrala verk om Skandinavien förhistoria ut, med titeln *Skandinaviska Nordens Ur-Invånare: Stenåldern*. Det var inte första gången en forskare hade intresserat sig för frågan om vilket ”folk” eller ”stam” som först bebott de landområden som senare blev de skandinaviska länderna. Det var

inte heller första gången som svenska lärda hade intresserat sig för vetenskaplig kunskapsproduktion om samer – en befolkningsgrupp som genom Nilssons arbete nu kom att hamna i blickpunkten. Redan 1673 hade Uppsala-professorn Johannes Schefferus publicerat sitt verk *Lapponica*, där samer visserligen beskrevs som både råa och kulturellt underlägsna svenskarna, men han beskrev dem inte som biologiskt avvikande och någon ”ras”-kategorisering var det inte fråga om.⁶⁷¹ Nilssons verk innebar att svenska forskare nu för första gången försökte besvara frågan om Nordens urbefolkning med hjälp av antropometriska metoder. Frågan om Skandinavien urbefolkning hade i och med detta förvandlats till en i grund och botten biologisk fråga, där den fysiska antropologin blev en del av historieforskningen. Och det var starten på en svensk forskningstradition där just samer blev särskilt intressanta att studera som en biologiskt avgränsad ”ras”.

Nu var inte Nilssons empiriska material överväldigande stort heller denna gång, men den metod som nu introducerades var ny och kom att få stort inflytande. Han hade studerat en ”dansk” skalle funnen i en forngrav och ett par samiska kranier, och därefter jämfört dem med kranier som förvarades i museer ute i Europa. Jämförelserna gjordes inte med några exakta metoder, utan byggde på Nilssons egen uppskattning: var kranierna lika varandra eller inte? Den slutsats som Nilsson drog av detta lilla material var dock långtgående. De förhistoriska kranier som hittats i Sydsverige och andra delar av Nordvästeuropa var märkligt lika de kranier som fanns inom ”polarstammen”, dvs. den samiska befolkningen. Detta kunde inte betyda annat än att Skandinavien, ja kanske till och med hela Nordvästeuropas befolkning, varit samer. Först senare hade samerna trängts undan norrut, av andra ”stammar” som invandrat till Skandinavien. Vilka de ”stammarna” var kan vi lämna därhän i detta sammanhang (en av Nilssons viktigaste och mest kritiserade

⁶⁷⁰ Christensson 2012, s. 147f.

⁶⁷¹ Fur 2006, s. 27.

teorier var att det var sjöfarare från Fenicien som kom med bronsålderskulturen till våra breddgrader).⁶⁷² Det viktiga var slutsatsen om samerna, eller ”storutbredningsteorin” som den också har kallats. Det var en slutsats med långtgående politiska konsekvenser, och som under 1800-talet ibland kunde användas i debatten om vilken politik den svenska staten borde föra mot svenska samer, och där deras rättigheter ibland kunde försvaras med hänvisning till att storutbredningsteorin faktiskt gjorde gällande att de var Sveriges urinvånare.⁶⁷³

Nilssons spekulationer om samerna var inte alldeles nya. Redan under 1790-talet hade Uppsala-professorn Jakob Fredrik Neikter föreslagit att de ”troll” som det berättades om i folktron egentligen skulle ha varit samer och finnar, som trängts undan till ogästvänliga trakter och sedan kommit att uppfattas som sagoväsen av den vidskepliga allmogen.⁶⁷⁴ Även historikern Erik Gustaf Geijer hade kallat samerna för ”den skandinaviska Nordens urinvånare” så tidigt som 1825.⁶⁷⁵ Men Nilsson var den förste som försökte belägga spekulationerna med hjälp av kraniematerial. Och Nilsson skulle snart få viktigt understöd från en forskarkollega, vars kranilogiska forskning kom att få inflytande ända till en bra bit in på 1900-talet. Det var Anders Retzius, professor i anatomi vid Karolinska institutet i Stockholm och nära vän till Sven Nilsson. Under åren runt 1840 uppmuntrade Nilsson och Retzius varandra till fortsatta kranieundersökningar, och samerna intresserade dem båda.⁶⁷⁶

Nilsson och Retzius var förvisso inte först med att intressera sig för studiet av kraniers form. Frenologin, dvs. den lära som försökte uttala sig om individers själsegenskaper genom att studera

skallformen, intresserade många under 1800-talet. Men framför allt Retzius vände sig bestämt emot frenologin och kritiserade den för bristande vetenskaplighet, och andra svenska rasforskare fortsatte senare under seklet att uttala liknande kritik och till och med fördöma frenologin.⁶⁷⁷ Det är därför viktigt att inte sammanblanda rasforskning och den kranieforskning som inspirerades av Retzius med frenologin, trots att begreppen ibland förväxlas i populärvetenskapliga och journalistiska sammanhang. Men Nilsson och Retzius var inte heller först med att använda mänskliga kranier till vetenskapliga rasforskningsändamål. Den tyske medicinprofessorn Johan Friedrich Blumenbach (1752–1842) är en av den tidiga fysiska antropologins förgrundsgestalter. Han delade in mänskligheten i fem raser, däribland den vita, ”kaukasiska” – en term som lever kvar än i dag inom exempelvis amerikanskt språkbruk. Men han samlade också in kranier, och brukar ses som den som införde numeriska mätmetoder i rasforskningen.⁶⁷⁸ Däremot var Nilsson, såvitt vi vet, tillsammans med den lundensiske arkeologiprofessorn Florman den förste att undersöka kranier i Sverige. Och Retzius spelade en viktig internationell roll. Han introducerade nämligen praktiskt användbara mätmetoder som gjorde det möjligt att undersöka också levande människors kranier, och han använde sin metod till att skapa en vetenskaplig klassifikation av olika sorters kranier, och därmed även av olika ”folk”, som skulle få stor betydelse.⁶⁷⁹

Retzius presenterade sina första resultat på en nordisk naturforskarkonferens år 1842, i en text med titeln ”Om Formen af nordboarnes Cranier”. Retzius valde här att utgå från en enda del av den mänskliga kroppen: inte allmänna utseendedrag och definitivt inte hudfärg, utan endast kraniets form.

⁶⁷² Christensson 2001, s. 31; Christensson 2012, s. 148–152; Lundmark 2002, s. 19f.

⁶⁷³ Broberg 1982, s. 63; Lundmark 2002, s. 29–43.

⁶⁷⁴ Broberg 1975, s. 203.

⁶⁷⁵ Lundmark 2002, s. 18f.

⁶⁷⁶ Christensson 2001, s. 34; Christensson 2012, s. 148; Lundmark 2002, s. 21f.

⁶⁷⁷ Gustafsson 1996, s. 13–26. Relationen mellan frenologin och den anatomiskt inriktade rasforskningen diskuteras också i Svanberg 2015, s. 137–150.

⁶⁷⁸ Hanson 1994, s. 45, 47.

⁶⁷⁹ Fredrik Svanberg framhåller Nilsson, Florman och Anders Retzius som viktiga introduktörer av ”en empirisk rasvetenskap baserad på kraniemätning”. Se Svanberg 2015, s. 206f.

De kranier från döda människor som han analyserat kunde, menade han, delas in utifrån två måtvärden. Först, och viktigast, utifrån relationen mellan längden och bredden. De kranier som kännetecknades av bredden kallade han för *brakycéfala* ("kortska-lliga") och de som i stället var avlånga kallade han för *dolikocefala* ("långskalliga"). Sedan införde han ytterligare en klassificeringsgrund som utgick från käkpartiets form. Käkar som sköt fram betecknades som *prognata* och käkar som var mer räta betecknades som *orthognata*. På så sätt kunde ett schema skapas, som i teorin skulle kunna användas för att dela in hela jordens befolkning. Och Retzius var inte sen med att börja klassificera. Här fanns de dolikocefala ortognaterna: bland annat "germa-ner", "skandinaver", skottar och kelter. Därefter de dolikocefala prognaterna: "grönländare", flera "indianstammar" och dessutom "negrer". Sedan de brakycéfala ortognaterna: hit räknade han till exem-pel "finnar", "turkar" och "perser" men dessutom samerna. Och så sist gruppen brakycéfala prognater: "kalmucker", "mongoler", "incas", med flera.⁶⁸⁰

Det här var verkligen en ny indelning, och något helt annat än vad Linné skapat hundra år tidigare. Linné hade baserat sin mänskliga varietetsindelning på en kombination av geografi och vad han på sub-jektiva grunder ansåg utgjorde allmänna likheter i utseende och i viss mån även karaktär. Retzius schema var ett försök till systematisk indelning av mänskligheten med hjälp av konsekvent tillämpade antropometriska mätningar och en tydligt uttalad metod. Det var en viktig milstolpe i den internatio-nella rasforskningen – även om uttrycket "ras" inte förefaller ha spelat någon stor roll hos Retzius.⁶⁸¹ Men det fanns också likheter med den linneanska traditionen. Det var fysisk antropologi Retzius bedrev. Indelningen handlade i grund och botten om att undersöka människokroppens fysiska drag,

inte om att undersöka hur arvsanlag fungerade eller överfördes mellan generationerna, och det var inte spekulationer om genetiskt släktskap som låg till grund för indelningen.

Redan detta schema ledde till att Retzius fick internationell uppmärksamhet. Men det var själva forskningsmetoden som verkligen gjorde att han påverkade rasforskningen, inte minst eftersom han själv lanserade en praktiskt användbar formel, eller ett "kranieindex", där relationen mellan kraniets längd och bredd kunde undersökas och tilldelas ett värde, som i sin tur kunde jämföras med andra kra-nier och på så sätt möjliggöra stora undersökningar med uträkningar av medel- och medianvärden. Det var dessutom en formel som kunde tillämpas också i undersökningar av levande människors skallform, och på så sätt hade rasforskningen plötsligt tillförts ett ofantligt mycket större empiriskt material att arbeta med än de fåtaliga kranier som arkeologerna lyckats gräva fram ur jorden.⁶⁸²

Som framgick av schemat var en av Retzius slut-satser att samerna var brakycéfala, "kortska-lliga", till skillnad från den "germanska" eller "skandina-viska" majoritetsbefolkningen i Norden. Här kom hans slutsatser att ge ökat stöd åt Sven Nilssons storutbredningsteori. Retzius menade att hela Eu-ropa en gång befolkats av brakycéfala folkgrupper (som han med en vag samlingsterm benämnde "turaner"), som därefter under århundradens gång trängts undan till otillgängliga trakter av dolikoce-fala "indoeuropeer". Samerna var enligt Retzius ett sådant bortträngt folk, som en gång i tiden måste ha bebott hela Skandinavien.⁶⁸³

⁶⁸⁰ Christensson 2001, s. 32–35; Lundmark 2002, s. 21–23.

⁶⁸¹ Enligt Svanberg 2015, s. 37 använde Retzius termerna "race" och "folk-race" respektive de betydligt mer använda "folk" och "folkstam" utan tydlig åtskillnad.

⁶⁸² Christensson 2001, s. 35. Det finns skäl att betona att den gräns mellan dolikocefaler och brakycéfaler som sattes och som kom att präglade rasforskningen långt in på 1900-talet (ungefär vid kraniein-dex 80) hela tiden var en godtyckligt satt gräns. Forskarnas resultat visade egentligen aldrig att det skulle finnas någon tydlig grupp av "långskallar" respektive "kortska-llar", utan det som de hittade var en rad olika måtvärden som de placerade in på en skala där det råkat bli ett visst kranievärde som fått dra gränsen mellan kategorierna. Se Jungström 2004, s. 306; Lundmark 2002, s. 21f.

⁶⁸³ Christensson 2001, s. 36; Lundmark 2002, s. 23.

Arkeologin, rasforskningen och kritiken mot storutbredningsteorin

Storutbredningsteorin kom dock ganska snabbt att utsättas för vetenskaplig kritik. Den byggde på det faktum att samer ansågs vara ”kortskalliga”, och att de sydiskandinaviska, förhistoriska kranier som Nilsson och Retzius undersökt också var ”kortskalliga”. Men inte minst Nilsson hade baserat sina slutsatser på ett mycket litet antal kranier. Underlaget var bristfälligt, menade många konkurrerande forskare. Den riktigt tunga kritiken började komma under 1860-talet, när anatomen Gustaf von Düben undersökt kranier från västgötska stenåldersgravar och kommit fram till att de i själva verket var tydligt dolikocefala. von Düben utvecklade kritiken i sin bok *Lappland och lapparne* år 1873, där hans argumentation dessutom var präglad av en starkt nedvärderande syn på samerna och deras kultur över huvud taget. Arbetet innehöll också direkta ”ras”-argument om samernas mentala egenskaper. Det var, skrev von Düben, knappast tänkbart att en så lågt stående kultur som den samiska skulle ha kunnat uppföra de mäktiga stenåldersgravar som arkeologerna undersökte i Sydsverige – samerna byggde ju inte ens ordentliga hus åt de levande, så varför skulle de ha gjort det åt de döda? Men om det inte var en ”lapsk race” som var här från början, vilka var då här först? von Düben företrädde teorin att det i stället var samma folk som utgjorde de moderna ”svenskarna” som hade funnits i Norden redan under stenåldern.⁶⁸⁴

Och det var en idé som snart kom att bli en viktig beståndsdel i den accelererande svenska rasforskningen, inte minst så som den tog sig uttryck inom arkeologin. Redan Nilsson hade sysslat med arkeologisk forskning, och från ca 1870 var det i hög grad inom den alltmer specialiserade och professionaliserade arkeologiska vetenskapen som storutbredningsteorin skulle kritiseras, i hög grad

med hjälp av argument som producerats genom rasforskning. De två viktigaste gestalterna var, i ett första skede, historikern och fornforskaren Hans Hildebrand och arkeologen Oscar Montelius. Båda räknas som pionjärgestalter inom den arkeologiska vetenskapen i Sverige, och spelade stor roll för att introducera användningen av så kallade typologiska metoder. Deras insats inom arkeologin i stort kommer inte att beröras i detta sammanhang. Här ska endast betonas, att 1800-talets slut var en tid då starka etniska, nationalistiska tankegångar började göra sig gällande såväl inom den svenska forskningen som inom kulturdebatten i stort. Många intellektuella sysselsatte sig med frågan om vilka ”svenskarna” var, hur det svenska ”folket” bäst skulle beskrivas, och inte minst var ”svenskarna” kom ifrån. Det var en fråga som också kom att påverka arkeologin – ja, det går att med Fredrik Svanbergs ord hävda att den ”gemensamma huvudfrågan” inom både den fysiska antropologin och inom arkeologin nu blev ”svenska folkets ursprung”.⁶⁸⁵ Och även om framför allt Hildebrand verkar ha varit mer förtjust i uttrycket ”folk” än ”ras”, så kom arkeologernas studier att påverka den kommande rasforskningen kraftigt.

År 1866 publicerade Hildebrand sin doktorsavhandling *Svenska folket under hednatiden*, en studie som sträckte sig mycket långt tillbaka i tiden och som snarast rörde sig i gränslandet mellan ämnena historia och arkeologi. Där beskrev han en svensk historia som ytterst handlade om hur olika ”stammar” trängde undan och avlöste varandra. Stenålderns folk hade trängts undan av andra stammar, som fört med sig bronset till Norden. Dessa hade i sin tur trängts undan av germanska stammar under järnåldern, och det var dessa germaner som enligt Hildebrand var ”våra fäder”.⁶⁸⁶ Längst drevs dessa idéer dock av Montelius. Hans arkeologiska forskningar mynnade ut i en skoningslös kritik mot

⁶⁸⁴ Christensson 2001, s. 44–46; Ljungström 2004, s. 274; Lundmark 2002, s. 25f.

⁶⁸⁵ Svanberg 2012, s. 93.

⁶⁸⁶ Svanberg 2012, s. 90f.

storutbredningsteorin, och ett vidareutvecklande av von Dübens tankar. Det arkeologiska fyndmaterialet visade, menade Montelius, att samerna inte kunde ha varit de första på plats i Skandinavien, åtminstone inte i det som senare kom att bli södra och mellersta Sverige. Nej, först på plats var en grupp människor som därefter stannat kvar och i Montelius egen tid utgjorde det svenska folket. I den meningen var svenskarna en "ren" ras: de utgjorde en genealogisk enhet ända sedan stenåldern, och inga större tillskott av "främlingar" hade kommit sedan dess.⁶⁸⁷

Den stora inventeringen. Arbetet med *Anthropologia Suecica* 1897–1902

Vid 1800-talets slut hade alltså en ny arkeologisk teori vunnit status som "sanning", och det råkade vara en teori som bekräftade den framväxande nationalismens idéer om det svenska folket. Svenskarna var på plats före samerna, och de hade därefter under årtusendenas gång fortsatt att vara en "ren" ras utan större inblandning av andra folk. Och detta gjorde dem till och med världsunika. Genom inte minst Montelius studier etablerades nu tanken att det egentligen inte fanns något annat folk i världen som var så oblandat och rent som det svenska, och som så länge hade funnits i ett och samma land. Det var dessa idéer som bildade utgångspunkten för den svenska rasforskningens första riktigt omfattande forskningsprojekt. Det kom att bedrivas under några år runt sekelskiftet och innebar för det första att anatomerna än en gång trädde fram som viktiga rasforskare, och för det andra att rasforskningen nu kom att använda sig inte bara av gamla skallar utan också av levande människor som undersökningsmaterial.

Nu föddes tankarna på att göra en riktig generalmönstring av den nu levande svenska befolkningens antropometriska värden, med Anders Retzius kranieindex som huvudsaklig metodisk utgångspunkt.

⁶⁸⁷ Ljungström 2004, s. 278–281; Lundmark 2002, s. 25.

Initiativet kom 1897 från Vilhelm Hultkrantz, anatom vid Uppsala universitet, och projektet organiserades av Svenska sällskapet för antropologi och geografi, som vid sekelskiftet var en central samlingsplats för många forskare som studerade frågor om såväl "ras" som "kultur". Hultkrantz hade själv genomfört vissa mindre antropometriska studier bland svenska beväringar, och det bestämdes snart att det stora projektet skulle använda samma empiriska material.⁶⁸⁸ Undersökte man unga svenska rekryter fick man ett empiriskt material bestående av människor av samma kön och samma ålder. Dessutom var de redan samlade på ett och samma ställe, regementena och övningsplatserna, och därför lätta att undersöka.⁶⁸⁹

Men den största delen av det vetenskapliga arbetet reserverades för två andra anatomer. Den ena var Anders Retzius egen son, Gustaf, som liksom sin far var professor vid Karolinska institutet och som annars bedrev omfattande studier i hjärnans och nervsystemets uppbyggnad. Den andre var Carl Magnus Fürst, verksam vid Lunds universitets anatomiska institution och senare professor där. Det var ingen slump att dessa forskare blev projektets ledare. Retzius hade redan tidigare sysslat med omfattande kraniologiska studier. Redan 1878 hade han publicerat *Finska kranier*, och 1899 publicerade han en mycket uppmärksam studie om svenska förhållanden, *Crania Suecica Antiqua*. Där gick han igenom samtliga arkeologiska kraniefynd som över huvud taget fanns vid svenska museer, och han gjorde det med hjälp av det kranieindex som hans far hade utarbetat vid seklets mitt och som nu blivit en föga ifrågasatt metod inom svensk rasforskning.⁶⁹⁰ Resultaten tycktes också bekräfta faderns

⁶⁸⁸ Hultkrantz verksamhet som rasforskare var egentligen inte så omfattande. Men han deltog flitigt i den allmänna debatten och spelade en tämligen stor roll för att sprida och popularisera tankar om rashygien och propagera för framtida rasbiologisk vetenskap. Se Svanberg 2015, s. 91.

⁶⁸⁹ Ljungström 2004, s. 289f.

⁶⁹⁰ Det fanns kritik mot kranieindexeringen, men den verkar inte ha kommit från inom akademien. Den liberale politikern, läkaren och författaren Anton Nyström publicerade dock 1903 Uppkomsten af

slutsatser: de människor som levde i nuvarande Sverige hade ända sedan stenåldern varit övervägande långskalliga, precis som den svenska befolkningen i Retzius egen tid. Därför måste nutidens svenskar härstamma ”till sina grundelement” direkt från ”de forna åldrarnas folk, om än under tidernas lopp i större eller mindre skala immigration af främmande element ägt rum”. I huvudsak härstammade alltså det nuvarande svenska folket i rak linje från stenålderns människor.⁶⁹¹

Retzius och Fürst fick nu fria händer att själva, med hjälp av medhjälpare från sina respektive institutioner, genomföra mätningarna. Huvudmetoden var kranieindexering, men undersökningen blev mer omfattande än så. Forskarna förde med sig måttband för att kunna mäta längd, och grade-rade vaxdukar avsedda att användas vid mätningen av famnbredd. Dessutom skulle varje forskare uppskatta beväringarnas hårfärg och ögonfärg, en subjektiv metod som de själva var medvetna om var osäker. Och i snabb takt avverkades nu regemente efter regemente. När mätningarna var slutförda, hade inte mindre än 44939 unga män blivit undersökta. Hur mätningarna på regementena faktiskt gick till har ännu inte blivit uttömmande undersökt. Olof Ljungström konstaterar att i Retzius och Fürsts interna korrespondens nämner de att de blivit väl emottagna av militärerna.⁶⁹² Men här får vi kanske förutse att de syftade på de högre officerarnas mottagande. Hur ställde sig de unga män som mättes? Protesterade de? Vilket utrymme hade de, som befann sig i ett starkt maktmässigt underläge gentemot såväl officerare som forskare, att utöva motstånd?

Till slut kunde resultaten av mätningarna public-

kortskallar och långskallar: ett bidrag till rasläran. Nyström hade själv studerat ca 500 vuxna svensks huvuden och kommit fram till att miljöfaktorer påverkade kraniets form, och han förnekade därför att det gick att göra rättvisande raskategoriseringar med utgångspunkt i kranieundersökningar. Se Ljungström 2004, s. 314f.

⁶⁹¹ Ljungström 2004, s. 228, 294; Svanberg 2012, s. 94; Svanberg 2015, s. 115.

⁶⁹² Ljungström 2004, s. 291–293. En god populärvetenskaplig framställning av inventeringen och dess resultat finns i Hagerman 2006, s. 334–351.

eras. Det skedde i praktverket *Anthropologia Suecica. Beiträge zur Anthropologie der Schweden*, som gavs ut 1902. Som titeln indikerar gavs verket ut direkt på tyska, och det säger något om målgruppen. Det var inte ett populärt verk som Retzius och Fürst producerat (det sålde för övrigt bara i 24 exemplar i den svenska bokhandeln under två års tid), utan avsikten var att göra intryck på det internationella forskarsamhället, och då framför allt det tyska. Och den som hade väntat sig braskande proklamationer om ras och blod och det svenska folkets egenskaper blev grundligt besviken. *Anthropologia Suecica* är ett knastertorrt verk, fyllt med långa och okommenterade tabeller över beväringarnas längd, famnbredd, armbredd, sitthöjd, benlängd, hårfärg, ögonfärg och kranieindex, allt redovisat landskapsvis.⁶⁹³ Den var på sätt och vis ett typexempel på Retzius allmänna vetenskapliga grundsyn: empiriska beskrivningar premierades före teorier och generaliserande slutsatser.⁶⁹⁴ Men resultaten tillmättes likväl stor vetenskaplig betydelse eftersom de ansågs bekräfta den bild som arkeologerna, med Retzius den äldre i spetsen, skapat av svenskarna som ett sällsynt ”rent” folk med en hög grad av intakta rasegenskaper ända sedan stenåldern. Beväringarna var, enligt *Anthropologia Suecica*, överlag blonda eller brunhåriga, med grå, blå eller melerade ögon. Men viktigast: statistiskt sett fanns det små, små variationer mellan kranieindex i olika landskap. Genom färglagda kartor skapade Retzius och Fürst intrycket av att dessa variationer i själva verket var mycket betydelsefulla. Hög andel av dolikocefali (”långskallighet”) beskrevs som en typiskt svensk egenskap, och de dolikocefala beväringarna sades vara vanligast i Dalarna, Södermanland och längs norska gränsen. De ”kortskalliga” var däremot vanligare i Skåne, Gotland, Uppland och vissa kusttrakter. Detta visade, menade författarna, att ”befolkningens rena typ” hade utsatts för hårdast

⁶⁹³ Ljungström 2004, s. 297–301.

⁶⁹⁴ Gustafsson 1996, s. 158.

”angrepp” i dessa områden, men annars var den svenska befolkningens ”renhet” fortfarande i hög grad intakt.⁶⁹⁵

Det här var långtgående slutsatser baserade på mycket små variationer i det empiriska materialet, där gränsen mellan dolikocefaler och brakycefaler dessutom var godtyckligt satt. Men de tycktes bekräfta det som arkeologerna redan skrivit om det svenska folkets långa historiska närvaro i Norden, och om hur rena och oblandade deras rasdrag fortfarande var. Verket var också fullt av referenser till arkeologisk forskning.⁶⁹⁶ Och slutsatserna skulle få stort inflytande. En av de som inspirerades av undersökningen var Herman Lundborg, och som vi kommer att se senare skulle han snart försöka föra arvet från *Anthropologia Suecica* vidare in i 1900-talets rasbiologiska vetenskap.

Återupptäckten av de ”mendelska lagarna”

Den rasforskning som utvecklats under 1800-talet, och som vid sekelskiftet fått en allt starkare position, byggde visserligen på idén att fysiska och psykiska egenskaper var biologiskt ärftliga. Men det var fortfarande en rasforskning som lade störst vikt vid de fysiska utseendedragen. Anders Retzius hade inte gjort några långtgående uttalanden om de mentala egenskaperna hos vare sig dolikocefala ortognater eller hos någon annan av de kategorier han indelade mänskligheten i. Hans Hildebrand hade under 1870-talet betonat att han ansåg att alla människor besatt ”samma själsförmögenheter” även om han ansåg att vissa kulturer var mer utvecklade än andra. Den fysiska antropologi som han själv var med om att utveckla kunde, ansåg han, läggas till grund för en rasindelning, men då var det endast fysiska egenskaper som borde tillmätas vikt vid

kategoriseringen.⁶⁹⁷ Och Gustaf Retzius och Carl Magnus Fürst gigantiska rasinventeringsarbete vid sekelskiftet var helt inriktat på att kartlägga utseendedrag och kroppsliga mått, inte psykiska egenskaper eller sociala omständigheter.

Och *hur* det biologiska arvet faktiskt fungerade fanns det endast mycket spekulativa gissningar om. Och vad var det egentligen som ärvdes? 2000-talets människor är vana vid att tänka på gener och arvsanlag, men det gjorde inte 1800-talets rasforskare. Idéhistorikern Hertha Hanson har betonat att seklets rasforskning, delvis med inspiration från romantikens idealistiska världsbild, ofta till och med avvisade tanken på att arvet skulle bestå av något ”materiellt identifierbart”. I stället utgick många av dem från tanken på att det fanns ”fasta typer i naturen”. Det som ärvdes var alltså en *rastyp*, som enskilda individer sedan visserligen kunde avvika från i mer eller mindre hög grad. Det är ett tänkande som skiljer sig starkt från den moderna genetik som började växa fram under 1900-talet och som med Hansons ord tog som sin uppgift att ”finna arvsanlagens yttersta materiella beståndsdelar”.⁶⁹⁸ Inom genetiken är det enskilda anlag som ärvs, inte vissa människo- eller rastyper. Dessutom ansågs sambandet arv och miljö länge som långt ifrån okomplicerat. Gustaf Retzius var till exempel influerad av lamarckismen och dess idéer om att en individ kunde förvärva nya egenskaper som därefter skulle komma att gå i arv till dennes barn, och inom nykterhetsrörelsen florerade fortfarande under 1910-talet tankar om att alkoholism visserligen kunde orsakas av dåliga arvsanlag men också i sig försämra arvsanlagen hos den som drack.⁶⁹⁹ Darwinismen och genetikens grundprinciper dominerade inte på något självklart

⁶⁹⁷ Ljungström 2004, s. 196f, 277.

⁶⁹⁸ Hanson 1994, s. 190.

⁶⁹⁹ Broberg 1982, s. 66; Gustafsson 1996, s. 164, 189; Hübinette 1999, s. 31. Våra dagars spekulationer om huruvida vissa gener kan orsaka eller öka risken för alkoholism är alltså inte nya utan fanns redan under ”rashygienens” dagar.

⁶⁹⁵ Ljungström 2004, s. 300. Citaten är Ljungströms översättningar från originalets tyska.

⁶⁹⁶ Svanberg 2012, s. 97.

sätt den svenska rasforskningen, eller forskningen om arvsförhållanden i allmänhet.

Nu kom inte ”typ”-tänkandet att försvinna helt. Hos en rasbiolog som Herman Lundborg var, som vi kommer att se senare, talet om ”rastyper” till och med ganska framträdande. Men det är svårt att förstå rasbiologins stora framgångar under 1900-talets första decennier och Lundborgs egen verksamhet vid denna tid utan att ta hänsyn till en uppsättning idéer som lanserades vid sekelskiftet, och som i själva verket innebar en utmaning mot ”typ”-tänkandet. Det rörde sig om de så kallade mendelska ärftlighetslagarna, som först formulerats av den österrikiske munken Gregor Mendel (1822–1884), men som aldrig slagit igenom under hans levnadstid. De kom i stället att ”återupptäckas” år 1900, och påverkade därefter snabbt forskningen om ärftlighet hos såväl växter som djur och människor både i Sverige och internationellt. Enligt Mendel var en individs egenskaper något annat än den sammanhållna summan av arv från föräldrarna. De var beroende av enskilda arvsanlag, som i sin tur kunde vara recessiva eller dominanta. En individs arv (genotyp) korrelerade alltså inte nödvändigtvis med de iakttagbara, yttre egenskaperna (fenotyp).⁷⁰⁰

Den rasforskning som bedrevs i Sverige före 1910-talet, exempelvis genom Anders och Gustaf Retzius, hade varit mycket försiktig med att över huvud taget uttala sig om psykiska egenskapers ärftlighet, och även om far och son Retzius knappast tvivlade på idén att olika ”raser” hade olika hög kultur och olika intellektuell förmåga, var det inte det som de forskade om och de varnade ibland för att dra alltför långtgående slutsatser om sådana olikheter.⁷⁰¹ Men i och med återupptäckten av de mendelska lagarna skapades förhoppningar om en rasforskning som inte bara skulle kunna uttala sig om kranieform och längden på olika ”rasers” överarmar och käkpartier. Nu föddes tankar om en vetenskap

som i förlängningen skulle kunna påverka samhälle och politik. För om det gick att identifiera enskilda arvsanlag – skulle det då vara möjligt att identifiera vilka anlag som orsakade sjukdomar och funktionshinder? Kanske till och med vissa oönskade beteenden, som kriminalitet? Skulle anlagen då helt enkelt kunna tas bort ur befolkningen? När den svenska rasforskningen under 1900-talets första decennier tog steget över till en samhälleligt intresserad rasbiologi, och en politiskt tillämpbar rashygien, var dessa förhoppningar ett viktigt inslag i debatten.

1910-talet. Genombrottsår?

Naturligtvis går det inte att fixera en viss tidpunkt då man kan säga att idéer om ”ras”, ”raser” och ”rasforskning” fick ett definitivt genombrott i Sverige. När genombrottet ägde rum består till stor del på vilken samhällelig arena det är vi talar om – gäller det exempelvis vetenskapen, socialpolitiken, den allmänna debatten, pressrapporteringen eller den politiska diskussionen? Rasidéernas historia består, som detta kapitel förhoppningsvis visar, lika mycket om kontinuiteter som om ”före” och ”efter”. Men det går samtidigt att se mönster och övergripande förändringslinjer.

När det gäller genombrottet för ”ras”-idéer i den politiska diskussionen om statens politik mot svenska samer är det, som historikern Lennart Lundmark framhållit, kanske framför allt 1870-talet som utgör en brytpunkt.⁷⁰² Men historiker som forskar om socialpolitik, eller om rasvetenskaplig forskning i stort, har också framhållit 1910-talet som en god kandidat.⁷⁰³ Det kan motiveras av flera skäl. Dels spreds nu såväl själva begreppet ”ras” som ett ”rastänkande” i mer allmän betydelse snabbt till allt fler samhällsområden, och att användningen av rasbegreppet nu allt oftare knöts till den mer ”moderna” rasforskning

⁷⁰² Lundmark 2002, s. 13, 37.

⁷⁰³ Se till exempel Blomqvist 2001, s. 47; Ericsson 2015a, s. 257. Se även Holmberg 1994, s. 82 som identifierar perioden ca 1915–1925 som en ”kulmination i den svenska kulturmiljön” när det gäller ”ras”-uppfattningar och rasism i vetenskap och populärvetenskap.

⁷⁰⁰ Hanson 1994, s. 133; Tunlid 2004, s. 9–11.

⁷⁰¹ Gustafsson 1996, s. 187f, 190.

som Gustaf Retzius och Carl Magnus Fürsts arbeten vid sekelskiftet var ett exempel på. 1910-talet var därmed en tid då rastermen både spreds och förvetenskapligades i en tidigare ej skadad omfattning. Och inte bara det. Den politiserades på en nivå som också innebar något nytt. I allt högre grad började politiker, debattörer och vetenskapsutövare att sätta sitt hopp inte bara till att rasforskningen skulle bidra med kunskap om människoraser i stort. De började också tänka sig rasforskningen i en tillämpad form – man talade allt oftare om ”rashygien” – och därmed bidra till att, med idéhistorikern Maria Björkmans ord, skapa en ”potentiell lösning” på samtidens sociala och medicinska problem.⁷⁰⁴ Det var förhoppningar som inte går att knyta till någon specifik politisk ideologi, utan som tvärtom förekom bland en rad olika aktörer. Intresset för rasforskning och rashygien blev under decenniet framträdande i nykterhetsrörelsen IOGT:s tidning *Reformatorn*.⁷⁰⁵ Och i den inflytelserika socialpolitiska publikationen *Social Tidskrift*, som undersökts av Maria Björkman, förklarades sociala problem under 1910-talet alltmer som ett resultat av individers biologiska arv. Tidigare hade artiklarna i tidskriften i högre utsträckning relaterat sociala problem till uppväxt- och miljöförhållanden.⁷⁰⁶ Sist men inte minst var 1910-talet ett decennium då viktiga steg togs för att institutionalisera rasforskningen, framför allt genom det systematiska och skickliga lobbyarbete som bedrevs för att skapa det statliga rasbiologiska institut som till slut blev verklighet 1922.

Institutionaliseringen kan sägas ha börjat utanför akademien, då Svenska sällskapet för Rashygien bildades år 1909, med zoologen och den liberale politikern Vilhelm Leche som ordförande. Sällskapet var en sammanslutning av enskilda personer, och utgjorde en underavdelning till den ursprungligen tyska sammanslutningen *Internationales Ge-*

sellschaft für Rassenhygiene. Sällskapet kom under några år att spela en roll för att sprida skrifter om rashygien och för att lansera själva begreppet i den svenska debatten.⁷⁰⁷ Akademiskt skedde dessutom något viktigt vid årsskiftet 1916–1917, då zoologen Nils von Hofsten började undervisa i mänsklig ärftlighetslära vid Uppsala universitet.⁷⁰⁸ Det fanns med andra ord en ganska lång rad aktörer som arbetade för rashygien under 1910-talet i Sverige, och som ville åstadkomma ökade resurser till vetenskaplig forskning om ”ras”-faktorer i stort. Maria Björkman har beskrivit flera av dessa aktörer som medlemmar av ett manligt ”rasbiologiskt” nätverk bestående av medicinare, zoologer och genetikinriktade botaniker, men även med inslag av jurister och samhällsvetare. (Det bör tilläggas att kvinnliga aktörer vid denna tid mycket väl kunde argumentera utifrån uppfattningar om ”ras”. Så var exempelvis Frisinnade kvinnors riksförbund pådrivande för att skapa en svensk steriliseringslagstiftning. Men kvinnorna släpptes uppenbarligen inte in i det nätverk som Björkman beskriver).⁷⁰⁹

En enskild aktör framstår som mer betydelsefull inom det rasbiologiska nätverket än någon annan, åtminstone under rasbiologins institutionaliseringsperiod. Det är psykiatern Herman Lundborg (1868–1943), en forskare som skulle dominera rasbiologin fram till 1930-talets början och som styrde Rasbiologiska institutet med järnhand från dess öppnande 1922 och ända tills han pensionerades 1935. Lundborg disputerade i medicin 1901 på en avhandling om en ovanlig form av ärftlig epilepsi, där han studerade ett antal släkter på det isolerade Listerlandet i Blekinge, och en av hans metoder

⁷⁰⁷ Björkman 2011, s. 89–94; Broberg 1995, s. 8; Ljungström 2004, s. 346.

⁷⁰⁸ Broberg 1995, s. 9.

⁷⁰⁹ Björkman 2011, s. 68f, 80–82. Jag utgår här från Björkman 2011, där nätverket beskrivs som ”rasbiologiskt”. I ett annat arbete, Björkman & Widmalm 2010, har hon dock valt att skriva om ”the eugenics network” vilket på svenska skulle kunna översättas med ”eugeniskt” eller ”rashygieniskt nätverk” och då, som jag argumenterade för i inledningen till detta kapitel, få en något annat betydelse än uttrycket ”rasbiologiskt nätverk”.

⁷⁰⁴ Björkman 2011, s. 68.

⁷⁰⁵ Blomqvist 2001, s. 33f; Hübinette 1999, s. 31–35.

⁷⁰⁶ Björkman 2011, s. 103.

var att söka sig bakåt i kyrkobokföringen för att se vilka släktmedlemmar som haft sjukdomen.⁷¹⁰ Och hade han upphört med sina forskningar i och med avhandlingen, hade han förmodligen aldrig väckt någon större uppmärksamhet. Men Lundborg tog ett steg till. Han tyckte sig ha anat samband, som tydde på att Mendels lagar kunde användas för att förstå inte bara hur en viss epilepsisjukdom uppstod och ärvdes, utan hur sociala samhällsproblem i stort fungerade.

Lundborg gick vidare, och tillbringade flera år med att söka i gamla kyrkoböcker och domstolshandlingar. Han ville nu visa att samma Blekingesläkt som haft en stor andel epileptiker också haft en stor andel psykiskt sjuka, funktionshindrade och kriminella bland sina medlemmar, och att de olika sjukdomarna och lytena ärvdes i enlighet med de mendelska lagarna. Om han lyckades söka sig så långt tillbaka som möjligt i de historiska källorna skulle det, ansåg han, bli möjligt att bevisa att alla möjliga sorters psykiska och sociala problem ytterst berodde på biologiskt arv. Och dessutom visa hur problemen uppstått. Lundborg drev nu hårt tesen att det var rasblandning som orsakat släktens dåliga arvsanlag. Genom okloka giftermål, där släktmedlemmar skaffade barn tillsammans med medlemmar ur andra släkter med undermåliga anlag, förstärktes det negativa arvet i en spiral som till sist blev omöjlig att bryta. Han passade också på att samla in uppgifter om hårfärg, ögonfärg, kropps- och skallmätt på ett antal blekingska folkskolebarn, mätningar som förebådade de antropometriska undersökningar som han senare kom att ägna sig åt i stor skala. Resultaten av hans nya forskning publicerades 1913 i det väldiga tvåbandsverket *Medizinisch-biologische Familienforschungen innerhalb eines 2232-köpfigen Bauerngeschlechtes in Schweden (Provinz Blekinge)*, sju kilo tung och med massvis av bilagor i form av släktträd. Det var denna publikation som lade grunden för Lundborgs berömmelse i Sverige

⁷¹⁰ Broberg 1988, s. 181; Broberg 1995, s. 8f.

såväl som utomlands, och den etablerade honom mycket snabbt som en ledande rasbiologisk forskare. Och den politiska andemeningen var klar: brist på rashygien orsakade sociala problem, rashygieniska överväganden vid sexuell reproduktion var nödvändig för att hindra att liknande problem uppstod i den svenska befolkningen i stort. Och det brådskade: om inget gjordes nu så skulle Sveriges befolkning gå samma öde till mötes som den olyckliga Blekingesläkten.⁷¹¹

Varför spreds och radikaliserades rasforskningen och rasbiologin just under 1910-talet? Frågan har naturligtvis inte ett enda svar, men några faktorer kan lyftas fram. Olof Ljungström har skrivit att rasforskningen befann sig i något av en kris vid sekelskiftet 1900. Stora projekt inom fysisk antropologi sjösattes, som Retzius och Fürsts, men de kännetecknades av sin ”tekniska karaktär och brist på positiva resultat”.⁷¹² På vilket sätt skulle samhällsproblem kunna åtgärdas med utgångspunkt i de oändliga tabellerna över kraniebredden i Dalsland? Återupptäckten av de mendelska lagarna utlovade lösningar på sociala problem genom rashygieniska åtgärder. Och sociala problem var något som diskuterades mycket under 1910-talet. Det var en tid då inte minst liberala socialpolitiker i snabb takt byggde ut system för fattigvård, barnavård, alkoholistvård och sinnessjukvård: å ena sidan med resultatet av människor fick utökad rätt till grundläggande vård och omsorg, å andra sidan med resultatet att myndigheterna fick ökade möjligheter till övervakning och kontroll över avvikande personer eller andra som de ansåg var socialt problematiska. Därmed skapades bilden av att det fanns ett antal sociala problem som hotade samhället. Rasbiologin och rashygien klev nu fram och sade sig ha funnit en metod för att besvara dessa hot.

⁷¹¹ Broberg 1988, s. 181f; Hagerman 2015, s. 40–53.

⁷¹² Ljungström 2004, s. 256.

Bärande idéer hos det rasbiologiska nätverket

Det går att identifiera ett antal centrala drag i det rasbiologiska nätverkets idéer, och tydligast uttrycktes de av Lundborg själv. Hos honom var de etablerade redan under 1910-talet, och han skulle därefter komma att återupprepa dem på ett alltmer enformigt sätt fram till sin pensionering vid 1930-talets mitt. Eftersom de spelade stor roll i hans kampanj för att institutionalisera och popularisera rasbiologin, kan det vara värt att fästa lite större uppmärksamhet vid dem.

För det första: grunden för Lundborgs berömmelse låg i Blekingeundersökningen från 1913. Där försökte han visa att sociala problem orsakades av biologiskt arv enligt de mendelska lagarna. Det var en viktig del av nätverkets syn på samhällsproblem. Men som Gunnar Broberg påpekat, kom undersökningar av sådana arvsanlag att spela en ganska undanskymd roll i Lundborgs egen senare forskning. Lundborg närmade sig aldrig den mendelska genetiken igen (och moderna genetiker skulle knappast anse att han tillämpat den särskilt väl ens i sin Blekingeundersökning). I stället hade hans rasbiologi starka inslag av nationell idealism, där ”folket” och ”kulturen” spelade lika stor roll som ”generna” eller ”arvsanlagen”. Rasbiologi var hos Lundborg inte endast en vetenskap, utan lika mycket en politisk vision och en livshållning, med Brobergs ord en ”blandning av fysisk antropologi, medicin och dytter kulturbetraktelse”.⁷¹³

För det andra varnade både Lundborg och andra medlemmar av nätverket konsekvent för att det svenska folket steg för steg höll på att genomgå en biologisk ”degenerering”, dvs. att andelen arvsanlag som ledde till sjukdomar, kriminalitet, ”asocialitet”, ”sinnesslöhet” och allmän svaghet i snabb takt ökade. Varför? Det fanns förklaringar som höll fram

miljöfaktorer, t.ex. att människors arvs massa skadades av alkoholmissbruk eller industrigifter. Men framför allt sågs degenerationsfaran, precis som i Lundborgs Blekingeundersökningar, som orsakad av rasblandningar: den från början ”rena” nordiska rasen korsade sig i allt snabbare takt med människor från andra raser, eller med människor som själva var rasblandade. Och här visade nätverkets idéer en tydlig intersektion mellan ras och klass: det var bland den lägre arbetarklassen i industristäderna som rasblandningen hade gått längst, medan bondebefolkningen än så länge hade sin arvs massa relativt intakt. Ja, här förekom till och med idéer där rasblandningen fick förklara och legitimera klasssamhällets grundläggande ekonomiska ojämlikheter: människor med dåliga gener sjönk ner till samhällets botten, medan människor med goda gener klättrade uppåt. De mest rasblandade, och därmed också genetiskt sämsta, individerna förekom dels inom den lägsta underklassen, dels inom överklassen. Den rasmässigt sundaste delen av befolkningen fanns i stället, hävdades det, inom den stabila bondebefolkningen och inom den bildade medelklassen. Men hur länge skulle dessa klasser finnas kvar? De genetiskt ”urartade” individerna ansågs fortplanta sig i högre utsträckning än de rasmässigt sunda individerna, som hade bättre kontroll över sin sexualitet. Nätverket målade nu upp en hotfull skräckbild, där samhället i rask takt skulle komma att översvämmas av de undermåliga, mindervärdiga och urartade människor som förökade sig som kaniner medan den sunda medelklassen och landsbygdsbefolkningen skaffade allt färre barn.⁷¹⁴

Fokuseringen på sexualitet och reproduktion gjorde att också relationen mellan män och kvinnor drogs in i det rasbiologiska nätverkets tänkande om samhället. Och framför allt till att nätverket ställde sig avståndstagande till kvinnors ekonomiska, sexuella och sociala frigörelse på ett sätt som innebar

⁷¹³ Broberg 1995, s. 83. Se även Broberg 1988, s. 185, 214. Motsatsen mellan en rasforskningstradition baserad på visuella, yttre drag och inre, osynliga arvsanlag diskuteras också i Kjellman 2013, s. 197.

⁷¹⁴ Björkman & Widmalm 2010, s. 388f; Björkman 2011, s. 50, 74f. Se även Tunlid 2004, s. 135f.

en intersektion mellan både ras, kön och klass. Maria Björkman har till och med valt att tala om ett ”rasbiologiskt genuskontrakt”, där Lundborg och hans likasinnade föreskrev bestämda roller för samhällets medlemmar dels utifrån deras ”ras”-egenskaper, dels utifrån deras kön och dels utifrån deras klassposition. Hon har schematiskt beskrivit ”genuskontraktet” på följande vis:⁷¹⁵

Grupp	Kategori	Kön	Uppgifter i samhället
ÖVRE SKIKT	Högvärdiga	Män	Ämbeten i statlig tjänst, m.m.
		Kvinnor	Fortplantning, ev. vissa ”kvinnoyrken”
MEDEL-SKIKT	Hantverkare/bönder	Män	Yrkesarbete, kan tillåtas stiga uppåt socialt
		Kvinnor	Fortplantning
LÄGRE SKIKT	Arbetarklassens övre skikt	Män	Yrkesarbete
		Kvinnor	Fortplantning
UNDER-MÅLIGA	Defekta, socialt utslagna	Män	Internering, sterilisering
		Kvinnor	Internering, sterilisering

Idealbilden av den ”goda” kvinnan var här en kvinna som hade god arvs massa och som födde många barn i äktenskap med en arvsmässigt god man. Om kvinnor började förvärvsarbeta innebar det ett hot mot befolkningens arvsegenskaper, eftersom de sunda och rasmässigt ”dugliga” kvinnorna då skulle bli ekonomiskt oberoende och vänta med att ingå äktenskap, alternativt vänta med att föda barn eller inte föda några barn alls. Kvar bland barnaföderskorna skulle bli de ”defekta” kvinnorna, som skulle fortsätta att föröka sig. Steg för steg skulle då andelen människor med undermåliga arvsanlag öka, och den rasmässigt mindervärdiga underklassen skulle öka och andelen kriminella, ”sinnesslöa”, psykiskt sjuka och allmänt odugliga människor skulle bli hotfullt stor.⁷¹⁶

⁷¹⁵ Björkman 2011, s. 119. Min framställning här är ett referat och inte ett ordagrant återgivande av Björkmans schema.

⁷¹⁶ Björkman 2011, s. 118–121.

Nätverkets lobbykampanj för ett rasbiologiskt institut

Medlemmarna i det rasbiologiska nätverket använde flera metoder för att stödja varandra och den gemensamma visionen om ett samhälle där rashygieniska åtgärder, grundade i rasbiologisk forskning, blev en del av socialpolitiken. Ett av de viktigaste och mest framgångsrika projekt som nätverket genomförde, och som leddes framför allt av Herman Lundborg och anatomen Vilhelm Hultkrantz, var kampanjen för att få staten att inrätta ett institut för rasbiologisk forskning. Efter flera turer kom den visionen att förverkligas i form av Statens institut för rasbiologi i Uppsala, som öppnade sina portar 1922 med Lundborg som förste chef. Då hade Lundborg redan sedan 1916 erhållit personliga forskningsanslag från riksdagen som stöd för sina rasbiologiska studier.⁷¹⁷

Lundborg hade omedelbart efter publiceringen av den stora Blekingeundersökningen 1913 riktat blicken mot ett helt annat forskningsfält. Vore det inte möjligt, resonerade han, att undersöka och mäta förekomsten av rasblandning genom att studera de svenska samerna och den övriga befolkningen längst i norr? Vid denna tid fanns det en utbredd föreställning om att samer och ”svenskar” började blandas i allt högre utsträckning, och som framgick av kapitel 4 sågs det som ett problem. Lundberg spann vidare på dessa farhågor, och inledde under 1910-talet omfattande forskningsresor där han började registrera samers antropometriska värden – kranieindex, hårfärg, ögonfärg, och så vidare – och dessutom fotografera flera av dem han undersökte.⁷¹⁸

Vid 1910-talets slut var Lundborg alltså en berömd forskare med stort anseende såväl nationellt som internationellt, och allt fler röster höjdes om att han borde tilldelas en professur. Men Lundborg och flera av hans kamrater i det rasbiologiska nätverket hade mer långtgående planer. De ville skapa en helt

⁷¹⁷ Hagerman 2015, s. 112.

⁷¹⁸ Broberg 1988, s. 185, 214.

ny rasbiologisk forskningstradition, och under åren runt 1920 utvecklade nätverket en lång rad tekniker för att vinna stöd för idén. Bland annat skrev nätverksmedlemmar själva argumenterande texter, som därefter publicerades som ledarartiklar i tidningar där de hade allierade bland redaktörerna.

Den kanske allra mest lyckade propagandasatsningen var anordnandet av den väldiga så kallade ”Folktypsutställningen” 1919. Det var en välbesökt utställning som startade i Stockholm och sedan turnerade till flera andra svenska städer. Idéhistorikern Britas Benjamin Eriksson betonar särskilt de interaktiva inslagen i utställningen: besökarna uppmanades att ta med sig fotografier av sig själva, som därefter införlivades i Lundborgs egna samlingar och senare i Rasbiologiska institutets stora forskningsarkiv.⁷¹⁹ I samband med utställningen ordnades också tidningstävlingar, där svenskar fick skicka in fotografier på sig själva och där de som bäst ansågs motsvara en ”svensk-germansk ideal rastyp” belönades med olika priser – vinnare i herrklassen blev en cykelreparatör från Skövde vars bild senare kom att dyka upp i flera av Rasbiologiska institutets publikationer. Liknande tävlingar anordnades i *Stockholms Dagblad* 1922, med Herman Lundborg i juryn.⁷²⁰

År 1921 lyckades nätverket till slut få upp hela frågan på riksdagens bord. Då hade det under några år redan funnits alternativa planer på att inrätta liknande forskningsinstitutioner, men dessa förverkligades aldrig. Riksdagsledamoten Edward Wavrinisky hade exempelvis informerat Lundborg om sina planer på att motionera om inrättandet av ett ärftlighetsforskningsinstitut, men till slut gett upp tanken. Och i december 1918 föreslog en professor vid Karolinska institutet att ett särskilt Nobelinstitut

för rasbiologisk forskning borde inrättas, med en professur i ”antropologi” och en i ”experimentell ärftlighetslära”. Förslaget föll, då det var oklart om Alfred Nobels testamenterade pengar verkligen fick användas för ett sådant ändamål. Gunnar Broberg har framhållit att det går att kontrafaktiskt spekulera om vad som hade hänt om förslaget hade blivit verklighet. Hade det inneburit att Sverige fått en rasbiologisk forskningsinstitution som snabbare hade närmat sig den moderna genetiken än vad som blev fallet med Lundborgs institut?⁷²¹ Samma tanke finns hos Aron Ambrosiani, som har konstaterat att professorerna vid Karolinska institutet verkar ha betraktat ”rasbiologi” som en strikt medicinsk forskningsdisciplin, medan Lundborg såg rasbiologin som något större – närmast som en samhällsvision med långtgående politiska och existentiella konsekvenser.⁷²²

Det förslag som presenterades för riksdagen 1921 gick dock ut på att skapa ett institut med Lundborg som självskriven chef, med stor makt över verksamhetens inriktning. Den motion som lades på riksdagens bord hade till stora delar författats av Herman Lundborg och andra medlemmar av det rasbiologiska nätverket, även om det var riksdagsledamöter som undertecknade den (tunga underskrifter kom från exempelvis Hjalmar Branting och Arvid Lindman, alltså från ledamöter ur olika politiska läger).⁷²³ Riksdagen biföll motionen i partipolitisk enhällighet, även om enstaka ledamöter uttryckte farhågor för att satsa statliga pengar på en ny myndighet i en tid av ekonomisk kris. Resultatet blev Statens institut för rasbiologi, med Lundborg som chef och med placering i Uppsala. Det skulle vara en självständig forskningsinstitution, men med vissa kopplingar till den akademiska världen: chefen för institutet skulle automatiskt vara professor vid

⁷¹⁹ Eriksson 2013. Se även exempelvis Björkman & Widmalm 2010; Björkman 2011, s. 86–89; Broberg 1988, s. 194–198. Herman Lundborg kom också senare att vara med och anordna utställningar i syfte att propagandera för rasbiologin och rashygien. 1930 deltog exempelvis Rasbiologiska institutet i en av paviljongerna på den stora Stockholmsutställningen. Se Broberg 1995, s. 49.

⁷²⁰ Broberg 1988, s. 198; Broberg 1995, s. 10; Lundmark 2002, s. 133f.

⁷²¹ Broberg 1988, s. 200f, 214, 220.

⁷²² Ambrosiani 2009, s. 38.

⁷²³ Björkman & Widmalm 2010, s. 386; Björkman 2011, s. 83–86; Broberg 1988, s. 202–204.

Uppsala universitet.⁷²⁴ Någon stor myndighet var det inte tal om, och personalstyrkan var aldrig hög. Och större skulle det aldrig bli; år efter år klagade såväl Lundborg som hans efterföljare på att de ekonomiska resurserna var försvinnande små i förhållande till vad rasbiologerna hade hoppats på.⁷²⁵

Det är värt att betona att när institutet slog upp sina portar i Uppsala 1922 innebar det inte på något sätt att svensk, rasbiologisk forskning började bedrivas då och där. Som Maja Hagerman betonat fortsatte institutet under de första åren den forskning som Herman Lundborg redan bedrev.⁷²⁶ Inte heller går det riktigt att säga att det var världens första rasbiologiska institut, något som ibland påstås. Det fanns andra institutioner som sysslade med liknande forskning i andra länder, exempelvis *Eugenics Records Office* i amerikanska Cold Spring Harbor, som etablerats redan 1910.⁷²⁷ Men Rasbiologiska institutet i Uppsala var världens första *statliga* institut för rasbiologisk forskning, och det är givetvis betydelsefullt i sig. Rasbiologin hade fått statlig sanktion och legitimitet. Dessutom hade det rasbiologiska nätverket utlovat att en mängd praktiskt användbar kunskap skulle produceras vid institutet, där orsakerna till sjukdomar och kriminalitet skulle avslöjas och sociala problem få sin lösning. Hur kom Herman Lundborg att infria dessa höga förväntningar?

Institutets första stora projekt: inventeringen av Sveriges befolkning

Innan jag börjar diskutera den forskning som Rasbiologiska institutet bedrev under Lundborgs tid som chef, kan det vara på sin plats att nämna något om vad institutet faktiskt inte forskade om. Vid den

tid då institutet startade sin verksamhet fanns det en relativt stark antisemitisk tradition i Sverige, vilket uppmärksammades i kapitel 3. Flera forskare har också uppmärksammat att Herman Lundborg såväl i privata brev som i tidningsartiklar kunde ge uttryck för grova antisemitiska uppfattningar.⁷²⁸ En fråga som därför kräver ett särskilt svar är, varför de svenska judarna utsattes för så lite rasvetenskaplig forskning under den ”klassiska” rasbiologins glansdagar – från 1910-talet och fram till mitten av 1930-talet. Som vi har sett riktade Lundborg och hans medarbetare sina insatser dels på att kartlägga den svenska (manliga) befolkningen i allmänhet, dels på att undersöka samer. Men undersökningar av judiska ”rasegenskaper” är i stort sett fullständigt frånvarande i Rasbiologiska institutets verksamhet. Varför? Frågan har förmodligen inget givet svar, men kanske kan vi finna en ledtråd genom att analysera den typ av antisemitiska uppfattningar som Lundborg själv hyste. Lundborg gav under 1920-talet återkommande uttryck för en av de vanligaste och mest stereotypa antisemitiska myterna, nämligen uppfattningen att judar kontrollerade stora delar av medierna. Denna kontroll, menade Lundborg, kunde judarna använda för att sätta käppar i hjulet för hans egen forskning. Så skrev han i ett brev 1924 att det vore farligt om ”judarna” skulle börja motarbeta Rasbiologiska institutets verksamhet, och 1928 skrev han i en tidningsartikel att ”den judiska storfinansen” och ”judepressen” såg negativt på rasbiologins framväxt.⁷²⁹

De svenska judarna blev i vilket fall som helst inte något av institutets forskningsobjekt. Inte heller blev de människor som utpekades som ”zigenare” eller ”tattare” i någon större utsträckning föremål för rasbiologisk forskning – med vissa betydelsefulla undantag, som framgick i kapitel 5. Det var huvudsakligen andra projekt som upptog Lundborgs tid

⁷²⁴ Broberg 1995, s. 11. Institutets grundande och tidiga verksamhet har också getts en god populärvetenskaplig belysning i Lundmark 2007. Holmberg 1994, s. 78f, bör också nämnas som en tidig undersökning av institutets tillkomsthistoria.

⁷²⁵ Broberg 1995, s. 14–16, 36.

⁷²⁶ Hagerman 2015.

⁷²⁷ Kevles 1995 (urspr. 1985), s. 71.

⁷²⁸ Tydén 1986, s. 22; Tydén 1988, s. 261.

⁷²⁹ Björkman & Widmalm 2010, s. 384; Hagerman 1924, s. 241f; Lundmark 2007, s. 32–34; Tydén 1986, s. 22.

och intresse. En del av verksamheten vid institutet gick exempelvis ut på att popularisera rasbiologin. Exempelvis ordnade institutet flera offentliga föreläsningar i Uppsala om rasbiologiska och rashygieniska ämnen. Och Lundborg etablerade dessutom kontakter med den svenska släktforskarrörelsen. Släktforskning var, menade han, inte ett tidsfördriv. Det var något rasbiologiskt värdefullt, och släktforskare uppmanades att sända in det genealogiska material de samlade till institutet. På så sätt skulle det till sist bli möjligt för framtida rasbiologer att undersöka hur arvsanlag spreds mellan generationerna under långa tidsperioder och med ett mycket stort empiriskt material.⁷³⁰

Men detta var bisaker i förhållande till det första riktigt omfattande forskningsprojekt som Lundborg lanserade som chef för institutet. Det projektet syftade till en storskalig kartläggning av hela den svenska befolkningen och dess antropometriska värden. På sätt och vis var det en ren fortsättning på den inventering som Gustaf Retzius och Carl Magnus Fürst genomfört vid sekelskiftet, och som diskuterades tidigare i det här kapitlet. Rasbiologiska institutet skulle nu göra något liknande, fast i mycket större skala. Hade befolkningen förändrats sedan publikationen av *Anthropologia Suecica* 1902? Kunde eventuella förändringar i så fall relateras till de rasblandningsprocesser som Lundborg fruktade? Under hela första halvan av 1920-talet kom detta projekt att dominera institutets verksamhet och sluka stora delar av dess resurser.⁷³¹

Nu skickade institutet ut alla sina forskare och reseassistenter i alla fyra väderstrecken. 1921–1923 kuskade de runt i landet och genomförde mätningar på omkring ett hundra tusen svenskar. I första hand

sökte de sig till regementena, där stora grupper av unga män i samma ålder kunde mätas på samma gång – för att sedan jämföras med motsvande grupp som Retzius och Fürst mätt drygt tjugo år tidigare. Men man begränsade sig inte till regementena, utan besökte också patienter på mentalsjukhus, fångar på anstalter av olika slag, och skolor. Mätningarna av sjuka, fångar och barn följde inte samma slags systematik, men ingick ytterst i den stora planen: att samla så mycket mätdata som det över huvud taget var möjligt. På anstalterna genomfördes dessutom undersökningar som var minst sagt integritetskränkande för de som undersöktes: exempelvis togs nakenfotografier av de kvinnliga internerna på tvångsarbetsanstalten i Landskrona.⁷³² Och initialt möttes forskarna av entusiasm. Åtminstone av lokalsamhällets överhetspersoner – hur det kändes för alla människor som mättes, och som ofta befann sig i ett maktmässigt underläge gentemot forskarna, är en helt annan fråga. Både präster och lärare hörde självmant av sig till institutet och erbjöd sig att hjälpa till. Hjälpen togs tacksamt emot, och det är svårt att tänka sig att forskningsresorna kunde ha genomförts utan de lokala eliternas stöd.⁷³³

Alla resultat antecknades på särskilda mätkort som Lundborg låtit utforma. De sändes därefter till institutet där de samlades i väldiga högar för att bearbetas i hypermoderna hålkortsmaskiner.⁷³⁴ Och högarna med material växte, och växte, och växte. Detta är något som har förbryllat många forskare, som har påpekat det märkliga faktum att det enorma projektet aldrig genomfördes för att besvara några klart formulerade frågeställningar. Tvärtom verkar insamlandet av mätdata, med Brobergs ord, ha blivit ett ”mål i sig”.⁷³⁵ Någon gång, vid någon punkt i framtiden, skulle viktiga slutsatser uppenba-

⁷³⁰ Broberg 1995, s. 34, 45–48; Hagerman 2015, s. 113, 234. Kontakterna mellan rasbiologin och släktforskarrörelsen är just nu föremål för ett doktorsavhandlingsprojekt som bedrivs av Britas Benjamin Eriksson, doktorand i historia vid Göteborgs universitet.

⁷³¹ Som Ulrika Kjellman har påpekat innebar det stora rasinventeringsprojektet att rasforskningen börjat intressera sig för skillnader inom de vita raserna, från att under 1800-talet främst ha fokuserat på skillnader mellan vita raser och raser med annan hudfärg. Se Kjellman 2013, s. 194

⁷³² Broberg 1995, s. 20; Hagerman 2015, s. 215–217.

⁷³³ Broberg 1995, s. 20–23.

⁷³⁴ Kjellman 2013, s. 183–186.

⁷³⁵ Broberg 1995, s. 26. Se även Zippel 2009, s. 30, som skriver att ”the more specific data the institute sampled, the more complex and increasingly unspecific were the results”.

ra sig ur materialet. Men hur det skulle gå till, och vad slutsatserna egentligen skulle handla om, var oklart. Och inte blev det klarare när resultaten av inventeringen publicerades 1926.

Med pompa och ståt och på tre språk. Huvudverket var på engelska och hette *The Racial Characters of the Swedish Nation*. Det publicerades under åren därefter i populariserade versioner på tyska som *Rassenkunde des Schwedischen Volkes* och på svenska som *Svensk raskunskap*. ”Characters”-boken skulle bli institutets första magnum opus, men vad innehöll den egentligen? Oändliga tabeller med antropometriska mätdata, redovisade län för län och med många decimaler. Men inga slutsatser. Inga resultat om vare sig sjukdomars ärftlighet eller några andra kunskaper som kunde vara praktiskt tillämpbara. I pressreaktionerna uttrycktes visserligen oftast en uppskattning över det enorma arbete som låg bakom tabellerna, men här dök också de första reserverade och kritiska frågorna upp. Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning undrade till exempel vad man egentligen skulle ha alla dessa empiriska data till. Vad det verkligen denna typ av rasbiologi som skulle leverera så betydelsefulla resultat om samhället?⁷³⁶

Institutets andra stora projekt: ”rasblandning” bland svenska samer

Institutets andra stora projekt påbörjades egentligen redan under insamlingsarbetet till ”Characters”-boken. Fast kanske bör det betecknas som Lundborgs andra stora projekt, för det var han som år efter år kom att driva det framåt och själv samla in mycket av dess mätdata. Det rörde sig om en ofantlig antropometrisk kartläggning av de svenska samerna, alltså en fortsättning av den forskning som Lundborg påbörjat redan under 1910-talet. Det var ett projekt som snart kom att växa till väldiga proportioner, och som reser viktiga frågor om maktutövning, utnyttjande och vetenskaplig etik.

⁷³⁶ Broberg 1995, s. 25.

Varför riktades Lundborgs fokus på samerna? Det finns förmodligen två skäl. Å ena sidan hade samerna, vilket visats tidigare, varit utsatta för rasforskning ända sedan Sven Nilsson och Anders Retzius dagar på 1840-talet och senare under seklet hade etnografer och språkforskare gjort vissa antropometriska mätningar av levande samer, om än i liten skala.⁷³⁷ Lundborgs projekt anknöt till denna äldre tradition av undersökningar av det som sågs som Sveriges enda ”exotiska” folkslag. Men å andra sidan hängde projektet också samman med Lundborgs intresse, och rädsla för, så kallad rasblandning. Samerna var en grupp som alltmer höll på att smälta samman med den övriga befolkningen, menade Lundborg, och det hade fått honom att intressera sig för gruppen redan 1912–1913. Det pågick med andra ord en rasblandning mitt framför ögonen på rasbiologerna, och den måste studeras i syfte att vinna ökade kunskaper om rasblandningens effekter och konsekvenser.⁷³⁸ Det var det intresset som låg bakom också en rad av de betydligt mindre omfattande undersökningar som också kom att bedrivas under Lundborgs chefstid vid institutet, exempelvis studier av ingiften på Gotland och av rasblandning på Hawaii.⁷³⁹

Men hur skulle man egentligen undersöka rasblandning? Som framgått vid det här laget, innebar Lundborgs forskningsinriktning *inte* att han undersökte arvsanlag, genotypen. Visserligen gjordes vissa försök att undersöka samers blodgrupper under 1920-talet.⁷⁴⁰ Men huvudsakligen var det deras yttre utseendedrag, fenotypen, som stod i fokus för institutets undersökningar av samer. På samma sätt som skett med de värnpliktiga ”svenskarna”, kom nu svenska samers antropometriska värden att antecknas på ständigt växande högar av mätkort.

⁷³⁷ Lundborg var alltså inte först med sådana mätningar. Se Broberg 1982, s. 56.

⁷³⁸ Broberg 1995, s. 26f; Hagerman 2015, s. 55–58, 64–66, 79, 104. Lundborg framhöll också rasblandning mellan samer och ”svenskar” som särskilt skadlig. Se Lundmark 2002, s. 133.

⁷³⁹ Broberg 1995, s. 29–32.

⁷⁴⁰ Hagerman 2015, s. 252, 276–280, 296.

År efter år reste institutets lilla personalstyrka runt i norra Sverige och mätte kroppar och registrerade ögon- och hårfärg hos svenska samer, såväl vuxna som barn. Ofta anfördes personalen av Lundborg själv, och i takt med att åren gick blev det allt vanligare att han genomförde forskningsresorna ensam. De fortsatte ända fram till hans pensionering 1935 och innebar att ett enormt material av mätdata, registreringskort och fotografier samlades i institutets lokaler i Uppsala.⁷⁴¹

Med tanke på hur många samer som utsattes för undersökningarna, finns det anmärkningsvärt få vittnesmål om hur de upplevde sitt deltagande.⁷⁴² Men några vittnesmål finns, och journalisten Maja Hagerman har nyligen lyft fram ett par av dem. En kvinna berättade exempelvis långt senare om hur Lundborg kom till Kaalasvuoma sameby redan 1915, när hon var tolv år gammal. Många ska ha varit rädda, och rykten cirkulerade bland barnen om att Lundborg skulle utsätta dem för smärtsamma experiment. Det skedde nu inte, men barnen beordrades in i skolkåtan, där Lundborg först demonstrerade hur de antropometriska mätningarna gick till på sin egen son – iförd samedräkt – och därefter var det barnens tur. En annan same har senare berättat om hur forskare från institutet kom till hans skola 1925. Först fotograferade de familjer, därefter enskilda barn. Sist mätte de människors skallar för att identifiera deras ”ras”-egenskaper. Och berättarens kommentar är intressant: ”Aldrig hade vi sett på varandra så förut”. Forskningsresor innebar, som Hagerman betonar, inte endast att rasbiologerna reproducerade redan existerande uppfattningar om ”ras”. De skapade nya genom sin egen forskning och tvingade människor, som tidigare inte nödvän-

digttvis hade tänkt på sig själva i termer av ”ras”, att ta ställning till just denna typ av kategoriseringar.⁷⁴³

Lundborg hade utlovat stora resultat av de samiska undersökningarna – förekomsten av sjukdomar, funktionshinder och sociala problem skulle nu få en förklaring och kunna knytas till graden av rasblandning. Men vad kom egentligen ut av mätningarna, som pågick år efter år? Faktum är att Lundborg hade notoriskt svårt att över huvud taget publicera något alls, trots alla mätresultat som strömmade in. Först 1932 kom den första delrapporten i projektet i form av boken *The Race Biology of the Swedish Lapps*, huvudsakligen skriven av statistikern Sten Wahlund som arbetade vid institutet. Rapporten innehöll endast statistiska bearbetningar av kyrkobokföringsuppgifter – de antropometriska mätningarna hade ännu inte hunnit bearbetas. Och de statistiska uppgifter om ekonomisk försörjning, barnadödlighet och mödradödlighet som nu presenterades var kända sedan tidigare. Med tanke på de högt ställda förväntningarna upplevdes resultatet som ett direkt fiasko, och som framgår av avsnitt längre fram i detta kapitel kom ”lappundersökningens” obetydliga vetenskapliga resultat snart att användas som politiska argument för att institutet borde få en ny forskningsinriktning.⁷⁴⁴

Så blev också fallet. Som snart kommer att framgå tog rasbiologen Gunnar Dahlberg 1935 över institutet, och han var inte överdrivet intresserad av att mäta samiska kranier, och forskningsresorna bland samer upphörde när han tillträdde som chef. Men han hade ärvt det som återstod av ”lappundersökningen” av sin föregångare, och pengar fanns anslagna till att publicera slutresultaten. Det skedde dock först 1941, när Dahlberg och Wahlund tillsammans gav ut andra delen av *The Race Biology of the Swedish Lapps*. Också nu innebar utgivningen något av en vetenskaplig icke-händelse. Boken innehöll långa tabeller över ögonfärg, hårfärg, kra-

⁷⁴¹ Lundmark 2002, s. 137.

⁷⁴² Även om det inte säger något om hur de samer som undersöktes upplevde situationen, kan det vara värt att påpeka att samernas politiska organisationer inte nödvändigtvis var motståndare till rasbiologisk forskning som sådan: samernas landsmöte 1918 antog ett uttalande där de efterlyste ”undersökningar av statistisk rasbiologisk art” för att skapa kunskap om de fattiga samernas livssituation och för att hitta ett sätt att definiera vilka som skulle räknas som samer. Se Lundmark 1998, s. 87; Sjölin 2002, s. 109.

⁷⁴³ Hagerman 2015, s. 106, 257.

⁷⁴⁴ Lundmark 2002, s. 137f.

nieindex, ansiktslängd, ansiktsbredd, kroppslängd och andra antropometriska mått – allt presenterat utan kommentarer och utan att författarna drog några slutsatser. Rapporten innehöll inte heller några uttalanden om vad som egentligen var utmärkande samiska ”ras”-egenskaper, eller några slutsatser om ”rasblandning”. Däremot publicerades flera fotografier på de undersökta samerna, och var och en av de samer som förekom i tabellerna var namngivna.⁷⁴⁵ ”Rasismen” i Lundborgs tappning hade börjat blekna bort – men ur vetenskapsetisk synvinkel var institutets forskning, som synes, alltså fortfarande högst problematisk.

Institutets tredje stora projekt: rasbiologiska fototekniker

Institutets tredje stora projekt löpte parallellt med befolkningsinventeringen och sameundersökningen. Det innebar en kontinuerlig och mycket omfattande insamling och produktion av fotografier, avsedda att dokumentera olika ”rastyper” och tänkta att kunna användas i kommande forskning. Till slut kom samlingarna vid institutet att omfatta inte mindre än 12123 fotografier, tagna framför allt under första halvan av 1920-talet.⁷⁴⁶ Också detta var emellertid en vetenskaplig verksamhet som inte bedrevs utifrån klart uttalade frågeställningar eller med tydligt formulerade syften. I stället har många forskare på senare år ägnat sig åt att analysera, och i efterhand försöka tolka, vad Lundborg och hans medarbetare faktiskt ville åstadkomma med bildproduktionen.

Redan i samband med Folktypsutställningen 1919 uppmanade Lundborg allmänheten att skicka in porträtt på sig själva till honom. När Rasbiologiska institutet öppnade 1922 hade Lundborg redan en stor uppsättning fotografier, och han hade redan publicerat en del av dem i den populärt hållna boken *Svenska folktyper* som publicerades strax efter

Folktypsutställningen. Bildproduktionen fortsatte omedelbart när institutet öppnade, och såväl på befolkningsinventeringsresorna som under sameundersökningsresorna i norra Sverige följde en fotograf ofta med expeditionerna. Ofta var det Lundborg själv som höll i kameran på sina ensamma vandringar i Norrbotten, från sameby till sameby.

År efter år fylldes institutets samlingar av fotografier som tog upp alltmer utrymme. Ibland publicerades vissa fotografier som illustrationsmaterial, ibland bytte institutet bilder med andra rasforskningsinstitutioner runt om i världen. Men såvitt vi vet användes de aldrig för att besvara några vetenskapliga frågeställningar. Det är ett faktum som har fått många forskare att undra. Varför lade institutet ner så mycket kraft och pengar på att ta bilderna?

Fotografierna har analyserats ur två aspekter. För det första har vissa forskare koncentrerat sig på frågor om fotografiernas syfte och vilka konstruktioner av ”ras” som producerades och reproducerades genom dem. Man hade kunnat tro att fotografiet, som allmänt betraktades som en ”objektiv” avbildningsform, var tänkt att användas som en teknik för att med stor exakthet visa antropometriska mått. Men som flera har noterat, var det inte så svenska rasbiologiska fotografier såg ut. Men många fotografier föreställde människor med både kläder och huvudbonader, och några detaljerade antropometriska undersökningar var knappast möjliga att genomföra med fotografierna som empiriskt material.⁷⁴⁷

I stället verkar de delvis kunna placeras in i en äldre rasforskningstradition där begreppet ”typ” spelade en stor roll. Redan Gustaf Retzius hade tagit ”antropologiska” fotografier i Finland under 1870-talet, avsedda att visa upp ”typiska” representer för olika folkgrupper, och zoologen Eric Mjöberg hade fotograferat australier i liknande syften under 1910-talet.⁷⁴⁸ Lundborgs fotografier förefaller

⁷⁴⁵ Lundmark 2002, s. 137, 141f.

⁷⁴⁶ Kjellman 2013, s. 181.

⁷⁴⁷ Broberg 2001a, s. 149; Kjellman 2014, s. 5, 8, 12, 14; Zippel 2009, s. 40.

⁷⁴⁸ Broberg 2001a, s. 149; Hallgren 2003, s. 28.

ha haft en liknande målsättning. Genom att betrakta ett stort antal fotografier på olika ”rastyper” skulle läsaren/forskaren/studenten/utställningsbesökaren öva upp sin förmåga att ”se” hur olika raser skilde sig åt, inte genom att jämföra olika mått utan att till sist närmast intuitivt få en särskild känsla för det ”typiska” hos en viss ras.⁷⁴⁹

Om målet var att åskådliggöra och ”visa” hur olika Sveriges olika ”rastyper” var, så får man nog för övrigt säga att Lundborg och hans medhjälpare gav sig själva en viss hjälp på traven. Flera forskare har nämligen noterat att det inte var vilka kroppar som helst som fotograferades, och framför allt inte som publicerades offentligt. I *Racial Characters of the Swedish Nation* från 1926 förekom det exempelvis nakenbilder både på svenskar av ”nordisk” typ och på samer. Men man hade noggrant valt ut vilka kroppar som får representera vilken rastyp. De ”nordiska” typerna är företrädesvis unga och friska människor utan skador. De samiska kropparna tillhör i mycket högre grad åldrade människor, och är märkta av hårt arbete och tungt slit.⁷⁵⁰ Fotografierna byggde också, som Katrin Zippel har betonat, på en tydlig intersektion mellan kategorierna ras och klass, där ”social groups were reassigned with racial attribution”. De personer som klassificerades som ”nordiska” typer var människor med olika yrken och där flera kom ur samhällets övre skikt, medan fotografierna på andra ”rastyper” föreställde människor med lägre social status. Detta sätt att fotografera människor på var i och för sig inte unikt för Lundborgs svenska institut, utan visar likheter med fotograferingar som genomfördes av amerikanska eugeniker vid ungefär samma tid.⁷⁵¹

För det andra finns det forskare som har frågat sig hur fotografierna togs, och vilken makt som ut-

övades i mötet mellan rasforskare och de människor som fotograferades. Framför allt har frågan om mötet med den samiska befolkningen, eller andra befolkningsgrupper i Norrland, stått i centrum. Nu finns det förstås ingen anledning att tänka sig att alla möten har sett likadana ut, eller att alla människor som fotograferats har reagerat på samma sätt. Det rör sig också om bilder som är mycket olika. Många är bilder på vuxna människors ansikten, i profil eller snett framifrån. Andra föreställer samiska familjer utanför sina kåtor eller stugor. Andra föreställer nakna norrländska skolbarn, som beordrats att klä av sig och ställa sig framför fotografen. Två hela fotoalbum i Rasbiologiska institutets arkiv består av sådana fotografier på nakna samiska barn.⁷⁵² Hela frågan är dessutom metodiskt svårundersökt, eftersom det ofta saknas information om vad som hänt före fotograferingstillfället. Men det finns också källor som kan kasta ljus över åtminstone några fotograferingssituationer.

Institutets personal hade förmodligen aldrig kunnat genomföra vare sig fotograferingar eller andra integritetskränkande vetenskapliga undersökningar om de inte hade haft hjälp av de norrländska lokalsamhällenas överhet: nomadskolelärare, präster och nomadskoleinspektörer. Det var också till dessa som Lundborg vände sig med begäran om hjälp, dels för att få information om lämpliga grupper att undersöka, dels för att få dem att övertala samer och andra människor ur lokalbefolkningen att ställa upp på mätningarna.⁷⁵³ Vi vet att det förekom att människor värjde sig mot fotograferingarna, eller helt vägrade. En del människor i Norrbotten var exempelvis anhängare till den laestadianska kristendomen och ansåg att avbildning av människor var en synd. Andra protesterade mot att barnen fotograferades nakna.⁷⁵⁴ I flera fall verkar Lundborg själv, eller hans medarbetare, ha försökt övervinna eventuellt motstånd

⁷⁴⁹ Se exempelvis Hagerman 2015, s. 149.

⁷⁵⁰ Broberg 1995, s. 23–25; Kjellman 2013, s. 191–195.

⁷⁵¹ Björkman & Widmalm 2010, s. 389; Kjellman 2014, s. 20f; Zippel 2009, s. 36. Storskaliga fotograferingar av ett slag som delvis liknar Lundborgs förekom också inom den sovjetiska rasforskningen, exempelvis under 1950-talet. Se Rudling 2014, s. 55.

⁷⁵² Hagerman 2015, s. 107f.

⁷⁵³ Se för flera empiriska exempel Broberg 1995, 20–23; Hagerman 2015, s. 65, 100, 229, 231.

⁷⁵⁴ Hagerman 2015, s. 97, 107.

genom att utdela olika former av belöningar eller förmåner åt de människor som låtit sig fotograferas. Vi vet exempelvis hur samiska familjer som ställde upp kunde få en kopia på fotografiet som tack för sin medverkan.⁷⁵⁵ I andra fall utgick Lundborg från det faktum att han själv var läkare. På så sätt kunde han (om man vill uttrycka det vänligt) bygga upp en förtroendefull relation till dem som han ville fotografera eller (om man vill uttrycka det hårdare) utnyttja sina patienters beroendeställning för att få dem att låta fotografera sig. Han kunde till exempel genomföra hälsoundersökningar i samband med de fotografiska expeditionerna, eller skriva ut recept på mediciner – ett nog så användbart påtryckningsmedel i en del av Sverige där det vanligtvis var mycket långt till närmaste läkare.⁷⁵⁶

Herman Lundborgs internationella kontakter

Som nämndes tidigare blev Herman Lundborg något av en internationell vetenskaplig celebritet när han publicerade sin stora Blekingeundersökning 1913. Inte minst från den tyskspråkiga delen av Europa riktades nu blickarna mot Sverige och mot Lundborgs verksamhet, och när Rasbiologiska institutet öppnade 1922 såg många tyska rasforskare institutet som en förebild som de ansåg borde få efterföljare också i Tyskland. Lundborg knöt under sin tid som chef också en rad kontakter med utländska rasforskare. Han korresponderade exempelvis livligt med rasforskare i Sovjetunionen under 1920-talet, och fortfarande under 1960-talet kunde sovjetiska antropologer hänvisa till Lundborg som en vetenskaplig auktoritet.⁷⁵⁷ Men det är framför

allt Lundborgs kontakter med tyska forskare som har uppmärksamats av vår tids historiker, vilket kanske inte är förvånande med tanke på att en del av de forskare som han samarbetade med senare blev inflytelserika rasforskare i Nazityskland.

Det är kanske inte förvånande i sig att det var just till Tyskland som Lundborgs vetenskapliga kontakter så ofta gick. Den svenska universitetsvärlden hade länge haft starka band till den tyska, och Tyskland sågs vid 1900-talets början som det vetenskapliga och kulturella föregångslandet bland många svenska vetenskapsutövare och intellektuella. Men det fanns också andra anledningar. Det sena 1800-talets svenska, arkeologiska vetenskap hade befast tanken att det svenska folket utgjorde den renaste ”nordiska” eller ”germanska” rasen i världen. Vid samma tid växte det fram en tysk, nationell rörelse där det tyska folket också betecknades som ”nordiskt” eller ”germanskt”. Bland vissa kretsar inom den tyska rasforskningen (framför allt de forskare som bedrev sin verksamhet utanför akademien) växte det nu fram en vurm för det ”nordiska”, och det mest ”nordiska” av allt ansåg man fanns i Sverige – det hade ju arkeologerna visat. Det var därför inte endast Lundborg som intresserade sig för Tyskland. Flera tyska rasforskare intresserade sig också under 1900-talets första decennier för Sverige. Tandläkaren Carl Röse reste till Sverige för att genomföra mätningar av ”nordiska” svenskar vid sekelskiftet – något som i och för sig inte sågs med uppskattning av Retzius och Fürst eftersom de ansåg att han inkräktade på deras vetenskapliga revir. Och Eugen Fischer, professor i anatomi i Freiburg och en av de forskare som försökte demonstrera att de mendelska ärftlighetslagarna gällde också för människor, planerade 1913 att resa till Sverige för att undersöka ”rasblandning” mellan ”svenskar” och samer. Men som vi såg tidigare i kapitlet var också det projektet redan upptaget, denna gång av Herman Lundborg, och någon forskningsresa blev aldrig av.⁷⁵⁸

stort sett glömts bort i resten av världen.

⁷⁵⁸ Hagerman 2015, s. 85; Ljungström 2004, s. 334f, 353.

⁷⁵⁵ Broberg 1995, s. 28f; Broberg 2001a, s. 153f; Hagerman 2015, s. 257; Lundmark 2002, s. 136.

⁷⁵⁶ Broberg 2001a, s. 154; Hagerman 2015, s. 104–106.

⁷⁵⁷ Hagerman 2015, s. 248; Rudling 2014, s. 51–54, 57, 62, 65. Kontakterna avbröts i början av 1930-talet, då den stalinistiska så kallade lysenkoismen blev den enda tillåtna inriktningen inom sovjetisk ärftlighetsforskning. När lysenkoismen övergavs efter 1956 kom, som Rudling visar, den sovjetiska rasforskningen att återknyta till den äldre tradition som övergivits ca 1930. Därmed blev det naturligt att knyta an också till Lundborg, vars forskning under 1950-talet i

Lundborgs mest anmärkningsvärda tyska kontakter var just relationen till Fischer och till Hans F K Günther, en forskare som senare skulle få en framskjuten position som expert på ”ras”-frågor i Nazityskland. Günther publicerade 1922 den inflytelserika boken *Rassenkunde des Deutschen Volkes*, som bland annat var viktig för att på bred front introducera begreppet ”nordisk ras”. Han argumenterade för att den världshistoriska utvecklingen drivits fram genom ett antal vågor av ”nordiskt” kulturinflytande, som skett genom att den nordiska rasen spritt sig över världen. Med stöd i den svenska arkeologiska forskning som nämnts tidigare i detta kapitel argumenterade han också för att den nordiska rasen hade varit nästan helt oblandad ända sedan stenåldern, och att den var särskilt ren just i Norden. Lundborg hade skickat fotografier till Günther redan 1923, och på hösten samma år kom Günther till Uppsala på Lundborgs inbjudan för att hålla öppna föreläsningar om Europas raser. Året därefter fick han ansvar för en helt egen kurs i antropologi som gavs vid universitetets anatomiska institution. Han fortsatte också mycket länge att låna fotografier från Rasbiologiska institutets omfattande bildarkiv i sin egen karriär som rasforskningsauktoritet i Tyskland.⁷⁵⁹

Kulmen för Lundborgs internationella status kom 1926, i och med publiceringen av *The Racial Characters of the Swedish Nation*. Den blev vida hyllad i rasforskningskretsar, framför allt i Tyskland. Lundborg fick ta emot många brev från tyska forskare som betygade sin vördnad för hans forskning, och när det rasbiologiskt inriktade Kaiser Wilhelm-institutet grundades i Tyskland 1927 var det modellerat på Lundborgs svenska rasbiologiska institut, som sågs som ett föredöme.⁷⁶⁰ Därefter verkar det som om Rasbiologiska institutets status inom det internationella forskarsamfundet snabbt sjönk. När den tyska rasforskningen etablerade egna

institutioner minskade behovet av utländska förebilder, och Lundborg fick kontinuerligt allt mindre resurser till sina egna studier.⁷⁶¹

Chefsstriden 1935. Från ”mainline” till ”reform eugenics”?

Efter publiceringen av ”Characters”-boken 1926 var det, enligt Broberg, som om ”luften tycks ha gått ur institutet”.⁷⁶² Dess forskning hade ännu inte lett till några praktiskt tillämpbara kunskaper. Och den stora undersökningen av samernas rasblandning harvade på år efter år utan att komma till några anmärkningsvärda resultat alls. Gradvis började pressen, som tidigare varit så entusiastisk, uttrycka skepsis, inte mot rasbiologin som sådan, men mot den Lundborgska forskningsinriktningen. När den ekonomiska depressionen slog till i början av 1930-talet nådde kritiken också riksdagen. Anslagen till institutet skars ned, och flera ledamöter frågade sig om det verkligen var motiverat att lägga pengar på ett institut som inte levererade användbara resultat.⁷⁶³ Inte blev det bättre av att Lundborg alltmer öppet börjat visa sina sympatier för den framväxande nazismen, exempelvis genom att publicera sig i pronazistiska tidskrifter och genom sitt medlemskap i den nazistinfluerade organisationen *Swea Orden*.⁷⁶⁴

På Lundborg bet inte kritiken, hans vetenskapliga utgångspunkter hade lagts fast under 1910-talet och han ändrade inte på dem nu. Men alla visste att Lundborg skulle gå i pension 1930. Vem skulle då ta över? Skulle institutet alls få finnas kvar? Chefs tillsättningen skulle i själva verket bli ett avgörande om vilken riktning den svenska rasbiologiska forskningen skulle ta. Valet blev dramatiskt. Två sökande

⁷⁶¹ Hagerman 2015, s. 263, 315.

⁷⁶² Broberg 1995, s. 36.

⁷⁶³ Broberg 1995, s. 50–54; Lundmark 2002, s. 139.

⁷⁶⁴ Broberg 1995, s. 56–60. Redan 1924 hade Lundborg skrivit i ett brev till redaktören för tidningen Nationalsocialisten att han gillade tidningens ”strävanden” men inte ville förknippas med den framväxande nazistiska rörelsen offentligt, eftersom ”judarna” då kunde börja motarbeta hans forskning. Se Hagerman 2015, s. 241f.

⁷⁵⁹ Hagerman 2015, s. 211–213, 217, 245, 268–270, 312.

⁷⁶⁰ Björkman & Widmalm 2010, s. 380; Zippel 2009, s. 44–47.

stod mot varandra. Den ene var Torsten Sjögren, som disputerat på en avhandling om en sjukdoms ärftlighet. Han betraktades allmänt som en kandidat som låg ganska nära Lundborgs forskningsinriktning. Mot Sjögren stod en annan sökande. Han hette Gunnar Dahlberg och var, liksom för övrigt Lundborg, ursprungligen läkare. Han hade varit anställd vid institutet redan när det öppnade 1922, och deltagit under de oändliga resorna mellan svenska regementen där han mätt och registrerat antropometrisk värden på värnpliktiga unga män. Men redan då hade hans vetenskapliga intressen utvecklats i en ganska annorlunda riktning, som Broberg har beskrivit som ”medicinsk snarare än antropologisk”. Hans doktorsavhandling från 1926 hade titeln *Twin Births and Twins from a Hereditary Point of View* och innebar snarast en genetisk undersökning av hur arvsanlag fungerade. Några rashygieniska rekommendationer ska den inte ha innehållit.⁷⁶⁵

Nu startade en bitter akademisk strid, där resultatet till slut bestämdes genom intriger och politisk maktutövning. Samtliga akademiska instanser, däribland de sakkunniga, förordade Sjögren som chef. Men det slutliga avgörandet låg hos regeringen. Den var nu socialdemokratisk, och socialdemokrat var även Gunnar Dahlberg. Två andra socialdemokrater, Gunnar Myrdal och Herbert Tingsten, vände sig direkt till statsrådet Östen Undén och lyckades till sist få honom att utnämna Dahlberg till chef. Och i det valet låg det onekligen en politisk markering: rasbiologin borde röra sig bort från den alltmer nazistinfluerade Lundborgs idéer.⁷⁶⁶

Och nazistinfluerad var något som Dahlberg definitivt inte var. Tvärtom: 1932 hade han publicerat en artikel i tidskriften *Ord och Bild* som var en direkt uppgörelse med det ”ras”-begrepp som Lundborg använde, även om den senares namn inte nämndes. Här skrev Dahlberg rakt ut att någon ”nordisk ras” kunde man knappast tala om (och då

allra minst Adolf Hitler, som inte ens på långt håll liknade en ”nordisk” typ). Ja, några säkra slutsatser om skillnader mellan raser kunde man knappast ens dra, åtminstone inte utifrån nuvarande kunskapsläge. Och att införa diskriminerande bestämmelser mot vissa folkgrupper endast beroende på deras påstådda rasegenskaper beskrevs som både ointelligent och förkastligt. Dahlbergs ord tilltalade inte alla, och när han i december 1933 höll ett föredrag på samma tema på Stockholms högskola blev han överfallen av nazister som försökte hindra honom från att tala.⁷⁶⁷ Samma skeptiska hållning mot rasbegreppet fortsatte Dahlberg att uttrycka under hela sin karriär. Inte så att han förkastade det, för det gjorde han inte. Fortfarande 1955 skrev Dahlberg att vi inte kunde ”undvara” termen ”ras”.⁷⁶⁸ Men han varnade för att dra snabba slutsatser utifrån ett alltför litet material, medgav att det i praktiken var svårt att mäta exempelvis begåvning och intelligens hos olika raser, ansåg att rasblandning inte var en allvarlig fråga, och uttryckte starka tvivel mot tanken att det skulle gå att sterilisera bort oönskade arvsanlag från befolkningen. Rasbiologin borde i stället, enligt Dahlberg, syssla med social och medicinsk statistik i större utsträckning än vad man hittills gjort.⁷⁶⁹ Antinazist förblev han livet ut, och han tog offentlig ställning mot nazisternas förföljelser mot judar också när det inte var opportunt att uttala sådan kritik. Han var till exempel involverad i planerna på att hjälpa tio judiska läkare att fly till Sverige 1939, dvs. den plan som utlöste den aggressiva, flyktinfientliga opinion bland läkare och universitetsstudenter som nämndes i tidigare kapitel.⁷⁷⁰

Svenska studier av rasforskningens och rasbiolo-

⁷⁶⁷ Löw 2004, s. 23.

⁷⁶⁸ Jonsson 2004, s. 53.

⁷⁶⁹ Björkman 2011, s. 137–139; Broberg 1995, s. 66–68, 71, 77; Tunlid 2004, s. 227f. Det innebar inte att Dahlberg motsatte sig steriliseringar. Sådana kunde, menade han, vara väl motiverade ur flera socialpolitiska och ekonomiska aspekter, men de innebar inte någon effektiv rashygienisk metod för att minska andelen oönskade arvsanlag i befolkningen. Se Jonsson 2004, s. 49f; Jonsson & Larsson 2004, s. 227.

⁷⁷⁰ Larsson 2007, s. 12f.

⁷⁶⁵ Broberg 1995, s. 12, 30.

⁷⁶⁶ Broberg 1995, s. 67–70.

gins historia har haft en viss tendens att fokusera på enskilda vetenskapsutövare – kanske inte så märkligt med tanke på att det aldrig var så många personer som verkligen ägnade sig på heltid åt sådana vetenskapliga ämnen i Sverige. Men det finns givetvis en risk för att vi då reducerar frågan om rasbiologins förändring till att bli en personfråga. Det vore lätt att göra det i fråga om den förändring som Rasbiologiska institutet genomgick vid 1930-talets mitt: en forskare försvann som chef och ersattes av en annan, mycket annorlunda forskare. Ett sätt att undvika personinriktade förklaringar, och sätta in förändringen i ett större perspektiv, är att relatera den svenska händelseutvecklingen till internationella utvecklingslinjer inom rasforskning, rasbiologi och rashygien.

Så har Gunnar Broberg valt att göra, i sin analys av vad det var som hände med institutet under 1930-talet. Broberg utgår från den amerikanske vetenskapshistorikern Daniel J Kevles, som i en numera klassisk bok från 1985, *In the Name of Eugenics*, lanserade uttrycken "mainline eugenics" och "reform eugenics".⁷⁷¹ "Mainline" står här för en äldre och mer traditionell form av rashygien som var stark inom den internationella forskningen fram till ca 1930, men som därefter alltmer utmanades av "reform"-inriktade forskare. "Mainline"-traditionen byggde på en stark tilltro till att både fysiska och psykiska egenskaper var ärftliga, och att biologiskt arv var en viktig orsak till sociala problem hos enskilda individer och till existensen av olika samhällsklasser. Den hade företrädesvis kopplingar till den politiska högern, såg kvinnoemancipationen som ett problem eftersom yrkesarbetande kvinnor skulle ägna sig åt andra saker än att producera barn med goda arvsanlag. De fäste också tilltro till möjligheten att genom rashygieniska åtgärder på relativt snabb tid förändra befolkningens sammansättning, exempelvis genom att eliminera de arvsanlag som orsakade så kallad "sinnesslöhet". Reformeugeni-

kerna var betydligt mer skeptiska till denna möjlighet, även om de också ansåg att befolkningens arvmässiga egenskaper kunde förändras. Men det kunde i så fall endast ske på mycket, mycket lång sikt och de varnade för att hoppas på alltför stora resultat. De såg inte kvinnoemancipationen som ett problem, och vände sig emot försöken att förklara sociala orättvisor med hjälp av biologiska arvsargument. Politiskt befann sig reformeugenikerna, av Kevles beskrivna som en lös koalition och inte som en samordnad grupp med en gemensamt utarbetad agenda, främst till vänster eller inom liberalismen. De förnekade inte möjligheten av att olika raser kunde ha delvis olika psykiska egenskaper, exempelvis vad gäller intelligensnivå, men varnade för att dra snabba slutsatser i frågan och betonade att det var svårt att över huvud taget tala om några "rena" raser. En del reformeugeniker föredrog till och med att använda begrepp som "population" i stället för det otympliga "ras".⁷⁷²

Det är uppenbart att användningen av begreppen "mainline-" och "reform-eugenics" i flera aspekter fångar den förändring som chefsbytet vid 1930-talets mitt innebar. Det gör också att vi kan relatera förändringen till internationella trender, och det är viktigt; den svenska rasbiologin var på intet sätt unik, utan ingick som en del i en västeuropeisk och nordamerikansk vetenskaplig tradition som i högsta grad influerade den. Brobergs lansering av termerna har också fått många efterföljare, och det är i dag vanligt att beskriva rasbiologins 1930-tal som en brytpunkt mellan "mainline" och "reform".⁷⁷³ Men ett par invändningar mot begreppen kan ändå resas. En handlar om att begreppen syftar på just "eugenics", dvs. den engelska synonymen till "rashygien". Men all rasbiologi innebar, som framgick tidigare i detta kapitel, inte rashygien. Begreppen kanske därför är enklare att använda om det är just rashygien vi

⁷⁷¹ Broberg 1995, s. 7f, 79.

⁷⁷² Kevles 1995 (urspr. 1985), s. 88f, 118, 122–124, 133, 138, 145, 173–175, 192.

⁷⁷³ Se till exempel Björkman 2011, s. 21, 130; Tydén 2002, s. 27–32.

undersöker, medan de kan vara otympligare i undersökningar av rasbiologin eller rasforskningen i stort.

En viktigare invändning är dock att begreppen, liksom alla generaliserande begrepp, är väl lämpade för att beskriva övergripande förändringar men därmed också gör det svårare att fånga det komplexa och motsägelsefulla. Så har idéhistorikern Anna Tunlid poängterat att begreppen beskriver en förenklad bild av en komplex verklighet, och att ”det fanns många uppfattningar som snarast låg mellan dessa positioner”.⁷⁷⁴ Om Herman Lundborg tämligen entydigt kan beskrivas som ”mainline”, och Gunnar Dahlberg tydligt framstår som ”reform” – hur ska vi beteckna en extremt inflytelserik ärftlighetsforskare och rashygienisk praktiker som Nils von Hofsten? von Hofsten var ursprungligen zoolog, men sedan 1910-talet ansedd som en av Sveriges ledande experter på mänskliga ärftlighetsförhållanden. Han var konsekvent antinazist, och gav till skillnad från Lundborg inte uttryck för antisemitism. Han varnade, liksom Dahlberg, för tron på att man skulle åstadkomma storartade sociala förändringar i samhället med hjälp av rashygieniska åtgärder. I dessa bemärkelser passade von Hofsten väl in bland ”reform”-eugenikerna. Men samtidigt kom von Hofsten mer än kanske någon annan vetenskapsutövare att argumentera för nödvändigheten av att sterilisera människor som ansågs vara ”sinnesslöa”, och han släppte aldrig uppfattningen att det gick att få ner andelen ”sinnesslöa” i befolkningen genom en konsekvent tillämpad steriliseringspolitik. Och han hade makt att sätta bakom sina ord. Det var han som till stora delar låg bakom utformningen av 1941 års steriliseringslag, och sedan 1935 var von Hofsten dessutom vetenskapligt råd i Medicinalstyrelsen med uppgift att yttra sig om ärftlighetsfaktorer vid prövningen av steriliseringsansökningar. I den positionen tänjde han, med Maria Björkmans ord, ”lagens gränser till det yttersta” för att hindra i hans

⁷⁷⁴ Tunlid 2004, s. 225.

ögon olämpliga kvinnor från att föda barn.⁷⁷⁵ När det gällde inställningen till steriliseringarnas rashygieniska effekter kan von Hofsten knappast beskrivas som ”reform”-inriktad, även om hans språkbruk var mer nedtonat än exempelvis Lundborgs.

Kanske kan exemplet med von Hofsten användas för att belysa också en annan aspekt av den svenska rashygien under 1930- och 1940-talen, och som lyfts fram av Mattias Tydén. Han betonar att det fanns en hel del uppfattningar som var gemensamma bland de svenska rashygienikerna, oavsett om de hette Lundborg, von Hofsten eller Dahlberg, och oavsett om de bör betecknas som ”mainline”, ”reform” eller något däremellan. De delade alla en hierarkisk människosyn, där vissa människor betraktades som mer värdefulla än andra och där detta värde knöts till ärftliga, biologiska egenskaper. Och alla erkände de statens rätt att intervensera i individers liv på ett långtgående sätt, exempelvis genom steriliseringar. Deras människosyn var alltså både hierarkisk, kategoriserande och i mer eller mindre hög grad essentialistisk – även om de genomförde sina kategoriseringar på olika vis och drog olika politiska slutsatser av dem.⁷⁷⁶

I en annan riktning? Rasbiologin och rasforskningen 1935–1945

Rasbiologiska institutets historia efter 1930-talets mitt, då Dahlberg tog över som chef, är betydligt mindre utforskad än de knappt femton år då Lundborg styrde dess verksamhet. Den som mest uttömmande har behandlat frågan är Gunnar Broberg, men inte ens han ägnar den mer än tio sidor i sin klassiska bok om institutets historia. Här finns alltså mycket forskning kvar att göra, men *att* en förändring ägde rum råder det enighet om. Förändringen brukar vanligtvis beskrivas som en övergång till

⁷⁷⁵ Björkman 2011, s. 138–140, 161, 171, 174, 176–179. von Hofstens komplicerade ställning med inslag av både ”mainline”- och ”reform”-tänkande har betonats också i Tunlid 2004, s. 230.

⁷⁷⁶ Tydén 1999, s. 34–37.

socialstatistik och medicinsk genetik, ämnen som låg mer i linje med ”reform eugenics”.⁷⁷⁷ Det avspeglade sig i de forskningsprojekt som bedrevs vid institutet. Nu var det i allmänhet inte längre frågor om rasblandning eller den svenska befolkningens rasegenskaper i förhållande till andra ”raser” som stod i fokus. I stället lanserade Dahlberg projekt där han och hans medhjälpare med utgångspunkt i statistisk metod studerade ärftligheten för blindhet, dövhet och epilepsi, de försökte utreda om det fanns arvsanlag som påverkade exempelvis förekomsten av tuberkulos, åderförkalkning och cancer, och de studerade förekomsten av rökning, könssjukdomar och alkoholism bland Sveriges befolkning. Att rasbiologin närmade sig genetiken visas också av att institutet från 1937 började utföra djurförsök.⁷⁷⁸

Förändringen är viktig att lyfta fram. Men det är lika viktigt att betona att det, med Brobergs ord, inte rörde sig om ett ”absolut uppbrott”.⁷⁷⁹ För att verkligen bedöma hur mycket som var kontinuitet och hur mycket som innebar förändring i och med chefsbytet behövs det mer forskning. Men redan nu kan vi lyfta fram två omständigheter som komplicerar frågan, och som bekräftar Brobergs uttalande om att det inte kan ha varit frågan om något totalt uppbrott.

För det första publicerades, som nämndes tidigare, den andra och sista delen i institutets stora ”lappundersökning” så sent som 1941. Det faktum att publiceringen tog så lång tid tyder visserligen på att Dahlberg inte såg denna forskning som högprioriterad. Men den publicerades likväl – och som framgick i kapitel 5 hjälpte för övrigt institutet vid samma tid Statistiska centralbyrån att utforma ”ras-”kriterier för att avgöra vilka människor som skulle räknas som samer i befolkningsstatistiken. För det andra medverkade institutet i analysen av mätresultaten från Socialstyrelsens stora ”antropo-

logiska” undersökning av 117 personer som pekats ut som ”tattare” år 1943, och som också diskuterades närmare i kapitel 5. Dahlbergs medverkan i denna undersökning framstår, med David Sjögrens ord, vid en första anblick som ganska uppseendeväckande. Var det inte just denna typ av forskning som han försökte få institutet att komma bort ifrån? Nu hade i och för sig Socialstyrelsen uttryckligen bestämt att den skulle utföras med exakt samma metoder som i arbetet inför *The Racial Characters of the Swedish Nation* under 1920-talet. Kanske såg den populärvetenskapligt mycket aktive Dahlberg också, som Sjögren påpekar, en chans att få göra ett inlägg i en dagsaktuell fråga.⁷⁸⁰ Men det finns skäl att betona att Dahlberg faktiskt uttalade sig ganska entusiastiskt om projektet. Men han gjorde det på ett sätt som visar en ambivalent inställning till vad rasforskning och rasbiologi egentligen borde ha för innehåll. Det var av ”stort intresse”, sade Dahlberg i en tidningsintervju, att ”få tattarnas härstamning utredd”. Varför då? Dels därför att det var intressant ur ”rassynpunkt”, ett uttalande som visar att Dahlberg förvisso inte var ointresserad av skillnader mellan ”raser”. Men minst lika viktigt var det, hävdade han, att undersöka i vilken grad som ”ingifte förekommer och i vilken utsträckning tattarna bilda ett avgränsat isolat”, eftersom ett sådant isolat då skulle kunna undersökas i relation till ”de arvsmekanismer, som ha intresse i populationshänseende”.⁷⁸¹ Här skymtade konturerna av ett mer modernt, populationsgenetiskt program, där ”tattarna” inte i första hand var intressanta på grund av eventuella ”ras”-egenskaper. De kunde däremot vara intressanta om det visade sig att de i regel endast skaffade barn med varandra. Då var de nämligen ett isolat – en genetiskt isolerad population som man kunde använda för att studera hur mänskliga arvsanlag överfördes från generation till generation. ”Ras”-kategoriseringen var då inte ett mål i sig, utan ett medel för att studera hur

⁷⁷⁷ Broberg 1995, s. 72. Diskussionen om verksamheten vid institutet från 1937 och framåt finns på s. 72–82.

⁷⁷⁸ Broberg 1995, s. 74f, 77f.

⁷⁷⁹ Broberg 1995, s. 79.

⁷⁸⁰ Sjögren 2010, s. 159f.

⁷⁸¹ Ericsson 2015a, s. 210.

individuella arvsanlag fungerade. Liknande tankar skulle återkomma då institutet under 1960-talet ännu en gång skulle genomföra rasforskning på kringresande svenskar – denna gång på svenska romer, vilket diskuteras närmare längre fram.

Rasforskning utanför Rasbiologiska institutet ca 1900–1945

Det är Rasbiologiska institutet som oftast stått i de historiska undersökningarnas fokus. Men som nämndes tidigare genomfördes vetenskaplig rasforskning också i andra akademiska sammanhang. Bilden av den svenska rasforskningen blir inte komplett utan att vi tar med också dessa sammanhang.⁷⁸² De är dessutom intressanta att diskutera eftersom konflikten mellan en äldre rasforskningstradition, där människor delades in i mer eller mindre ”rena” raser, och en mer modern variant där det snarare var de individuella arvsanlagen som var av intresse, utspelade sig även här. Det finns, med några undantag, ingen riktigt systematisk studie av rasforskningen utanför Rasbiologiska institutet. Men den forskning som har utförts visar att ämnet är väl värt fortsatta studier.

Ett av de vetenskapliga sammanhang där det bedrevs rasforskning med tydliga kopplingar till den fysiska antropologi som utförts av Sven Nilsson, Gustaf Retzius och Carl Magnus Fürst fanns i Lund, vid universitetets anatomiska institution. Det är i sig kanske föga förvånande. I Lund fanns lokala traditioner: Nilsson hade ju varit professor i naturalhistoria där och Carl Magnus Fürst skulle själv, som nämnts tidigare, bli professor i anatomi vid Lunds universitet under åren 1904–1919. Den forskning han bedrev som professor hade sin utgångspunkt i de studier han genomfört tillsammans med Gustaf Retzius vid sekelskiftet, och som resulterat i den monumentala *Anthropologia Suecica* 1902. Där-

⁷⁸² Att verksamheten utanför Rasbiologiska institutet har utgjort något av en forskningslucka betonades i Furuhausen 2007, s. 37. Under de senaste tio åren har det dock, som framgår av detta kapitel, skett en hel del forskning som börjat täppa igen luckan.

med lade han grunden till en rasforskningstradition bland de lundensiska anatomerna som skulle sträcka sig fram till 1940-talets slut. Gunnar Broberg har till och med beskrivit Lunds universitets anatomiska institution som ”den närmaste motsvarigheten till Rasbiologiska institutet” som fanns i Sverige.⁷⁸³

Nu dominerades anatomiämnet i och för sig inte av rasforskning. Kärnverksamheten handlade om att utforska människokroppen, och att i undervisnings-syfte låta studenter dissekera lik och undersöka skelett. Allt detta skedde för att producera medicinsk kunskap och utbilda exempelvis läkare och sjukgymnaster. Men rasforskning bedrevs också, och under några decennier var den en integrerad del av den lokala anatomiska traditionen. Grunden för att detta skulle vara möjligt var kopplingarna bakåt i historien, till Sven Nilsson, Anders Retzius och Gustaf Retzius. De hade etablerat en vetenskaplig tradition där rasindelningar gjordes med hjälp av kranieundersökningar och Retzius formler för fastställande av kranieindex. Och kranier och andra skelettdelar var anatomernas arbetsmaterial. Därför kom de att fortsätta de kraniologiska undersökningarna också efter det att exempelvis rasbiologerna i Uppsala gått över till andra vetenskapliga rasforskningsmetoder.

Till skillnad från sin samarbetspartner Gustaf Retzius tog Fürst dessutom tydligt steget över från den rena fysiska antropologin till en mer rashygieniskt grundad forskning, där psykiska arvsanlag stod i fokus lika mycket som kranieindex. Och Fürst var en av de som gav Herman Lundborg understöd i dennes kamp för inrättandet av ett rasbiologiskt institut. 1919 genomförde Fürst en studie som i själva verket borde ha befunnit sig mycket långt från den anatomi han egentligen förutsattes syssla med. Han genomförde då en omfattande kartläggning av svenska professorssläkter, där han försökte leda i bevis att intelligens var någonting biologiskt ärftligt. Beviset utgjordes av att professorer vid svens-

⁷⁸³ Broberg 2001, s. 77.

ka universitet i hög grad fick söner som också blev professorer eller som fick andra inflytelserika akademiska tjänster. Här hade frågan om yrkesvägar och karriärmöjligheter helt reducerats till en fråga om ärftlig biologi, som inte hade något att göra med klass, utbildning eller sociala omständigheter. Det var med andra ord en undersökning som passade väl in i Lundborgs rasbiologiska program, och Lundborg använde den också som propaganda vid den stora Folktypsutställningen 1919.⁷⁸⁴

Fürsts rekommendation av rashygien och rasbiologi fick understöd av hans kollega Ivar Broman (1868–1946), som också var professor i anatomi vid universitetet under åren 1905–1933. Broman spelade framför allt en roll som popularisator av rasforskningens resultat, och krävde redan i början av 1920-talet införandet av en rashygieniskt utformad steriliseringslagstiftning, särskilda skattelättnader åt familjer med goda arvsanlag och generös tilldelning av jord till ”rasdugliga” bönder. Men han presenterade också en del egna spekulationer om hur de mänskliga ”raserna” hade uppstått. Här var Broman något så ovanligt som en svensk polygenist. Han förnekade tanken att raserna utvecklats ur en gemensam förfader, utan ansåg att de hade uppstått vid olika tillfällen och på olika platser på jorden. Det gick därför, enligt Broman, att tala om tre ”ursprungsraser”: ”islandsrasen” (vita), ”tropiskskogsrandrasen” (svarta) och ”oststeppsrasen” (gula). Den vita rasen hade genomgått en förädling under den senaste istiden, då de hårda förhållandena gjorde att de mindervärdiga individerna gick under. Kvar fanns en stark, härdad och ”intelligent” ras. Först långt senare hade den svarta rasen uppstått, och i den meningen gick det alltså att hävda att de vita hade varit människor längre än de svarta. Den svarta rasen hade ännu inte genomgått någon härdande gallring, och var därför fortfarande ”dumma”

⁷⁸⁴ Ljungström 2004, s. 351. Ljungström betonar dock att Fürsts ställningstagande för rasbiologi och rashygien kom ganska sent, och att han inte hörde till de första entusiasterna. Se även Svanberg 2012, s. 98.

och ”djurlika”. Den ras som Broman beskrev som gul intog, menade han, något av en mellanposition på rasernas starkt hierarkiska värdeskala.⁷⁸⁵

En av Fürsts och Bromans efterträdare var Gaston Backman (1883–1964), som innehade sin professur 1935–1948. Backman hade redan under 1910-talet skrivit om rasforskningen i tidskriften *Ymer*, och spelade en inte obetydlig roll för rasforskningens popularisering från och med denna tid. Han var under 1920-talet anatomiprofessor i Riga. Han behöll länge ett intresse för det lettiska folkets rasegenskaper, och han såg dem som en bastardiserad blandras: ursprungligen hade letterna varit en nordisk stam men gradvis blandats upp med östeuropeiska raser. I Sverige skrev han flera artiklar om rasfrågor i det spridda uppslagsverket *Nordisk familjebok*, och han hade en omfattande utgivning med populärvetenskaplig inriktning. Han var, i likhet med Herman Lundborg, en av de forskare som hade starka kopplingar till den tyska rasforskningen, också efter nazisternas maktövertagande. 1935 publicerade han boken *Människoraserna och moderna rasproblem*, där den nazistiske rasforskaren Hans Günther fanns med i litteraturlistan och där vissa svarta afrikanska människogrupperas kroppar jämfördes med schimpanser. Också som Lundaanatom bedrev han viss egen rasforskning, och han fick exempelvis 1940 i uppdrag att analysera centralasiatiska kranier som upptäcktsresanden Sven Hedin samlat in, i syfte att undersöka om det gick att upptäcka några drag av nordisk ras i dem. Resultaten publicerades på tyska 1942, och över huvud taget valde Backman att publicera sig i tyska tidskrifter under hela nazisternas tid vid makten.⁷⁸⁶ Samtidigt var hans författarskap och debattinlägg i ”ras”-frågor inte utan ambivalenser, och historikern Åke Holmberg har placerat honom i en rasvetenskaplig ”mittformation”, någonstans

⁷⁸⁵ Chalförk 2006, s. 75–78. Motsatsen till polygenist är monogenist, dvs. en som tror på monogenes: tanken att mänskligheten genom evolution härstammar från en gemensam förfader.

⁷⁸⁶ Kott 2009, s. 60, 65, 68–72. Undersökningen av Hedins kranier publicerades dock av någon anledning inte i Backmans, utan i Hedins och två av Backmans forskningsassistenter namn.

emellan extremerna Herman Lundborg och Gunnar Dahlberg. Holmberg pekar då särskilt på att Backman reviderade vissa av sina uppfattningar under sin vetenskapliga karriär, och hävdar att även om han slog fast att ”människoraserna” skilde sig åt i sin bok 1935, skrev han också att idén om den ”nordiska rasens” överlägsenhet över andra raser ibland vilade på ”mycket svaga grunder”, och att nazisternas diskriminerande politik mot ”den högt begåvade judiska rasen” inte var berättigad.⁷⁸⁷

Först vid 1940-talets slut, då Carl-Herman Hjortsjö blev professor, verkar rasforskningstraditionen ha bleknat bort vid den lundensiska anatomiinstitutionen. Men riktigt klara uppgifter om Hjortsjös vetenskapliga inriktning innehåller inte tidigare forskning. Enligt Gunnar Broberg ska hans skelettforskning ha närmat sig det som i dag kallas historisk osteologi, och fokuserade främst på att nå kunskap om individers sjukdomshistoria och levnadsförhållanden, inte om folkgrupper eller rasers egenskaper.⁷⁸⁸ Men Fredrik Svanberg skriver samtidigt, att Hjortsjö i sina osteologiska undersökningar bland annat ska ha försökt att bestämma individers härstamning ”ur rassynpunkt”.⁷⁸⁹ Och visst hade Hjortsjö varit med om att bedriva rasforskning på kraniematerial – han var, som Matthew Kott har visat, en av Backmans assistenter vid undersökningen av de centralasiatiska kranierna i början av 1940-talet.⁷⁹⁰ Också bland anatomen i Uppsala bedrevs rasforskning, framför allt från 1870-talet och fram till ca 1930. Där publicerade professor Fredrik Sundewall under åren 1871–1872 studier av ”grönländarnes kranier”. Sundewall hade då undersökt kranier av ”ren och oblandad eskimorace”, bland annat genom att använda Anders Retzius kranieindex, och därefter jämfört deras mått med ”svenska” respektive samiska kranier.⁷⁹¹

⁷⁸⁷ Holmberg 1994, s. 93.

⁷⁸⁸ Broberg 2001b.

⁷⁸⁹ Svanberg 2015, s. 32. Citatet är Hjortsjös.

⁷⁹⁰ Kott 2009, s. 70–72.

⁷⁹¹ Svanberg 2015, s. 84f.

I Lund gavs rashygieniska politiska åtgärder, och rasbiologi i den Lundborgska tappningen, kraftfullt stöd också från en annan inflytelserik del av universitetet. Sedan 1917 var Herman Nilsson-Ehle professor i ”ärftlighetslära”, och han använde sin professur till att propagera för ökat stöd till Rasbiologiska institutet (där han länge var styrelseledamot), steriliseringar i syfte att minska andelen ”sinnesslöa” i befolkningen och särskilda ekonomiska belöningar åt befolkningsgrupper som ansågs ha goda ”ras”-egenskaper. Han ingick i det rasbiologiska nätverk som beskrivits tidigare, och politiskt stod han också Lundborg nära. Från 1933 stödde han Sveriges nationella förbund, en starkt antidemokratisk rörelse som diskuteras närmare i kapitel 11, och även om han aldrig bejakade den politiska antisemitismen var han från 1937 ordförande i Riksföreningen Sverige-Tyskland, som uttryckte både förståelse för och uppskattning över samhällsutvecklingen i Nazityskland. Nilsson-Ehle hade visserligen aldrig själv forskat om mänskliga arvsförhållanden, men han hade varit viktig för introduktionen av den mendelska genetiken inom botaniken i Sverige, och hade genomfört banbrytande forskning om ärftlighetsfaktorer i förädlingen av olika sädeslag. Han inkluderade vissa inslag om ”rasbiologi” i sin undervisning, och betonade konsekvent att exakt samma ärftlighetslagar gällde för alla livsformer – oavsett om det handlade om vetets köldtålighet, bananflugors utseende eller om socialt beteende hos människor.⁷⁹²

Nilsson-Ehle efterträddes 1938 som professor i ärftlighetslära av Arne Müntzing, en forskare som började föra ämnet närmare den moderna genetiken. Övergången mellan Nilsson-Ehle och Müntzing kan därmed liknas vid den något tidigare övergången från Herman Lundborg till Gunnar Dahlberg som chef för Rasbiologiska institutet, och skulle också delvis kunna beskrivas som en förändring från ”mainline” till ”reform”-eugenik. I likhet med

⁷⁹² Tunlid 2004, s. 49, 58f, 87, 92f, 97, 106, 130–141, 220–223.

Gunnar Dahlberg tog Müntzing öppet ställning mot nazismen och fascismen. Han medverkade 1942 i boken *Tidsspegel*, som innehöll bidrag av ett tiotal antinazistiska forskare vid universitetet i Lund, där pronazistiska tankegångar annars inte var helt ovanliga.⁷⁹³ Müntzing tog i sitt bidrag om ”ras och rasblandning” avstånd från nazisternas användning av rasbegreppet på ett sätt som påminde om Dahlbergs artikel från 1932. Alla människor tillhörde samma art, menade Müntzing, och likheterna människor emellan var därför minst lika viktiga att framhålla som olikheterna. Att tala om ”arisk ras” var ovetenskapligt strunt. Det gick inte att tala om en ren judisk ras med homogena egenskaper, inte heller om en ren och oblandad nordisk ras. Raskorsning i sig var dessutom inte dåligt, utan kanske tvärtom nödvändigt för den genetiska variationen.⁷⁹⁴ Müntzings idéer hade vissa beröringspunkter med arkeologiprofessorn Ture Arne, som också tog ställning mot nazisternas rasidéer och inte ville uttala sig om rasers mentala egenskaper.⁷⁹⁵ Men varken Müntzing eller Arne tog avstånd från rasbegreppet som sådant – tvärtom ansåg Arne att människor visst kunde delas in i raser bland annat på basis av kranieform. Müntzing hade redan i sin installationsföreläsning 1938 betonat att han ansåg att människors psykiska egenskaper i hög grad bestämdes av deras ”medfödda ärftliga konstitution” och att ”rasbeskaffenheten” var av ”utslagsgivande betydelse för folkens och nationernas utveckling”.⁷⁹⁶ Därmed visar de något viktigt: rasbegreppet var brett och kunde användas av många aktörer och fyllas med ganska olika innehåll, beroende på deras politiska

⁷⁹³ Se Oredsson 1996.

⁷⁹⁴ Oredsson 1996, s. 155; Tunlid 2004, s. 234–236.

⁷⁹⁵ Svanberg 2012, s. 103.

⁷⁹⁶ Tunlid 2004, s. 197. Ett klarare avståndstagande från ”ras”-tänkandet togs av den samtida lundabotanikern Åke Gustafsson, intressant nog en av Nilsson-Ehles lärjungar. Han uttalade under 1950-talet att diskriminering på grund av ras var orättfärdigt, och vände sig starkt mot förenklade antaganden om att gener styrde människors beteende. ”Rasblandning” var enligt Gustafsson något i grunden positivt eftersom det skapade större genetisk variation, och han riktade stark kritik mot nazismens rasideologi. Se Jonsson & Larsson 2004; Tunlid 2004, s. 237f, 309–314.

åskådningar. Och ett avståndstagande från nazismen 1942 innebar inte nödvändigtvis avståndstagande från rasbegreppets relevans eller från tanken på förekomsten av människoraser med delvis olika egenskaper. Müntzing var exempelvis själv medlem i Rasbiologiska institutets styrelse.⁷⁹⁷

Den enskilde forskare som tydligast – och längst – förde en Lundborginspirerad tradition vidare inom rasforskningen var den fysiske antropologen Bertil Lundman (1889–1993). Han disputerade på avhandlingen *Dala-allmogens antropologi* 1945 och blev därefter utnämnd till docent i fysisk antropologi vid Uppsala universitet 1947. Utnämningen är i sig anmärkningsvärd. Som Olof Ljungström har påpekat lyckades den svenska fysiska antropologin egentligen inte bli ett eget akademiskt ämne, utan inrymdes i stället inom exempelvis rasbiologi och anatomi.⁷⁹⁸ Här var Lundman ett undantag. Hans docentur innebar faktiskt att den fysiska antropologin institutionaliserades, även om det skedde i form av ett enmansprojekt. Lundman var nämligen inte knuten till någon specifik institution, utan verkar ha bedrivit sin forskning och undervisning ensam fram till sin pensionering 1970. Under hela denna tid var han mycket produktiv och publicerade flera verk, där han delade in mänskligheten i ”raser” och tillskrev dem olika mentala egenskaper i tydligt värderande ordalag. Lundman har aldrig blivit föremål för någon systematisk, vetenskaplig studie. Men ledtrådar till hans verksamhet finns i tidigare forskning.⁷⁹⁹

Lundman rörde sig under 1930-talet i den antidemokratiska och ultranationalistiska miljön runt Samfundet Manhem, en Stockholmsbaserad organisation som spelade en viktig roll bland intellektuella i mellankrigstidens ”nationella miljö”, som diskuteras längre fram i kapitel 11. Lundman satt exempelvis i samfundets styrelse verksamhetsåret

⁷⁹⁷ Broberg 1995, s. 84.

⁷⁹⁸ Ljungström 2004, s. 369.

⁷⁹⁹ Lundmans mångåriga verksamhet nämns kortfattat i exempelvis Broberg 1995, s. 84; Hagerman 2006, s. 349, 167–169, 414; Kott 2009, s. 72; Lundmark 2007, s. 37; Tydén 1999, s. 38.

1937–1938, och under åren 1937–1940 höll han flera föreläsningar i samfundets regi, bland annat om ”Den nordiska rasens utbredning i Europa” och ”Om rasförhållandena i världskrisens kampzoner”.⁸⁰⁰ Lundman medverkade också i Uppsalaföreningen Heimdals årsskrift 1939. Heimdal hade vid denna tid tagits över av studenter som var anslutna till Sveriges nationella förbud (SNF), som i sin tur var en del av samma ”nationella miljö” som Mannheim. Lundmans text handlade om ”Folkdöd och rasfråga”, och han beskrev där ”nordiska stammar” och deras ”psykiska och fysiska överlägsenhet”, och varnade för att inslag av ”zigenarblod” kunde verka ”förstörande” på individers moraliska egenskaper, också i ”stark utblandning”. Det här var en form av rastänkande som Gunnar Dahlberg vid samma tid skarpt vände sig emot, men som Herman Lundborg skulle ha applåderat.⁸⁰¹

Den forskning som låg till grund för Lundmans avhandling påminde om den antropometriska forskning som bedrivits på Rasbiologiska institutet under 1920-talet. Sommar efter sommar under åren 1932–1943 reste Lundman runt i Dalarna och angränsande landskap och mätte skallar, skrev upp hur långa människor var och noterade deras ögon- och hårfärg. Resorna finansierades av Dalar- nas hembygdsförbund, som ända sedan 1900-talets första årtionde hade intresserat sig för rasforskning om landskapets befolkning. Hembygdsförbundet förmedlade också kontakter mellan Lundman och bygdens överhetspersoner. Precis som Lundborg tio år tidigare fick Lundman prästernas och folkskollärarnas hjälp med att komma in i folks stugor, och med hjälp av deras auktoritet fick han många att ställa upp på mätningarna. Riktigt många – när forskningsresorna till slut var avklarade hade Lundman personligen undersökt mer än 14000 personer.⁸⁰²

⁸⁰⁰ Berggren 2014, s. 363, 366, 373–375, 378.

⁸⁰¹ Larsmo 2007, s. 105.

⁸⁰² Raihle 2011, s. 2–5.

Vilken forskning Lundman verkligen genomförde från sin utnämning till docent i Uppsala under 1940-talet och fram till sin pensionering 1970 vet vi däremot inte mycket om. Mattias Tydén har kortfattat kallat hans forskning för ”rasistiska studier” som framförde idéer som ”avfärdats av vetenskapssamhället i stort”.⁸⁰³ Han skrev, som Fredrik Svanberg har framhållit, en artikel i den arkeologiska tidskriften *Fornvännen* 1957, där han talade både om ”finska rasinslag” i den svenska befolkningen, om sin egen konstruktion ”Tydalsrasen”, och om Islands ”blonda, germanska överklass”. Svanberg framhåller också att Lundman var tidigt ute med att använda blodgruppsforskning för att särskilja olika raser, och gör i samband därmed det provokativa men viktiga, och i sak riktiga, uttalandet att på så sätt ”pekade hans verksamhet framåt mot DNA-forskningen”.⁸⁰⁴ Vilket inflytande hans forskning fick är oklart. Gunnar Broberg och Mattias Tydén har skrivit att Lundman främst verkar ha hört hemma i ”forskningsperiferin”, men de konstaterar också att han blev publicerad i ”respektabla tidskrifter” in på 1970-talet.⁸⁰⁵ Lundmans gärning som akademisk lärare vet vi inte heller mycket om. Det faktum att en student har vittnat om att man fick akta sig för att sitta för långt fram på hans föreläsningar, ”för då var det risk att han mätte ens skalle”, tyder på att den rena rasforskningen var ett inslag också i undervisningen.⁸⁰⁶

Innebar andra världskrigets slut en brytpunkt inom svensk rasforskning?

Det bör vid det här laget ha framgått att den svenska rasforskningen aldrig var monolitisk eller homogen. Tvärtom ägde det redan under mellankrigstiden rum en strid, då rasbiologer och andra rasforskare kämpade om vad ”ras”-termen skulle innehålla,

⁸⁰³ Tydén 1999, s. 38.

⁸⁰⁴ Svanberg 2012, s. 84.

⁸⁰⁵ Broberg & Tydén 2005, s. 165.

⁸⁰⁶ Intervjuuppgift i Dahlgren 2002, s. 143.

vilken forskning som skulle bedrivas och om vilka vetenskapliga riktningar som skulle dominera inom olika arenor – exempelvis Rasbiologiska institutet. Det har också framgått att just på Rasbiologiska institutet ägde en avgörande förändring rum redan vid 1930-talets mitt, då Dahlberg tog över chefskapet. Det tyder på att den svenska rasforskningen genomgick en *förändring*, och att den började redan en god tid innan andra världskrigets slut. Den tidpunkten hade annars varit en tänkbar brytpunkt eftersom det ofta anförs att idéer om ”ras” då blev diskrediterade.

Men det har på samma gång framgått att det finns andra omständigheter, som snarare pekar på kontinuitet i den svenska rasforskningen. Vi har exempelvis sett hur en hel del rasforskning bedrevs utanför Rasbiologiska institutet, och den rasforskningen påverkades inte av Dahlbergs chefsställning. Vi har också sett att mycket traditionell rasforskning bedrevs utanför Rasbiologiska institutet. Och det finns uppgifter som tyder på att vissa idéer som, med arkeologins och den fysiska antropologins metoder, grundlagts inom rasforskningen vid sekelskiftet 1900 på vissa håll levde kvar också efter andra världskrigets slut.

Framför allt verkar detta ha gällt den vitt spridda uppfattningen att det svenska folket utgjorde en sällsynt ”ren” eller ”oblandad” ras, som kännetecknades av dolicocephali (”långskallighet”) och som bebott det nuvarande Sverige ända sedan stenåldern. Inom en av Sveriges ledande historieförmedlingsinstitutioner, Historiska museet i Stockholm, intog denna uppfattning en stark position under anmärkningsvärt lång tid. Redan 1897 finns det uppgifter om att museet hade en monter, där ”skal-lar” visades för besökarna i syfte att illustrera hur lika dessa fornkranier var de nuvarande svenskarnas. 1927 fick självaste Carl Magnus Fürst inreda en ny monter med ”antropologiskt” material, och enligt museets guidebok illustrerade montern hur ”den ras” som fanns i Sverige redan under stenåldern ”till

sin sammansättning var densamma, som nu utgör huvudmassan av befolkningen”. Montern stod förmodligen kvar fram till 1939, då museet flyttade till sin nuvarande byggnad på Narvavägen. Efter flytten inreddes en ny monter, som kom att ingå i basutställningen Tiotusen år i Sverige som öppnade 1943. Den nya montern var mycket lik de föregående, och i guideböckerna fortsatte rastolkningarna att föras fram. Fortfarande 1960 var dess innehåll i stort sett detsamma som i Fürsts monter, och den verkar ha stått kvar till omkring 1970.⁸⁰⁷

Inte heller i den svenska skolans läromedel går det att se något tydligt brott i samband med andra världskrigets slut, åtminstone inte i de läroböcker i geografi som utbildningsvetaren Luis Ajagán-Lester har studerat i sin doktorsavhandling. Han visar att Anders Retzius kranieindex-metod slog igenom i läroböckerna under 1920-talet, och att de idéer om den ”nordiska” rasen som särskilt ”ren” som Gustaf Retzius, Fürst och Lundborg förde fram då också började presenteras som vetenskapliga sanningar i flera geografiböcker.⁸⁰⁸ Framför allt kranieindexeringen som en vetenskaplig grund för rasindelningar beskrevs ingående i geografiböckerna fortfarande under 1950-talet, och så sent som 1952 kunde en bok ange matematiska ekvationer för beräkning av ”skallindex”. Fotografier ur Rasbiologiska institutets samlingar användes så sent som 1958. Först vid 1950-talets slut förekom en problematisering av rasbegreppet i geografiämnets läromedel, om än ambivalent. En bok från 1958 konstaterade visserligen att det var fullt möjligt att dela in mänskligheten i ett antal huvudraser utifrån ”olikheter i hudfärg, skallform, hårets utseende, kroppsstorlek m.m.”, men att gränserna mellan raserna var oklara och att det ”tyvärr” förekom att människor kunde ”se ned på folk av annan ras”. Liknande ambivalenta beskrivningar förekom vid 1960-talets början, då författarna både kunde hänvisa till blodgruppsundersök-

⁸⁰⁷ Svanberg 2012, s. 97–100.

⁸⁰⁸ Ajagán-Lester 2000, s. 141, 147–151

ningar för att beskriva biologiska rasskillnader, men samtidigt betona att rasskillnaderna inte handlade om olika mentala förmågor och att alla raser borde betraktas som likvärdiga.⁸⁰⁹ Detta var en förändring, och en viktig sådan. Men det rörde sig om just en gradvis förändring, inte ett tydligt brott med de äldre försöken att dela in mänskligheten i särskilda biologiska grupper.

Institutet som aldrig lades ner

Och vad hände med Rasbiologiska institutet efter 1945? Det enkla svaret är: såvitt vi vet just ingenting. Krigsslutet i sig verkar åtminstone inte ha fört med sig någon avgörande förändring av verksamheten.⁸¹⁰ Den utveckling mot medicinsk genetik som inletts redan under 1930-talet fortsatte, och begreppet ”ras” fortsatte att problematiseras. Men det övergavs inte. Gunnar Dahlberg var en av de forskare som var med och utformade FN-organet UNESCOS berömda ”Statement on Race” 1950. I den deklarationen avrådde forskarna från att göra generaliserande uttalanden på grund av rastillhörighet, och de skrev att rasbegreppet borde reserveras för vetenskapliga ändamål och inte tillåtas spela någon roll inom politiken. Men rasbegreppet fanns fortfarande kvar, även om rasskillnader inte längre sågs som så absoluta som tidigare.⁸¹¹

Dahlbergs efterträdare som chef för institutet blev år 1956 Jan-Arvid Böök. Det var Böök som fick leda verksamheten under ett viktigt övergångsskede, som ägde rum vid 1950-talets slut. Då inkorporerades nämligen institutet i Uppsala universitet, och har sedan dess hetat Institutionen för medicinsk genetik. Det kan i sig vara värt att minnas. I litteraturen ser man ibland uppgifter om att Rasbiologiska institutet lades ned år 1958. Jag menar att det är ett lite förhastat påstående. Vad som däremot hände,

menar jag, var att institutet då genomgick ett signifikativt namnbyte och knöts organisatoriskt närmare Uppsala universitet än tidigare. Eller rättare sagt, hur signifikativa och betydande förändringarna var vet vi faktiskt inte, för det finns det ingen uttömmande forskning om. Ser man till vad vi i nuläget vet, verkar det som om utvecklingen mot medicinsk genetik ytterligare förstärktes, men utan att helt släppa trådarna som ledde bakåt till en äldre rasforskningstradition.

Efter namnbytet hette institutet Institutionen för medicinsk genetik vid Uppsala universitet, och det heter det fortfarande. Redan vid övergången uttalade institutet öppet att man avsåg att bryta sig loss från ”den äldre ’rashygieniska’ inriktningen” och i stället fokusera på ”arvsanlagens betydelse för sjukdom och hälsa.”⁸¹² Det var en tydlig deklaration. Men det kan samtidigt observeras att Böök själv använde rasbegreppet under både 1940- och 1950-talen. Han gjorde det på ett sätt som skilde sig starkt från Lundborgs användning av termen, men som låg desto mer i linje med Dahlbergs mer nyanserade rasbegrepp. Hertha Hanson har lyft fram de artiklar Böök skrev i Svensk uppslagsbok 1947–1955. Där formulerade Böök inför en bred läsekrets vad ämnet ”rasbiologi” handlade om. Det handlade inte om att slå fast skillnader mellan ”distinkta raser”, för sådana fanns inte. Tvärtom hade ”under århundradenas lopp ett ständigt utbyte av individer ägt rum” åtminstone mellan ”folkgrupper på likartad kulturnivå” – ett uttalande som i sig visar att det fortfarande fanns utrymme för en värderande inställning, om inte till olika raser så till olika ”folk”. Och tanken att det ändå fanns raser levde kvar. Det visas av det som Böök skrev under uppslagsordet ”rashygien”. Där framhöll han att de ”ogynnsamma rasblandningar” som rasbiologer tidigare varnat för mest var tomt prat. Åtminstone i Europa – de kunde nämligen finnas i ”USA och en del kolonial-

⁸⁰⁹ Ajagán-Lester 2000, s. 152–155, 177, 197–200, 207, 214.

⁸¹⁰ Tydén 1999, s. 41.

⁸¹¹ Ajagán-Lester 2000, s. 193; Broberg 1995, s. 78; Svanberg 2015, s. 208.

⁸¹² Broberg 1995, s. 80f.

änder”.⁸¹³ Samtidigt hade han själv 1942 skrivit att steriliseringar kunde ha effekt för att påverka den ärftliga konstitutionen hos en befolkning.⁸¹⁴ Själv bedrev Bööck bland annat forskning om genetiska ”isolat” i Norrbotten, en region som intresserat redan Lundborg.⁸¹⁵ Mer forskning behövs innan vi säkert kan säga något mer detaljerat om Bööcks inställning till rasbegreppet vid denna tid, men artiklarna i uppslagsverket visar än en gång att det är vanskligt att tala om ett distinkt ”före” och ”efter” i rasbiologins och rasforskningens historia.

En undersökning som institutet genomförde mycket sent, och som på ett ganska anmärkningsvärt sett problematiserar antagandet om att namnbytet i slutet av 1950-talet innebar en ny forskningsinriktning, är deltagandet i den stora så kallade ”Zigenarundersökningen” som i Arbetsmarknadsstyrelsens regi genomfördes under åren 1962–1965. Den diskuterades tidigare i kapitel 5. ”Zigenarundersökningen” var framför allt en ”socialmedicinsk” utredning, som gick ut på att undersöka hälsotillståndet hos samtliga svenskar som identifierades som ”zigenare”. Men den hade också en del som inte finansierades av Arbetsmarknadsstyrelsen, och det handlade om en ”genetisk” analys av de människor som deltog i undersökningen. Den har studerats av historikern Ida Ohlsson al Fakir, och det är hennes resultat jag bygger diskussionen här på.

Forskare vid Institutionen för medicinsk genetik hade haft kontakt med ”Zigenarundersökningens” ledare, läkaren John Takman, redan 1962 och snart etablerades ett nära samarbete. Det syfte som institutionen angav för sitt deltagande pekade visserligen framåt mot en ”ny” sorts genetik. Man angav nämligen att det intressanta inte var att undersöka ”ras”-egenskaper för deras egen skull. Målet var i stället att avgöra om svenska ”zigenare” utgjorde

ett ”genetiskt isolat” (att det utgjorde ett ”socialt isolat” ansågs redan bevisat). Isolattermens inträde i den svenska rasforskningen under 1940-talet har redan diskuterats, och den hade nu fått en ännu mer framträdande plats. Om ”zigenarna” utgjorde ett genetiskt isolat, dvs. om det kunde visas att de under lång tid endast fortplantat sig med varandra inom sin numerärt begränsade population, så skulle de kunna användas som en testgrupp för att studera hur olika arvsanlag spreds – och därmed nå kunskap om huruvida exempelvis reumatism eller schizofreni var ärftliga sjukdomar. Att undersöka just gruppen ”zigenare” var alltså ett medel snarare än ett mål i sig.⁸¹⁶ Så långt om de ursprungliga ambitionerna. Men det intressanta med den genetiska undersökningen är att den mycket snabbt kom att utvecklas och anta former som på ett anmärkningsvärt sätt påminde mer om de rasbiologiska undersökningar, som utförts redan under Herman Lundborgs tid som chef för institutet på 1920-talet. Gradvis blev undersökningen av ”zigenare” ett mål i sig snarare än ett medel, och kontinuiteten till mellankrigstidens rasforskning visade sig vara minst lika stark som anknytningen till den mer moderna medicinska genetiken.

I samband med de läkarundersökningar som genomfördes under ”Zigenarundersökningen”, samlades en rad data och prover in och skickades till institutionen i Uppsala. Det rörde sig dels om blodgruppsundersökningar, en metod som använts av Rasbiologiska institutet redan under 1920-talet men som nu ansågs vara en modern och objektiv metod för att kasta ljus över befolkningsgruppers genetiska sammansättning. Det var frivilligt för de undersökta att lämna blod, och de som gjorde det fick ekonomisk ersättning. Det förekom dock att några vägrade, så helt oproblematiska kan inte blodproven ha setts av de familjer som utpekades som ”zigenare”. Men blodgruppsundersökningen visade sig vara svår att dra några slutsatser av.

⁸¹³ Hanson 1994, s. 144f.

⁸¹⁴ Tunlid 2004, s. 307.

⁸¹⁵ Ohlsson al Fakir 2015, s. 149.

⁸¹⁶ Ohlsson al Fakir 2015, s. 145–156, 160, 216.

Faktum var att resultaten, med en av de deltagande forskarnas ord, pekade ”alldeles åt fanders”. Därför kom genetikerna *också* att involvera ett antal vetenskapliga tekniker, som i princip var identiska med de rasbiologiska metoder som använts av Lundborg under 1920-talet. De samlade in uppgifter om kroppslängd, vikt, formen på öronlobar, överarmar och vader, och till och med kranieindex – i det sistnämnda fallet samma metod som använts i rasforskningen redan från och med Anders Retzius dagar på 1800-talet. Man tog dessutom fotografier på ett antal svenska ”zigenare”, dels i profil och dels rakt framifrån, i syfte att illustrera och analysera hur ”zigenarnas” utseende avvek från ”svenskarnas”. Det var också en metod som i mycket hög grad liknade de fotograferingar som utförts av 1920-talets rasbiologer. När resultaten av studierna publicerades i tidskrifterna *Acta Genetica* och *Hereditas* år 1965, låg forskarnas vetenskapliga fokus på att analysera ”zigenarnas” genetiska relation dels till ”svenskar”, dels till andra grupper av ”zigenare” i Europa. Resultaten ansågs tyda dels på att svenska ”zigenare” härstammade från Indien, dels på att den undersökta gruppen hade blivit genetiskt mycket särpräglad på grund av ”inavel”.⁸¹⁷

En av de ledande forskarna i den genetiska delen av ”Zigenarundersökningen” var Lars Beckman. Det var en forskare som på många sätt var en förmedlande länk mellan institutets ”gamla” historia och dagens moderna genetiska forskning. Han hade disputerat 1959 på en avhandling som till viss del författats medan Institutionen för medicinsk genetik fortfarande hette Rasbiologiska institutet, och i likhet med Bertil Lundman hade han redan under 1950-talet använt blodgruppsundersökningar, men också vid vissa tillfällen analyserat kranieindex. Han gjorde också forskningsresor till Hawaii för att studera ”rasblandning”. Men i likhet med Herman Lundborg ägnade han sin största forskarmöda åt att

studera de svenska samernas genetiska sammansättning. Hans sista publikation om det ämnet publicerades så sent som 1996. Han verkar dock, såvitt det går att bedöma utifrån tidigare forskning, inte ha använt sig av rasbegreppet i någon större utsträckning, även om han ibland skrev om att mänskligheten kunde indelas i ett antal huvudraser. Framför allt argumenterade han dock, åtminstone under 1960-talet, för ett användande av termen ”populationer”, och ansåg då att forskningens målsättning inte primärt borde vara att undersöka yttre fysiska drag bland människor utan att i stället fokusera på genetiskt arv. Populationerna kunde, till skillnad från i det äldre rasbegreppet, inte ses som klart åtskilda, utan var snarare än beteckning som kunde användas för att beteckna grupper som hade olika statistisk, inte absolut, fördelning av vissa arvsanlag. Beckmans forskning har dock aldrig blivit föremål för någon systematisk idéhistorisk undersökning.⁸¹⁸

Svenska rasforskares insamling av mänskliga kvarlevor

En dag i 1910-talets början klättrar den svenske zoologen och sedermera science fiction-författaren Eric Mjöberg upp i ett träd någonstans i nordvästra Australien. Uppe i trädet ligger kroppen av en nyligen avliden man ur den australiska urbefolkningen. Att placera de döda i träden var ett led i australiernas begravningsritualer, men den man vars kropp låg i trädet skulle inte få sin sista viloplats där. Han skulle i stället föras i en säck till nuvarande Naturhistoriska riksmuseet i Stockholm – det skulle Eric Mjöberg se till. Han har själv beskrivit vad han gjorde i sin bok *Bland vilda djur och folk i Australien* från 1915:

Det var med nyfikna blickar, jag betraktade denna intressanta företeelse. Ryktet hade tydligen talat sant, ty där uppe låg en australnegers vitnade skelett vilande på en bädd av tolv stycken kraftiga colibas-

⁸¹⁷ Ohlsson al Fakir 2015, s. 173, 179, 181, 207, 217, 219, 221, 223, 264, 273f.

⁸¹⁸ Hans verksamhet nämns dock kortfattat i Hagerman 2015, s. 369; Ohlsson al Fakir 2015, s. 152, 218; Svanberg 2012, s. 208–210.

tockar, vilka i sin tur uppburos av tvenne grenklykor. [...] Innan jag skred till handling, tog jag med min följeslagare en rundritt i den närmaste omgivningarna. Måhända funnos negrerna i omedelbara närheten. Jag önskade just ej ha dem till ögonvittnen. [...] Jag klev upp i trädet och hade nu en god överblick av dödslägrret. Det var ett ovanligt väl bibehållet skelett. Varenda ben syntes vara i behåll. Jag drog min slidkniv och lossade benen från varandra. De hängde ännu segt fast i varandra. Lukten var sannerligen allt annat än behaglig. Men det hela var ju en kortvarig operation.⁸¹⁹

Det var visserligen inte första gången som svenska forskare plundrade urbefolkningens gravar i Australien. Det hade svenskar gjort redan under 1880- och 1890-talen. Och Mjöbergs samtida kollega, etnografen Yngve Laurell, samlade också in skelettdelar från australiska gravar (även om han, till skillnad från Mjöberg, senare tog avstånd från sin verksamhet och hävdade att han handlat på ett oetiskt sätt). Men ingen gjorde det i lika stor omfattning som Mjöberg, och ingen skröt så mycket om det som han. Hans böcker är fyllda av romantiska och humoristiska äventyrsskildringar där han beskriver hur han lurar australier att avslöja var de döda finns begravda, hur han flår och ”råskeletterar” ruttnande kroppar och vid ett tillfälle dessutom lurar australier att bära de bortrövade benen, som han stoppar ner i säckar, åt honom: ”jag skrattade invärtes, då de tre niggarna glatt samspråkande gingo där framför mig bärande sin döda kamrats kvarlevor” är ett stilprov ur hans omfattande författarskap.⁸²⁰

Mjöbergs gravplundringar – det ord han själv med stolthet använde – är ett av de mest kända exemplen på svenska forskares insamling av mänskliga kvarlevor för rasforskningsändamål under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Men det är definitivt inte det enda exemplet. Som framgått tidigare baserades en stor del av rasforskningen i Sverige, åtminstone under 1800-talet och ett par

decennier in på 1900-talet, på studiet av döda människors kvarlevor. Både arkeologer och anatomer mätte kranier och andra skelettdelar. De byggde också upp omfattande samlingar av skelettmateriel: arkeologerna i sina museer och anatomerna på sina universitetsinstitutioner. I anatomernas fall hade dessa samlingar dubbla syften. De användes givetvis i hög grad i den anatomiska undervisning som alla läkarstudenter genomgick, men också av enskilda anatomer som ägnade sig åt rasforskning. Som Fredrik Svanberg har visat i en omfattande studie av de stora samlingar av mänskliga kvarlevor som byggdes upp på anatomiska institutionen i Uppsala kom de allra flesta preparaten från grupper som rasforskarna skulle ha bedömt som i rassympunkt vanliga svenskar. Framför allt rörde det sig om fattiga människor, som dött utblottade och utan anhöriga på Stockholms fattigvårds- och försörjningsinrättningar och som efter sin död, utan sitt medgivande och möjligen utan att de som levande någonsin vetat om vad som skulle ske med deras kroppar, transporterades till institutionen för att dissekeras och därefter helt eller delvis bevaras som anatomiska preparat. Insamlingsverksamheten var som störst under åren 1870–1920, och från ca 1930 upphörde den i praktiken helt.⁸²¹

Men i Uppsalaanatomernas samlingar fanns också preparat av människor som ansågs komma från andra, mer exotiska ”raser”. Det rörde sig dels om preparat från samiska kroppar (till sist uppgående till 10 skelett och minst 53 kranier), dels om preparat som samlats in från andra kontinenter. Vetskapen om att sådana preparat har funnits, och i vissa fall fortfarande finns, på svenska museer och universitet har på senare år gett upphov till en svår och känslig politisk debatt. Bör preparaten återlämnas eller ”repatrieras”? I så fall till vem eller vilka? Vem har mest rätt att göra anspråk på preparaten? Den-

⁸¹⁹ Mjöberg citerad i Hallgren 2003, s. 51f.

⁸²⁰ Hallgren 2003, s. 51–64, 94 (citat på s. 63); Hallgren 2009.

⁸²¹ År 1930 tillträdde David Holmdahl som professor i anatomi. Därmed började samlandet avta, och Holmdahl verkar själv heller aldrig ha bedrivit någon rasforskning. Se Svanberg 2015, s. 59, 81f, 101, 109.

na debatt kommer jag inte alls att ta upp, utan här kommer jag endast att diskutera vad den tidigare forskningen har kommit fram till vad gäller preparatens insamling och vetenskapliga användning.

Redan Sven Nilsson i Lund och Anders Retzius vid Karolinska institutet hade studerat en del samiska kranier. Uppsala-professorn Fredrik Sundewall hade, som framgick av föregående avsnitt, gjort detsamma under 1870-talet. De kranier han då studerade skickades till honom av hans vän, provinsialläkaren Ångström i Lycksele, som enligt Fredrik Svanberg ska ha tagit dem ur relativt nyligen anlagda samiska gravar. Gravplundringarna fortsatte. Uppsalaarkeologen Eskil Olsson grävde 1915 ut Rounala gamla kyrkogård i Karesuando och förde med sig flera samiska kvarlevor till Uppsala. En annan Uppsalaarkeolog vid namn Hallström gjorde samma sak, och beskrev dessutom att hans insamlingar från gravar mötts av protester från den samiska befolkningen: "lapparna sågo ogärna att jag besökte dessa platser".⁸²²

I Uppsalasamlingen fanns också preparat som kom från andra platser än Sverige. Sundewalls Grönlandsundersökning under 1870-talet möjliggjordes av att en utskickad adjunkt grävt fram kranier på norra Grönland, och även han beskrev det motstånd som mötte honom: befolkningen hade visat en "illa dold motvilja" mot att han tog med sig mänskliga kvarlevor hem till Sverige.⁸²³ Anatomi-professorn Vilhelm Hultkrantz hade själv under en resa år 1887 samlat kranier ur gravar på Teneriffa. Syftet var att studera "guancherna", ett folk som Hultkrantz ansåg var en intressant "folkstam" som uppnått ganska "hög utveckling" trots att de inte var européer – något som för Hultkrantz framstod som märkligt men möjligtvis kunde förklaras av att de skyddat sig mot "inblandning" från andra folkslag och därmed undgått att degenereras.⁸²⁴

⁸²² Svanberg 2015, s. 84f, 129f. Se även Broberg 1982, s. 55 för exempel på plundring av samiska kvarlevor.

⁸²³ Svanberg 2015, s. 131.

⁸²⁴ Svanberg 2015, s. 93, 132.

Samlingar av mänskliga kvarlevor fanns också på anatomiska institutionen i Lund, på Naturhistoriska riksmuseet och på Karolinska institutet. I Lund började samlingarna, enligt Svanberg, att byggas upp av anatomiprofessorn Arvid Henrik Florman, död 1840. Under påverkan av Linné och Blumenbach hade Florman gjort vissa försök att själv dela in mänskligheten i "racer", och skrivit om såväl "lappsallar" som om "negrernas hufvuden". 1868 innehöll samlingen ca 100 gipsmodeller av kranier, föreställande "olika racer", och under 1880-talet ska samlingarna ha innehållit riktiga kranier som, enligt en bevarad katalog, var ordnade i "olika folk och mennisko-racer". Samlingarna utökades därefter under Fürsts tid som professor, för att helt upphöra i början av 1930-talet.⁸²⁵

Insamlingar av mänskliga kvarlevor skedde också i en rad andra sammanhang, på stora naturforskningsexpeditioner liksom av enskilda svenskar som av olika anledningar befann sig på andra kontinenter. En av de i sin samtid mest uppmärksammade svenska upptäcktsresorna var expeditionen med skeppet Vega, med Adolf Erik Nordenskiöld som befälhavare. Vegaexpeditionen ägde rum under åren 1878–1880 och lyckades till slut finna den så kallade nordostpassagen mellan Asien och Amerika. Men på sin färd genom Norra ishavet samlade expeditionen också in mänskliga kvarlevor från människor som expeditionsmedlemmarna själva benämnde som "eskimåer" och "tschuktscher". Det rör sig framför allt om kranier, och en del av dessa togs från nyligen avlidna människor utan lokalbefolkningens tillstånd. De hamnade senare i samlingar som sköttes av Gustaf Retzius, och har därefter förvarats på olika vetenskapliga institutioner i Sverige. Kulturanthropologen Ulrika Persson-Fischier har betonat att insamlandet inte verkar ha setts som kontroversiellt i sin samtid, utan att "mänskliga kvarlevor sågs som vilket annat zoologiskt material som helst, inte olik fiskar i formalin

⁸²⁵ Svanberg 2015, s. 50–54, 116, 154.

eller uppstoppade fåglar”.⁸²⁶ Att insamlandet sågs som oproblematiskt visas också av de expeditioner som genomfördes av Vegabefälhavarens son, etnografen Erland Nordenskiöld, i Sydamerika under 1900-talets första år. Erland Nordenskiöld var känd som en ”indianvän”, och han gjorde för sin tid ovanligt radikala uttalanden om den sydamerikanska ursprungsbefolkningens rätt att slippa förföljelser och trakasserier. Det hindrade honom inte från att själva samla in skelett från ”indianer”, främst genom arkeologiska utgrävningar men också genom – som han själv skrev – ”grafplundring” av nyligen avlidna människors kvarlevor i gränstrakterna mellan Argentina och Bolivia.⁸²⁷ Vid samma tid samlades mänskliga kranier in också av svenska kristna missionärer i Afrika. Det är oklart exakt hur dessa insamlingar gick till, men kranierna kom från dåvarande Franska och Belgiska Kongo, och användes bland annat i utställningar som Svenska missionsförbundet arrangerade i Sverige för att sprida kunskap om den befolkning som de kristna missionärerna försökte omvända.⁸²⁸

Avslutande diskussion

Under flera århundraden har det förekommit att västerländska forskare har delat in mänskligheten i olika kategorier på basis av deras ärftliga utseendedrag eller genetiska egenskaper, och ofta även tillskrivit dessa kategorier (oavsett om de sedan har kallats för ”raser” eller för något annat) särskilda psykiska egenskaper och beteenden. Från och med 1700-talet har dessa kategoriseringar alltmer kommit att förvetenskapligas, och från ungefär mitten av 1800-talet går det att tala om en etablerad rasforskningstradition. Den fanns också i Sverige, och den svenska rasforskningen som sådan är inte alls något unikt i ett internationellt perspektiv. I detta kapitel har den svenska rasforskningen, så som den är känd utifrån

den tillgängliga forskningen, behandlats utförligt. Här ska jag inte göra någon rekapitulering av det som redan sagts, endast göra några observationer.

Den första rör själva ”ras”-begreppet. Jag föreslog tidigare en definition av själva begreppet ”rasforskning” som inkluderade också sådan forskning som inte specifikt använt sig av ordet ”ras”. Det finns historiska skäl till det. Begreppet ”ras” är en, men endast en av de termer, som har använts för att dela in mänskligheten i biologiska kategorier på ett essentialistiskt sätt. Termen som sådan blev inte framträdande förrän ungefär vid 1800-talets mitt. Det är viktigt att minnas: Linné använde den exempelvis inte, ändå kan hans schematiska indelning av den mänskliga arten i *Systema Naturae* år 1758 utan tvekan ses som en av flera startpunkter för den moderna rasforskningstraditionen. Men det blir än mer komplicerat: efter att termen ”ras” väl etablerats, dröjde det länge innan den på ett entydigt sätt kom att betyda det vi i dag tänker oss. Längre kunde ”ras”-begreppet fyllas med ett tämligen disparat innehåll, och ibland nästan som en synonym till bredare uttryck som ”nation” eller ”folk”. Det tog lång tid för ”ras”-begreppet att stelna i den form som vi kanske främst förknippar det med, där det i första hand syftar på grupper som tillskrivs särskilda essentiella, fysiska och mentala egenskaper som överförs genom genetiskt arv.⁸²⁹ Vi bör därför inte fästa oss alltför mycket vid huruvida vetenskapsproducenter använder ordet ”ras” i sin forskning. Det är fullt möjligt för oss forskare att kategorisera mänskligheten på essentialistiska och biologiserande sätt ändå, och när vi gör det ska vi utsättas för kritisk granskning.

Den andra observationen rör frågan om när ”ras”-argument och ”ras”-idéer började få starkt genomslag i Sverige. Förhoppningsvis har det framgått av detta kapitel att den frågan kan få olika svar beroende på vilken del av det svenska samhället det

⁸²⁶ Persson-Fischier 2009, s. 14.

⁸²⁷ Hedberg 2009.

⁸²⁸ Helgesson Kjellin 2009.

⁸²⁹ Det vaga innehåll som ”ras”-begreppet länge hade diskuterats i exempelvis Ericsson 2015a, s. 88.

är vi undersöker. Några olika exempel på möjliga svar ska ges här: I debatten om samer förekom de redan under 1870-talet, enligt Lennart Lundmark. Om vi däremot undersöker den svenska socialpolitiken, eller politiken mot de människor som pekades ut som ”zigenare” och ”tattare”, verkar snarare 1910-talet ha varit en genombrottstid för ”ras”-argumenten. Kulmen för rasifierande skildringar inom populärkulturen verkar ha nåtts under 1920- och 1930-talen, som framgick av exempelvis kapitel 3 och 5. Under 1920-talet institutionaliserades också en del av den svenska rasforskningen i form av Statens institut för rasbiologi i Uppsala. Men därefter skedde en strid om vilket innehåll begreppet ”ras” skulle ha i vetenskapliga sammanhang, och olika forskare kunde mena delvis olika saker med ”ras”. Det fanns också en uppdelning mellan ”ras”-forskare som främst försökte dela in mänskligheten i olika ”raser” och de som var mer intresserade av att studera spridningen av enskilda arvsanlag *inom* den mänskliga ”rasen” i sin helhet. Men gränserna mellan de båda forskningsinriktningarna var definitivt inte glasklara. Efter ca 1950 blev begreppet gradvis kontaminerat, men det var en lång process och den kan inte på något avgörande sätt knytas till exempelvis andra världskrigets slut. Flera ”ras”-idéer kom också att leva vidare inom forskningen även om ”ras”-begreppet som sådant övergavs. Sedan ca 1960 verkar det som om vi kan tala om att en modern genetik ersatte den gamla rasforskningen inom exempelvis rasbiologin – men detta är en hypotes som faktiskt ännu inte är ordentligt utforskad. Och som genetikernas deltagande i den så kallade ”Zigenarundersökningen” på 1960-talet visar, kunde den genetiska forskningen starkt påminna om den rasbiologiska vetenskap som redan Herman Lundborg hade bedrivit.

Den tredje observationen är den viktigaste, eftersom den ställer frågor till oss själva och vår egen tid. De studier som hittills har genomförts om den svenska rasforskningen har framför allt koncentrerat

sig till perioden ca 1920–1935, det vill säga den period då Herman Lundborg styrde Rasbiologiska institutet. Fokuseringen på denna korta tidsperiod har varit på gott och ont. Den har utan tvekan inneburit att vi i dag har väldigt mycket kunskap om institutets verksamhet vid denna tid, och vi börjar också få alltmer kunskap om den rasforskning som bedrevs utanför institutet vid samma tid, även om det återstår mycket att göra. Björn Furuhausen betonade redan 2007 att det saknas genomgripande studier av vilken forskning som bedrevs vid institutet under Dahlbergs tid som chef, dvs. från 1935 och framåt.⁸³⁰ Sedan Furuhausens rapport skrevs har, såvitt jag vet, inga sådana studier tillkommit, och hans påpekande står sig alltså fortfarande.

Men fokuseringen har också risker. Som Svanberg har konstaterat saknas det fortfarande en sammanhållen, uttömmande skildring av hur rasforskningen växte fram under 1800-talet.⁸³¹ På samma sätt innebär fokuseringen att vår egen tid, och dess kopplingar bakåt, delvis har hamnat i skymundan. Åren 1920–1935 är den period då den svenska rasbiologin såg ut så som vi gärna förväntar oss att ”rasbiologi” ska se ut. Våra bilder av rasforskare som kategoriskt delar in människor i olika raser och placerar in dem i en hierarkisk värdeskala, som varnar för degeneration och rasblandning och som kämpar för att bevara en ”ren” eller ”oblandad” ”nordisk” ras i Sverige, bekräftas gång på gång för den som studerar dessa år. På goda grunder fördömer vi i dag en sådan vetenskaplig verksamhet. Men fokuseringen innebär också att rasbiologin ses som något som hände förr, och som inte har så mycket med vår egen tid att göra. Rasbiologi – var det inte sådant som Lundborg, den där nazistinspirerade ultrarasten, sysslade med någon gång för väldigt länge sedan? Så kan vi slå oss till ro, trygga i förvisningen om den forskning vi bedriver om exempelvis DNA och människors genetiska arvsanlag inte har något

⁸³⁰ Furuhausen 2007, s. 37.

⁸³¹ Svanberg 2015, s. 38.

att göra med det hemska, det som hände förr. Vår egen tid, den goda, kan därmed kliniskt separeras från ett ont förflutet.

Men flera forskare har betonat att det inte är så enkelt. Genetikern Bengt Olle Bengtsson har hävdade att det inte går att dra några ”klara gränslinjer mellan den akademiska rasbiologin och den vetenskapliga genetiken”, och historikern Lena Berggren påpekar att ”gränsdragningen mellan biologin eller arvet och miljöns påverkan på individen [...] fortfarande är aktuell” inom ämnen som exempelvis medicin och genetik.⁸³² Som Mattias Tydén har påpekat så förekommer det också i dag att forskare inom biologi och genetik ibland gör tvärsäkra, essentialistiska och förenklade påståenden om människans natur eller om vad som orsakar olika sociala problem.⁸³³ En av de slutsatser Gunnar Broberg drar i sin studie av Rasbiologiska institutets historia, är att det fanns länkar mellan det tidiga 1900-talets rasbiologi och efterkrigstidens humangenetik och medicinska genetik. Det är vetenskapliga ämnen som praktiseras än i dag, bland annat vid Rasbiologiska institutet – som ju aldrig lades ner, utan endast bytte namn vid 1950-talets slut.⁸³⁴ Och som Maja Hagerman har betonat började de blodgruppsundersökningar av samer som förekommit fortfarande under andra halvan av 1900-talet egentligen redan under 1920-talet, då de genomfördes av Rasbiologiska institutet.⁸³⁵ Fredrik Svanberg är inne på liknande tankar när han skriver att det finns något av en ”vetenskapshistorisk minneslucka i fråga om den samtida genetikens historiska bakgrund”, och han argumenterar kraftfullt för att frågan om vad som verkligen hände med rasforskningen efter andra världskrigets slut borde bli föremål för kommande undersökningar.⁸³⁶

⁸³² Bengtsson 1999, s. 78; Berggren 2014, s. 32.

⁸³³ Tydén 1999, s. 42. Se även Ambrosiani 2009, s. 38 för liknande tankar.

⁸³⁴ Broberg 1995, s. 8.

⁸³⁵ Hagerman 2015, s. 252.

⁸³⁶ Svanberg 2012, s. 84 (citatet); Svanberg 2015, s. 38, 210.

På basis av de studier som hittills har genomförts, tror jag att det är möjligt att göra följande uttalande: Det existerar inget klart och tydligt brott mellan den äldre rasforskningstraditionen och den moderna populationsgenetiken. Det innebär inte att det inte finns skillnader, för det gör det. Men det betyder att det finns trådar och kopplingar. Och på samma sätt som den äldre rasbiologin *också* genomförde studier som vi i dag betraktar som rimlig och acceptabel vetenskap (exempelvis studier av hur ärftliga sjukdomar sprids) så har den moderna genetiken *också* genomfört studier som innehållsmässigt inte ser så annorlunda ut än den rasforskning som bedrevs inom rasbiologin. Det finns exempelvis fortfarande i dag en risk för att vi blandar samman människors genupsättning och etnicitet. Den risken finns inom arkeologin, där forskare undersöker DNA hos stenålderns befolkning för att ta reda på vilka grupper som var här först och varifrån de kom. Det gjorde faktiskt redan Anders Retzius och Sven Nilsson, fast de använde kranier i stället för DNA. Och den risken finns i de genetiska undersökningar av svenska samer som har utförts ända från Herman Lundborgs dagar på 1920-talet och in i modern tid. Lennart Lundmark har gått så långt att han har kallat dessa undersökningar för ”återfall i rasbiologi”, och hans argument är värt att beakta:

*Hur långt tillbaka i tiden kan vi då hitta en folkgrupp som kan knytas till dagens samer? Den frågan kan man vrida och vända på hur länge som helst. Under senare år har det till och med förekommit en del återfall i rasbiologi. DNA har ersatt skallmätningar, men utgångspunkten är densamma. De gamla rasbiologerna ansåg att man kunde avgränsa en befolkning genom att identifiera dess ”ras”, som en medfödd och oföränderlig biologisk särart. De biologiska rasidéerna kritiserades sönder och samman efter andra världskriget. Att genetikerna nu har mer förfinade metoder än skallmätarna gör inte rasläror mer acceptabla.*⁸³⁷

⁸³⁷ Lundmark 2008, s. 13. Kopplingarna mellan den moderna DNA-tekniken och den äldre rasforskningen har också diskuterats ur ett kritiskt perspektiv i Hagerman 2006, s. 419–421.

Lundmarks resonemang är kanske lite väl draget till sin spets: inga moderna populationsgenetiker skulle hävda att det går att identifiera distinkta "raser" som definieras av en "medfödd och oföränderlig biologisk särart". Men det gjorde å andra sidan inte en rasbiolog som Gunnar Dahlberg heller! "Ras" för honom handlade främst om statistiska variationer, och han förkastade ofta generella tankar på "rena" raser. Och de alltmer "förfinade" metoderna har inte uppstått som ett resultat av att rasforskarna en dag bestämde sig för att överge de gamla. De har i stället vuxit fram gradvis och långsamt. Från mitten av 1800-talet dominerade antropometrin och kranie-indexeringen. Men redan under 1920-talet använde Rasbiologiska institutet blodgruppsundersökningar, och den metoden verkar sedan ha slagit igenom starkare på 1950- och 1960-talen, dock utan att helt ersätta antropometrin. Från blodgruppsundersökningarna är steget inte särskilt långt till DNA-analysen. Så tekniken som sådan kanske inte kan sägas skilja vår tids genetik från den äldre rasforskningen. Det mest avgörande är vilka frågor vi använder tekniken för att besvara, hur vi formulerar de frågorna och vad vi tänker göra med svaren.

Kapitel 11. Rasism i partipolitiken och i politiska rörelser

Sedan sekelskiftet 1900 har politiska ideologier, reformkrav, program och åsikter i Sverige i mycket hög grad kanaliserats och förts fram genom de organiserade politiska partierna: konservativa, liberala, socialdemokratiska, socialistiska, kommunistiska, agrara, nationalsocialistiska och fascistiska. Partilandskapet har varit varierat och i takt med att Sverige demokratiserades och fick ett alltmer parlamentariskt statsskick har partierna spelat allt större roll för att formulera de tankar och idéer som byggt upp den politiska debatten.

I vilken mån har partierna fört fram rasistiska idéer, och på vilket sätt har rasistiska och främlingsfientliga idéer påverkat deras politik? Det är den fråga som står i fokus i detta kapitel. Jag kommer här att diskutera ett antal av 1900-talets politiska rörelser, främst under seklets första hälft. Inte alla partier, liberala och kommunistiska partier kommer exempelvis inte att nämnas. Det beror, liksom den huvudsakliga tidsavgränsningen, på att forskningsläget ser ut som det gör. Rent generellt är det ingen överdrift att hävda att svenska historiskt inriktade forskare har haft en nära men långt ifrån friktionsfri relation till socialdemokratin: dess partiorganisation och ideologi har utforskats i en lång rad studier, medan exempelvis den svenska högern är betydligt mindre belyst. I detta kapitel tar jag upp studier som behandlar rasism och främlingsfientlighet i partipolitiken och i vissa andra politiskt organiserade rörelser. Det faktum att vissa partier får fler sidor än andra, och att vissa alltså saknas helt, beror på att det har forskats mer om vissa partier och mindre om andra.

Så får exempelvis den svenska liberalismens politiska partier inget utrymme här. Men att ”ras”-argument har kunnat föras fram också av liberaler har visats tidigare i denna rapport, framför allt i kapitel 5. Detta kan få illustrera en av utgångspunkterna för kapitlet. Det är lätt att i efterhand tänka sig att idéer om ”ras” var något som propagerades av nationalsocialistiska och fascistiska partier, och som de etablerade och stora politiska partierna inte ägnade sig åt. Det är emellertid föga korrekt. Som historikern Heléne Lööw har konstaterat, var det under mellankrigstiden fullt möjligt att vara både ”rasist och antisemit utan att för den skull vara nationalsocialist”.⁸³⁸ Sådana tankeströmningar fanns i varierande grad också inom andra politiska rörelser, som jag kommer att lyfta fram i detta kapitel, och nationalsocialismen innehöll i sig också fler centrala inslag än rasismen och antisemitismen – och det var inte nödvändigtvis alltid rasismen och antisemitismen som då sågs som nationalsocialismens farligaste sidor, även om det är de som i dag kanske främst präglar vår bild av rörelsen.

Rastänkande och antisemitism inom bonderörelsen

Åren mellan första och andra världskriget var en högkonjunktur för ”rasargument” i den svenska politiska debatten. Och forskningen har gett flera exempel på att detta rastänkande ingenstans var så explicit uttryckt och formulerat som inom den svenska bonderörelsens partier (från 1910-talets

⁸³⁸ Lööw 2004, s. 45.

början och fram till 1921 existerade de två partierna *Jordbrukarnas Riksförbund*, JR, och *Bondeförbundet*, BF, parallellt, därefter slogs de ihop under det gemensamma partinamnet *Bondeförbundet*).

Inga andra politiska partier hade exempelvis rastänkandet så tydligt inskrivet i sina program. I JR:s valprogram från 1919 fanns ett krav om att den svenska "folkstammen" måste skyddas mot "rasför-sämring", inte minst genom stopp för invandring av "icke önskvärda folkelement". Liknande formuleringar fanns med i programmen efter samman-slagningen 1921, och fortfarande i 1933 års parti-program kunde BF kräva politiska åtgärder för "den svenska folkstammens bevarande mot inblandning av mindervärdiga utländska raselement samt mot-verkandet av invandring till Sverige av icke önskvär-da främlingar".⁸³⁹

Enskilda bondepolitiker kunde också markera detta tankegoods explicit i offentligheten. Den mest uppmärksammade händelsen ägde rum i riksdagen 1939, i samband med att ledamöterna debatterade ett regeringsförslag om att anslå extra pengar för att bekosta uppehälle och viss yrkesutbildning åt (mestadels judiska) flyktingar som nyligen kommit till Sverige. Som framgick av kapitlet om migrationspolitiken var det inte något omfattande flyk-tingmottagande som det rörde sig om vid denna tid, och det fanns starka krafter som agerade för att påverka opinionen och politikerna i flyktingfientlig riktning. Bondeförbundet hörde till denna riktning, och yrkade avslag till extra pengar med argumentet att resurserna i stället borde användas till att bekosta utbildningsinsatser för "svenska" småbrukare. Otto Wallén, en av Bondeförbundets riksdagsmän, gjorde de mest långtgående uttalandena. Han anförde direkta biologistiska "ras"-argument och deklarerade dessutom att han betraktade sig själv som antisemit:

... jag erkänner gärna utan att blygas, att jag i dag

⁸³⁹ Berggren 2014, s. 90f; Hammar 1964, s. 371; Mohlin 1989, s. 56; Torstendahl 1969, s. 148–150; Tydén 1988, s. 273.

*är antisemit, sedan jag i över tio år måst studera fak-ta i Centraleuropa. [...] Låt oss, i stället för att skapa en judefråga i Sverige, hjälpa judarna utomlands, låt oss vara med om att hjälpa dem finansiellt men låt oss icke taga in dem och lära dem yrken i Sverige, så att de bliva konkurrenter till svenska yrkesmän och så småningom assimileras med den svenska folk-stammen. Den asiatiska folkstammen passar icke i sällskap med vår hyggliga svenska folkstam.*⁸⁴⁰

Walléns ord fick inte något uttalat medhåll, utan tvärtom riktade flera andra ledamöter skarp kritik mot hans aggressiva antisemitism. Ingen av dessa ledamöter var dock från Bondeförbundet.⁸⁴¹

Att rastänkandet, och ibland även antisemitis-men, fick en relativt stor plats inom bonderörelsen jämfört med andra politiska partier vid samma tid (förutom de renodlat nazistiska och fascistiska) framstår som klart. Men varför blev det så? Det är framför allt två förklaringar som förts fram i forsk-ningen, och de utesluter givetvis inte varandra. Den ena betonar att bonderörelsen lätt kunde attraheras av vissa inslag i 1910- och 1920-talens rasbiologis-ka vetenskap, så som den formulerades av Herman Lundborg (vilket diskuterades i tidigare kapitel). Lundborgs rasbiologi betonade att de svenska bön-derna var den grupp i samhället som hade störst inslag av nordiska rasdrag, och att en stark bonde-klass var viktig för att det svenska folket inte skulle degenereras. Den största faran för rasblandning låg, enligt Lundborg, i städerna. Upphöjandet av bon-deklassen och hyllandet av landsbygdskulturen var rasbiologiska idéer som det inte var svårt för bonde-rörelsen att ta till sig.⁸⁴²

Den andra tar sin utgångspunkt i bonderörelsens säregna politiska ideologi. Statsvetaren Yngve Mohlin har beskrivit den svenska bonderörelsens politik som en del av en övergripande, europeisk *agrarianistisk* rörelse. Agrarianismen var utpräglad nationalistisk till sin karaktär, såg jordbruket som

⁸⁴⁰ Lindberg 1973, s. 212f.

⁸⁴¹ Lindberg 1973, s. 213f; Berggren 2014, s. 96f.

⁸⁴² Tydén 1988, s. 273.

nationens livsnerv och vände sig mot en rad företeelser som uppfattades som ”moderna” och hotande mot traditionella sociala relationer och kulturella sedvänjor. Agrarianismen var antisocialistisk i den betydelsen att den försvarade individuell äganderätt. Men den var också antikapitalistisk, i den meningen att det var den småskalige bondens privata äganderätt som framför allt skulle försvaras. ”Finanskapitalet, storindustrin och affärsbankernas trustbildningar och monopoliseringstendenser” sågs däremot, enligt Mohlin, som ett hot.⁸⁴³ Rörelsen var alltså motståndare till både socialism, internationell finanskapitalism, stadskultur, ”materialism” och ”modernisering” i största allmänhet. Allt detta var fenomen som i den antisemitiska traditionen kopplades just till judar och judendom. Delar av bonderörelsen anknöt till denna tradition, och kom att uppfatta samtliga dessa fenomen som i någon mån ”judiska”. ”Juden” kunde därför fungera som en symbol för så gott som alla samtidsfenomen som bonderörelsen var emot.⁸⁴⁴ Här bör dock särskilt symbolfunktionen framhållas: bonderörelsen kom aldrig att på ett organiserat sätt driva kampanjer med antisemitiska, politiska krav. Antisemitiskt färgade föreställningar fanns med i rörelsens bagage under flera decennier, men kom aldrig att bli en av rörelsens dominerande frågor.⁸⁴⁵

Rastänkande och antisemitism inom högern

Att politiker aktiva inom det svenska högerpartiet vid vissa tillfällen har gett uttryck för rasistiska föreställningar visas på flera ställen i denna rapport, exempelvis i kapitlet om migrationspolitik. Det rör sig då om enskilda politikers agerande i vissa specifika frågor. Men det finns inte många undersökningar som på ett systematiskt sätt undersöker vilken roll som idéer om ”ras” spelade inom den

svenska högern i stort, eller som undersöker exempelvis förekomsten av antisemitism inom den svenska konservatismen. Här ska därför endast två undersökningar diskuteras. De utgör bara nedslag, men de kan ge ledtrådar till fortsatt forskning. Kunskapsläget beror nämligen knappast på en slump: den svenska högern och den ideologiska konservatismen är i högsta grad underutforskad i förhållande till dess viktigaste politiska motståndare, nämligen den socialistiska arbetarrörelsen.

Historikern Rolf Torstendahl har visat att den svenska högerens idétidskrifter under 1920- och 1930-talen ibland innehöll förslag om att exempelvis migrationspolitiken borde baseras på ”rassynpunkter”, och att det svenska folket var en ”ras” vars särskilda egenskaper måste värnas. Även om det knappast var representativt för huvuddragen i hans politiska gärning kunde också högerens partiledare Arvid Lindman i ett tal 1930 hävda att ”den svenska folkstammen” var ”genomströmmad av renaste germanskt blod”.⁸⁴⁶ Att sådana idéer uttrycktes inom den konservativa rörelsen visas också av Håkan Blomqvist, som har analyserat den radikala högeridétidskriften *Det nya Sverige* vid tiden för första världskrigets slut. Där framställdes de svenska ”germanerna” som överlägsna finnarnas och ”slavernas” underlägsna kultur. Den innehöll vad Blomqvist betecknar som rena ”rasföreställningar”, exempelvis i rapporteringen om finska inbördeskriget 1918. Det blodiga inbördeskriget förklarades bland annat som ett resultat av att den finska, revolterande arbetarklassen hade ”inslag av asiatiska element” och därmed var särskilt lättpåverkad av influenser österifrån – dvs. från de ryska bolsjevikerna.⁸⁴⁷ I den intellektuella debatt som fördes i tidskriften ägde med andra ord en intersektion rum mellan ras och klass, där klasstrider delvis gavs en ”raslig” förklaring.

Torstendahl har också, liksom även Henrik Bachner, undersökt den konservativa debatten om judar

⁸⁴³ Mohlin 1989, s. 55f.

⁸⁴⁴ Berggren 2014, s. 94f.

⁸⁴⁵ Tydén 1988, s. 271.

⁸⁴⁶ Torstendahl 1969, s. 146.

⁸⁴⁷ Blomqvist 2013, s. 48–50.

och om antisemitismen under 1920- och 1930-talen. Den bild som tonar fram i högerns idéskrifter och tidskrifter är visserligen mångfacetterad, men det går att se vissa mönster. En vanlig inställning bland konservativa intellektuella var att den extrema och handlingsinriktade (nationalsocialistiska) antisemitismen var fel och förtjänade att fördömas, men att den samtidigt var i viss mån förståelig. Att antisemitismen blossat upp sågs i någon mån som de europeiska judarnas eget fel, och många konservativa debattörer delade uppfattningen att det verkligen fanns en ”judefråga” som innebar ett problem och som på något sätt måste ”lösas”. Bakom denna uppfattning fanns en hel del föreställningar som i sig utgjorde delar av en gammal, antisemitisk idétradition, exempelvis tanken att det faktiskt existerade en judisk ”övermakt” i Tyskland, där judar hade för mycket inflytande inom press, kultur och finansväsende. Ett förekommande retoriskt grepp var också att judar beskrevs som främlingar eller som ”gäster” i sina respektive hemländer, och därmed inte fullt ut inkluderades i den nationella gemenskapen. Allt detta var föreställningar på idéplanet, och de innebar inte nödvändigtvis att de debattörer som uttryckte dem också förspåkte diskriminering av judar eller negativa åtgärder riktade mot dem. Det fanns konservativa debattörer som kraftigt tog avstånd från sådana tankar, liksom det funnits konservativa debattörer som reagerat starkt mot de nationalsocialistiska judeförföljelserna eller som agerat för att hjälpa judar undan Förintelsen. Men ibland förekom det förslag om diskriminerande åtgärder också inom den konservativa debatten, som när tidskriften Ungsvensk lösen föreslog att de europeiska judarna kanske helt enkelt borde deporteras till Madagaskar.⁸⁴⁸

⁸⁴⁸ Bachner 2009, s. 307–314; Torstendahl 1969, s. 145–148.

Arbetarrörelsen, synen på nationen och de ”utländska” strejkbrytarna

Här är inte rätta platsen att i detalj diskutera hur den socialistiska arbetarrörelsen förhöll sig till 1800- och det tidiga 1900-talets nationalistiska projekt och föreställningar. Vad som däremot har framhållits av flera forskare är, att arbetarrörelsen vid sekelskiftet 1900 började utveckla föreställningar som innehöll en viktig intersektion mellan klass och nation eller ibland till och med ras. När rörelsen började försöka uppnå makt över den svenska nationens politiska arenor, innebar det också att rörelsen erövrade begrepp som ”Sverige”, ”svenskhets” och ”svenskarna”. Något som utmärkte inte minst den socialdemokratiska ungdomsrörelsen under 1900-talets första år var att arbetarna, småbrukarna och i en bred mening ”småfolket” framställdes som de ”riktiga” svenskarna, de som egentligen borde ha makten men som hölls i armod och maktlöshet av överklassen. Parallellt kunde överklassen då också framställas som ”osvensk”, som en kategori som inte hade någon riktig rätt till den svenska nationen.⁸⁴⁹ Att ledande socialdemokrater under mellankrigstiden vid vissa tillfällen kunde tala varmt om både ”nationen”, ”rasen” och ”fosterlandet” har också uppmärksammats i forskningen, även om dessa begrepp (till skillnad från inom högern) inte fylldes med ett aggressivt, expansionistiskt innehåll.⁸⁵⁰

Dessa föreställningar gav inte med någon som helst automatik upphov till rasism och främlingsfientlighet. Inte heller definierade de någonsin socialdemokratins överordnade politiska mål, som gick ut på att organisera den svenska arbetarklassen och genomföra sociala välfärdsreformer. Men de innebar att det fanns en potential för rasistiska och främlingsfientliga attityder, som i vissa fall kunde aktualiseras. Särskilt gäller detta antisemitiska

⁸⁴⁹ Andersson 2000, s. 129, 151, 290, 295, 482; Blomqvist 2006, s. 97, 99, 104–120.

⁸⁵⁰ Se till exempel historikern Henrik Berggrens diskussion om socialdemokraten Rickard Lindström i Berggren 2001.

attityder. Som framgick tidigare innehöll redan 1800-talets radikala så kallade "rabulistpress" ibland bilder som byggde på en viktig intersektion mellan klass och ras: "judar" framställdes som kapitalister, och omvänt skildrades överklassen som i någon mån "judisk". Forskningen är överens om att sådana föreställningar aldrig utgjort något dominerande inslag inom den svenska arbetarrörelsen, och att rörelsen aldrig kom att införliva några som helst antisemitiska krav i sitt politiska program. Men forskningen har också lyft fram att antisemitiska stereotyper ibland kunde dyka upp också i rörelsens verksamhet, och att de då spann vidare på samma intersektion som inom "rabulistpressen".

Den socialistiska fackföreningsrörelsen var ända från 1880-talet och ett stycke in på 1930-talet upprepade gånger inblandad i bittra strider på den svenska arbetsmarknaden, som vid denna tid präglades av ett stort antal strejker och lockouter. En av de hårdaste motsättningarna på arbetsmarknaden gällde bruket av strejkbrytare, som tillämpades av arbetsgivarna och kraftigt motarbetades av fackföreningsrörelsen. Motsättningen fick också politiska uttryck; i riksdagen bekämpade Socialdemokraterna och de svenska kommunistpartierna strejkbryteriet medan Högern försvarade de "arbetsvilliga", som partiet uttryckte det. De liberala och frisinnade partierna försökte inta en medlande mellanställning.

Majoriteten av konflikterna mellan strejkande arbetare och strejkbrytare hade naturligtvis ingenting alls med rasism eller främlingsfientlighet att göra. Men det förekom vid några tillfällen att arbetsgivarna hyrde in utländska strejkbrytare – liksom att de anställde utländsk arbetskraft för att utföra låglönearbeten. Och när det skedde, kunde arbetarrörelsen använda vad som av Håkan Blomqvist har kallats för en "starkt nationell och patriotisk retorik"; utländsk arbetskraft kunde bemötas med rasistiska tillmälen och påstås stå på en "låg nivå" i förhållande till svenska arbetare, och de arbetsgivare som använde utländska strejkbrytare kunde brännmärkas

som landsförrädare.⁸⁵¹ Så agerade arbetarrörelsen exempelvis mot den "galiziska" arbetskraft som skånska godsägare hyrde in från provinsen Galizien i dåvarande dubbelmonarkin Österrike-Ungern, nuvarande Polen och Ukraina, för att plocka betor på de skånska fälten. Godsägarna hade länge använt säsongarbetare från stora delar av södra Sverige, men år 1904 kompletterade vissa av dem sina arbetsstyrkor med lågavlönade "galizier". Detta väckte kraftiga reaktioner från flera politiska läger. Men några av de starkaste fördömandena kom från arbetarrörelsen. Modern forskning har i och för sig visat att det var mycket sällsynt att "galizierna" faktiskt agerade som strejkbrytare, och inte heller som "lönedumpare" fungerade de effektivt för lantarbetsgivarna: att underhålla säsongarbetare var dyrt i sig och ekonomiskt tjänade de skånska godsägarna knappast på att använda "galizier". Men i arbetarrörelsens retorik var det just i egenskap av lönedumpare och strejkbrytare "galizierna" sågs som ett hot. Bilden är dock motsägelsefull. Samtidigt som fackföreningar skickade ut agitatorer för att värva migrantarbetarna som medlemmar, kunde delar av arbetarrörelsen hetsa mot dem med ett grovt språkbruk. Den socialdemokratiska tidningen *Arbetet* talade exempelvis om en hotande "invasion" och om "främmande inkräktare i landets modernäring", och på ett socialdemokratiskt ungdomsklubbmöte i Malmö antogs parollen "Sverige åt svenskarna".⁸⁵²

Också i andra fall förekom det att migrantarbetare användes som strejkbrytare, eller att det spreds mer eller mindre korrekta rykten om att så var fallet. "Galizier" användes i vissa fall också som strejkbrytare. Det finns också exempel på att utländska strejkbrytare utsattes för våld av svenska, strejkande arbetare – ett våld som i och för sig inte alls var unikt för dessa situationer, då det också hände att svenska strejkbrytare överfölls, eller omvänt att strejkbrytare överföll de strejkande. Det centrala här

⁸⁵¹ Blomqvist 2006, s. 219f.

⁸⁵² Hammar 1964, s. 32–49; Olsson 1987.

är att det i vissa fall växte fram en bild av att strejkbrytarna var ”utländska”, och den bilden motsvarades inte alltid av verkligheten. Under mellankrigstiden finns det ett exempel på att föreställningarna om de utländska strejkbrytarna blivit så etablerade att gränserna mellan kategorierna ”strejkbrytare” och ”utlänningar” delvis blev oskarpa, en i sig intressant intersektion mellan ras och klass. Historikern Stefan Nyzell har studerat de våldsamma ”Mölevångskravallerna”, som utspelade sig i samband med en strejk vid A W Nilssons barnvagnsfabrik i Malmö 1926. I själva verket var bara ett försvinnande litet antal av de många strejkbrytarna av utländsk härkomst. Men den socialdemokratiska tidningen *Arbetet* beskrev likväl strejkbrytarna som just ”utlänningar”, och i en del strejkande arbetares minnesbilder av händelser beskrevs strejkbrytarna överlag både som ”utländska” och ”svarta”. Dessa påståenden fungerade här främst som ett sätt att dehumanisera och delegitimera strejkbrytarna och dra tydliga gränser mellan dem och de strejkande arbetarna.⁸⁵³

Socialdemokratin och antisemitismen

En miljö där sådana föreställningar fanns under just ”rabulistpressens” dagar, var bland delar av arbetarbefolkningen i det tidigt industrialiserade Norrköping. Här fanns, som Björn Horgby har visat, redan från 1860 en organiserad försocialistisk arbetarrörelse i form av en lokal ”arbetareförening”. Föreningen var tullvänlig, nationalistisk och skeptisk mot den ekonomiska liberalismen. I stället ville man ta vissa steg tillbaka till skråtidens mer reglerade näringspolitik. Här hade det kunnat finnas en potential för antisemitiska föreställningar om juden som ”kapitalist”, inte minst eftersom flera fabrikägare i Norrköping var judar. Men intressant nog verkar sådana föreställningar inte ha artikulerats – kanske för att de inte fanns bland de förenings-

aktiva, kanske för att föreningen hade patriarkalistiska relationer med arbetsgivarna, kanske för att antisemitismen artikulerades på andra arenor. Den uttrycktes nämligen inom den tidiga socialdemokratiska föreningen *Norrköpings arbetareklubb*, som existerade åren 1884–1893, och dess tidning *Proletären*. Där fanns enligt Horgby ”flera antisemitiska artiklar”, och klubben verkar ha haft en ”entydigt negativ inställning” till judar. Här fanns också viktiga intersektioner mellan ras och klass. Genom de antisemitiska utfallen markerade klubben en gräns mellan arbetarklassen, som framställdes som ”svensk”, och borgarklassen, som framställdes som ”judisk”.⁸⁵⁴ Håkan Blomqvist menar dock att Horgby har överbetonat de antisemitiska inslagen i *Proletären*, och anser i stället att de var desto mer framträdande i den samtida, liberala lokaltidningen *Telefonen*.⁸⁵⁵

Lars M Andersson hävdar att traditionen i viss mån fortsattes i samband med livsmedelskrisen under första världskriget. Den socialistiska pressen angrep då häftigt så kallade ”gulaschbaroner” och ”jobbare”, dvs. samvetslösa affärsmän som spekulerade i livsmedel och andra förnödenheter och gjorde sig goda vinster medan vanligt folk fick gå hungriga från middagsbordet. På en del teckningar av sådana affärsmän som rörelsens skämttidningar innehöll, menar Andersson att de tecknade kapitalisterna gavs ”judiska” drag, även om han betonar att sådana teckningar också förekom i liberal och konservativ press.⁸⁵⁶ Håkan Blomqvist har gjort en liknande observation. Han har undersökt socialdemokratisk press agitationsbroschyrer under tiden fram till 1914. Han har funnit flera exempel på ”nedsättande formuleringar om judar som synonyma med penningmakt” i tidningsmaterialet, även om det förekommer ”utstött” och ”slumpmässigt”. ”Juden” var, enligt Blomqvist, en ”metafor för ekonomisk

⁸⁵³ Nyzell 2009, s. 145f, 240.

⁸⁵⁴ Horgby 1996, s. 94–97, 110.

⁸⁵⁵ Blomqvist 2006, s. 278f.

⁸⁵⁶ Andersson 2000, s. 269–290.

makt och utsugning” som arbetarrörelsen hade tillgång till och ibland använde. Men metaforen var aldrig en av rörelsens viktigaste, och ledde aldrig till att arbetarrörelsen utvecklade några politiska krav på diskriminerande åtgärder mot judar.⁸⁵⁷ Antisemitismen fanns här, om man så vill, på en diskursiv men inte på en politisk eller propagandistisk nivå.

Den enskilde socialdemokratiska politiker som mer än någon annan har uppmärksammats för antisemitiska uttalanden är Arthur Engberg (1888–1944), i början av 1920-talet redaktör för Malmötidningen *Arbetet* och under flera år på 1930-talet ecklesiastikminister i regeringen. Hans antisemitiska yttranden har utsatts för omfattande analys främst av historikern Håkan Blomqvist. Hans studier av Engberg är viktiga för att undersöka vad som kunde sägas om judar i mellankrigstidens socialdemokratiska arbetarrörelse. Samtidigt är det, vilket Blomqvist också påpekar, viktigt att minnas att Engberg inte kan sägas vara representativ för socialdemokratin vid denna tid. Hans antisemitiska uttalanden var i hög grad en del av hans eget politiska projekt, och vi vet i själva verket inte mycket om hur andra aktiva inom rörelsen uppfattade dem.⁸⁵⁸

Engberg hade som student fått viktiga politiska impulser under 1910-talets Strindbergsfejd, och framhöll själv Bengt Lidforss – som framgått ovan en aktör som fällde många antisemitiska omdömen – som en av sina förebilder. Engbergs egna antisemitiska yttranden fälldes främst under hans tid som redaktör för *Arbetet* 1918–1924. De förekom i flera ledarartiklar, där Engberg gav stereotypiserande, negativa omdömen om judar i stort: judendomen var ”parasitär” och behövde en ”ädel ras som näringskälla”. Men framför allt formulerades Engbergs antisemitism inom ramen för hans kritik av den ryska kommunismen och den bolsjevikiska

revolution som lade grunden för Sovjetunionen. Engberg, själv en vänsterinriktad marxist, var glöddande antikommunist. Men hans antikommunism präglades starkt av antisemitiska föreställningar, och gång på gång påtalade Engberg att bolsjevikrevolutionen måste ses som en ”judisk” revolution. Proletariatets diktatur var, skrev han, liktydigt med ”judens diktatur över ryssen”, och hela revolutionen måste sättas i samband med ”den judiska andans inflytande”. I sin sammankoppling mellan kommunism och judendom byggde Engberg vidare på ett av de stående inslagen i antisemitismens europeiska historia, nämligen föreställningen om den internationella judiska konspirationen. Judarna bedrev en ”målmedveten raspolitik” som syftade till ”erövring av världen”. Ja, judendomens själva väsen var att vara ”cell’-byggare, att fräta sönder, inifrån uppluckra och förbränna”, och det var just vad judarna nu hade gjort i Ryssland, där en ”handfull fanatiska judar i Moskva” nu strävade efter att ”ställa partier i olika länder under sitt fullständiga välde”.⁸⁵⁹

Det var onekligen grova, antisemitiska uttalanden. Men bilden av Engberg är betydligt mer komplex än vad som framgår av dessa citat. Hans antisemitiska uttalanden skedde samtidigt som han med skärpa motsatte sig antisemitiska politiska åtgärder, exempelvis diskriminering av judiska medborgare. När han blev chefredaktör för Stockholmstidningen *Social-Demokraten* 1924 började hans antisemitiska utfall också att avta. När andra världskriget bröt ut var Engberg en av de politiska debattörer som tidigt och kraftfullt fördömde de förföljelser som nazisterna riktade mot judar – som han dock fortfarande betecknade som en ”ras”. Hans antinazistiska krönikor i tidningen *Vecko-Journalen* var ovanligt skarpa i en tid då regeringen uppmanade till försiktighet i kritiken mot andra staters regeringar.⁸⁶⁰

Hur ska Engbergs omsvängning förstås? Blomqvist har fört fram ett intressant tolkningsförslag.

⁸⁵⁷ Blomqvist 2006, s. 274–276, 292, 298–305.

⁸⁵⁸ Blomqvist 2001, s. 119. I sin syn på ”nationen” och ”Sverige” verkar Engberg ha haft beröringspunkter med Rickard Lindström, en högerinriktad socialdemokrat som annars sällan intog liknande politiska ståndpunkter som den länge marxistiskt inspirerade Engberg. Se Berggren 2001.

⁸⁵⁹ Blomqvist 2001, s. 52–56, 60f, 66.

⁸⁶⁰ Blomqvist 2001, s. 73f, 92–98, 110.

När den europeiska fascismen och nazismen började växa i inflytande vid 1920-talets slut innebar detta en polarisering i användandet av ”ras”-termen, liksom en politisering av den antisemitiska diskursen. Stereotyper och uttalanden som tidigare hade betraktats som politiskt allmängods kom nu allt starkare att förknippas med fascisternas och nazisternas extrema rastänkande, och med framför allt nazismens synnerligen handlingsinriktade antisemitism. Fascismen och nazismen tvingade därför fram ställningstaganden inte bara i synen på demokratin, utan också i användandet av ”ras”-termen och antisemitiska stereotyper. Från och med denna punkt var, skriver Blomqvist, en position i en ”demokratisk arbetarrörelse i försvar av medborgerliga friheter och humanitära ideal [...] inte längre politisk möjlig att förena med antisemitiska uttalanden”.⁸⁶¹

Omsvängningen gällde för övrigt inte bara Engberg. Vid tiden för det nazistiska maktövertagandet i Tyskland tycks den svenska socialdemokratin ha glömt bort både Engberg och Lidforss tidiga skrivelser om ras och om judar, gamla pamfletter och broschyrer redigerades om så att de antisemitiska stereotyperna försvann, och i partiets fortsatta propaganda återkom de inte.⁸⁶² Och enligt Bachner var den socialdemokratiska idédebatten under 1930-talet generellt helt avståndstagande gentemot antisemitiska, politiska åtgärder, och något stöd för tanken på diskriminerande åtgärder mot judar fanns inte alls. Även Bachner ser detta som ett resultat av att nazismen ”kontaminerade antisemitismen” och gjorde dess stereotyper obrukbara i en rörelse som intog en antinazistisk hållning. Men han konstaterar också att avståndstagandet gjorde något med socialdemokratins syn på vad antisemitismen var, och att det fanns en socialdemokratisk tendens att undervärdera antisemitismens centrala roll i den nazistis-

ka ideologin. Nazismen betraktades i hög grad som en borgerlig ideologi som uppstått i syfte att bekämpa arbetarrörelsens frammarsch, och attackerna mot judarna sågs som ett taktiskt sätt att vända den tyska befolkningens blickar bort från klasskampens sociala motsättningar.⁸⁶³ Dock kanske med ett undantag.

Filmvetaren Mats Jönsson har diskuterat vad som kan tolkas som en antisemitisk bild i en socialdemokratisk valfilm inför kommunalvalet 1946. I Per Albin svarar: välkomna till oss! finns en musikalisk revyscen. Där spelar Hjärdis Pettersson Moder Svea, som försöker försvara en kassakista full med pengar mot fyra skurkar som vill norpa pengar ur den. Skurkarna symboliserar, enligt Jönsson, ”motståndarna till socialdemokratins statliga fördelning av rikets tillgångar”. Den ena karaktären representerar adeln, den andra storfinansen, den tredje borgarna – men vad representerar egentligen den fjärde skurken? Han bär kalott på huvudet, har lång och krokig näsa och gnider girigt sina händer när han närmar sig kassakistan. Det är stereotyper som utan tvekan känns igen i den visuella framställningen av ”penningjuden” redan hundra år tidigare och som därefter varit ett etablerat inslag i populärkulturen, vilket framgick i kapitlet om antisemitism. Har filmregissören här valt att anknyta till en äldre, radikal tradition av visuella sammankopplingar mellan ”judar” och girighet, profithunger och kapitalism? Samtidigt uttalas det aldrig att karaktären föreställer en jude, och valfilmen innehåller inga som helst antisemitiska krav eller politiska förslag. Som Jönsson påpekar vet vi dessutom inget om filmens tillkomsthistoria, och han betonar att den vore värd en närmare forskningsinsats.⁸⁶⁴

⁸⁶¹ Blomqvist 2001, s. 86, se även Blomqvist 2006, s. 368. Se för en liknande tolkning av hur det nazistiska maktövertagandet i Tyskland 1933 ledde till en ”lägre tolerans för antisemitisk jargong” Jarlert 2006, s. 63.

⁸⁶² Blomqvist 2006, s. 368.

⁸⁶³ Bachner 2009, s. 321–325.

⁸⁶⁴ Jönsson 2011, s. 125–127.

Nazism, fascism och allt däremellan. Ideologiska begreppsdiskussioner

I efterhand är det, med en liten överdrift, bara den organiserade nazismen vi minns – och det är den vi har kommit att förknippa med politisk antisemitism och kampanjer mot demokratin. Men mellankrigstidens politiska landskap var mer komplicerat än så, och dessutom i ständig förändring. Det har därför varit föga enkelt för svenska forskare att slå fast vilka organisationer som egentligen bör räknas som just nazistiska, och vilka som bättre kan betecknas med andra termer: fascism, ”den nationella rörelsen”, pronazistiska och så vidare. Några sådana begreppsdefinitioner och -diskussioner ska lyftas fram här, inte för att slå fast vilken begreppsanvändning som är den rätta eller den slutgiltiga, utan för att visa på hur svåra benämningsproblem historikern möter när ideologiska beteckningar ska appliceras på ett komplext historiskt källmaterial.

Från 1920-talet och framåt har det funnits politiska organisationer i Sverige som själva har kallat sig för nationalsocialistiska och sin ideologi för nationalsocialism. När det gäller användningen av begreppet nazism/nationalsocialism har historiker vanligtvis valt att utgå från partiernas egen självbenämning: de rörelser som under framför allt mellankrigstiden betecknade sig själva som nationalsocialistiska har också betecknats på detta sätt inom forskningen. Men fullt så enkelt är det nu inte. Som vi kommer att se längre fram, så bytte exempelvis Nationalsocialistiska Arbetarepartiet (NSAP) år 1938 namn till Svensk Socialistisk Samling (SSS) i syfte att distansera sig från Nazityskland och framhålla sin egen ”svenskhet” såväl som sin ”socialistiska” ideologi, även om det råder delade meningar om huruvida namnbytet också innebar en verklig ideologisk förändring. Vissa forskare har valt att kalla NSAP/SSS för en nationalsocialistisk rörelse under hela dess verksamhetsperiod, andra har valt att kalla partiet för fascistiskt.

Rörelsernas egen självbeteckning säger dock

ingenting alls om vad nationalsocialismen och fascismen egentligen är eller om vad dess ideologier innehåller. Låt oss börja med nationalsocialismen. Att exakt slå fast dess ideologiska innehåll är inte alldeles enkelt. Jag förbigår här den omfattande internationella forskning som diskuterat frågan och koncentrerar mig på svenska forskares behandling av den. En av de viktigaste slutsatserna som kan dras mot bakgrund av den forskningen är att den svenska nationalsocialismen innehöll flera ideologiska inslag som inte var unika just för nationalsocialismen. Den var extremnationalistisk, rasistisk och antisemitisk. Men nationalism, rasism och antisemitism fanns, som nämnts tidigare, också inom andra rörelser. Nationalsocialisterna var mer antisemitiska och rasistiska än andra politiska partier, men det var en gradskillnad, inte en essentiell skillnad. Nationalsocialismen var antidemokratisk. Men också den höger som under 1910-talet motsatte sig allmän och lika rösträtt var antidemokratisk, utan att för den skull vara nationalsocialistisk. Den var antikommunistisk och antimarxistisk, och alla försök att tala om ”klasser” i samhället eller bedriva ”klasskamp” sågs som hinder för den ”folkgemenskap” som nationalsocialisterna ville bygga upp. Dessutom var klasskampen internationell till sin natur, och nationalsocialisterna motarbetade all slags internationalism. Men hela den svenska borgerligheten var antikommunistisk. Allt detta är alltså nödvändiga, men inte tillräckliga, beståndsdelar. Ett sätt att vaska fram en ideologisk kärna i nazismen är att, som Heléne Lööw, betona att nationalsocialismen var en revolutionär rörelse och en revolutionär ideologi. Målet var inte att åstadkomma en konservativ eller reaktionär återgång till ett fördemokratiskt Sverige där institutioner som kungen och kyrkan dominerat politik och samhällsliv. Målet var i stället att åstadkomma ett helt nytt samhälle, där nationalsocialisterna skapade nya institutioner och lämpade de gamla överbord. Det nya samhälle som skulle skapas var ett elitistiskt samhälle organiserat

genom en ledarkultur eller efter den så kallade ”ledarprincipen”, dvs. efter samma principer som vägledde Hitlers diktatur i Tyskland, där föreställningar om ”rasen” och ”folket” var den sammanhållande kraften och präglade all politik och alla mänskliga relationer, och där ”rasen” och ”folket” delvis tilldelades mytiska egenskaper.⁸⁶⁵

Det har också funnits rörelser som öppet anslutit sig till fascismen som ideologi, exempelvis Sveriges fascistiska kamporganisation som bildades 1926, och de rörelser som letts av den svenske fascisterna Per Engdahl från 1930-talet och fram till och med 1990-talet. Som framgick ovan har det också funnits forskare som velat beteckna NSAP/SSS (som dock aldrig själva kallade sig för fascister) som ett fascistiskt parti. Hur ”fascism” ska definieras är också en diskussion som länge förts i ett mycket omfattande internationellt forskningsläge. Den diskussionen kan inte heller refereras här, men det bör nämnas att svenska forskare har diskuterat frågan även sinsemellan, och att flera intressanta definitions- och avgränsningsförsök har gjorts. En av de forskare som ägnat frågan mest uppmärksamhet är idéhistorikern Lena Berggren. Hon har kraftigt understrukit att fascismen måste betraktas som en självständig ideologi på samma sätt som andra politiska ideologier, och att den inte bör förväxlas med nationalsocialismen. Hon menar också att det är ett slentrianmässigt felsteg att kalla fascismen för ”högerextremistisk”, eftersom den enligt henne har rymt inslag som hör hemma på olika delar på en politisk höger-vänster-skala. Uttrycket ”ultranationalistisk” fångar bättre, menar Berggren, det centrala i fascismens ideologi.⁸⁶⁶ Men det räcker inte med att en idé är ultranationalistisk för att den ska kunna klassificeras som fascism, och Berggren föreslår därför en mer detaljerad definition, där fascismen förstås som en:

*ultranationalistisk revolutionär ideologi med holistiska och synkretistiska pretentioner som syftar till att skapa ett radikalt nytt samhälle och en ny typ av människa.*⁸⁶⁷

Nyckelordet i definitionen är (förutom ”ultranationalistisk”) ”revolutionär”, och Berggren betonar att fascismen (liksom nationalsocialismen) därigenom skiljer sig från traditionella antidemokratiska, konservativa rörelser. I motsats till dessa ville mellankrigstidens fascism inte återgå till det fördemokratiska samhället och inte heller bevara de gamla eliternas makt. Det var ett nytt auktoritärt samhälle som skulle skapas, med nya former och med nya eliter. Och det var ett samhälle som hade starka likheter med nazisternas drömmar om ett kommande tusenårsrike, men det var inte identiskt. Så hade till exempel inte antisemitismen någon alldeles given position inom den svenska fascismen, och den ledarkult och ledarprincip som kännetecknade nationalsocialismen var inte nödvändigtvis närvarande inom fascismen. Per Engdahl, den svenska mellankrigsfascismens intellektuellt mest avancerade teoretiker och en viktig aktör också inom efterkrigstidens fascistiska rörelser, fick exempelvis ibland kritik från nazister för att han inte lyfte fram ”judefrågan” tillräckligt starkt i sin propaganda.⁸⁶⁸

Berggrens definition är dock inte den enda. Historikern Victor Lundberg har kritiserat den ur två olika aspekter. Han hävdar dels att ”fascism” är en beteckning som främst bör appliceras på mellankrigstidens politiska rörelser, medan Berggrens definition är för ”ohistorisk” och i princip kan användas om rörelser i vilken tidsålder som helst. Dels menar han att hennes definition lägger för stor tonvikt på fascismen som en uppsättning idéer. Den måste också, menar han, förstås som en ”social praktik”, dvs. som något som inte bara tänktes och

⁸⁶⁵ Löw 1990, s. 10; Löw 2004, s. 338–340, 343f, 353.

⁸⁶⁶ Berggren 2014, s. 14, 60, 66, 315.

⁸⁶⁷ Berggren 2014, s. 62.

⁸⁶⁸ Berggren 2014, s. 264. Därmed inte sagt att svenska fascister inte gjorde antisemitiska uttalanden. Frågan handlar om antisemitismens roll i det fascistiska ideologibygget, inget annat.

tycktes utan också *gjordes*. Ritualer, symboler och våld var för de fascistiska rörelserna ett lika viktigt inslag som idéer och politiska program.⁸⁶⁹ Den definition som Lundberg själv föreslår ser därför ut på följande vis:

*Fascism kan definieras som ett ultranationellt och radikalt, ideologiskt och mytologiskt, komplex som manifesterar konkreta, politiska och revolutionära maktanspråk, tar sig klassöverskridande, militariserade och aggressiva sociala uttryck, och vars ursprung är oskiljaktigt relaterat till mellankrigstidens borgerliga europeiska samhälle och dessa erfarenheter.*⁸⁷⁰

Definitionen är på ett sätt snävare än Berggrens: den reserverar termen fascism för mellankrigstidens politiska rörelser, och betonar att det inte är tillräckligt med idéer utan att fascismen också måste inkludera ett moment av våldsam handling. Men på ett annat sätt är den bredare. Lundberg betonar att han ser fascism som en överordnad analytisk term, som inom sig rymmer partier och organisationer som har använt delvis olika självbeteckningar. Organisationer som betecknat sig själva som nationalsocialistiska inryms därför i den ”fascistiska” rörelsen.⁸⁷¹ Det är inget alldeles självklart terminologiskt val, och en möjlig invändning mot definitionen är kanske att den inte uppmärksammar det faktum att mellankrigstidens ultranationalistiska aktörer själva gjorde en åtskillnad mellan ”fascism” och ”nationalsocialism” och lade olika betydelser i begreppen.

I mellankrigstidens Sverige fanns det många rörelser som själva aldrig någonsin använde beteckningen ”nationalsocialism” eller ”fascism” om sig själva, men vars politiska program och ideologi utan tvivel stod nationalsocialismen och fascismen nära (oavsett vilken av de tillgängliga definitionerna av dessa termer man väljer). De anslöt sig exempelvis till antisemitismen, den biologiska rasismen och de antidemokratiska, antimarxistiska och an-

tikommunistiska idéerna, eller visade ett positivt intresse för den politiska utvecklingen i Tyskland efter nazisternas maktövertagande 1933, utan att för den skull nödvändigtvis vilja införa samma typ av ledarkult och ledarprincip i Sveriges styrelseskick. Hur ska dessa rörelser betecknas?

Ett försök till lösning av frågan har varit att använda uttryck som ”pronazistisk” eller ”nazist-sinnad”. Det har dock visat sig vara begrepp som är ganska svåra att applicera. Historikern Sverker Oredsson har exempelvis valt att definiera ”pronazistisk” på ett kortfattat och pragmatiskt sätt: den beteckningen kan ges till en aktör som önskar att Nazityskland ska vinna kriget eller som ”anammat de viktigaste delarna av det nazistiska tankegodset”, främst då antisemitismen.⁸⁷² Henrik Bachner resonerar på ett liknande sätt när han använder ”pronazistisk” för att beteckna förhållningssätt och uppfattningar som innebar en ”identifikation med åtminstone någon eller några viktiga komponenter i nazistisk ideologi och politik”.⁸⁷³ Som vi såg ovan är det dock inte alldeles självklart vad som ska anses vara de viktigaste delarna i ett nazistiskt tankegods eller i den nazistiska ideologins komponenter.

En annan lösning är att göra som Lena Berggren och använda sig av den övergripande termen den nationella rörelsen för att beteckna en politisk rörelse som under mellankrigstiden rymde organisationer och personer som hade en gemensam ideologisk bas i form av ultranationalism och antikommunism, som var ”elitisk” i sin samhällssyn och som motarbetade demokratin som styrelseform, som var ”antimodernistisk” i sin syn på kultur och sociala relationer, som delade ett gemensamt ”rastänkande” och i hög grad även antisemitiska uppfattningar, samt som hade en generellt positiv syn på det nazistiska Tyskland och som önskade att Tyskland skulle vinna andra världskriget. I denna miljö fanns enligt Berggren vid sidan av de uttalat nazistiska och fasci-

⁸⁶⁹ Lundberg 2014, s. 50.

⁸⁷⁰ Lundberg 2014, s. 52.

⁸⁷¹ Lundberg 2014, s. 52.

⁸⁷² Oredsson 1996, s. 9f.

⁸⁷³ Bachner 2009, s. 35.

stiska organisationerna också föreningar som exempelvis Nysvenska rörelsen, Samfundet Manhem och Riksföreningen Sverige-Tyskland, föreningar där det fanns aktiva nazister och fascister men som ändå stod fristående i förhållande till sådana partier och där det även fanns gott om medlemmar utan någon partianslutning alls.⁸⁷⁴ Samfundet Manhem spelade också en viktig roll som intellektuell samlingsplats för människor som var medlemmar i olika delar av den nationella rörelsen, och hade under 1930-talets andra hälft en livlig föreläsungsverksamhet där nationalistisk svensk historia och "götiska" manlighets- och kroppsideal blandades med föreställningar om den "nordiska" eller germanska "rasens" fysiska och psykiska överlägsenhet över andra "raser". Samfundet, som leddes av ingenjören Carl Ernfrid Carlberg, har beskrivits som en "tydligt nationell idémiljö med starka fascistiska inslag". Verksamheten avtog vid krigsslutet, men Carlberg omvandlade i viss mån verksamheten till en privat stiftelse 1957, och skapade därmed en förmedlande länk från mellankrigstidens nationella miljö och efterkrigstidens nyfascistiska och nynazistiska rörelser. Stiftelsen spred exempelvis i slutet av 1950-talet antisemitiskt material i svenska skolor.⁸⁷⁵

I den nationella miljön fanns också *Sveriges nationella förbund* (SNF), som bildats genom att Högerpartiets ungdomsförbund uteslutits ur sitt moderparti 1934 efter att alltmer ha närmat sig fascistiska idéströmningar. Uteslutningen ledde till att rörelsen under åren 1934–1936 hade två riksdagsmän, före detta högerpartister som anslutit sig till SNF, och även ca 70 kommunalpolitiska mandat runt om i landet. SNF var aldrig nazister, men uttryckte ofta stöd för utvecklingen i Nazityskland. Det var en ultranationalistisk, auktoritär, antisocialistisk och antidemokratisk rörelse som vurmade för rashygien och uttryckte antisemitiska uppfattningar, utan att för den skull vilja införa den ledarprincip som rådde

i Nazityskland och utan att "ras"-ideologin hade lika dominerande position som inom de samtida nationalsocialistiska rörelserna. SNF hade ganska starkt stöd bland studenter och bland akademiker, militärer och bland vissa kapitalister, och var enligt Heléne Lööw den enda organisation som erhöll finansierat stöd från Nazityskland för att kunna bedriva sin verksamhet.⁸⁷⁶

Svenska nationalsocialistiska och fascistiska organisationer ca 1924–1950

Historien om de svenska nationalsocialisternas och fascisternas försök att bygga stabila politiska organisationer är en komplicerad historia om strider och splittringar. Organisationer har startats, bytt namn och lagts ned i rask takt, och här är inte rätta platsen att reda ut hela denna organisatoriska härva. Här kommer jag i stället att översiktligt diskutera de mest framgångsrika organisationerna, och lägga särskild vikt vid hur delar av rörelsen kom att övervintra under kalla kriget och senare lägga grunden till det som skulle bli 1980-talets nynazistiska rörelse. Vår egen tids organiserade rasism, däribland de nazistiska grupperingar som existerar i dag, startade då. Men genom efterkrigstidens nazistiska och fascistiska "övervintrare" sträcker sig den moderna nazismens historia alltså egentligen längre tillbaka än så. Min genomgång är framför allt baserad på Heléne Lööws omfattande forskningsarbete om den svenska nationalsocialismens historia, men är kompletterad med den nyare forskning som har utförts av bland andra historikern Victor Lundberg.⁸⁷⁷

Den börjar under 1920-talet. Då startades år 1924 Svenska nationalsocialistiska frihetsförbundet, som gav ut tidningen Nationalsocialisten. Förbundet blev aldrig stort, men lade en grund till de organisationer som kom att utvecklas under 1930-talets

⁸⁷⁴ Berggren 2014, s. 71f.

⁸⁷⁵ Berggren 2014, kap. 6–9 (för citatet se s. 319); Lööw 2004, s. 134f.

⁸⁷⁶ Lööw 2004, s. 67, 114f, 207, 443f.

⁸⁷⁷ Jag utgår framför allt från Lööw 2004. Det verket är till stora delar en bearbetning av Lööw 1990. Se även Lundberg 2014.

början.⁸⁷⁸ Det var nämligen då som den svenska nationalsocialismen hade sina största framgångar. 1930 bildades det första riktigt stora och välorganiserade partiet, Svenska nationalsocialistiska partiet (SNSP) under ledning av veterinären Birger Furugård och hans bröder. Partiet var i mycket hög grad en kopia av det tyska nazistpartiet, och symboler och ritualer lånades friskt från det. Inte minst bedrev partiet genom sina så kallade ”SA-trupper” – en beteckning som också lånats från Hitlers parti – under sina första år en omfattande gatupropaganda med flera våldsamma inslag. Att exakt avgöra vilka som var medlemmar låter sig knappast göras, men Löow har dragit slutsatsen att många medlemmar var tjänstemän eller mindre affärsidkare. Under 1930-talet kom dock partiet att förlora mark i städerna och blev snart något av ett landsbygdsparti, med välbeställda bönder som inflytelserika medlemmar. Storhetstiden var över efter 1934, bland annat efter att partiet skakats av en skandal där en av dess ledare iscensatt ett överfall mot sig själv för att där efter skylla det på kommunister.⁸⁷⁹

Det fanns fler nationalsocialistiska organisationer, exempelvis Nationalsocialistiska blocket som aldrig var stora men som hade stöd bland flera militärer, affärsmän och akademiker i samhällets övre sociala skikt.⁸⁸⁰ Ett annat exempel, och ett mycket märkligt sådant, är den utveckling som Socialistiska partiet (SP) genomgick under andra världskriget. SP hade i början av 1930-talet varit Sveriges ledande kommunistiska parti, och var under flera år den dominerande vänsterkraften vid sidan av Socialdemokraterna. Partiet formerades efter den splittring som Sveriges kommunistiska parti genomgick 1929, och de medlemmar som gick vidare till SP (som fick detta namn först 1934) var marxistleninister men samtidigt antistalinister, och de såg Sovjetunionen som en farlig fiende. Under sin ledare Nils Flyg, en

gång i tiden betraktad som den svenska kommunismens klarast lysande stjärna, marginaliserades partiet vid 1930-talets slut. Kanske kan man säga att partiet imploderade under tyngden av sin egen antistalinism: kriget mellan Tyskland och Sovjetunionen tvingade många människor att välja sida, och SP valde att alliera sig med de tyskvänliga nazisterna mot det Sovjetunionen som Flyg hatade. Vid krigets slut var SP en marginaliserad rörelse, och i forskningen brukar partiet vid denna tid betecknas som en nationalsocialistisk organisation. Partiets tragiska vandringsfärd mot nationalsocialismen har på ett fängslande sätt tecknats av historikern Håkan Blomqvist i dennes biografi över Nils Flyg.⁸⁸¹

Men det parti som kom att dominera den svenska nationalsocialistiska eller fascistiska rörelsen under 1930-talet och under andra världskriget var *Nationalsocialistiska arbetarepartiet* (NSAP), som grundats genom att medlemmar brutit sig ut ur SNSP 1933 och som 1938 bytte namn till *Svensk socialistisk samling* (SSS). Det överlevde andra världskriget och lades inte ner förrän 1950, även om det efter 1944–1945 var ett synnerligen litet parti. Dess ledare var den stamanställda yrkesmilitären och furiren Sven-Olov Lindholm. Också NSAP/SSS organiserade en omfattande propaganda på gatunivå, och drog sig inte heller för att använda våld mot sina politiska motståndare: först genom ”SA-” och ”Frontavdelningar”, från 1941 organiserade i ”Sveaborgsavdelningar” där också partiets frivilliga deltagare i den tyska nazismens Waffen-SS-trupper ingick.⁸⁸² Exakt vad som föregick utbrytningen är en komplicerad fråga, men det rörde sig delvis om ideologiska motsättningar. NSAP var en rörelse som lade vikt både vid ordet ”socialistisk” och ”arbetare” i sitt partinamn, även om de inte menade samma saker med dessa ord som inom den socialistiska arbetarrörelsen. Löow har framhållit att partiet i vissa frågor intog en politisk

⁸⁷⁸ Löow 2004 s. 14.

⁸⁷⁹ Löow 2004, s. 15f, 23, 85, 249.

⁸⁸⁰ Löow 2004, s. 18.

⁸⁸¹ Blomqvist 1999.

⁸⁸² Löow 2004, s. 17, 38, 210.

vänsterståndpunkt, och ofta krävde sociala välfärdsreformer och liknande i sina valrörelser.⁸⁸³ Hon menar emellertid att partiets propaganda efter 1937 allt mindre riktade sig till ”arbetare”, att partiets ledarkader förborgerligades och att ”de socialistiska inslagen tonades ned till förmån för mer nationella frågor”.⁸⁸⁴ Victor Lundberg har argumenterat emot den tolkningen. Han menar att partiet verkligen tog ord som ”socialism” och ”arbetare” på djupaste allvar, och att dess anspråk på att vara en ”ny” eller ”äkta” arbetarrörelse snarare ökade från 1937 och framåt. Men Lindholm och hans anhängare menade andra saker med dessa begrepp än till exempel socialdemokrater och kommunister. Den politik som partiet faktiskt förespråkade var snarast småföretagarvänlig, men gick retoriskt ut på att måla upp en framtida folkgemenskap där ingen klasskamp längre förekom och där ”arbetare” skulle uppskattas och värderas högt. ”Arbetare” var en kategori som inte förstods ur en marxistisk synvinkel, utan snarare ur en moralisk: arbetare var den som var arbetsam, producerade och som var en del av ”folket” i motsats till en dekadent och degenererad borgerlighet. Ett uttryck för partiets ”arbetar”-organisering var dess fackföreningsrörelse, som bytte namn flera gånger: ”Nationalsocialistiska industriarbetarförbundet”, ”Svensksocialistiska industriarbetarförbundet” och ”Sveriges fackliga kamporganisation”. Någon fackförening i ordets allmänt vedertagna bemärkelse blev dock dessa organisationer aldrig. Enligt Lundberg fick de i stället snart karaktären av ett ”kryptopolitiskt och revolutionärt agentnätverk”, och dess lokalorganisationer var tänkta att kunna användas vid ett eventuellt våldsamt övertagande av den svenska statsapparaten.⁸⁸⁵

Mot bakgrund av partiets anspråk på att vara en ”socialistisk” arbetarrörelse, dess retoriska propaganda om ett framtida ”socialt” samhälle utan

klasskamp och dess försök att vid 1930-talets slut finna symboler och former som distanserade partiet från den tyska nazismen menar Lundberg dessutom att NSAP/SSS kanske inte ens bör betecknas som fullt ut nationalsocialistiskt. Han har i stället, utifrån sin definition av ”fascism” som diskuterades i föregående avsnitt, valt att kalla NSAP/SSS för en fascistisk rörelse (som dock periodvis, men inte alltid, kallade sig själv för nationalsocialistisk och som uttryckte beundran inför många inslag i den tyska nationalsocialismen).⁸⁸⁶ Frågan om huruvida NSAP/SSS ska betecknas som renodlat nationalsocialistiskt eller som fascistiskt är alltså inte avgjort, inte heller hur ”socialismen” eller anspråken på att representera ”arbetare” ska tolkas. Oavsett svaret på dessa frågor kan dock en sak konstateras: antisemitismen och antidemokratien var ett dominerande inslag i partiets ideologi och propaganda. Partiet ansåg exempelvis att svenska judar skulle ställas under främlingslagstiftning, att äktenskap mellan judar och ”svenskar” skulle förbjudas, att judar inte skulle få äga jord och att judar som migrerat till Sverige efter år 1900 skulle utvisas. Partiet organiserade också bojkottkampanjer mot affärer som de ansåg ägdes av judar, och gav ut särskilda register över ”judar” i syfte att visa var man inte borde handla.⁸⁸⁷ Ett exempel på partiets antisemitiska retorik finns i följande flygblad, som gavs ut 1939:

*Undvik att köpa av en jude eller hans bulvaner. Genom att köpa av en jude sätter Du vapnet i hans hand mot Dig själv. Köp av dina folkbröder. Antisemitism är icke judeförföljelse eller judehat. Antisemitism är individens och folkens självförsvar.*⁸⁸⁸

Men samtidigt fanns det ambivalenta inslag i partiets antisemitism. Löw har betonat att ”ras”-argumenten ofta var ganska nedtonade, och att judarna snarare utmålades som en grupp som hade för stort

⁸⁸³ Löw 2004, s. 16, 26f.

⁸⁸⁴ Löw 1990, s. 204f.

⁸⁸⁵ Lundberg 2014, s. 10, 15–17, 93 (citat), 129f, 134, 137–139, 146f.

⁸⁸⁶ Lundberg 2014, s. 19f, 144.

⁸⁸⁷ Löw 2004, s. 28, 222–225, 298, 301–305, 342.

⁸⁸⁸ Löw 2004, s. 224.

ekonomiskt och politiskt inflytande. Antisemitismen ökade dock i styrka vid 1930-talets slut och radikaliserades ytterligare under kriget. Under de sista krigsåren skrev partiets tidningar om den ”utrotning” som i deras framtida samhälle skulle drabba judarna, som likställdes med råttor och skadedjur.⁸⁸⁹

Hur stor var egentligen den svenska, nationalsocialistiska rörelsen? Det beror delvis på vad man menar med ”stor”. Hur många medlemmar dess partier faktiskt hade är emellertid ytterst vanskligt att avgöra. Löow har, bland annat på basis av de uppskattningar som säkerhetspolisen gjorde under 1930-talet, beräknat att SNSP som mest kan ha haft ca 10000 medlemmar år 1933, och att NSAP/SSS som mest kan ha haft ca 10000–12000 medlemmar vid 1930-talets mitt. Hon framhåller dock själv att detta är mycket osäkra uppskattningar, och historikern Klas Åmark har kritiserat de siffror som hon kommit fram till för att vara alltför höga.⁸⁹⁰ Oavsett hur de exakta siffrorna kan ha sett ut, lyckades partierna alltså aldrig bli några egentliga massrörelser, även om de som faktiskt var medlemmar bedrev en nog så omfattande verksamhet. Inte heller när det gäller valdeltagandet (liksom de tyska nationalsocialisterna ställde de svenska nationalsocialisterna upp i valen trots att de betraktade det demokratiska systemet med avsmak) fick partierna några större framgångar. I valet 1936 blev den totala röstandelen 1,7 procent – om man räknar samman alla nationalsocialistiska partier och SNF, vilket inte är alldeles självklart. Bättre än så presterade rörelsens partier aldrig i valen.⁸⁹¹ Vad gäller medlemsantal och röstantal kan vi knappast kalla den svenska nationalsocialismen för en ”stor” rörelse, jämfört med de rörelser som dominerade Sveriges politiska liv vid samma tid. Men oavsett exakt medlemsantal och trots det låga väljarstödet förmådde dock partierna,

framför allt SNSP och NSAP/SSS, att under en lång period bedriva en omfattande, välorganiserad och aggressiv gatupropaganda i stora delar av Sverige. Och i den meningen går det absolut att hävda att den nationalsocialistiska rörelsen var ”stor”.

Man kan fråga sig varför den svenska nationalsocialismen inte blev mer framgångsrik än vad den blev. Frågan har givetvis inte ett enda svar – och det är alltid vanskligt att ställa frågor om varför något *inte* hände. Men det går att urskilja tre olika förklaringar som alla förts fram inom den svenska forskningen, och som olika forskare har betonat olika starkt. För det första är det uppenbart att de svenska nationalsocialisterna aldrig lyckades frigöra sig från den symboliska kopplingen till Tyskland, och inte minst i och med den tyska ockupationen av Danmark och Norge år 1940 blev detta ett allvarligt problem. Tysk nazism sågs nu alltmer som ett hot mot Sveriges självständighet, och Sven-Olov Lindholm gjorde flera försök att distansera sig från den tyska ockupationsmakten. Han hade inlett det projektet redan innan kriget. 1938 beslutade han att NSAP skulle byta namn till *Svensk socialistisk samling* (SSS) och överge flera symboler och ritualer som hämtats från det tyska nazistpartiet. Namnbytet och distanseringen från Tyskland var omstridd inom partiet och Lindholms projekt möttes av intern opposition under hela partiets återstående livstid. Hur långtgående dessa förändringar var är en omdebatterad fråga. Heléne Löow har tolkat dem som närmast kosmetiska, och anser inte att någon egentlig politisk omsvängning skedde efter 1938.⁸⁹² Lundberg gör en delvis annan tolkning, och har argumenterat för att namnbytet verkligen var en del av ett försök att distansera sig från Nazityskland både symboliskt och ideologiskt.⁸⁹³

För det andra har flera forskare satt fingret på det faktum att de svenska nationalsocialisterna, till skillnad från nazisterna i Tyskland, aldrig riktigt

⁸⁸⁹ Löow 2004, s. 31, 99, 225, 293f, 298.

⁸⁹⁰ Löow 2004, s. 256; Åmark 2011, s. 292f.

⁸⁹¹ Löow 2004, s. 242–245.

⁸⁹² Löow 2004, s. 31–33, 36, 97, 102f, 106–111, 298.

⁸⁹³ Lundberg 2014, s. 18, 143.

lyckades att propagandistiskt exploatera den ekonomiska depression som svepte också över Sverige vid 1930-talets början. Förklaringen till misslyckandet har då ofta angetts vara den expansiva och keynesianskt influerade krispolitik med arbetslöshetsbekämpning och offentliga investeringar som Socialdemokraterna drev från och med år 1933. Den politiken ledde i och för sig inte till någon egentlig sänkning av arbetslösheten, men skapade ett intryck av att det demokratiska samhället faktiskt kunde bekämpa depressionen och arbetslösheten, och slog därmed undan mattan för nazisternas påståenden om att demokratin var oförmögen att bekämpa krisen. Ofta citerade är den socialdemokratiska socialministern Gustav Möllers ord, yttrade i partistyrelsen 1933: ”Ett positivt program i krisfrågorna vore det viktigaste i kampen mot fascisterna. [...] Om vi kunna levandegöra denna del av vårt partis insats, bryta vi också i hög grad udden av den antidemokratiska propagandan.” Vid sidan av krispolitiken har man också betonat vikten av den politiska uppgörelse mellan Socialdemokraterna och Bondeförbundet som ägde rum 1933, där Socialdemokraterna gick med på en mer protektionistisk jordbrukspolitik i utbyte mot stöd för en mer expansiv arbetslöshetsbekämpning. Därmed skapades en stabil regeringsmajoritet och Bondeförbundet, ett parti där det figurerade en hel del ”ras”-idéer och antisemitiska argument (vilket visades tidigare i detta kapitel) knöts närmare det demokratiska systemet och föll bort som en potentiell politisk allierad för nationalsocialisterna.⁸⁹⁴

För det tredje har flera historiker på senare år, främst Johan A Lundin och Victor Lundberg, betonat i vilken hög grad de svenska nationalsocialisternas propaganda mötte motstånd inte bara inte i de sammanträdesrum där krisuppgörelserna beslutades, utan också på gatunivå. Vid flera tillfällen förekom det att människor störde

⁸⁹⁴ Krispolitiken och uppgörelsen mellan Socialdemokraterna och Bondeförbundet framhålls som en betydelsefull antinazistisk strategi särskilt i Johansson 2000, s. 152–158, 343; Åmark 2011, s. 287f.

nationalsocialisternas möten, häcklade dem, sjöng antinazistiska sånger och vid vissa tillfällen även använde våld för att avbryta nationalsocialistiska torgmöten och föredrag. Särskilt arbetarrörelsens olika organisationer deltog i sådana dramatiska konfrontationer, dels svenska kommunister, dels socialdemokrater och medlemmar i det socialdemokratiska ungdomsförbundet SSU. Vid vissa av dessa konfrontationer utbröt regelrätta kravaller, och det förekom att NSAP/SSS valde att inte besöka vissa orter eftersom partiet bedömde att det konfrontativa motståndet på gatunivå var för stort.⁸⁹⁵ Vid den kanske mest dramatiska konfrontationen var det dock inte arbetarrörelsens organisationer, utan en bred koalition av ”vanligt folk”, som protesterade. Det var i Gamla Uppsala 1943, där NSAP/SSS ordnade möte på de gamla gravhögarna från järnåldern. En stor skara demokratiska motdemonstranter hade samlats, och blev utsatta för omfattande polisbrutalitét då sabelförsedda poliser stormade emot dem, misshandlade motdemonstranter och trakasserade journalister som försökte fotografera och filma övergreppen.⁸⁹⁶ Konfrontativa och/eller våldsamma protester mot nationalsocialistisk och fascistisk propaganda har för övrigt förekommit också under 1960-talet och 1970-talet, och den moderna antifascistiska rörelse som från 1980-talets slut konfronterat svenska nynazister på gatunivå är alltså inte ett så alldeles modernt fenomen som vi kanske skulle kunna tro.⁸⁹⁷

⁸⁹⁵ Lundberg 2012, s. 64f, 82; Lundberg & Lundin 2014; Lundin 2005; Löw 1990, s. 176, 183, 355–362; Löw 2004, s. 29, 39f, 67, 220, 412.

⁸⁹⁶ Alkarp 2009, s. 317–329; Alkarp 2013.

⁸⁹⁷ Sådana konfrontationer från 1961 och 1972 lyfts fram i Löw 2004, s. 60. De är dock endast fragmentariskt utforskade. Den moderna, gatukonfrontativa antifascistiska rörelsens framväxt har behandlats i exempelvis Brink Pinto & Pries 2013.

Länken mellan då och nu. Efterkrigstidens nazism och fascism

NSAP/SSS lades ner 1950, men vissa organisationer och aktörer inom den nationalsocialistiska och fascistiska rörelsen fortsatte att vara aktiva även under efterkrigstiden. De kämpade i motvind. Under flera decennier efter andra världskriget var fascismen och nationalsocialismens idéer starkt tillbakapressade, men deras verksamhet kom likväl, som Lööw har påpekat, att utgöra en viktig förmedlande länk fram till 1980-talets mer militanta nynazistiska rörelser.⁸⁹⁸

Det rörde sig dels om organisationer som Nysvenska rörelsen och SNF, där fascisterna Per Engdahl spelade en inflytelserik roll. Dessa organisationer var under efterkrigstiden inte helt lätta att kategorisera ideologiskt, och de kan knappast kallas för nationalsocialistiska. Men de var antikommunistiska, antidemokratiska och starkt rasideologiska. Inte heller saknades antisemitismen i deras verksamhet och propaganda, ofta med inslag av konspirationsteorier. Så påstods det exempelvis vara judar som låg bakom kommunismen – en antisemitisk idé med gamla anor, som framgick av kapitel 3. Rörelserna fanns kvar in på 1990-talet, och Nysvenska rörelsen fick då än fler nya medlemmar i form av våldsamma och militanta nynazister.⁸⁹⁹

Men den viktigaste organisationen var Nordiska rikspartiet (NRP), bildat 1956 under ledning av Göran Assar Oredsson.⁹⁰⁰ NRP var det enda uttalat nationalsocialistiska partiet under efterkrigstiden, med nazistiska symboler och ritualer, och det fortsatte sin verksamhet ända in på 1980-talet då det också attraherade unga militanta nazister som medlemmar. I förhållande till det lilla medlemsantalet bedrev NRP en omfattande propagandaverksamhet.

⁸⁹⁸ Lööw 2004, s. 121.

⁸⁹⁹ Lööw 2004, s. 45–49, 51–53, 61, 438.

⁹⁰⁰ Med undantag för åren 1975–1978, då hans hustru Vera Oredsson var partiledare. Det nazistiska NRP var därmed, något ironiskt med tanke på deras starkt konservativa kvinnosyn, det första svenska partiet med en kvinnlig partiledare.

Partiet hade under flera decennier mycket svårt att attrahera medlemmar, och under perioden ca 1950–1980 var hela den nationalsocialistiska ideologin och symbolvärlden starkt diskrediterad i det svenska politiska landskapet. Partiet försökte därför delvis slå sig in på politikområden som inte uppfattades som så "nazistiska", exempelvis landsbygds- och miljöfrågor och genom sitt motstånd mot pornografi. Men framför allt var det rasismen och antisemitismen som utgjorde fundamentet i partiets politik. Man krävde stopp för invandring av "främmande raselement" och framhöll det sydafrikanska apartheidsystemet som ett politiskt föredöme. Partiets världsbild var starkt påverkad av antisemitiska konspirationsteorier, och judar anklagades för allt från organstöld till att ha skapat kommunismen.⁹⁰¹

I slutet av 1970-talet kom samtliga dessa rörelser att alltmer inrikta sin verksamhet på att motarbeta flyktingmigrationen till Sverige, och till att hetsa mot flyktingar. Som framgick tidigare blossade rasismen mot flyktingar upp starkt under 1980-talet. Nysvenska rörelsen och NRP profiterade på den växande flyktingfientligheten, men bidrog också själva till den genom att konsekvent utmåla flyktingar som kriminella och flyktingmigrationen som ett ekonomiskt hot mot välfärdssamhället.⁹⁰² Därmed var de med och lade grunden för den våg av nya rasistiska rörelser som grundades under 1980-talet, och som alla hade flyktingfientligheten som förenande målsättning. Ofta fanns det dessutom personella och organisatoriska kopplingar mellan dessa nya rörelser och de äldre fascistiska och nationalsocialistiska organisationerna. Att i detalj beskriva dessa organisationers komplicerade inbördes förhållanden under 1980-talet är knappast möjligt i det här sammanhanget. Men något förenklat kan 1980-talets rasistiska rörelser delas in i två grenar. Den ena har av Heléne Lööw beskrivits som militant och "rasideologisk", ibland dessutom uttalat

⁹⁰¹ Lööw 2004, s. 161–194, 246, 331–333, 348f, 358f, 375, 379, 394f.

⁹⁰² Lööw 2004, s. 386f.

nationalsocialistisk. Den ägnade sig, förutom spridandet av propaganda och så kallad vit makt-musik, åt brutala våldsdåd mot meningsmotståndare, homosexuella och ”invandrare”. En del av dess organisationer, som exempelvis Vitt Ariskt Motstånd kan närmast betecknas som paramilitära, eller med målsättningen att vara det.⁹⁰³ Den andra grenen uppstod ur samma aggressiva rasism, och framför allt då migrations- och flyktningmotståndet. Den kom vid decenniets slut att välja en parlamentarisk väg. Den mest framgångsrika partibildningen var Sverigedemokraterna (SD), som bildades 1988. Bland partiets ledande aktivister och grundare fanns det flera personer med direkta kopplingar till den yngre, såväl som den äldre nationalsocialistiska rörelsen i Sverige. Bland de äldre grundarna fanns män som haft ledande poster i NSAP/SSS på 1940-talet och som deltagit som frivilliga i Waffen-SS. Bland de yngre (däribland SD:s förste partiledare) fanns flera före detta medlemmar i NRP. Det bör dock betonas att det inte gick vattentäta skott mellan den militanta, rasideologiska rörelsen och den parlamentariska SD-inriktningen. Långt in på 1990-talet förekom det att ledande SD-aktivister deltog i aktiviteter som anordnades av exempel Nationalsocialistisk Front (NSF) och andra rasideologiska organisationer, och vid de demonstrationer och offentliga möten som SD arrangerade deltog stora skaror av uniformerade, militanta nationalsocialister som använde hakkors och andra nationalsocialistiska symboler. Det förekom också att medlemmar hoppade mellan rörelsens grenar: antingen genom att gå från exempelvis NRP till SD, eller genom att lämna SD för att delta i aktiviteter som mer militanta organisationer som NSF var med och anordnade. Partiets ungdomsförbund skrev också positivt om vit makt-musik, och förbundets förste ordförande gick senare vidare och grundade den nationalsocialistiska tidningen Info-14.⁹⁰⁴

⁹⁰³ Denna del av rörelsen har framför allt studerats i Löw 1998.

⁹⁰⁴ Baas 2014, s. 29f; Ekman 2014, s. 38–61; Larsson & Ekman 2001,

Avslutande diskussion

Den genomgång av svenska politiska partier som har gjorts i detta kapitel avspeglar forskningsläget. Därför är vissa partier mer representerade än andra. Det finns, såvitt jag känner till, ingen svensk forskning om vilken roll som ”ras”-idéer har spelat inom exempelvis den svenska liberalismens eller det nuvarande Vänsterpartiets historia. Däremot finns det mycket forskning om hur sådana idéer har uttryckts inom socialdemokratin, och i viss mån (men ändå betydligt mindre) om hur de uttryckts inom högern och bonderörelserna. Här återstår alltså mycket att göra. Det finns dessutom ett omfattande, och växande, forskningsläge om den svenska fascismens och nationalsocialismens historia.

Jag sammanfattar inte genomgången här utan nöjer mig med att göra tre observationer. Den första är ett vid det här laget välkänt tema i rapporten: det är svårt med definitioner! Vid en första anblick framstår det kanske som lätt att avgöra exempelvis vilka rörelser som har varit ”fascistiska” eller ”nationalsocialistiska” i Sveriges politiska historia, men när forskarna börjar granska de olika rörelserna visar det sig vara ganska komplicerat. Vad innebär fascism? Innebär det en ideologi, en politisk praktik eller både och? Bör vi reservera begreppet för mellankrigstidens politiska rörelser eller kan det användas också om rörelser i vår egen tid? Bör beteckningar som fascism och nationalsocialism främst reserveras för organisationer som själva benämnt sig på detta sätt, eller kan vi använda dem om rörelser som vi forskare anser har präglats av ett fascistiskt eller nationalsocialistiskt idéinnehåll? I kapitlet har jag lyft fram hur forskare som Lena Berggren, Heléne Löw och Victor Lundberg har brottats med denna problematik, och valt att hantera den på olika sätt.

Den andra observationen är att framför allt mellankrigstidens politiska landskap inte riktigt ser ut som vi förväntar oss, åtminstone inte om vi tror att

s. 107–109, 112, 116–120, 125–127, 131, 136–138, 140–142; Löw 1998, s. 46, 59, 229, 386–388; Löw 2004, s. 152.

idéer om "ras" och antisemitiska föreställningar var något som endast förekom i renodlat fascistiska och nationalsocialistiska rörelser. De fanns i själva verket inom både bonderörelsens, högerens och socialdemokratins organisationer, även om de fylldes med olika innehåll och tog sig olika starka uttryck i respektive rörelse. Och här är inte min avsikt att uttala mig om var de var starkast, bara att konstatera följande: idéer om "ras" var inte förbehållna fascistens och nationalsocialismens partier, och det som mellankrigstidens antifascister reagerade kraftigast på när de kritiserade och fördömde dessa partier var inte nödvändigtvis deras rasism. Vi förknippar nationalsocialismen främst med den aggressiva antisemitismen – och märkligt vore det annars, eftersom vi lever med vetenskapen om Förintelsen. Men för 1930-talets antifascister var det lika ofta, eller oftare, nationalsocialismens våldsdyrkan och dess angrepp mot demokrati, rättssäkerhet och attacker mot arbetarrörelsen som provocerade mest.

Den tredje observationen är att fascismen och nationalsocialismen drabbades av mycket starka motgångar efter andra världskrigets slut, men att rörelserna faktiskt inte försvann. De övervintrade, och efter att i flera decennier ha fört en undanskymd tillvaro kom de vid 1980-talets början att fungera som en förmedlande länk mellan en äldre tids fascism och nationalsocialism och de nya "rasideologiska" och "nynazistiska" militanta grupperna, liksom den framväxande parlamentariska rörelse som Sverigedemokraterna var och är en del av. Länken var inte bara idémässig utan i högsta grad också personell: organiserade nationalsocialister från Sven-Olov Lindholms NSAP/SSS och från efterkrigstidens NRP var med och startade 1980- och 1990-talens paramilitära rasideologiska grupper. De var också med och startade Sverigedemokraterna, och deltog under flera år i partiets aktiviteter.

Kapitel 12. Analys och utblickar

Min ambition med denna rapport har varit att visa på bredden i den svenska historiskt inriktade forskningen om rasism och främlingsfientlighet. Som förhoppningsvis har framgått, har forskningen rört sig över vida fält: antisemitiska yttringar, samepolitiken, politiken mot de människor som pekades ut som ”tattare” och ”zigenare”, talare av finska och meänkieli, antikatolicism och islamofobi, Sveriges deltagande i slavhandel, slaveri och kolonialism, afrofobi, diskriminering och rasistiska föreställningar inom flykting- och migrationspolitiken, den långa svenska rasforskningstraditionen, och ”ras”-uppfattningar och främlingsfientlighet inom de politiska partierna och den svenska fascismens och nationalsocialismens historia.

Är allting alltså gjort? Nej, långt ifrån! Rapporten visar tydligt att olika frågor har fått olika stort utrymme i forskningen. Det existerar långt fler studier om antisemitism än om exempelvis afrofobi – och då är ändå antisemitismens svenska historia verkligen inte något ”färdigutforskat” fält. Av rapporten framgår det också att svenska studier har haft en tendens att fokusera på 1800- och 1900-talen, och främst då perioden 1900–1950. Förhoppningsvis kan denna rapport sporra och inspirera till kommande forskning: det finns luckor att täppa till, perspektiv att pröva, slutsatser som behöver granskas och testas. Kort sagt, massvis återstår att göra. Och inte minst vad gäller tidsavgränsningen: under de kommande åren kan det förhoppningsvis presenteras fler studier som inte gör halt vid andra världskrigets slut, utan som analyserar de kopplingar och trådar som går mellan vår egen tid och Sveriges förflutna.

I detta avslutande avsnitt har jag ingen avsikt att göra någon sammanfattning av rapporten, inte hel-

ler att presentera nya slutsatser om Sveriges historia. Men jag vill lyfta fram några slutsatser om den forskning som hittills har utförts, och lufta några tankar om hur den framtida forskningen skulle kunna utvecklas. Den första slutsatsen är att de forskningslägen som existerar i hög grad fungerar som slutna kärl som inte kommunicerar med varandra. Det är nu inget unikt för forskningen om rasism och främlingsfientlighet, men ändå något som bör påpekas. Forskare som studerar antisemitism relaterar i huvudsak sina resultat till annan forskning om antisemitism. Forskare som studerar ”tattarfrågan” och ”zigenarfrågan” relaterar sina resultat främst till andra forskare som har studerat samma ämne. Det leder till att de vetenskapliga diskussionerna inom varje forskningsfält har handlat om olika frågor. Så har till exempel de forskare som studerat samepolitiken ingående diskuterat termen ”socialdarwinism”, en term som i stort sett aldrig nämns i något annat forskningsläge. I viss mån kanske en specialisering eller differentiering av detta slag är svår att undvika. Men jag undrar om inte den svenska forskningen skulle tjäna på att också börja komparera de olika forskningsobjekten med varandra, och försöka sig på lite mer syntetiserande försök. I vilken grad präglades det svenska samhället i sin helhet av idéer om rasism och främlingsfientlighet under exempelvis 1800- och 1900-talen? På vilket sätt skiljer sig politiken mot samer, judar och romer och resande åt? Och om de skiljer sig åt, varför gör de det? Hur kunde jag själv skriva en hel avhandling om ”tattarfrågan” i svensk politik och inte jämföra den med politiken mot andra grupper som också rasifierats och diskriminerats i Sveriges historia? Mitt påstående om kärnen som inte kommunicerar med var-

andra är givetvis en förenkling, och det finns absolut undantag. Lennart Lundmark har exempelvis på ett inspirerande sätt studerat de rasbiologiska mätningar som utfördes på svenska samer under 1900-talets första hälft, och han lyckas därmed att ge ny kunskap både om samepolitikens och rasforskningens utveckling.⁹⁰⁵ Ida Ohlsson al Fakirs undersökning av den så kallade "Zigenarundersökningen" på 1960-talet lyckas med samma sak.⁹⁰⁶ Deras arbeten är två exempel på hur forskningsfält kan kommunicera med varandra. Och vi behöver mer av det.

Den andra slutsatsen handlar om Sveriges position i världen, som sätter den svenska utvecklingen i relation till internationella processer och som ser Sverige som en del av dessa processer. Här är det glädjande att den historiskt inriktade forskningen i Sverige under det senaste decenniet (grovt räknat) i allt högre utsträckning har intresserat sig för transnationella perspektiv och internationella komparationer. Men det är en forskningsinriktning som förmodligen ännu bara är i sin linda, och de nya perspektiv som härigenom öppnas är stora och viktiga. I rapporten har jag lyft upp ett antal exempel som illustrerar utvecklingen. Ett sådant exempel är forskningen om svensk slavhandel och svensk kolonialism. Ett annat exempel är diskussionen om huruvida den svenska samepolitiken ska ses som ett utslag av kolonialism, och hur den i så fall skiljer sig från andra koloniala projekt runt om i världen. En sådan diskussion förutsätter ju internationella komparationer. Ett annat exempel rör afrofobiska bilder och föreställningar i Sverige. De bilderna har skapats i en internationell kontext, och visar tydligt i vilken hög grad Sverige har varit en del av internationella strömningar och (i det här fallet) kolonialistiska processer. Ytterligare ett exempel är forskningen om den svenska politiken mot personer utpekade som "tattare" och "zigenare". Bara under de senare åren har det kommit flera studier som jämför denna

med politiken mot kringresande grupper, däribland romer och resande, i andra länder och som tydligt har visat att Sverige inte alls var unikt i sin diskriminerande behandling av dessa grupper. Förhoppningsvis kan de transnationella perspektiv som i dag blir allt vanligare inom historieforskningen i stort fortsätta att inspirera också den historiskt inriktade forskningen om rasism och främlingsfientlighet.

Den tredje slutsatsen handlar om ett av de begrepp som undersöks i denna rapport, nämligen "rasism". Sett i relation till att det har utförts så mycket svensk forskning om historisk diskriminering, stereotyper och negativa attityder till minoritetsgrupper och andra människor som kategoriserats på grundval av till exempel etnicitet eller hudfärg, är det förvånande att termen "rasism" har använts så sällan. När den alls har använts, har det ofta skett utan att den preciseras eller definieras. Och när definitioner har gjorts, har det absolut vanligaste varit att definiera termen mycket snävt: exempelvis på så sätt att rasism antas förutsätta både kategorisering på basis av föreställda biologiska, ärftliga egenskaper och placering av olika "raser" på en hierarkisk värdeskala. Ibland har termen definierats ännu snävare än så. Definitionerna har dessutom varit övervägande idéhistoriska, och lagt mer fokus på explicita doktriner och ideologiska ställningstaganden och inte på samma sätt inkluderat diskriminerande eller exkluderande praktiker och strukturer.

På ett sätt är det kanske inte förvånande att många historiskt inriktade forskare har valt att göra på detta sätt. Historieforskningens uppgift är, bland annat, att urskilja nyanser, komplexitet och förändring. Samtidigt ska vi också generalisera och urskilja de långa linjerna och se kontinuiteter. Termen rasism blir onekligen allt annat än enkel att använda med detta dubbla uppdrag som utgångspunkt. Ett exempel kan tas från den forskning som jag själv är mest förtrogen med, nämligen politiken i den svenska "tattarfrågan". Här finns nämligen både förändring och kontinuitet. I slutet av 1800-talet

⁹⁰⁵ Lundmark 2002.

⁹⁰⁶ Ohlsson al Fakir 2015.

förekom det endast sällan att de familjer som betecknades som "tattare" beskrevs som en "ras", eller att myndigheter och debattörer påstod att de hade biologiskt ärftliga egenskaper som determinerade dem till ett visst levnadssätt. Ett par decennier in på 1900-talet var sådana idéer tvärtom mycket vanliga i debatten om "tattarfrågan". Förändring således. Ska båda synsätten kallas för "rasism"? Enligt de definitioner som dominerat inom historieforskningen är det endast det sistnämnda synsättet som är "rasistiskt". Men vad ska vi i så fall kalla det förstnämnda? Forskningen har ju dessutom visat att den faktiska politiken mot grupperna kunde vara både diskriminerande och exkluderande och innehålla förslag om tvångsassimilering oavsett om "tattare" betraktades som en biologisk ras eller inte. Faktum är att några av de mest långtgående förslagen om att systematiskt tvångsomhänderta alla gruppens barn och placera dem på särskilda uppfostringsanstalter – och att göra detta bara för att de ansågs vara "tattare" – formulerades av aktörer som inte ansåg att "tattarfrågan" var en "rasfråga" utan tvärtom en social och moralisk "uppfostringsfråga". Vad ska vi kalla de förslagen för om inte rasism?

Det kommer forskarna säkert att fortsätta debattera, och exemplet här var bara avsett att illustrera problematiken. En snäv definition av "rasism" gör det lättare att urskilja förändringar och komplexitet i det förflutnas kategoriserande föreställningar, men riskerar att osynliggöra och kanske också undervärdera diskriminering och kategoriserande föreställningar som inte byggt på endast biologiska ärftlighetsargument. En bredare definition skulle göra det lättare att se kontinuiteter och uppmärksamma fler former av diskriminering och kategoriserande föreställningar, men gör det samtidigt svårare att urskilja den viktiga förändring som en övergång från en kategorisering som inte bygger på biologiska "ras"-argument till en kategorisering som faktiskt gör det innebär.

Den fjärde slutsatsen handlar också om problemet med att definiera "rasism". Något som har

blivit mycket tydligt i genomgången av litteratur inför denna rapport, är att svenska historiskt inriktade forskare endast i mycket liten utsträckning har låtit sig inspireras av den forskning om rasism, och de diskussioner om begreppet, som förs inom de moderna samhällsvetenskaperna både i Sverige och internationellt. Faktum är att vi historiskt inriktade forskare inte ens anknyter till internationella *historiska* forskningslägen när vi diskuterar termen "rasism". Det vill säga, visst sätter vi oss in i internationell forskning, men inte i våra teoretiska begreppsdiskussioner om rasism. De definitioner av termen som finns i den svenska historiskt inriktade forskningen är nästan uteslutande inspirerade av andra svenska historieforskarens definitioner. Den diskussion som förs om begreppet håller sig med andra ord både inom de historiska ämnenas snäva disciplinramar, och inom Sverige. Undantagen hittar vi främst inom den postkolonialt inriktade forskningen om exempelvis svensk missionsverksamhet och om Sveriges deltagande i koloniala projekt, liksom i antisemitismforskningen. Där finns ofta en anknytning till internationell, teoretisk debatt – men framför allt när det gäller just termerna "postkolonialism", "kolonialism" och "antisemitism", inte när det gäller termen "rasism".

Det finns, menar jag, alla skäl att låta den historiskt inriktade forskningen gå i ökad dialog både med det forskningsläge om rasism som finns inom samhällsvetenskapen och inom den internationella historieforskningen. Vi har inget att förlora på det. Tvärtom vore det ett tillfälle att utveckla våra egna, historiska ämnen och att låta vår kompetens och våra kunskaper inspirera och berika den samhällsvetenskapliga forskningen – som ofta är teoretiskt nyskapande och receptiv, men som också ibland bygger på alltför grunda eller förenklade bilder av Sveriges historia. På senare år har en del sådana ansatser gjorts. Ett exempel är att allt fler historiska forskare gör intersektionalitetsanalyser. Ett annat är användningen av termen "rasifiering", som diskute-

rades i kapitel 2. Både intersektionalitet och rasifiering är begrepp som kommer från samhällsvetenskapen men som, menar jag, borde ha potential att kunna användas i ökad utsträckning också i studier av det förflutna.

Men det är bara exempel. Det viktiga är inte att här slå fast vilka begrepp som bör eller inte bör användas. Det viktiga är den principiella uppmaningen: svensk historieforskning har nu producerat mycket god forskning om rasism och främlingsfientlighet och andra stereotypiserande och diskriminerande föreställningar och praktiker i vår historia. Nu är det dags att ta ett steg till och vända blicken utåt, bortom Sveriges gränser och bortom de gränser som hittills har gällt för våra egna vetenskapliga discipliner. Vem vet vad som finns att upptäcka?

Sammanfattning

Rapportens syfte, genomförande och avgränsningar

Rapportens syfte är att ta fram ett kunskapsunderlag om hur rasism och främlingsfientlighet har studerats inom svensk historisk forskning, och vilka resultat den forskningen har kommit fram till. I den här rapporten, som bygger på en inventering av det samlade forskningsläget om rasism och främlingsfientlighet i Sveriges förflutna, presenteras detta kunskapsunderlag.

Dels innehåller rapporten en framställning av den tidigare forskningens tillvägagångssätt och resultat, dels innehåller den en analyserande diskussion där olika termer, definitioner och tolkningar jämförs och problematiseras. Rapporten har ett genomgående intersektionalitetsperspektiv, där särskild uppmärksamhet ägnas åt hur rasism och främlingsfientlighet har samverkat med maktordningar som klass och kön. Inventeringen omfattar historiskt inriktade arbeten från flera vetenskapliga discipliner. I vissa fall har även journalistiska arbeten tagits med, om de håller hög kvalitet vad gäller källhänvisningar och bidrar med substantiell kunskap om ämnet. Rapporten behandlar med vissa undantag (främst vad gäller diskriminering mot samer och romer/resande) främst tidsperioden ca 1700–1990, och det faktum att en stor del av det svenska forskningsläget rör perioden ca 1900–1945 avspeglas i rapporten.

Rapporten begränsar sig till just rasism och främlingsfientlighet, medan närliggande fenomen som exempelvis nationalism inte tas upp. Exakt vad som ska räknas som "forskning om rasism och främlingsfientlighet" är dock inte självklart. I rapporten tas givetvis sådan forskning med som använt dessa begrepp. Men rapporten inkluderar också sådan forskning som, utan att nödvändigtvis använda dessa

termer, behandlar diskriminering samt negativa eller stereotypa uttalanden om människor grundade på föreställningar om nationalitet, "ras" eller etnisk kultur. En svår fråga gäller om fientlighet riktad mot religiösa grupper bör räknas in. Religionskritik kan inte automatiskt betraktas som rasism eller främlingsfientlighet. Samtidigt är det uppenbart att mycket fientlighet mot religiösa grupper i praktiken ofta samverkar med föreställningar om biologisk "ras", nationalitet och etnicitet på ett sätt som gör att de kan kopplas till fenomen som rasism och främlingsfientlighet.

Vilka generella begrepp har forskarna använt?

Någon konsensusuppfattning om vilka generella begrepp som bör användas, och hur de bör förstås, finns inte inom fältet. Men det går att se vissa tendenser. För det första är det påfallande ovanligt att svenska historiskt inriktade forskare alls använder begreppen "rasism" och "främlingsfientlighet" som analysverktyg. För det andra används termerna, när de används, relativt ofta utan att deras innebörd definieras. För det tredje är de definitioner som görs av termen rasism ofta snäva, och innebär att tämligen få fenomen alls kan räknas som rasism. För det fjärde har definitionerna i stort sett alltid gjorts utan att forskarna inspirerats av, eller gått i dialog med, den omfattande forskning om begreppet som finns inom samhällsvetenskaperna. Först under de allra senaste åren har vissa teoretiska begrepp från det internationella samhällsvetenskapliga forskningsläget börjat prövas av historiskt inriktade forskare i Sverige: "institutionell diskriminering", "strukturell rasism" och "rasifiering" är några få exempel.

De teoretiska termer som trots allt främst har använts är "främlingsfientlighet" och "rasism". Det

närliggande begreppet "xenofobi" har förekommit ett fåtal gånger, men utsatts för starka invändningar: kritikerna menar att ordledet "-fobi" leder tankarna till individuella sjukdomstillstånd istället för till de samhällsförhållanden som möjliggör diskriminering. Termen "främlingsfientlighet" har, de gånger det använts, ofta fått avse en bred form av konstruktion av föreställningar om etniska gruppers egenskaper och annorlundahet. Men också detta begrepp har mött kritik, exempelvis att det riskerar att cementera föreställningen att vissa grupper är "främlingar".

"Rasism" har generellt använts i en betydligt snävare mening än "främlingsfientlighet". De snäva definitionerna är alla idéhistoriskt eller diskursivt inriktade, och med rasism menas i första hand explicit uttalade idéer medan praktiker och strukturer generellt inte nämns. De innehåller också antagandet att rasism förutsätter att mänskligheten delas in i "raser" eller på grundval av utseende och biologiskt arv, vilket utelämnar diskriminering och föreställningar som grundar sig på idéer om "kultur" eller religion.

Snäva definitioner gör att begreppet "rasism" inte sväller ut och blir alltför spretigt. Det blir också lättare att urskilja historiska brott mellan exempelvis föreställningar om "kultur" och biologiska föreställningar om "ras". Men de har också problem som bör diskuteras. De leder exempelvis till att uttalanden och fenomen som i dagens samhällsdebatt och inom samhällsvetenskaperna mycket väl skulle kunna kallas rasistiska inte betecknas på detta sätt.

Antisemitism

De första ansatserna till forskning om den svenska antisemitismens historia togs redan under 1920-talet, men det är framförallt under de senaste trettio åren som en större mängd forskning har producerats och fältet är idag väletablerat inom svensk historieforskning.

Hur termen "antisemitism" ska definieras är dock allt annat än självklart. Inom äldre forskningen var det ovanligt med explicita definitioner, men implicit användes den ofta snävt och reserverades för att beskriva politiska kampanjer där diskriminering av judar var ett uttalat mål. Först från ca 1985 började forskarna att förankra sina studier i internationell teoribildning och först nu började termen diskuteras på ett mer uttömmande sätt. Ett gemensamt drag i de senaste decenniernas forskning är att termen definieras på ett relativt brett sätt och i hög utsträckning fokuserar på idéer, föreställningar och kulturella representationer. Antisemitism ses då som en struktur av fientliga föreställningar om judar som grupp som kan ta sig uttryck både i uttalade idéer, kulturella representationer, diskriminering eller i våld. Vissa forskare vill göra definitionerna ännu bredare, och anser att stereotypa bilder av judar bör kunna räknas som antisemitism även om de inte är direkt fientliga. Andra forskare har tvärtom menat att definitionerna blivit för breda. Vissa har valt att använda termen "allosemitism" för att beteckna icke-fientliga men fördömsfulla uttalanden om judar.

Perioden före ca 1850 är fortfarande i stort sett endast studerad i äldre forskning. Den visar att judar visserligen flyttade till Sverige redan under 1500- och 1600-talen, men då var villkoret att de lät döpa sig som kristna. Först vid 1700-talets slut blev det möjligt för vissa judar att under starkt villkorade former leva i Sverige och utöva sin judiska religion. Reformerna hade inget att göra med religiös tolerans utan drevs fram av kungamakten av ekonomiska skäl. Reformerna mötte motstånd i tidningsdebatten och redan då förekom antisemitiska föreställningar som sedan har varit mycket sega, exempelvis tanken att judar ägnar sig åt internationella konspirationer och hotar att ta över ekonomin.

Villkoren för judiska migranter fastställdes i det starkt diskriminerande så kallade "judereglementet" 1782. Exempelvis tilläts judar bara att bo i vissa städer, de var inte valbara till några politiska poster och

saknade all rösträtt, de fick inte utöva näringar som konkurrerade med skråhantverket, de fick bara gifta sig med andra judar och var tvungna att underhålla sina egna fattiga (men skulle betala samma skatter som andra). Gradvis gjordes allt fler undantag från reglementet, som 1838 avskaffades av regeringen. Det innebar inte att judar fick samma rättigheter som andra, men den ekonomiska diskrimineringen mildrades. Avskaffandet mötte protester, framförallt från städernas borgerskap. Eventuellt spelade också det antisemitiska motståndet en roll för det våld som riktades mot vissa judiska stockholmsfamiljer samt mot Stockholms synagoga vid några tillfällen i samband med andra politiska protester under åren 1838–52. Det råder dock ingen konsensus om hur stor roll antisemitismen spelade vid dessa händelser och här finns utrymme för fördjupad forskning.

Den stora emancipationen för judar med svenskt medborgarskap ägde rum under 1800-talets andra hälft, då gruppen gradvis fick nästan samma rättigheter som andra medborgare. Men forskningen har uppmärksammat att emancipationen endast omfattade judar med medborgarskap. Under 1800-talets sista decennier skedde en ny immigration till Sverige av judar från Östeuropa, och dessa utsattes för starka antisemitiska föreställningar i den allmänna debatten och för direkt diskriminering i myndighetsutövningen exempelvis då de ansökte om att få bli svenska medborgare. Vissa städer agerade också för att begränsa bosättning av de nya migranterna, och när riksdagen under 1880-talet beslöt att endast svenska medborgare skulle få bedriva gårdfarihandel var det en åtgärd riktad direkt mot denna grupp.

En stor del av de senaste decenniernas forskning har behandlat de seglivade kulturella representationer av judar som har förekommit i skämtpress, litteratur och på film under de senaste ca 175 åren. Redan i 1850-talets politiska satirteckningar framställdes judar som kroknästa, fula, illojala och besatta av tanken på att tjäna pengar. Samma stereotyper fördes vidare i den skämtpress som nådde stora

läsarskaror ca 1870–1930, och var flitigt förekommande även i svenska spelfilmer under 1920- och 1930-talen. Liknande stereotyper drabbade också flera enskilda judiska kulturutövare som konstnären Isaac Grünewald, litteraturkritikern Oscar Levertin och tonsättaren Moses Pergament. Bilderna av judar visar så stark tidsmässig kontinuitet att vissa forskare menar att det rådde en ”hegemonisk” antisemitism i Sverige vid denna tid, alternativt att det förekom ett ”antisemitiskt bakgrundsbrus”.

Kulturell antisemitism förekom också i andra delar av Europa vid samma tid, där det dessutom organiserades politiska rörelser med antisemitisk diskriminering som mål. Den sortens organisationsbyggande röntte relativt liten framgång i Sverige, även om flera försök gjordes. Vissa protektionistiska organisationer och sammanslutningar av köpmän förde fram krav på begränsade rättigheter för judar. Mer uttalade kampanjer bedrevs av organisationer som *Svenska antisemitiska föreningen* under 1920-talet, liksom av skriftställaren Elof Eriksson som under mellankrigstiden gav ut den starkt antisemitiska tidningen *Nationen*.

Utifrån den forskning som hittills producerats går det att göra vissa observationer av mer generell karaktär. Den första handlar om den starka kontinuiteten i flera antisemitiska idéer och föreställningar, exempelvis att judar strävar efter att kontrollera Sveriges ekonomi och att judar ingår i en internationell konspiration. Den andra är att samtidigt som dessa föreställningar har visat stark kontinuitet har de också varit elastiska. Judar har på ett motsägelsefullt sätt getts skulden för högst olika fenomen. Från vänster har judar stundtals anklagats för att vara giriga kapitalister, och inom vissa delar av den revolutionära vänstern har antisemitiska föreställningar färgat av sig på den politiska kritiken mot staten Israels agerande i Palestinakonflikten (hur mycket och på vilket sätt har dock varit en omdebatterad fråga). Från höger har judar tvärtom anklagats för att ligga bakom både kommunismen och arbetarrörelsen i allmänhet.

Från kulturkonserverativt håll har judar getts skulden för en rad ”moderna” fenomen: allt från jazzmusiken till en friare syn på sexualitet.

Den tredje observationen rör antisemitismens idémässiga grunder. Flera forskare har påpekat att det under 1800-talet växte fram idéer om att mänskligheten kunde delas in i biologiska ”raser” med ärftliga mentala egenskaper. Den biologiska rasismen påverkade antisemitismen, men utan att det går att peka på en viss tidpunkt när en religiöst och socialt grundad antisemitism ersattes av en ”biologisk”. Tvärtom har vissa forskare påpekat att det fanns idéer om att judar hade ärftliga egenskaper redan under 1700-talet, samt att en religiöst legitimerad antisemitism förekom också under 1900-talet. Antisemitismen påverkades av den biologiska rasismen men var aldrig beroende av den, och är det inte heller idag.

Det svenska samhället och samerna

Utifrån ett idag omfattande forskningsläge kan rapporten konstatera att kontakter mellan samerna och den svenska statsmakten har förekommit länge. Redan under 1500-talet var stora delar av Sápmi relativt väl integrerat i det svenska skatteväsendet och det juridiska systemet. De första stora försöken att påverka samernas interna angelägenheter skedde däremot först under 1600-talet. Nu inriktade den kristna, fundamentalistiska svenska statsmakten sina ansträngningar på att hindra samer från att utöva vad som uppfattades som hedniska religiösa seder, exempelvis bruket av trummor (goavddis) och offrandet vid s.k. seitar, och statsmakten inledde vad som i forskningen har beskrivits som ett tvångskristnande där samiska religiösa föremål förstördes eller beslagtogs. Vid samma tid inleddes även de första ekonomiska inträngen i Sápmi i syfte att starta gruvbrytning.

Under 1700-talet inleddes en ekonomisk process som innebar att staten ytterligare begränsade samer-

nas tillgång till naturresurser. De samer som betalade skatt hade då sedan länge ägt så kallade ”lappska-land”, och deras rätt till dessa upprätthölls av svenska domstolar. Nu började dock länsstyrelserna att utan rättslig grund omdefiniera ”lappska-land” som kronojord. Det innebar att staten tog ifrån samerna äganderätten till dessa territorier, och att staten kunde låta icke-samer uppföra fastigheter på jorden.

Att de ekonomiska inträngen innebar ett problem för samerna observerades redan vid 1800-talets mitt. Vid denna tid började grunden för en sammanhållen samepolitik läggas av riksdag och regering. Den förblev i sina huvuddrag intakt fram till 1900-talets mitt och fick omfattande konsekvenser. Den tillkom delvis i syfte att ”skydda” de svenska samerna. Men den var starkt villkorad, innebar i praktiken etnisk diskriminering och ”skyddet” var bara till för människor som den svenska statsmakten uppfattade som ”riktiga” samer. Politiken var påverkad av biologiska idéer om samers ”ras”-egenskaper, även om svenska forskare har betonat dessa idéers vikt olika. Politiken benämns ofta som ”lapp-ska-vara-lapp-politiken”, efter ett dåtida uttryck. Den byggde på bilden av samerna som ett exotiskt folkslag som inte skulle klara av mötet med den ”överlägsna” svenska kulturen.

Grunden för politiken var uppfattningen att den enda verksamhet som samer var lämpade att utföra var nomadiserande renskötsel, och att det bara var renskötande fjällsamer som skulle räknas som ”riktiga” samer. Det innebar att de samer som livnärde sig genom andra verksamheter aldrig erkändes som samer och inte fick del av de sär rättigheter som infördes under decennierna runt sekelskiftet 1900, främst då bestämmelsen att det endast var samer som hade rätt att bedriva renskötsel. Deltagarna i den samepolitiska debatten – en debatt där samer själva inte sågs som önskvärda aktörer – var nämligen oroade för att alltför få samer valde renskötsel som näringsgren. Framförallt fruktade många att samerna hade för mycket kontakt med ”civilisa-

tionen” och därför lockades iväg från renskötseln. Om de icke-renskötande samerna drabbades av osynliggörande, drabbades de renskötande istället av flera politiska beslut som syftade till att åstadkomma etnisk segregering: renskötande samer skulle hindras från att ha alltför mycket kontakt med det svenska samhället. Diskrimineringen tog sig flera uttryck, men det är framförallt två som har blivit särskilt uppmärksammade: skolpolitiken och bostadspolitiken.

Med start under 1910-talet infördes ”nomadskolan”, en skolform avsedd endast för barn till samer som var nomadiserande renskötare. Målet var att förmå barnen att fortsätta den renskötsel som föräldrarna bedrev, och därför utformades skolan så att barnen inte vandes vid ett alltför ”bekvämt” liv. Lokalförhållandena var också ofta spartanska, inte minst i de så kallade ”hushållskåtor” där barnen bodde under internatliknande förhållanden. Barnen fick också mindre undervisning i de ämnen som andra svenska barn hade rätt till. Nomadskolan reformerades kraftigt under 1950-talet men blev inte en helt frivillig skolform förrän 1962.

Inom bostadspolitiken vidtog statsmakten flera åtgärder för att hindra renskötande fjällsamer från att skaffa fasta bostäder med hög materiell standard. 1886 års renbeteslag gav statliga tjänstemän stor makt att neka renskötande samer tillstånd att uppföra fasta byggnader och till och med att bestämma var olika renskötargrupper fick vistas, åtgärder som vissa forskare har beskrivit som tvångsförflyttning. Inte förrän 1950 fick samer rätt till egnahemslån för att uppföra bostäder på renbetesmark, och först 1959 fick de rätt till bostadsbidrag.

Det finns idag en stor och växande vetenskaplig produktion om dessa diskriminerande beslut och om intrången i Sápmi från 1600-talet och framåt. Hur statens åtgärder ska tolkas har det dock förts många diskussioner om. En omdebatterad fråga är med vilka termer den segregering som politiken under perioden ca 1850–1950 bör beskrivas. Från

1970-talet och fram till millennieskiftet beskrevs den ofta som ”socialdarwinistisk”, en term som de flesta forskare idag har övergett. Flera forskare har därefter valt att beteckna den som ”rasistisk”, och begreppet rasism har kanske haft en större analytisk användning i forskningen om samepolitiken än i något annat fält som tas upp i denna rapport. Särskilt har då förekomsten av biologiska ras-argument i motiven till nomadskolans införande betonats. Andra forskare har framhållit uttalanden som beskrev samerna som en ”kultur” snarare än som en oföränderlig ”ras”. De flesta betonar dock att både ”ras”- och ”kultur”-argument var viktiga.

En annan fråga är i vilken mån intrången i Sápmi kan beskrivas som utslag av svensk kolonialism. De forskare som företräder en sådan uppfattning betonar att kolonialism då måste definieras brett: samepolitiken byggde inte på militära erövringståg på främmande kontinenter, men den hade koloniala drag i den meningen att en starkare part försökte förändra en svagare parts interna religiösa, kulturella, ekonomiska och sociala förhållanden.

Rapporten konstaterar också att samepolitikens historia visar i vilken hög grad som makten att definiera och benämna en grupp påverkar utformningen av diskriminerande politik. Samepolitiken riktades länge mot de grupper som staten ansåg var ”riktiga” samer, eller ”lappar” med dåtidens terminologi, och staten erkände därmed endast renskötande fjällsamer som ”äkta”. Men många samer har levt på andra sätt, och en konsekvens av den svenska samepolitiken var att de osynliggjordes.

Diskriminering av romer och resande

Grupper av romer och resande har funnits i Sverige sedan 1500-talet, och har sedan dess utsatts för olika former av diskriminering. Det är emellertid fenomen som har rönt större vetenskapligt intresse först under de senaste ca femton åren. Den forskning som därefter har producerats har tvingats att

hantera vissa terminologiska problem. ”Rom” och ”resande” är förhållandevis moderna beteckningar som människor använder för att beskriva sin egen identitet. I historiska källor, som oftast har skapats av myndigheterna, förekommer istället de nedsättande orden ”zigenare” och ”tattare”. Forskningen är relativt överens om att termerna rom/resande respektive ”zigenare”/”tattare” inte nödvändigtvis alltid har samma innebörd. Myndigheterna kunde exempelvis peka ut vissa familjer som ”tattare” utan att de för den skull måste ha identifierat sig som resande. Vissa forskare har valt att översätta källornas nedsättande ord med rom/resande i syfte att undvika att föra vidare ett rasistiskt språkbruk. Andra har valt att istället skriva exempelvis ”människor som pekades ut som zigenare” för att betona att de studerar samhällets diskriminering och inte gruppens etniska självbenämning.

Diskussioner har också förts om möjligheten att införa en samlande teoretisk beteckning för denna diskriminering, exempelvis genom termen ”antiziganism”. Termen syftar till att uppmärksamma likheter och kontinuiteter i samhällets föreställningar om romska- och resandegrupper. Den har dock inte nått allmän acceptans: argument mot den är att kontinuiteten betonas på bekostnad av olikheter och förändring, samt att grupper som benämndes ”zigenare” respektive ”tattare” under vissa perioder sågs som distinkt olika av myndigheterna och att suffixet ”-ziganism” inte fångar detta förhållande.

Rapporten konstaterar att vi idag vet en hel del om samhällets bemötande av romska- och resandegrupper. Under 1500- och 1600-talen var påbuden ofta motsägelsefulla och det är svårt att tala om en samlad politik. De flesta åtgärderna syftade till att driva ut kringresande familjer ur Sverige, vilket blev svårare då allt fler personer ur grupperna var födda i Sverige och inte kunde förvisas till något annat land. Familjerna nekades också dop och begravning i kyrkan. Under andra halvan av 1600-talet ersattes den exkluderande politiken gradvis av en integrerings-

politik: dopförbudet togs bort och staten använde män ur grupperna som soldater. Under 1700-talet fick flera familjer lagligt stöd att bosätta sig i städer och idka vissa former av handel och hantverk. Integreringen var dock villkorad och flera människor ur grupperna dömdes även till tvångsarbete.

På lokal nivå fortsatte dock exkluderingen. Redan under 1700-talet utfärdade vissa socknar förbud för invånarna att låta ”tattare” eller ”zigenare” övernatta på sina gårdar, och runt sekelskiftet 1900 utfärdades sådana förbud i flera delar av Sverige. Vid 1900-talets början använde vissa landsbygdskommuner skattepengar för att köpa upp hus som romer och resande annars hade flyttat in i. Efter andra världskriget försökte många kommuner hindra svenska romer från att bli bofasta genom att försvåra deras folkbokföring, och vissa kommuner var delaktiga i avhysningar av romska boplatser. Sammantaget har forskningen visat på en mycket lång tradition av kommunal exkludering gentemot romer och resande som har uppenbara likheter med de avhysningar som svenska kommuner med statens stöd genomför mot romska grupper också idag. Exkluderingen har också inbegripit våld. Under perioden ca 1870–1955 förekom det vid upprepade tillfällen att lokalbefolkning beväpnade sig och misshandlade romska- och resandefamiljer och drev ut dem från bygden. Jönköpingskravallerna 1948 är kanske det mest kända, men inte det enda exemplet.

Vid 1800-talets slut uppstod en nationell politisk debatt om vilka åtgärder samhället borde vidta mot romer och resande. I debatten, som ofta kallades för ”zigenarfrågan” respektive ”tattarfrågan”, kritiserades nu den lokala exkluderingen. Istället förespråkade präster och liberala socialpolitiker tvångsassimilering, bland annat genom förslag om att systematiskt tvångsomhändertaga alla barn ur ”tattarfamiljer”. Snart växte det också fram biologiska idéer om att ”zigenare” och ”tattare” var ”raser” med oföränderliga egenskaper.

Forskningen har särskilt framhållit de förslag som presenterades 1923 av den statliga "Fattigvårdslagstiftningskommittén", som hade i uppdrag att yttra sig om "tattarfrågan" och "zigenarfrågan". Med inspiration av liknande verksamheter i Norge föreslog kommittén att staten borde understödja privata föreningar som åtog sig att driva barnhem för "tattares" barn. Några sådana föreningar kom dock aldrig till stånd, trots att försök gjordes under 1920-talet. I "zigenarfrågan" föreslog kommittén inga tvångsassimileringsåtgärder. Istället borde staten försvåra gruppens rörlighet så pass mycket att de valde att lämna landet. Att kommittén ska ha infört en regel om att romska familjer endast fick vistas tre veckor i samma kommun – en uppgift som förekommer i vissa nutida statliga utredningar – har däremot inget stöd i forskningen och har inte belagts empiriskt.

Under åren ca 1920–45 kom debatten alltmer att präglas av "ras"-argument. Flera aktörer, däribland Socialstyrelsen, förespråkade nu en aktiv steriliseringspolitik gentemot framförallt de familjer som ansågs vara "tattare". Exakt hur många romer och resande som steriliserades med stöd av 1935 och 1941 års steriliseringslagar samt 1938 års abortlag är inte känt, och frågan är förvånansvärt lite utforskad. Hittills har endast stickprovskontroller och statistiska uppskattningar utförts, och här finns utrymme för mer forskning. Inte heller råder någon konsensus om i vilken mån det går att tala om en "systematisk" eller "riktad" steriliseringspolitik mot romer och resande. Lagarna innehöll inga skrivningar om att etnicitet eller "ras" kunde läggas till grund för en sterilisering, men samtidigt var lagtexterna så vaga att de gav utrymme för stort godtycke i tillämpningen. Många romer och resande har även vittnat om att de som barn utsatts för omhändertaganden av socialtjänsten, men det saknas systematisk forskning om ämnet.

1942–44 utreddes "tattarfrågan" och "zigenarfrågan" intensivt av Socialstyrelsen, som dock aldrig

lyckades konstruera fungerande kriterier för vem som egentligen skulle räknas som "tattare" – trots att myndigheten anlidade Rasbiologiska institutet i Uppsala för att under tvångsliknande former genomföra rasbiologiska mätningar av 117 personer, däribland flera barn. Därefter började "tattarfrågan" blekna bort som ett nationellt politiskt projekt och de statliga myndigheternas intresse gick allt mer över till "zigenarfrågan".

Efter 1945 inleddes flera program för att åstadkomma att svenska romer fick rätt till elementär skolgång och bostad, vilket ofta motarbetades av kommunala myndigheter. Längre fördes en debatt om romska barn alls var lämpade att gå i samma folkskolor som andra barn, och rätten till utbildning var aldrig självklar. Avgörande steg togs inte förrän under 1960- och 1970-talen, efter krav från romernas egen medborgarrättsrörelse som växte fram.

Redan Fattigvårdslagstiftningskommittén hade genomfört en riksomfattande "inventering" av antalet "zigenare" och "tattare". Det blev startskottet till en lång svensk tradition av personregistreringar av romer och resande: rapporten konstaterar att Skånepolisens olagliga register som avslöjades 2013 bara är ett i raden. Under 1930- och 1940-talen skapade kommunala myndigheter i Malmö, Göteborg och Jönköping flera register över "tattarfamiljer". I samband med Socialstyrelsens utredning 1942–44 lades också omfattande register över grupperna upp. Den statliga så kallade "zigenarutredningen" skapade egna register vid 1950-talets mitt. Vid ungefär samma tid skapades även den så kallade "zigenarsektionen" inom Stockholms stads socialtjänst, som under åren 1958–92 lade upp akter över i stort sett alla romer som fötts i Stockholm 1881–1980. Alla dessa register har skett utan de registrerades medgivande och har innehållit känsliga personuppgifter.

Hur denna långa, diskriminerande politik ska kontextualiseras har det förts fram flera förslag om. Vissa forskare har betonat statens betydelse, andra har betonat kommunala myndigheter och lokalsam-

hällens roll. Vissa forskare har relaterat framväxten av en nationell debatt om "tattarfrågan" och "zigenarfrågan" till 1800-talets etniska nationalism, till sekelskiftets liberala socialpolitik eller till 1930-talets så kallade "folkhemspolitik". Andra har velat se ännu längre kontinuiteter och relaterat politiken till en tradition av åtgärder mot kringresande familjer som går att urskilja redan i 1500- och 1600-talens politik mot grupper som ansågs vara lösdrivare. Forskarna har också gjort olika tolkningar av "ras"-argumentens betydelse i "tattarfrågan" och "zigenarfrågan" från ca 1900 och framåt (exakt när idéerna slog igenom är i sig en omdebatterad fråga). Att sådana idéer förekom och ibland dominerade debatten står klart, men forskningen har också visat att diskriminering har förekommit under perioder då grupperna inte primärt beskrevs som biologiska "raser".

Under de senaste åren går det att se ett ökat intresse för transnationella analyser av forskningsfältet. Flera forskare har betonat att politiska åtgärder mot kringresande grupper genomförts i våra nordiska grannländer vid ungefär samma tid som i Sverige, samt att svenska aktörer ofta var medvetna om dessa åtgärder och dessutom inspirerades av dem.

Diskriminering mot finska migranter samt talare av meänkieli

Finska och meänkieli är nationella minoritetsspråk i dagens Sverige. Till skillnad från de andra nationella minoriteterna finns det dock relativt lite forskning om hur finska- och meänkielitalare har behandlats i Sveriges förflutna. Rapporten konstaterar att det här finns utrymme för mer forskning. Utifrån den forskning som finns framgår det dock att svensk spelfilm under första halvan av 1900-talet innehöll stereotypa framställningar av finnar, liksom att finska arbetskraftsmigranter vid seklets mitt ibland bemöttes på ett nedvärderande sätt i lokalsamhället. Forskningen visar också att den meänkielitalande befolkningen i Tornedalen vis sekelskiftet 1900

ibland beskrevs som "degenererad" och rasbiologiskt underlägsen av svenskspråkiga debattörer. Statens politik i Tornedalen har beskrivits som en försvenskningsspolitik, som främst kom till uttryck inom skolväsendet och som syftade till att tränga undan meänkielin som språk. Bland annat inrättades så kallade arbetsstugor för Tornedalens barn, formellt frivilliga men i praktiken obligatoriska. I arbetsstugorna, som drevs av privata organisationer, var det förbjudet att tala meänkieli. Verksamheten blev mindre intensiv efter 1930-talet men lades inte ner förrän i början av 1950-talet.

Islamofobi

I vår egen tid förekommer fientliga attityder och diskriminering mot svenska muslimer, eller mot svenskar som i den rasistiska retoriken kopplas samman med Islam. Detta innebär något mer än "bara" religionskritik, eftersom attityderna kopplas samman med rasistiska föreställningar om "araber", "terrorism" och liknande. Diskrimineringen betecknas ibland som "islamofobi", en term som används också i rapporten. Även om termen sällan har använts inom historieforskningen, finns det en del forskning som visar att dagens stereotypa bilder av muslimer har långa kopplingar bakåt i historien, och att dagens islamofobi alltså inte har uppstått ur ett vakuum. Rapporten konstaterar dock att detta är ett fält där mycket återstår att utforska. Det kan bland annat konstateras att islamofobiska föreställningar har funnits i Sverige långt innan landet haft någon muslimsk befolkning. Ytterst uppstod de i en kristen religiös kontext, och i 1600-talets fundamentalistiska Sverige beskrevs Islam som en fanatisk religion som strävade efter att utrota kristendomen. Bilderna av muslimer som grymma och fanatiska fördes sedan vidare till mer sekulariserade tider. De fanns i den svenska skämtpressen vid sekelskiftet 1900, samt i uppslagsverk och läroböcker. Där kompletterades de med kategoriska uttalanden

om att Islam var en kvinnoförtryckande religion som försökte erövra världen genom våld och terror. I alla dessa sammanhang är det svårt att dra exakta gränser mellan fenomen som islamofobi och orientalism, eftersom muslimer ofta kopplades samman med mer generella, stereotypa bilder av "Orienten" och (framförallt arabiska) "orientaler".

Någon egentlig muslimsk befolkning har Sverige haft först efter andra världskriget. Samtidshistoriskt inriktade forskare har visat att det visserligen funnits främlingsfientlighet i Sverige ända sedan dess, men att det var först vid 1980-talets slut som just muslimer började pekas ut som ett särskilt "hot" i samhällsdebatten. Sedan dess har Islam framställts som ett hot mot "svenska" värden och mot jämställdhet samt förknippats med terrorism och religiös fanatism. Rapporten konstaterar att dessa föreställningar har lång historisk kontinuitet, i Sverige såväl som övriga Europa.

Sveriges deltagande i kolonialism och slavhandel

Under flera hundra år var Sverige en kolonialmakt som deltog aktivt i slavhandel, om än i relativt liten skala. Att så är fallet har varit känt sedan länge, men det är först sedan millennieskiftet som ämnet har börjat generera mycket forskning och idag är det ett snabbt växande forskningsfält.

Den första kolonin var Nya Sverige som grundades 1638 på den nordamerikanska östkusten. Projektet varade bara några decennier och var föga framgångsrikt. I äldre historieskrivning framhölls Nya Sverige ibland som ett ovanligt fredligt kolonialt projekt. Kolonisterna begick inga massakrer och bedrev inga militära erövringståg. Som svenska forskare nu har visat var detta dock främst ett resultat av att målet med kolonin uteslutande var handelsekonomiskt och att den underfinansierade kolonin befann sig i ett utsatt militärt läge. Något senare etablerades en kortvarig handelsstation i

nuvarande Ghana, kallad Cabo Corso, som Svenska Afrikakompaniet använde bland annat för att handla med slavar. Det var starten på en svenskflaggad slavhandel som ägde rum under nästan tvåhundra år och omfattade transatlantisk slavhandel såväl som slavhandel på medelhavet.

Sveriges mest långvariga koloni var ön S:t Barthélemy i Karibiska havet, i svensk besittning 1784–1878. Staden Gustavia på ön var vid sekelskiftet 1800 en viktig bas för den svenskflaggade slavhandeln, men användes också som transitohamn för slavhandlare från andra länder. Att exakt avgöra slavhandelns omfattning på S:t Barthélemy är svårt, men den senaste beräkningen har kommit fram till att minst 87 slavskepp lade ut från Gustavia under åren 1785–1829 (varav 37 svenskflaggade) och att antalet slavar på dessa skepp var minst 7370. Först under 1830-talet stoppades slavhandeln. Men slaveri var också tillåtet på S:t Barthélemy, och understöddes aktivt av den svenska kolonialförvaltningen och straffen mot slavar som gjorde motstånd mot sina ägare var ytterst grymma. Toppåret 1812 fanns drygt 2400 slavar på ön. Slaveriet på ön avskaffades först 1847.

Fler kolonier hade inte Sverige. Däremot deltog flera svenskar individuellt i exempelvis kolonialförvaltningen i Belgiska Kongo. Flera forskare har också studerat hur svenska upptäckstresanden, missionärer och andra resenärer betraktade människor i Afrika och Asien med koloniala blickar: den vita europeiska "civilisationen" beskrevs konsekvent som överlägsen de afrikanska och asiatiska samhällen som resenärerna kom till.

Afrofobi

Människor med svart hudfärg har levt i Sverige under flera hundra år. En del kom hit under kidnappningsliknande förhållanden under 1700-talet, andra kom frivilligt under 1800-talet. Ändå är den historiska forskningen om det svenska samhällets

attityder till människor med svart hudfärg mycket liten och det finns stort utrymme för mer forskning. Inom samhällsvetenskapen är ämnet mer dynamiskt. Där benämns den rasism som drabbat svarta människor stundtals som "afrofobi", en term som också används i rapporten.

Utifrån den forskning som trots allt bedrivits kan rapporten konstatera att de bilder av svarta människor som florerat i Sverige, framförallt ca 1850–1950, byggde på extremt nedsättande och grova stereotyper och ofta var starkt påverkade av biologiska "ras"-idéer. Bilderna var delvis ett resultat av kolonialismen, men användes också för att legitimera kolonialt förtryck. De fanns inom flera medier och kulturger, exempelvis i skolans geografiläroböcker, i barnlitteratur, i 1920-talets stumfilm och filmdokumentärer och musikjournalistik. De beskrev svarta människor (särskilt då med afrikanskt ursprung) som barnsliga, fega, irrationella, lata och dumma – egenskaper som ofta påstods bero på medfödda "ras"-egenskaper. De vita européernas makt beskrevs stundtals som nödvändig för att "fostra" Afrikas folk till lydnad och "civilisation". Inte förrän under 1950- och 1960-talen började dessa bilder utmanas på ett mer genomgripande sätt, dock utan att helt försvinna.

Myten om den generösa flyktingpolitiken

Sverige framställs ofta som ett land med en generös migrations- och asylpolitik, baserad på internationell solidaritet och idéer om mänskliga rättigheter. Rapporten konstaterar att den historiska forskningen ger föga stöd för en sådan bild. Forskningen beskriver snarare en svensk migrations- och flyktingpolitik som i långa perioder har varit ytterst restriktiv, som ibland har varit influerad av explicita "ras"-föreställningar och där flyktingar påfallande ofta har utmålats som ett hot mot den svenska välfärden eller mot den "svenska" kulturen.

Under åren 1860–1914 rådde passfrihet och det fanns i princip inga hinder för att ta sig in i Sverige. Däremot kunde staten utvisa människor som inte var svenska medborgare. Utvisningsrätten användes ganska ofta, och forskningen har visat att under decennierna runt sekelskiftet 1900 piskades hätska främlingsfientliga stämningar upp mot särskilt utsatta migrantgrupper, exempelvis mot judiska migranter från Östeuropa. Andra grupper som utpekades som ett hot mot det svenska samhället var fattiga ryska migranter från Novgorodområdet, kristna armenier och migranter från södra Italien. Först 1914 antog riksdagen en genomarbetad utvisningslag, efter en debatt där både antisemitiska argument och arbetsmarknadspolitiska motiv förekom. Utvisningslagen innehöll dessutom den kanske enskilt mest etniskt diskriminerande lagparagrafen i modern svensk historia: all invandring av "zigenare" förbjöds. Förbudet togs bort först 1954. Mer omfattande migrationspolitiska lagar antogs 1927 och 1937, och i den liberala regeringens proposition som låg till grund för 1927 års lag betonades (vid sidan av arbetsmarknadsmotiven) explicita "ras"-argument.

Under 1930-talet började flyktingar från Nazityskland att söka sig till Sverige för att få en fristad, särskilt efter Novemberpogromen 1938. De möttes av aggressiva opinionskampanjer, organiserade bland annat av studentkåren i Uppsala och Lund, som protesterade mot varje tanke på att ta emot judiska flyktingar. Dessa kampanjer har ägnats mycket uppmärksamhet i forskningen. Kampanjerna innehöll argument som senare har återkommit gång på gång i svensk flyktingfientlig retorik: släpper vi in några flyktingar så kommer vi att drabbas av en okontrollerbar "invasion", flyktingar hotar svenska arbetstillfällen och välfärden hotas av kollaps. Liknande flyktingfientliga uppfattningar fanns också inom viktiga svenska myndigheter. Socialstyrelsen beskrev exempelvis den judiska flyktingmigrationen som en "rasfråga" och förde särskilda register över

judiska flyktingar. Forskningen har också visat att judar utsattes för diskriminering i asylprövningen under åren 1938–44, där det var betydligt svårare för judar att få uppehållstillstånd eller visering än för andra grupper.

En annan migrantgrupp under andra världskriget var flyktingar från Estland, Lettland och Litauen, i den svenska debatten ofta kallade för ”balter”. Även mot denna grupp förekom vissa flyktingfientliga kampanjer strax efter krigets slut. 1945 krävde exempelvis textilarbetarfacket i Norrköping att alla ”balter” skulle utvisas, och i vissa industrier utsattes migranterna för strukturell diskriminering på så sätt att de fick utföra de mest slitsamma och monotona arbetsuppgifterna.

Perioden ca 1910–45 är den mest välutforskade inom fältet. Rapporten konstaterar dock att det på senare år har publicerats studier som behandlar migrationspolitiken även efter 1945, stundtals med olika slutsatser. Vissa forskare har betonat den internationella solidariteten och jämlikhetsmålen i efterkrigstidens migrationspolitik, medan andra har hävdat att denna var mer komplicerad än så. De har då istället betonat att också arbetskraftsmigrationen under 1950- och 1960-talen stundtals betraktas som något problematiskt i sin samtid, även om det i efterhand har varit vanligt att den framställs som något som de flesta såg positivt på. Redan ca 1970 blev arbetskraftsmigrationen dessutom kraftigt begränsad, bland annat med argumentet att utomnordiska invandrare hade svårt att anpassa sig till svensk kultur. Vid samma tid började ”invandrare” att sättas i samband med boendesegregering och sociala problem i den politiska debatten. En del forskare har hävdat att den aggressiva flyktingfientliga propaganda som började spridas i Sverige ca 1980 kom att påverka den politiska debatten i stort: påståenden om att flyktingar hotade den svenska välfärden och inte kunde ”anpassa” sig fanns närvarande också i statliga utredningar under 1980-talet.

Rapporten konstaterar att forskningen sam-

mantaget har visat att svensk migrationspolitik har en tradition av restriktivitet snarare än generositet och att flyktingar ofta har målats upp som ett hot. Vissa av dessa hotbilder har en lång kontinuitet och visar flera likheter med de hotbilder som svenska politiker målar upp också idag: flyktingmigration sägs leda till en kollaps inom välfärden och även ett begränsat flyktingmottagande påstås kunna orsaka en okontrollerbar våg av migranter. Men forskningen visar också att dessa hotbilder aldrig har varit sanna. Sverige har under de senaste hundrafemtio så gott som oavbrutet blivit ett rikare land med mer utbyggd välfärd, och vare sig flyktingmigrationen eller mottagandet av andra migrantgrupper har i den meningen utgjort något faktiskt ”hot”. Ironiskt nog visar forskningen också att politiker och andra samhällsdebattörer tenderar att glömma bort detta. Ett genomgående mönster är nämligen att en grupp som vid en viss tidpunkt utmålas som ett hot tjugo eller trettio år senare beskrivs som ”bra” invandrare.

Svensk rasforskning

Det institut för rasbiologi som riksdagen i partipolitisk enighet inrättade i Uppsala år 1921 har ofta fått stå som symbol för den omfattande svenska forskning som berörde ”ras”-frågor under första halvan av 1900-talet. Men rapporten konstaterar att det var en vetenskaplig verksamhet som hade startat långt dessförinnan, som inte endast bedrevs vid Rasbiologiska institutet och som i vissa avseenden levde kvar, om än i förändrad form, under 1900-talets andra hälft. Rapporten konstaterar att denna rasforskningstradition ännu inte har blivit föremål för ett samlat forskningsprojekt. Mycket forskning har istället fokuserat just på Rasbiologiska institutets första decennium, och det finns stort utrymme för mer forskning om den övriga rasvetenskapen i Sverige.

Rapporten konstaterar också att fältet är i behov av terminologisk precisering av begrepp som

”rasbiologi”, ”rasforskning” och ”rashygien”. I vetenskaplig litteratur såväl som i populärhistoria ges dessa begrepp alltför sällan exakta definitioner och de används på delvis olika sätt av olika författare. Rapporten argumenterar för vikten av att hålla de tre begreppen och precisera deras innebörd. I syfte att inspirera till terminologisk debatt innehåller rapporten också förslag till sådana definitioner. ”Rasbiologi” ges en snäv definition som endast avser forskning som kallat sig själv för rasbiologi medan ”rasforskning” ges en bredare definition och avser all slags forskning som gör rasifierande påståenden om människogrupper (oavsett om ordet ”ras” förekommer eller inte). Termen ”rashygien” definieras på samma sätt som den engelskspråkiga termen ”eugenics”: politik som legitimeras med påståenden om människans biologiska arv och som försöker påverka befolkningens sammansättning. Rapporten argumenterar också för vikten av att kritiskt granska vår egen tids humangenetiska forskning och användandet av DNA-analyser inom exempelvis arkeologin, och att diskutera vilka likheter och skillnader det finnas mellan dessa verksamheter och den rasforskning som förekommit tidigare.

Rapporten konstaterar att det finns utrymme för forskningsprojekt som studerar den svenska rasforskningstraditionens framväxt under 1700- och 1800-talen, men också att den forskning som hittills utförts har gett oss kunskap om vissa huvuddrag i denna process. Ansatser till en vetenskaplig indelning av mänskligheten utifrån bland annat hudfärg fanns redan hos Carl von Linné. Den verkliga starten kan dock förläggas till 1800-talets mitt, särskilt genom naturalhistorikern Sven Nilsson och anatomen Anders Retzius verksamhet. Nilsson och Retzius använde kranier för att studera vilka ”folk” som bebott nuvarande Sverige i förhistorisk tid, och Retzius lanserade en metod, den så kallade kranieindexeringen, som kunde användas för att mäta levande människors kranier. Genombrottet för en storskalig användning av kranieindexering kom 1897–1902,

då anatomerna Gustaf Retzius och Carl Magnus Fürst lät utföra mätningar på 44939 värnpliktiga män. Detta och andra forskningsprojekt ansågs bevisa en tes som därefter kom att spridas i exempelvis skolans läroböcker fram till 1950-talet, nämligen att den ”nordiska ras” som påstods leva i Sverige funnits här sedan årtusenden tillbaka, och att denna ”ras” var världsunikt ”ren” och fri från ”rasblandning”.

Denna forskning intresserade sig fysiska egenskaper. Vid 1900-talets början blev det vanligare att rasforskare och rasbiologer dessutom gjorde anspråk på att kunna förklara människors psykiska egenskaper och sociala beteende, och att genom rashygien kunna minska förekomsten av kriminella, sjuka och ”sinnesslöa” i befolkningen. Dels hängde detta samman med återupptäckten av den mendelska genetiken ca 1900, delvis med den kraftiga utbyggnad av socialpolitiken som skedde vid samma tid. Rasforskningen kom nu att institutionaliseras i högre grad än tidigare, och drivande i den processen var en grupp av män som i forskningen har beskrivits som ett ”rasbiologiskt nätverk” med psykiatern Herman Lundborg i spetsen. Nätverket såg rasbiologi inte bara som en vetenskaplig disciplin utan i viss mån också som en lära om samhället: samhället påstods vara hotat av en pågående ”degenerering” och sociala klyftor förklarades med ”ras”-argument. Nätverket uppnådde sitt viktigaste mål i och med inrättandet av Rasbiologiska institutet 1921.

Det är i hög grad institutets verksamhet under perioden ca 1921–35 som har stått i forskningens fokus. Därför vet vi också rätt mycket om den. Institutet satte bland annat igång en ny inventering av den svenska befolkningen, och till slut hade ca 100000 svenskar genomgått antropometriska mätningar. Några tyngre vetenskapliga resultat ledde undersökningen aldrig till, och insamlandet av mätdata verkar ha blivit ett mål i sig. En stor del av mätningarna inriktades på svenska samer och befolkningen i Norrbotten, grupper som ansågs börja bli ”rasblandade” och därför särskilt viktiga att

undersöka. I samband med mätningarna togs ofta fotografier på de undersökta, ibland av mycket integritetskränkande natur. Denna fotografiska praktik har också undersökts av flera forskare.

Inte heller dessa mätningar ledde till några egentliga vetenskapliga slutsatser. Vid 1930-talets början utsattes institutet för tung kritik, inte minst från andra rasbiologer. Forskningen har ofta betecknats de rasbiologiska inriktningar som utkristalliserat sig vid denna tid med de engelskspråkiga termerna "mainline eugenics" (med Lundborg som viktig representant) och "reform eugenics". Den senare inriktningen var mer vänsterinriktad, visade skepsis mot tvärsäkra uttalanden om "ras"-egenskaper och mot tanken att det skulle vara möjligt att snabbt förändra förekomsten av vissa arvsanlag inom befolkningen. Motsättningen kulminerade i och med att den "reform"-inriktade rasbiologen Gunnar Dahlberg blev chef för institutet 1935. Därefter inriktades institutets verksamhet i större utsträckning på folkhälsofrågor och medicinska, genetiska undersökningar. Men detta är i själva verket en historia som vi vet ganska lite om eftersom de flesta forskare har gjort halt vid 1935. Rapporten konstaterar att det finns ett behov av att undersöka institutets verksamhet också efter detta år, inte minst eftersom institutet aldrig lades ner (vid 1950-talets slut bytte det dock namn till Institutionen för medicinsk genetik vid Uppsala universitet). De få studier som har gjorts visar att det knappast var så enkelt att den äldre rasforskningstraditionen övergavs vid en viss tidpunkt. Särskilt har institutionens undersökningar av svenska romer under 1960-talet blivit uppmärksammade. Dessa involverade både blodgruppsundersökningar och äldre mätmetoder som använts redan under Lundborgs tid som chef. Forskare verksamma vid institutionen har också senare varit involverade i DNA-undersökningar av svenska samer.

Rapporten konstaterar också att det finns utrymme för fler undersökningar av den rasforskning

som bedrivits utanför Rasbiologiska institutet under 1900-talet. De anatomiska institutionerna i Uppsala och Lund bedrev rasforskning med hjälp av skelett- och kraniematerial fram till ca 1950, och de mänskliga kvarlevor som användes var i vissa fall införskaffade genom gravplundring i Sápmi och i andra länder. Och fram till 1970 kunde den fysiske antropologen Bertil Lundman undervisa om olika "människoraser" vid Uppsala universitet – en mångårig vetenskaplig gärning som bara är ett exempel på en nästan outforskad del av den svenska rasforskningens historia.

Rasism och främlingsfientlighet inom partipolitiken

Ytterligare ett fält som har genererat mycket forskning handlar om hur rasistiska, antisemitiska och främlingsfientliga uppfattningar har uttryckts inom den organiserade partipolitiken under 1900-talet. Forskningen är dock ojämnt fördelad: förekomsten av "ras"-uppfattningar inom liberala och kommunistiska partier har exempelvis knappt undersökts alls.

Att sådana uppfattningar har förekommit inom partier av olika ideologisk färg kan dock konstateras. Inom Centerpartiets föregångare, den svenska bonderörelsens partier, fanns krav på att "folkstammen" måste skyddas mot "rasförsämring" i 1920- och 1930-talens partiprogram. I den svenska högerens idédebatt fördes antisemitiska påståenden ibland fram vid samma tid. Antisemitisk retorik förekom också inom den socialdemokratiska arbetarrörelsen, som dock aldrig ställde krav på diskriminering av judar. Fram till 1930-talet kunde vissa socialdemokratiska politiker stundtals koppla samman judar med kapitalism såväl som kommunism på ett sätt som anknöt till en gammal antisemitisk tradition. Därefter, konstaterar flera forskare, verkar nazismens frammarsch ha tvingat fram tydligare ställningstaganden och antisemitiska uttalanden försvann i princip helt ur rörelsens propaganda.

Mest aggressiva var de rasistiska och antisemitiska budskapen inom den svenska nationalsocialistiska och fascistiska rörelse som växte fram under 1920-talet, och som sedan fram till andra världskrigets slut bedrev en intensiv verksamhet (även om den splittrade rörelsen aldrig samlade många röster i valen). Rapporten kan dock konstatera att det inte råder någon konsensus om hur begreppen "nationalsocialism" och "fascism" ska definieras inom den historiska forskningen. Det faktum att rörelserna var rasistiska och antisemitiska räcker inte för att definiera dem, för rasism och antisemitism förekom som framgång också inom andra partier. Vissa forskare har valt att reservera termerna för partier som själva kallat sig för antingen nationalsocialistiska eller fascistiska. Andra har menat att det som utmärker nationalsocialismen är målsättningen att revolutionärt omgestalta samhället efter mytiska "ras"-idéer och i enlighet med en ledarkult liknande den i Nazityskland. Det revolutionära och ultranationalistiska draget har också betonats i flera definitioner av fascism, en rörelse som dock inte på samma sätt utmärktes av den nationalsocialistiska ledarkulten eller av den extrema antisemitismen. Vissa definitioner betonar idéer, andra betonar fascistiska rörelsernas organisation och praktiska verksamhet. Vissa forskare vill reservera termen för politiska rörelser under mellankrigstiden, andra menar att också vissa rörelser idag kan betecknas som fascistiska. Denna viktiga definitionsdebatt har inte lett till någon allmänt accepterad lösning, och vissa historiska rörelser kan av en del forskare betecknas som nationalsocialistiska och som fascistiska av andra.

De nationalsocialistiska och fascistiska rörelsernas glansdagar i Sverige inföll under 1930-talet. Rörelserna dominerades av Svenska Nationalsocialistiska Partiet samt av Nationalsocialistiska Arbetarepartiet, som dock 1938 bytte namn till Svensk Socialistisk Samling. Det "socialistiska" draget i partiets ideologi har betraktats på skiftande sätt av olika forskare och det råder ingen enighet om hur det ska bedömas.

Efter andra världskrigets slut var rörelserna starkt diskrediterade, men som flera forskare har betonat levde vissa nationalsocialistiska och fascistiska organisationer kvar, främst i form av det uttalat nationalsocialistiska Nordiska Rikspartiet (NRP). Dessa blev en viktig förmedlande länk till de nynazistiska, militanta organisationer som sedan 1980-talet och framåt har gjort sig skyldiga till omfattande våldsdåd mot "invandrare" och politiska motståndare. De blev också en förmedlande länk till den parlamentariska, rasistiska högerextremism som växte fram vid samma tid med flyktingfientligheten som viktigaste fråga, och där Sverigedemokraterna (SD) blev det mest framgångsrika partiet. Rapporten konstaterar att forskningen tydligt har visat att SD, som etablerades 1988, bland sina grundare hade flera personer som tidigare varit medlemmar i nationalsocialistiska organisationer, bland annat NRP. Även under 1990-talet förekom det att SD-aktivister deltog i möten och demonstrationer som organiserades av uttalat nationalsocialistiska organisationer.

Rekommendationer för framtida forskning

Rapporten konstaterar den svenska historiska forskningen om rasism och främlingsfientlighet har rört sig över många fält, men att vissa fält är betydligt mer utforskade än andra. Det är exempelvis först under de senaste åren som afrofobi och islamofobi har börjat uppmärksammas på allvar. Rapporten ger flera rekommendationer om fält där det finns utrymme för ny och fördjupande forskning.

Rapporten konstaterar även att perioden ca 1900–45 är den helt klart mest studerade. I framtiden vore det särskilt värdefullt med undersökningar som inte gör halt vid andra världskrigets slut, utan som också undersöker kontinuiteten mellan vår egen tids rasism och främlingsfientlighet och den som förekommit tidigare.

Rapporten konstaterar också att med tanke på

hur mycket forskning som har producerats om diskriminering, förföljelser och stereotypa uppfattningar om olika folkgrupper i Sveriges förflutna, är det anmärkningsvärt hur lite av denna forskning som analytiskt har använt sig av termen ”rasism”. När den har använts har den ibland inte definierats alls, och när den har definierats har den företrädesvis definierats mycket snävt och med en idéhistorisk betoning. De forskare som har definierat termen har dessutom sällan gått i vetenskaplig dialog med det omfattande forskningsläge om rasism som finns inom samhällsvetenskaperna både i Sverige och internationellt. Rapporten argumenterar för att den svenska historiska forskningen skulle ha mycket att tjäna på att medverka i en sådan dialog och låta sig inspireras av den teoretiska debatt som förs där idag. Intersektionalitetsanalyser och rasifieringsstudier är bara några av de verktyg som då skulle kunna användas också i historiska studier.

Referenser

- Abrahamsson, Åke (1990). *Ljus till frihet och näringsfång. Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi. Exemplet Stockholm 1838–1869*. Stockholm: Kommittén för Stockholmsforskning.
- Agermark, Linda (2009). "Den inställda utställningen. Synen på samerna i anslutning till den planerade sam-utställningen på Liseberg vid Jubileumsutställningen i Göteborg 1923", *Svenska möten. Hemma och på resa* (red. Fur & Engström). Växjö: Växjö University Press.
- Ajagán-Lester, Luis (2000). "De andra." *Afrikaner i svenska pedagogiska texter (1768–1965)*. Stockholm: HLS.
- Alkarp, Magnus (2009). *Det gamla Uppsala. Berättelser och metamorfoser kring en alldeles särskild plats*. Uppsala: Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet.
- Alkarp, Magnus (2013). *Fyra dagar i april. Påskkravallerna i Uppsala 1943*. Lund: Historiska media.
- Ambrosiani, Aron (2009). *Rektor Lennmalms förslag. Om 1918–1921 års diskussioner kring ett Nobelinstitut i rasbiologi vid Karolinska institutet*. Stockholm: Nobel Museum.
- Amft, Andrea (1998). "Att skapa en 'autentisk' minoritet. Om maktrelationen mellan svenskar och samer från slutet av 1800-talet till 1970-talet", *Historisk tidskrift*, nr 4.
- Andersson, Lars M (2000). *En jude är en jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930*. Lund: Nordic Academic Press.
- Axelsson, Thom (2007). *Rätt elev i rätt klass. Skola, begåvning och styrning 1910–1950*. Linköping: Tema barn, Linköpings universitet.
- Baas, David (2014). *Bevara Sverige svenskt. Ett reportage om Sverigedemokraterna*. Stockholm: Bonniers.
- Bachner, Henrik (1999). Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945. Stockholm: Natur och kultur.
- Bachner, Henrik (2009). "Judefrågan". *Debatt om antisemitism i 1930-talets Sverige*. Stockholm: Atlantis.
- Bengtsson, Bengt Olle (1999). *Genetik och politik. Berättelser om en vetenskap mitt i samhället*. Stockholm: Norstedts.
- Berge, Lars (2000). *The Bambatha Watershed. Swedish Missionaries, African Christians and an Evolving Zulu Church in Rural Natal and Zululand 1902–1910*. Uppsala: Swedish Institute of Missionary Research.
- Berggren, Henrik (2001). "Min ras, min rot, min stam." Rickard Lindström och den svenska arbetarklassen", *Vad är Sverige? Röster om svensk nationell identitet* (red. Johansson). Stockholm: Prisma.
- Berggren, Lena (1997). *Från bondeaktivism till rasmystik. Om Elof Erikssons antisemitiska skriftställarskap 1923–1941*. Umeå: Umeå universitet.
- Berggren, Lena (1999). *Nationell upplysning. Drag i den svenska antisemitismens idéhistoria*. Stockholm: Carlssons.
- Berggren, Lena (2014). *Blodets renhet. En historisk studie av svensk antisemitism*. Malmö: Arx.
- Berglund, Mats (2009). *Massans röst. Upplopp och gatubråk i Stockholm 1719–1848*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Besserman, Anna (1991). "Den lågkyrkliga väckelsens syn på judar och kristendom", *Judarna i det svenska samhället. Identitet, integration, etniska relationer* (red. Nyström). Lund: Lund University Press.

- Björkman, Maria & Widmalm, Sven (2010). "Selling Eugenics. The Case of Sweden", *Notes & Records of the Royal Society*, vol. 64:4.
- Björkman, Maria (2011). *Den anfrätta stammen. Nils von Hofsten, eugeniken och steriliseringarna 1909–1963*. Lund: Arkiv.
- Blomberg, Göran (2003). *Mota Moses i grind. Arisering-siver och antisemitism i Sverige 1933–1943*. Stockholm: Hillelförlaget.
- Blomqvist, Håkan (1999). *Gåtan Nils Flyg och nazismen*. Stockholm: Carlssons.
- Blomqvist, Håkan (2001). *Socialdemokrat och antisemit? Den dolda historien om Arthur Engberg*. Stockholm: Carlssons.
- Blomqvist, Håkan (2006). *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen*. Stockholm: Carlssons.
- Blomqvist, Håkan (2013). *Myten om judebolsjevismen. Antisemitism och kontrarevolution i svenska ögon*. Stockholm: Carlssons.
- Brink Pinto, Andrés & Pries, Johan (2013). *Trettionde November. Kampen om Lund 1985–2008*. Lund: Pluribus.
- Broberg, Gunnar (1975). *Homo Sapiens L. Studier i Carl von Linnés naturuppfattning och människolära*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Broberg, Gunnar (1982). "Lappkaravaner på villovägar. Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900", *Lychnos. Lärdomshistoriska samfundets årsbok*. Uppsala: Lärdomshistoriska samfundet.
- Broberg, Gunnar (1988). "Statens institut för rasbiologi. Tillkomstären", *Kunskapens trädgårdar. Om institutioner och institutionalisering i vetenskapen och livet* (red. Broberg, Eriksson & Johannisson). Stockholm: Atlantis.
- Broberg, Gunnar (1995). *Statlig rasforskning. En historik över rasbiologiska institutet*. Lund: Avdelningen för idé- och lärdomshistoria.
- Broberg, Gunnar & Tydén, Mattias (1996). "Eugenics in Sweden. Efficient Care", *Eugenics and the Welfare State. Sterilization Policy in Denmark, Sweden, Norway and Finland* (eds. Broberg & Roll-Hansen). East Lansing: Michigan State University Press.
- Broberg, Gunnar (2001a). "Det antropologiska fotoalbumet", *Mer än tusen ord. Bilden och de historiska egenskaperna* (red. Andersson, Berggren & Zander). Lund: Nordic Academic Press. Broberg, Gunnar (2001b). "En kulturanatom. Carl-Herman Hjortsjö", *Kulturanatomiska studier* (red. Broberg, Lund, Olander & Ridderstad). Lund: Avdelningen för idé- och lärdomshistoria.
- Broberg, Gunnar & Tydén, Mattias (2005). *Oönskade i folkhemmet. Rashygien och sterilisering i Sverige. Andra upplagan*. Stockholm: Dialogos. Brunnström, Pål (2014). *Ägare och kapital. Klass och genus hos kapitalägare i Sverige 1918–1939*. Lund: Pluribus.
- Bukowska Jacobsson, Monika (2000). "En kartläggning", *SOU 2000:20. Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975. Historisk belysning, kartläggning, intervjuer. Slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning*. Stockholm: Fritzes.
- Byström, Mikael (2006). *En broder, gäst och parasit. Uppfattningar och föreställningar om utlänningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.
- Byström, Mikael & Kvist Geverts, Karin (2007). "Från en aktivism till en annan. Hur ska Sveriges agerande i flyktingfrågan under andra världskriget förklaras", *Sverige och Nazityskland: Skuldfrågor och moraldebatt* (red. Andersson & Tydén). Stockholm: Dialogos.
- Byström, Mikael (2008). "En talande tystnad? Ett antisemitiskt bakgrundsbrus i riksdagsdebatterna 1942–1947", *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950* (red. Andersson & Kvist Geverts). Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet.

- Byström, Mikael (2012). *Utmaningen. Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid*. Lund: Nordic Academic Press.
- Carling, Gerd (2005). *Romani i svenskan. Storstadsslang och standardspråk*. Stockholm: Carlssons.
- Carlsson, Carl Henrik (2004). *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Cato, Johan (2012). *När islam blev svenskt. Föreställningar om islam och muslimer i svensk offentlig politik 1975–2010*. Lund: Centre for Theology and Religious Studies, Lund University.
- Catomeris, Christian (1988). *Gipskattor och positive. Italienare i Stockholm 1896–1910*. Stockholm: Kommittén för Stockholmsforskning.
- Chalfork, Fredrik (2006). "När 'svartrockar' blev 'vitrockar'. Om Ivar Bromans bidrag i den rasbiologiska och rashygieniska allmänupplysningen under åren 1920–1940", *Scandia*, nr. 1.
- Christensson, Jakob (2001). "Sven Nilsson och Skandnaviens urinvånare", *Kultur-anatomiska studier* (red. Broberg, Lund, Olander & Ridderstad). Lund: Avdelningen för idé- och lärdoms historia.
- Christensson, Jakob (2012). "Arkeologen Sven Nilsson. Kontinuitet och förändring", *Att återupptäcka det glömda. Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden* (red. Nicklasson & Petersson). Lund: Acta Archeologia Lundensia.
- Claesson, Anna Maria (2001). *Kinesernas vänner. En analys av missionens berättelse som ideologi och utopi*. Jönköping: Jönköpings läns museum.
- Cronqvist, Marie (2004). *Mannen i mitten. Ett spiondrama i svensk kallakrigskultur*. Stockholm: Carlssons.
- Dahlgren, Eva F (2002). *Farfar var rasbiolog. En berättelse om människovärde igår och i dag*. Stockholm: Bokförlaget DN.
- De los Reyes, Paulina (2012). "Ett olösligt problem." *Rapport om steriliseringslagarnas konsekvenser för romer och resande*. Opublicerad rapport till Arbetsmarknadsdepartementet, diarienummer A2012/1901/DISK.
- De los Reyes, Paulina (2013). *Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet*. Opublicerad rapport till Arbetsmarknadsdepartementet, diarienummer A2012/1174/DISK.
- Diskriminering av romer i Sverige. Rapport från DO:s projekt åren 2002 och 2003 om åtgärder för att förebygga och motverka etnisk diskriminering av romer*. Stockholm: Ombudsmannen mot etnisk diskriminering.
- Drugge, Ulf (2009). "Kulturell hegemoni, etnicitet och underordning. Om arbetsstugor i Norrbottens län i början av 1900-talet", *Rig. Kulturhistorisk tidskrift*, nr. 3.
- Edman, Johan (2004). *Torken. Tvångsvården av alkoholmissbrukare i Sverige 1940–1981*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Eivergård, Mikael & Jönsson, Lars-Eric (2000). "Mellan tvång och frivillighet i 1074 steriliseringsakter 1935–1975", *SOU 2000:20. Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975. Historisk belysning, kartläggning, intervjuer. Slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning*. Stockholm: Fritzes.
- Ek, Sven B (1982, urspr. 1971). *Nöden i Lund. En etnologisk stadsstudie*. Lund: Liber.
- Ekman, Mikael (2014). "Drömmen om ett rent Sverige", *Sverigedemokraternas svarta bok* (red. Axelsson & Borg). Stockholm: Verbal.
- Ekström von Essen, Ulla (2003). *Folkhemmets kommun. Socialdemokratiska idéer om lokalsamhället 1939–1952*. Stockholm: Atlas.
- Elenius, Lars (2001). *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*. Umeå: Kulturgräns norr.

- Ellefson, Merja (2007). "Staten är vår herde god." *Representationer av annorlundahet och ordning i fyra svenska trettiotalstidningar*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Engwall, Kristina (2001). "Asociala och imbecilla." *Kvinnorna på Västra Mark 1931–1967*. Örebro: Örebro Studies in History.
- Ericsson, Martin & Sjögren, David (2011). "Problematis- ka utgångspunkter. Om en svensk vitbok för utredande av övergrepp mot romer", *Historisk tidskrift*, nr. 2.
- Ericsson, Martin (2013a). "Utdrivningen från Ystad. Det första kända svenska exemplet på myndighetsåtgärder mot 'tattare' i en urban miljö 1913–1920", *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge*, nr. 4.
- Ericsson, Martin (2013b). "Ut med er tattare, vi ska döda er! Jönköpingskravallerna 1948 och det dubbla utanförskapet", *Usla, elända och arma. Samhällets utsatta under 700 år* (red. Holmlund & Sandén). Stockholm: Natur & Kultur.
- Ericsson, Martin (2015a). *Exkludering, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880–1955*. Lund: Historiska institutionen, Lunds universitet. Ericsson, Martin (2015b). "Mordbranden i Kåarp 1906. Det exkluderande våldets kontinuitet", *Historielärarnas förenings årsskrift 2015*. Stockholm: Historielärarnas förening.
- Ericsson, Martin (under utgivning). "Common Starting Points, Different Directions. Assimilation Policies for 'Travelling Families' in Norway, Sweden and Finland c. 1850–1900", *Scandinavian Journal of History*. Ericsson, Martin (opublicerat artikelmanuskript). "Såsom det brukas med tattare.' Kollektivt våld mot familjer utpekade som tattare eller zigenare 1872–1955."
- Eriksson, Anders (2009). "Resa i Främre Orienten. Tvenne svenska orientalisters möte med det Osmanska imperiet under 1700-talet", *Svenska möten. Hemma och på resa* (red. Fur & Engsbråten). Växjö: Växjö University Press.
- Eriksson, Britas Benjamin (2013). *Delaktighet som pedagogik. Föreställd ras och publikpositioner i den svenska folktipsutställningen*. Opublicerad masteruppsats i idé- och lärdoms historia. Uppsala universitet. Eriksson, Lena (2012). *Zigenarsektionen i Stockholms stad 1958–1997*. Opublicerad rapport till Arbetsmarknadsdepartementet, diarienummer A2012/1448/DISK.
- Fazlhashemi, Mohammad (1999). "Kolonialt medvetande utan kolonier. Svenska officerare på uppdrag i 1910-talets Persien", *I andra länder. Historiska perspektiv på svensk förmedling av det främmande. En antologi* (red. Berg & Trépagny). Lund: Historiska media.
- Fein, Helen (1987). "Dimensions of Antisemitism, Collective Accusations, and Actions". *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism* (ed. Fein). Berlin: De Gruyter.
- Fornäs, Johan (2004). *Moderna människor. Folkhemmet och jazzen*. Stockholm: Norstedts.
- Forsgren, Tuuli (1999). "Synen på samer. Vad säger svenska 1700-talsdokument?", *Svenska överord. En bok om gränslöshet och begränsningar* (red. Granqvist). Eslöv: Symposion.
- Fredriksson, Cecilia (1998). *Ett paradis för alla. EPA mellan folkhem och förförelse*. Stockholm: Nordiska museet.
- Frohnert, Pär (2008). "'De behöva en fast hand över sig.' Missionsförbundet, Israelmissionen och de judiska flyktingarna 1939–1945", *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950* (red. Andersson & Kvist Geverts). Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Fur, Gunlög (1999). "Ädla vildar, grymma barbarer och postmoderna historier", *Historisk tidskrift*, nr. 4.
- Fur, Gunlög (2006). *Colonialism in the Margins. Cultural Encounters in New Sweden and Lapland*. Leiden: Brill.

- Fur, Gunlög (2009). "Andreas Hesselius, Pehr Kalm och synen på indianer", *Svenska möten. Hemma och på resa* (red. Fur & Engström). Växjö: Växjö University Press.
- Fur, Gunlög (2010). "Om äktenskap och kolonisation", *Det politiska äktenskapet. 400 års historia om familj och reproduktion* (red. Rosenbeck & Sanders). Stockholm: Makadam.
- Fur, Gunlög (2015). "Svensk kolonialism i Sápmi", *Sexualpolitiska nyckeltexter* (red. Arnberg, Laskar & Sundvall). Stockholm: Leopard.
- Furuhagen, Björn (2007). *Den svenska rasbiologins idéhistoriska rötter. En inventering av forskningen*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Gardell, Mattias (2011). *Islamofobi*. Stockholm: Leopard.
- Granqvist, Karin (2004). *Samerna, staten och rätten i Torne lappmark under 1600-talet. Makt, diskurs och representation*. Umeå: Umeå universitet.
- Granqvist, Raoul J (2001). "'Virvlande svarta lemningar' och 'goda svenskar' i Kongo i hundra år. Om svensk rasism i vardande", *Sverige och de Andra. Postkoloniala perspektiv* (red. Mc Eachrane & Faye). Stockholm: Natur & Kultur.
- Gregersen, Malin (2010). *Fostrande förpliktelser. Representationer av ett missionsuppdrag i Sydindien under 1900-talets första hälft*. Lund: Historiska institutionen, Lunds universitet.
- Gregersen, Malin (2016). "Gemenskaper tar form. Ingeborg Wikanders första år som KFUK-missionär i Kina", *Gränslös. Tidskrift för studier av Öresundsregionens historia, kultur och samhällsliv*, nr. 6.
- Gustafsson Reinius, Lotten (2006). "Förfärliga och begärliga föremål. Om modernitetens materiella manifestationer på två utställningar", *1897. Mediehistorier kring Stockholmsutställningen* (red. Ekström, Jülich & Snickars). Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv.
- Gustafsson, Tommy (2007). *En fiende till civilisationen. Manlighet, genusrelationer, sexualitet och rasstereotyper i svensk filmkultur under 1920-talet*. Lund: Sekel.
- Gustafsson, Torbjörn (1996). *Själens biologi. Medicinen, kulturen och naturens ordning 1850–1920*. Eslöv: Symposion.
- Habel, Ylva (2008). "Den autentiska Joséphine Baker? Om problematiken kring medieringen av ras", *Mediernas kulturhistoria* (Red. Jülich, Lundell & Snickars). Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv.
- Hagerman, Maja (2006). *Det rena landet. Om konsten att uppfinna sina förfäder*. Stockholm: Prisma.
- Hagerman, Maja (2015). *Käraste Herman. Rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. Stockholm: Norstedts.
- Hagström, Mirjam & Löwander, Birgitta (2011). *Antisemitism och islamofobi. Utbredning, orsaker och preventivt arbete*. Rapport från Forum för levande historia (uppdrag från Arbetsmarknadsdepartementet A2012/1622/DISK).
- Hall, Patrik (2000). *Den svenskaste historien. Nationalism i Sverige under sex sekler*. Stockholm: Carlssons.
- Hallgren, Claes (2003). *Två resenärer, två bilder av Australier. Eric Mjöbergs och Yngve Laurells vetenskapliga expeditioner 1910–1913*. Uppsala: Kultur i fokus.
- Hallgren, Claes (2009). "Rasbiologi i Australien. Eric Mjöbergs och Aboriginernas skilda världar", *Benbiten. Osteologiska föreningens tidskrift*, nr. 1.
- Hammar, Tomas (1964). *Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Hammarström, Per (2007). *Nationens styvbarn. Juridisk samhällsintegration i några Norrlandsstäder 1870–1940*. Stockholm: Carlssons.
- Hansen, Lars-Erik (2001). *Jämlikhet och valfrihet. En studie av den svenska invandrapolitikens framväxt*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

- Hanson, Hertha (1994). *Alkemi, romantik och rasvetenskap. Om en vetenskaplig tradition*. Nora: Nya Doxa.
- Hansson, Svante (1988). *Antisemitisk närradio. En granskning av Radio Islam*. Göteborg: MH Publishing.
- Hansson, Svante (2004). *Flykt och överlevnad. Flykt-tingverksamhet i mosaiska församlingen i Stockholm 1933–1950*. Stockholm: Hilleförlaget.
- Harrison, Dick (2015). *Slaveriets historia*. Lund: Historiska media.
- Hazell, Bo (2011). *Resandefolket. Från tattare till travel-ler. Kraftigt uppdaterad och utökad upplaga*. Stockholm: Ordfront.
- Hedberg, Anna Sofia (2009). "En 'indianvän' på 'graf-plundring'. Erland Nordenskiölds insamlande av mänskliga kvarlevor", *Benbiten. Osteologiska föreningens tidskrift*, nr. 1.
- Helgesson Kjellin, Kristina (2009). "Kranier i missionä-rers samlingar. Karl Edvard och Selma Lamans insam-ling av mänskliga kvarlevor i de båda Kongostaterna under 1900-talets början", *Benbiten. Osteologiska föreningens tidskrift*, nr. 1.
- Hellman, Lisa (2015). *Navigating the Foreign Quarters. Everyday Life of the Swedish East India Company Em-ployees in Canton and Macao 1730–1830*. Stockholm: Department of History, Stockholm University.
- Hellström, Jan Arvid (1987). "...åt alla christliga för-vanter..." *En undersökning av kolonialförvaltning, religionsvård och samfundsliv på S:t Barthélemy un-der den svenska perioden 1784–1878*. Uppsala: Erene.
- Henrysson, Sten & Flodin, Johnny (1992). *Samernas skolgång till 1956*. Umeå: Forskningsarkivet, Umeå universitet.
- Hildebrand, Ingegerd (1951). *Den svenska kolonin S:t Barthélemy och Västindiska kompaniet fram till 1796*. Lund: Ph. Lindstedts universitetsbokhandel.
- Holmberg, Åke (1988). *Världen bortom västerlandet. Svensk syn på fjärran länder och folk från 1700-talet till första världskriget*. Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället.
- Holmberg, Åke (1994). *Världen bortom västerlandet. II. Den svenska omvärldsbilden under mellankrigstiden*. Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället.
- Holt, Catherine (2000). "Et lastbart och förargeligt lefwerne". *Om löst folk och lösdrivare i 1700-talets Halland*. Opublicerad kandidatuppsats i historia. His-toriska institutionen, Lunds universitet.
- Horgby, Björn (1996). *Dom där. Främlingsfientligheten och arbetarkulturen i Norrköping 1890–1960*. Stock-holm: Carlssons.
- Horgby, Björn (1999). "Konstruktionen av en imperia-listisk världsbild under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal", *I andra länder. Historiska perspektiv på svensk förmedling av det främmande. En antologi* (red. Berg & Trépagny). Lund: Historiska media. Hübinette, Staffan (1999). *Nykterhetsrörelsen, nazismen och demokratin. Nykterhetsrörelsen och kampen för demo-kratin 1930–1945*. Stockholm: Sober.
- Hübinette, Tobias; Beshir, Samson & Kawesa, Victoria (2014). *Afrofobi. En kunskapsöversikt över afro-svenskars situation i dagens Sverige*. Tumba: Mång-kulturellt centrum.
- Härenstam, Kjell (1993). *Skolboks-Islam. Analys av bild-en av Islam i läroböcker i religionskunskap*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Jarlert, Anders (2006). *Judisk "ras" som äktenskapshin-der i Sverige. Effekten av Nürnberglagarna i Svenska kyrkans statliga funktion som lysningsförrättare 1935–1945*. Malmö: Sekel.

- Johannesson, Lena (1988). "Schene rariteten.' Antisemitisk bildagitation i svensk rabulistpress 1845–1860", *Judiskt liv i Norden* (red. Broberg, Runblom & Tydén). Uppsala: Studia Multiethnica Upsaliensia. Johansson, Alf W (2000). *Den nazistiska utmaningen. Aspekter på andra världskriget. Femte utvidgade upplagan*. Stockholm: Prisma.
- Johansson, Christina (2005). *Välkomna till Sverige? Svenska migrationspolitiska diskurser under 1900-talets andra hälft*. Malmö: Bokbox.
- Johansson, Jesper (2008). "Så gör vi inte här i Sverige. Vi brukar göra så här." *Retorik och praktik i LO:s invandrarpolitik 1945–1981*. Växjö: Växjö University Press.
- Jonsson, Bibi (2008). *Blod och jord i trettioalet. Kvinnorna och den antimoderna strömningen*. Stockholm: Carlssons.
- Jonsson, Kjell (2004). "Rasbiologi från vänster? Om Gunnar Dahlbergs vetenskap, politik och popularisering", *Livsforeställningar. Kultur, samhälle och biovetenskap* (red. Nordlund). Umeå: Kungliga skytteanska samfundet.
- Jonsson, Kjell & Larsson, Jenny (2004). "Mellan vetenskap och vers. Ärftlighetsforskare som publika vetenskapsmän 1940–1960", *Den mediala vetenskapen* (red. Ekström). Nora: Nya Doxa.
- Jönsson, Mats (2011). *Visuell fostran. Film- och bildverksamheten i Sverige under andra världskriget*. Lund: Sekel.
- Karlsson, Henrik (2005). *Det fruktade märket. Wilhelm Peterson-Berger, antisemitismen och antinazismen*. Malmö: Sekel.
- Kevles, Daniel J (1995, urspr. 1985). *In the Name of Eugenics. Genetics and the Uses of Human Heredity*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kjellman, Ulrika (2013). "A Whiter Shade of Pale. Visuality and Race in the Work of the Swedish State Institute for Race Biology", *Scandinavian Journal of History*, nr. 2.
- Kjellman, Ulrika (2014). "How to Picture Race? The Use of Photography in the Scientific Practice of the Swedish State Institute for Race Biology", *Scandinavian Journal of History*, nr. 5.
- Koblik, Steven (1987). "Om vi teg skulle stenarna ropa." *Om Sverige och judeproblemet 1933–1945*. Stockholm: Norstedts.
- Kott, Matthew (2009). "Antropologen Gaston Backman och den upsaliensiska rasbiologins spridning i tid och rum", *Rasen och vetenskapen* (red. Müssener & Jegebäck). Uppsala: Centrum för multietnisk forskning.
- Kott, Matthew (2014). "It is in their DNA. Swedish Police, Structural Antiziganism and the Registration of Romanis", *When Stereotype meets Prejudice. Antiziganism in European Societies* (ed. Agarin). Stuttgart: Ibidem.
- Kvist Geverts, Karin (2008). *Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Kvist, Roger (1986). "Brännvinsregleringarna i Lappmarken", *Oknytt. Medlemsblad för Johan Nordlandersällskapet*, nr 1–2.
- Kvist, Roger (1992). "Swedish Saami Policy, 1550–1990", *Readings in Saami History, Culture and Language. III* (ed. Kvist). Umeå: Center for Arctic Cultural Research.
- Landmark, Dan (2003). "Vi, civilisationens ljusbärare." *Orientalistiska mönster i det sena 1800-talets svenska litteratur och kultur*. Örebro: Örebro universitet.

- Lantto, Patrik (2000). *Tiden börjar på nytt. En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. Umeå: Institutionen för nordiska språk, Umeå universitet.
- Lantto, Patrik (2003). *Att göra sin stämma hörd. Svenska Samernas Riksförbund, samerörelsen och svensk samepolitik 1950–1962*. Umeå: Kulturgräns norr.
- Lantto, Patrik (2012). *Lappväsendet. Tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*. Umeå: Centrum för samisk forskning, Umeå universitet.
- Larsmo, Ola (2007). *Djävulssonaten. Ur det svenska hatets historia*. Stockholm: Bonniers.
- Larsson, Stieg & Ekman, Mikael (2001). *Sverigedemokraterna. Den nationella rörelsen*. Stockholm: Ordfront.
- Laskar, Pia (2015a). "De andras sexualitet som hot- och motbild", *Sexualpolitiska nyckeltexter* (red. Arnberg, Laskar & Sundevall). Stockholm: Leopard.
- Laskar, Pia (2015b). "The Construction of 'Swedish Gender' through the G-other as a Counter-Image and Threat", *Antiziganism. What's in a Word? Proceedings from the Uppsala International Conference on the Discrimination, Marginalization and Persecution of Roma, 23–25 October 2013* (eds. Selling et al). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Leth, Göran (2005). *"Kristallnatten" i svenska dagstidningar. Konstruktionen av en likgiltighet*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Levine, Paul A (1996). *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938–1944*. Uppsala: Studia Historica Upsaliensia.
- Liliequist, Marianne (2013). "Fattiglappar och renskötardrängar. Samers berättelser om utanförskap och tillhörighet", *Usla, elända och arma. Samhällets utsatta under 700 år* (red. Holmlund & Sandén). Stockholm: Natur & Kultur.
- Lindberg, Hans (1973). *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Lindholm, Gunborg A (1995). *Vägarnas folk. De resande och deras livsvärld*. Göteborg: Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Lindmark, Daniel (2014). "Colonial Education and Saami Resistance in Early Modern Sweden", *Connecting Histories of Education. Transnational and Cross-Cultural Exchanges in (Post)Colonial Education* (eds. Bagchi, Fuchs & Rousmaniere). New York: Berghahn Books.
- Ljungström, Olof (2004). *Oscariansk antropologi. Etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*. Hedemora: Gidlunds.
- Lomfors, Ingrid (1996). *Förlorad barndom, återvunnet liv. De judiska flyktbarnen från Nazityskland*. Göteborg: Historiska institutionen vid Göteborgs universitet.
- Lomfors, Ingrid (2000). "Berättelser från livet. Intervjuer med tvångssteriliserade i Sverige", *SOU 2000:20. Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975. Historisk belysning, kartläggning, intervjuer. Slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning*. Stockholm: Fritzes.
- Lundberg, Svante (2004). *Ryssligan. Flyktigarna från öst och morden i Bollstanäs 1919*. Lund: Nordic Academic Press.
- Lundberg, Victor (2012). "Nazismen som förklaring. Landskrona, Sverigedemokraterna och (o)betydelsen av ett brunt förflutet", *Scandia*, nr. 1.
- Lundberg, Victor (2014). *En idé större än döden. En fascistisk arbetarrörelse i Sverige, 1933–1945*. Möklinta: Gidlunds.

- Lundberg, Victor & Lundin, Johan A (2014). "Med ett våldsamt knytnävsslag och en välriktad spark? SSU och den nazistiska utmaningen 1933", *Arbetarhistoria*, nr. 1–2. Lundin, Johan A (2005). "Slaget på Limhamns torg", *Limhamniana*. Limhamn: Limhamns museiförening.
- Lundmark, Lennart (1982). *Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångstsamhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark*. Lund: Arkiv.
- Lundmark, Lennart (1998). *Så länge vi har marker. Samerna och staten under sexhundra år*. Stockholm: Rabén Prisma.
- Lundmark, Lennart (2002). "Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm..." *Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv*. Bjurholm: Norrlands universitetsförlag. Lundmark, Lennart (2007). *Allt som kan mätas är inte vetenskap. En populärhistorisk skrift om Rasbiologiska institutet*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Lundmark, Lennart (2008). *Stulet land. Svensk makt på samisk mark*. Stockholm: Ordfront.
- Lundström, Catarina (2015). *Den goda viljan. Kvinnliga missionärer och koloniala möten i Tunisien och västra Jämtland*. Lund: Nordic Academic Press.
- Lundström, Tommy (1993). *Tvångsomhändertagande av barn. En studie av lagarna, professionerna och praktiken under 1900-talet*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Lööw, Heléne (1990). *Hakkorset och Wasakärven. En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924–1950*. Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Lööw, Heléne (1998). *Nazismen i Sverige 1980–1997. Den rasistiska undergroundrörelsen: musiken, myterna, riterna*. Stockholm: Ordfront.
- Lööw, Heléne (2004). *Nazismen i Sverige 1924–1979. Pionjärerna, partierna, propagandan*. Stockholm: Ordfront.
- Malmstedt, Göran (1999). "Gud bevare oss för papister och turkar. Omvärldsbilder och kollektiv identitet i svenska böndagsplakat under 1600-talet", *I andra länder. Historiska perspektiv på svensk förmedling av det främmande. En antologi* (red. Berg & Trépagny). Lund: Historiska media.
- Mbaekwe, Iheany J S (1979). *The Images of Africa in Sweden before 1914. A Study of Six Types of Persuasive Ideas*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen, Lunds universitet.
- Metcalf, Michael F (1989). "Regulating Slaughter. Animal Protection and Antisemitism in Scandinavia, 1880–1941", *Patterns of Prejudice*, nr. 3.
- Miles, Robert & Brown, Malcolm (2003). *Racism. Second Edition*. London: Routledge.
- Minken, Anne (2009). *Tatere i Norden før 1850. Sosio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller*. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Mohlin, Yngve (1989). *Bondepartiet och det moderna samhället 1914–1936. En studie av svensk agrarianism*. Umeå: Umeå universitet.
- Mohtadi, Lawen (2012). *Den dag jag blir fri. En bok om Katarina Taikon*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Montesino Parra, Norma (2002). *Zigenarfrågan. Intervention och romantik*. Lund: Lunds universitet.
- Mulinari, Diana & Neergaard, Anders (2004). *Den nya svenska arbetarklassen. Rasifierade arbetares kamp inom facket*. Umeå: Boréa.
- Müller, Leos (2004). *Consuls, Corsairs, and Commerce. The Swedish Consular Service and Long-distance Shipping, 1720–1815*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Mörkenstam, Ulf (1999). *Om "Lapparnes privilegier". Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*. Stockholm: Stockholms universitet.

- Mörkenstam, Ulf (2006). "Önskvärda och icke önskvärda folkelement.' Den normativa argumentationen i svensk invandringspolitik 1900–1950", *Historisk tidskrift för Finland*, nr. 3.
- Nerman, Ture (1938). *Crusenstolpes kravaller. Historiskt reportage från Stockholm sommaren 1838*. Stockholm: Saxon & Lindström.
- Nilsson Ranta, Daniel (2008). *Nödhjälp på villovägar. Implementering av en filantropisk välfärdsidé. Norrbottens arbetsstugor 1903–1954*. Umeå: Umeå universitet.
- Nilsson Ranta, Daniel (2013). "Den alltför bildade. Om en Tornedalsflicka på arbetsstuga", *Usla, elända och arma. Samhällets utsatta under 700 år* (red. Holmlund & Sandén). Stockholm: Natur & Kultur.
- Nordlund, Sven (1999). "Kriget är slut. Nu kan ni återvända hem!" Judiska flyktingar på svensk arbetsmarknad 1933–1945", *Historisk tidskrift*, nr. 1.
- Nordlund, Sven (2005). "Alkibiades eller Akilles? Ariseringen i Sverige och reaktionerna på denna", *Historisk Tidskrift*, nr. 4.
- Nováky, György (1990). *Handelskompanier och kompanihandel. Svenska Afrikakompaniet 1649–1663. En studie i feodal handel*. Uppsala: Studie Historica Upsaliensia.
- Nyberg, Kenneth (2001). *Bilder av Mittens rike. Kontinuitet och förändring i svenska resenärers Kinaskildringar 1749–1912*. Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Nyberg, Kenneth (2010). "Om ordnandet av kunskap. Linné och hans apostlar", *Global historia från periferin. Norden 1600–1850* (red. Müller, Rydén & Weiss). Lund: Studentlitteratur.
- Nyberg, Kenneth (2015). "Från Tolvfors till Orinoco. Linnélärjungen Pehr Löflings resa och den globala historien", *Historielärarnas förenings årsskrift*.
- Nyman, Magnus (1988). *Press mot friheten. Opinionsbildning i de svenska tidningarna och åsiktsbrytningar om minoriteter 1772–1786*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Nyzell, Stefan (2009). "Striden ägde rum i Malmö". *Möllevångskravallerna 1926. En studie av politiskt våld i mellankrigstidens Sverige*. Malmö: Malmö University Press.
- Ohlsson al Fakir, Ida (2013). *Svenska kyrkans förhållande till romer och resande ca 1900–1950*. Uppsala: Svenska kyrkan.
- Ohlsson al Fakir, Ida (2015). *Nya rum för socialt medborgarskap. Om vetenskap och politik i "Zigenarundersökningen" – en socialmedicinsk studie av svenska romer 1962–1965*. Växjö: Linnaeus University Press.
- Olsson, Lars (1987). "Skånska godsägare och galiziska roepiger. Kapitalism, betodling och arbetarimport före första världskriget", *Över gränser. Festskrift till Birgitta Odén* (red. Norrlied). Lund: Historiska institutionen, Lunds universitet.
- Olsson, Lars (1995). *På tröskeln till folkhemmet. Baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget*. Lund: Morgonrodnad.
- Oredsson, Sverker (1996). *Lunds universitet under andra världskriget. Motsättningar, debatter och hjälpinsatser*. Lund: Lunds universitetshistoriska sällskap.
- Oredsson, Sverker (2001). *Svensk rädsla. Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft*. Lund: Nordic Academic Press.
- Palosuo, Laura (2009). *En inventering av forskningen om romer i Sverige*. Uppsala: Centre for Multiethnic Research.

- Persson, Erika (2014). "Svenska romers platser i Göteborg 1890–1960. En pilotstudie", *Vägskalets kulturarv, kulturarv vid vägskalet. Om att skapa plats för romer och resande i kulturarvet* (red. Martins Holmberg). Göteborg: Makadam.
- Persson-Fischier, Ulrika (2009). "Vad är meningen med mänskliga kvarlevor? Från Vega-expeditionen 1878 till repatriering vid Etnografiska museet 2008 – och tillbaka igen", *Benbiten. Osteologiska föreningens tidskrift*, nr. 1.
- Pettersson, Mats (2011). "Folkliga aktioner mot oönskade personer i Skåne vid 1800-talets slut", *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge*, nr. 4.
- Pred, Allan (2004). *The Past is not Dead. Facts, Fictions, and Enduring Racial Stereotypes*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Prytz, Annika (2014). *Från problemdiskurs till rättighetsdiskurs. En analys av debatten om romernas rätt till utbildning i Sverige 1963–1966*. Opublicerad kandidatuppsats i historia. Historiska institutionen, Lunds universitet.
- Pusch, Simone (1998). "Nationalismen och kätaskolan. Remissvaren till O. Bergqvists 'Förslag till kätaskolreformen' 1909–1912", *Kulturkonfrontation i Lappmarken. Sex essäer om mötet mellan samer och svenskar* (red. Sköld & Kram). Umeå: Kulturgräns norr.
- Pålsson, Ale (pågående avhandlingsarbete). *Our Side of the Water. Political Culture in S:t Barthélemy, 1800–1825*. Pågående avhandlingsprojekt vid Historiska institutionen, Stockholms universitet.
- Qvist, Per Olov (1986). *Jorden är vår arvedel. Landsbygden i svensk spelfilm 1940–1959*. Uppsala: Filmhäftet.
- Qvist, Per Olov (1995). *Folkhemmets bilder. Modernisering, motstånd och mentalitet i den svenska 30-talsfilmen*. Lund: Arkiv.
- Raihle, Jan (2011). *Det mörka arvet. Hembygdsförbundets folktipsundersökningar i Dalarna 1932–1938*. Falun: Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund i samarbete med Dalarnas museum.
- Rekola, Tuula (2015). "Romernas tidiga skeden i Finland. Från 1500-talet till mitten av 1800-talet", *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet* (red. Pulma). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Rodell Olgaç, Christina (2006). *Den romska minoriteten i majoritetssamhällets skola. Från hot till möjlighet*. Stockholm: HLS.
- Rogers, John & Nelson, Marie C (2003). "Lapps', Finns, Gypsies, Jews, and Idiots.' Modernity and the Use of Statistical Categories in Sweden", *Annales de Démographie Historique*, nr. 1.
- Rosengren, Henrik (2007). "Judarnas Wagner." *Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920–1950*. Lund: Sekel.
- Rudberg, Pontus (2015). *The Swedish Jews and the Victims of Nazi Terror, 1933–1945*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Rudling, Per Anders (2014). "Eugenics and Racial Biology in Sweden and the USSR. Contacts Across the Baltic Sea", *The Canadian Bulletin of Medical History*, nr. 1.
- Runcis, Maija (1998). *Steriliseringar i folkhemmet*. Stockholm: Ordfront.
- Rydving, Håkan (2004). *The End of Drum-Time. Religious Change among the Lule Saami, 1670's–1740's*. 3. ed. Uppsala: Uppsala universitet.
- Rönnbäck, Klas (2010). "Socker och slavplantager i svensk historia", *Global historia från periferin. Norden 1600–1850* (red. Müller, Rydén & Weiss). Lund: Studentlitteratur.
- Selling, Jan (2013a). "'Zigenaren som zigenare.' En facklitterär konstruktion i långt perspektiv", *Scandia*, nr. 1.
- Selling, Jan (2013b). *Svensk antiziganism. Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar*. Limhamn: Sekel.

- Selling, Jan (2015). "The Conceptual Gypsy. Reconsidering the Swedish Case and the General", *Antiziganism. What's in a Word? Proceedings from the Uppsala International Conference on the Discrimination, Marginalization and Persecution of Roma, 23–25 October 2013* (eds. Selling et al). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Sjögren, David (2010). *Den säkra zonen. Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*. Umeå: Umeå universitet.
- Sjögren, David (2015). "Utkastade från lokalsamhället. Staten, kommunerna och mantalsskrivningen av romer under 1950-talet", *Historielärarnas förenings årsskrift 2015*. Stockholm: Historielärarnas förening.
- Sjölin, Rolf (2002). *En studie i ickemakt. Samer och samefrågor i svensk politik*. Kautokeino: Sámi instituhtta.
- Sjöström, Rolf (1999). "En nödvändig omständighet. Om svensk slavhandel i Karibien", *Svenska överord. En bok om gränslöshet och begränsningar* (red. Granqvist). Eslöv: Symposion.
- SOU 2009:99. *Vanvård i social barnavård under 1900-talet. Delbetänkande av utredningen om vanvård i den sociala barnavården*. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2010:55. *Romers rätt. En strategi för romer i Sverige. Betänkande av Delegationen för romska frågor*. Stockholm: Fritzes.
- Strand, Elin (2009). "'Dessa synnerligen otacksamma främlingar.' Vetenskaplig antiziganism i ljuset av två svenska 1700-talsavhandlingar", *Romani E Journal*, nr. 1.
- Svanberg, Fredrik (2012). "Arkeologin och rasforskningen cirka 1860–1945", *Att återupptäcka det glömda. Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden* (red. Nicklasson & Petersson). Lund: Acta Archeologia Lundensia.
- Svanberg, Fredrik (2015). *Människosamlarna. Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*. Stockholm: Historiska museet.
- Svanberg, Ingvar (1981). *Sockenlappar. En etnologisk studie av bofasta samer och deras nomadiska förfäder i Mellansverige*. Uppsala: Etnologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Svanberg, Ingvar (1999). *Hästslaktare och korgmakare. Resursutnyttjande och livsstil bland sockenlappar*. Umeå: Johan Nordlander-sällskapet.
- Svanberg, Ingvar & Tydén, Mattias (2005). *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria*. Stockholm: Dialogos.
- Svanberg, Johan (2010). *Arbetets relationer och etniska dimensioner. Verkstadsföreningen, Metall och esterna vid Svenska Stålpressnings AB i Olofström 1945–1952*. Växjö: Linnaeus University Press.
- Svensson, Anna (1995). *Nöden. En shtetl i Lund*. Lund: Gamla Lund.
- Svensson, Birgitta (1993). *Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rättvisan*. Stockholm: Nordiska museet.
- Svensson, Birgitta (1998). "Kriminella, tattare och tatuerade. Betydelsen av social kategorisering för kulturell identitetsformering", *Historisk tidskrift*, nr. 4.
- Swärd, Hans (1993). *Mångenstädes svårt vanartad. Om problemen med det uppväxande släktet*. Floda: Zenon.
- Sylvan Henriksson, Cecilia & Gibson, Patrick (2012). *Svart i Sverige. Om svart kulturhistoriskt inflytande i Sverige*. Stockholm: Bladh by Bladh.
- Tervonen, Miika (2010). "Gypsies", "Travellers" and "Peasants". *A Study on Ethnic Boundary Drawing in Finland and Sweden, c. 1860–1925*. Florence: European University Institute.
- Thomasson, Fredrik (2013). "32 piskrapp vid Quatre Piquets. Svensk rättvisa och slavlagar på Saint Barthélemy", *Historielärarnas förenings årsskrift 2013*. Stockholm: Historielärarnas förening.

- Thomasson, Fredrik (2016). "Thirty-Two Lashes at Quatre Piquets: Slave Laws and Justice in the Swedish Colony of St. Barthélemy ca. 1800", *Ports of Globalisation, Places of Creolisation. Nordic Possessions in the Atlantic World during the Era of the Slave Trade* (ed. Weiss). Boston: Brill.
- Thor, Malin (2005). *Hechaluz. En rörelse i tid och rum. Tysk-judiska ungdomars exil i Sverige 1933–1943*. Växjö: Växjö University Press.
- Thor, Malin (2008). "Svallvågorna av katastrofen kom också till vår stad. Hjälpverksamhet inom Norrköpings mosaiska församling i skuggan av Förintelsen", *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950* (red. Andersson & Kvist Geverts). Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Tingsten, Herbert (1969). *Gud och fosterlandet. Studier i hundra års skolpropaganda*. Stockholm: Norstedts.
- Torstendahl, Rolf (1969). *Mellan nykonservatism och liberalism. Idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918–1934*. Stockholm: Svenska bokförlaget.
- Tunlid, Anna (2004). Ärftlighetsforskningens gränser. Individer och institutioner i framväxten av den svenska genetiken. Lund: Avdelningen för idé- och lärdomshistoria.
- Tydén, Mattias (1986). *Svensk antisemitism 1880–1930*. Uppsala: Centre for Multiethnic Research.
- Tydén, Mattias (1988). "Antisemitism i Sverige 1880–1930", *Judiskt liv i Norden* (red. Broberg, Runblom & Tydén). Uppsala: Studia Multiethnica Upsaliensia.
- Tydén, Mattias (1999). "Rasbiologi och andra rasismer", *Internationalismens bakvatten. Om minoritet, etnicitet och rasism* (red. Svanberg & Tydén). Lund: Studentlitteratur.
- Tydén, Mattias (2002). *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975. Andra utvidgade upplagan*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Uppman, Brit (1978). *Samhället och samerna 1870–1925*. Umeå: Umeå Universitetsbibliotek.
- Valentin, Hugo (1924). *Judarnas historia i Sverige*. Stockholm: Bonniers.
- Valentin, Hugo (1935). *Antisemitismen i historisk och kritisk belysning*. Stockholm: Geber.
- Valentin, Hugo (1964). *Judarna i Sverige*. Stockholm: Bonniers.
- Wallengren, Hans (2014). *Socialdemokrater möter invandrare. Arbetarrörelsen, invandrarna och främlingsfientligheten i Landskrona under efterkrigstiden*. Lund: Nordic Academic Press.
- Weiss, Holger (2010). "Danskar och svenskar i den atlantiska slavhandeln 1650–1850", *Global historia från periferin. Norden 1600–1850* (red. Müller, Rydén & Weiss). Lund: Studentlitteratur. Werner, Yvonne Maria (2015). "Den katolska faran. Antikatolicismen och den svenska nationella identiteten I ett nordiskt perspektiv", *Scandia*, nr. 1.
- Westin, Charles (2015). "Concluding Remarks", *Antiziganism. What's in a Word? Proceedings from the Uppsala International Conference on the Discrimination, Marginalization and Persecution of Roma, 23–25 October 2013* (eds. Selling et al). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Wiklander, Ludvig (2012). *Invandringsförbudet 1914. Motiv och konsekvenser*. Opublicerad rapport till Arbetsmarknadsdepartementet, diarienummer A2012/3952/DISK.
- Wiklander, Ludvig (2015). "Resandefolket och svensk minoritetspolitik. 1990-talets paradigmskifte", *Historisk tidskrift*, nr. 4.
- Wilson, Victor (2015). *Commerce in Disguise. War and Trade in the Caribbean Free Port of Gustavia, 1793–1815*. Åbo: Åbo Akademi University Press.
- Wright, Rochelle (1998). *The Visible Wall. Jews and Other Ethnic Outsiders in Swedish Film*. Carbondale, Illinois: Illinois University Press.

- Yalcin, Zeki (2010). *Facklig gränspolitik. Landsorganisationens invandrings- och invandrapolitik 1946–2009*. Örebro: Örebro universitet.
- Zippel, Katrin (2009). "Learn to See!" Photography in the Service of Race Biology", *Rasen och vetenskapen* (red. Müssener & Jegebäck). Uppsala: Centrum för multietnisk forskning.
- Åmark, Klas (2011). *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*. Stockholm: Bonniers.
- Åmark, Klas (2013). "Sweden and the Refugees, 1933–45", *Reaching a State of Hope. Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State, 1930–2000* (eds. Byström & Frohnert). Lund: Nordic Academic Press.
- Åselius, Gunnar (1994). *The "Russian Menace" to Sweden. The Belief System of a Small Power Security Élite in the Age of Imperialism*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Östlund, Joachim (2014). *Saltets pris. Svenska slavar i Nordafrika och handeln i Medelhavet 1650–1770*. Lund: Nordic Academic Press.
- Östlund, Joachim (under utgivning). "Playing the White Knight. Badin, Chess, and Black Self-Fashioning in Eighteenth-Century Sweden", *Migrating the Black Body. The African Diaspora and Visual Culture* (eds. Raighford & Raphael-Hernandez). Seattle: University of Washington Press.

Forum för levande historia är en myndighet under Kulturdepartementet. Vårt uppdrag är att, med utgångspunkt i Förintelsen och kommunistiska regimers brott mot mänskligheten, främja arbete med demokrati, tolerans och alla människors lika värde.

Syftet med den här rapporten är att ta fram ett kunskapsunderlag om hur rasism och främlingsfientlighet har studerats inom svensk historisk forskning, och vilka resultat den forskningen har kommit fram till.